

Н.ЩЕДРІН

Друкарня С. Удольського

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТВОРИ
У ШЕСТИ
ТОМАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1956

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТОМ
V

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1966

Переклад з російської А. ХУТОРЯНА

Переклад здійснено за видавням: Н. Щедрін (М. Е. Салтыков).
Полное собрание сочинений, т. XVII. Государственное издательство
«Художественная литература», Ленинград, 1934.

**ПОШЕХОНСЪКА
СТАРОВИНА**

ЖИТТЄ НИКАНОРА ЗАТРАПЕЗНОГО, ПОШЕХОНСЬКОГО ДВОРЯНИНА¹

Я, Никанор Затрапезний, належу до старовинного пошехонського дворянського роду. Але предки мої були люди смирні й поступливі. В прикордонних містах і фортецях не сиділи, перемог і подолань не здобували, хрести цілували по чистій совісті, кому накажуть, беззаперечно. Взагалі, не відкрили себе ні славою, ні ганьбою. Та зате жоден з них не був битий батою, жодному не вискубли по волоссі бороди, не відрізали язика й не вирвали ніздрів. Це були справжні помісні дворяни, які забилися в самісіньку глушину Пошехоння, без шуму збирали данину з кабальних людей і скромно плодилися. Інколи їх розплоджувалося безліч, і вони опинялися в рядах зубожілих; та, часами, немов пошесть спостигала Затрапезних, і в руках одного якого-небудь нащадка, над яким зглянулася доля, зосереджувалися маєтки й помістя інших. Тоді Затрапезні знову розквітали й відогравали в своєму місці помітну роль.

Дід мій, гвардії сержант Порфирій Затрапезний, був одним з обдарованих фортуною і володів чималими маєтками. Але тому що від нього народилося багато дітей — два сини і дев'ять дочок, — то батько мій, Василь Порфирович, після виділу брата і сестер, знову спустився на ступінь дворянина середньої руки. Це примусило його подумати

¹ Прошу читача не приймати Пошехоння буквально. Я розумію під цією назвою взагалі місцевість, аборигени якої, за влучним висловом російських прислів'їв, в трьох соснах заблудитися здатні. Прошу також не змішувати мою особу з особою Затрапезного, від імені якого ведеться розповідь. Автобіографічного елемента в цій мій праці дуже мало; вона являє собою просто зведення життєвих спостережень, де чуже перемішане із своїм, і в той же час дано місце й вимислові.

Авт.

про вигідний шлюб, і, мавши вже сорок літ, він одружився з п'ятнадцятилітньою купецькою дочкою, Анною Павлівною Глуховою, сподіваючись дістати за нею багатий посаг.

Та розрахунок на багатий посаг не справдився: за купецьким звичаєм, його обдурили, а він, у свою чергу, виявив при цьому непростимі слабкості характеру. Даремно сестри умовляли його не їхати до церкви вінчатися, поки не віддадуть умовленої суми цілком; він довірився улесливим обіцянкам і повінчався. Вийшов так званий нерівний шлюб, який згодом зробився джерелом нескінченних докорів і найбрутальніших родинних сцен.

Шлюб цей був нерівний в усіх відношеннях. Батько був, як на тодішній час, досить освічений; мати — справжній неук; батько зовсім не мав практичної кмітливості й любив правити теревені, мати, навпаки, надзвичайно чітко хапалася за діловий бік життя, ніколи вголос не міркувала й діяла мовчки і напевно; нарешті, батько оженився вже майже старим і до того ж ніколи не мав доброго здоров'я, тоді як мати довгий час зберігала свіжість, силу і красу. Зрозуміло, яке мало бути, при таких умовах, спільне життя.

А проте, завдяки надзвичайним здібностям матері наживати, родина наша почала швидко багатіти, так що в той час, коли я побачив світ, Затрапезні вважались мало не найбагатшими поміщиками в нашій місцевості. Про матір мою всі сусіди в один голос говорили, що бог дав в її особі Василеві Порфіровичу не, дружину, а скарб. Сам батько, бачачи зростання родинного добробуту, примирився з невдалим шлюбом і хоч жив з дружиною не в згоді, але, кінець кінцем, зовсім підкорився їй. Я принаймні не пам'ятаю, щоб він коли-небудь і в чому-небудь виявив у домі свою самотійність.

Далі, приступаючи до розповіді про своє минуле, я вважаю не зайвим попередити читача, що в цій праці він не знайде суцільного викладу всіх подій мого життя, а тільки ряд епізодів, які мають між собою зв'язок, але в той самий час становлять собою і окреме ціле. Головним чином, я взявся до своєї праці для того, щоб відновити характеристичні риси так званого доброго старого часу, пам'ять про який, завдяки різкій рисі, проведеній скасуванням кріпосного права, дедалі більше стирається. Тому я і в формі ведення моєї розповіді не маю наміру обмежувати себе. Часом вестиму її особисто від себе, часом — у третій особі, як буде для мене зручніше.

І. ГНІЗДО

Дитинство і молоді роки мої були свідками самого розпаду кріпосного права*. Воно проникало не тільки у відносини між помісним дворянством і підневільною масою — до них, у вузькому розумінні, й застосовувався цей термін — але й у всі взагалі форми співжиття, однаково втягуючи всі стани (привілейовані і непривілейовані) у вир принизливого безправ'я, найрізноманітніших викрутів лукавства і страху перед перспективою бути повсякчас розчавленим. З подивом питаєш себе: як могли жити люди, не маючи ні в сучасному, ні в майбутньому інших спогадів і перспектив, крім тяжкого безправ'я, нескінченних мук зневаженого й нізвідки не захищеного існування? — і, як не дивно, відповідаєш: а все ж таки жили! І, що ще дивніше: поряд з цим суцільним мучеництвом йшло і так зване пошехонське «роздолля», до якого й понині не без тихої журби звертають свої погляди старички. І кріпосне право, і пошехонське роздолля були зв'язані такими нерозривними узами, що коли впало перше, то, слідом за ним, у судорогах скінчило своє ганебне існування й друге. І те і друге одночасно забили в труну і винесли на цвинтар, а яке інше право і яке інше роздолля вирости на цій спільній могилі — це справа інша. Кажуть одначе, що вирости щось не дуже й важливе.

Бо хоч стара злоба дня й зникла, але деякі ознаки переконують, що, здихаючи, вона отруїла нову злобу дня, і що, незважаючи на змінені форми суспільних відносин, суть їх ще залишається незачепленою. Звичайно, свідки і сучасники старих порядків можуть, до певної міри, і в самому скасуванні форм вбачати істотний прогрес, але молоді покоління, бачачи, що споконвічні життєві основи стоять, як і раніше,

непохитно, нелегко примиряються з самою тільки зміною форм і виявляють нетерпіння, яке набуває тим тяжчого характеру, що в нього вже значною мірою входить елемент свідомості...

Місцевість, де я народився і де минуло моє дитинство, навіть у глухій пошехонській стороні вважалася глушиною. Начебто вона самою природою призначена була для містерій кріпосного права. Зовсім десь у закутку, серед боліт і лісів, внаслідок чого жителі її, по-простонародному, звалися «закутянами» і «жабниками». А проте щодо поміщиків і тут було людно (селищ, в яких жили так звані економічні селяни *, майже зовсім не було). Здавна сильніші люди захоплювали місцевості по берегах великих рік, куди їх вабила цінність угідь: лісів, луків тощо. Дрібнота забивалася в глушину, де природа надавала відносно дуже мало пільг, та зате ніяке око туди не заглядало, і, отже, кріпосні містерії могли здійснюватись зовсім безборонно. Мужичька спина з лишком винагороджувала за відсутність цінних угідь. На всі боки від нашої садиби була розкидана достатня кількість дворянських гнізд, і в деяких з них, окремими підгніздками, тулилося по кілька поміщицьких родин. Це були родини переважно зубожілі, і тому біля них помічалось особливе кріпосне пожвавлення. Часто чотири-п'ять дрібнопомісних садиб стояло біч-о-біч або через дорогу; через те кругові відвідини сусідів сусідами стали майже щоденним звичаєм. З'явилось роздолля, гостинність, веселе життя. Щодня де-небудь гості, а де гості — там вино, пісні, частування. На все це потрібні були якщо не гроші, то даровий припас. Тому, заради задоволення цілей роздолля, безупинно вичавлювався останній мужичький сік, і мужики, розуміється, не сиділи, поскладавши руки, а кишіли, як мурашня, в навколишніх полях. Внаслідок цього оживлявся й сільський пейзаж.

Рівнина, вкрита хвойним лісом і болотами, — такий був загальний вигляд нашого закутка. Всякий, хоч трохи передбачливий, поміщик-абориген захопив стільки землі, що неспроможний був її обробити, незважаючи на крайню розгяжність кріпосної праці. Ліси горіли, гнили на корені й захаращувались сушняком і буреломом; болота заражали міазмами навколишню місцевість, дороги не просихали в найбільші літні спеки; села тулились біля самих поміщицьких садиб, а окремо траплялися рідко на відстані п'яти-шести верст одне від одного. Тільки біля дрібних садиб проривались ясенькі прогалини, тільки тут усю землю ста-

рались обробити під посів і сінокіс. Зате непосильною панщиною* дрібнопомісний селянин так виснажувався, що навіть по зовнішньому вигляду можна було зразу відрізнити його в натовпі інших селян. Він був і заляканіший, і худіший, і слабосиліший, і малоросліший. Одно слово, в загальній масі змучених людей був найбільше замученим. У багатьох дрібнопомісних мужик працював на себе тільки святами, а буднями — в нічний час. Так що літня гаряча пора для цих людей просто перетворювалась на суцільну каторгу.

Ліси, як я вже сказав вище, стояли незаймані, і лише в небагатьох поміщиків являли собою не те щоб прибуткову статтю, а скоріше засіб здобути велику суму грошей (цей стан речей, проте, зберігся й досі). Поблизу від нашої садиби було влаштовано два скляних заводи, які, за небагато років, без пуття знищили величезну площу лісів. Але до боліт ніхто ще не простягав загребущої руки, і вони тяглися, не перериваючись, на багато десятків верст. Взимку по них прокладали дороги, а влітку обминали, що збільшувало відстань майже вдвоє. А що, незважаючи на об'їзди, все-таки доводилося захопити хоч краєчок болота, то в таких місцях настелялися нескінченні мостини, пам'ять про які не згладилася в мене й досі. В найгарячіше літо повітря було насичене вологими випарами й заповнене хмарами мушви, яка не давала спокою ні людям, ні худобі.

Текучої води було мало. Тільки одна річка Пёрла, та й та непоказна, і ще дві річечки: Юла і Волпя¹. Останні ледве-ледве текли серед грузьких боліт, подекуди утворюючи стоячі мочарі, а місцями й зовсім зникаючи під густою пеленою водяної зарості. То тут, то там видно було невеликі озерця, в яких водилась сяка-така рибчина, але до яких в літню пору не можна було ні під'їхати, ні підійти.

Вечорами над болотами здіймався густий туман, який все навколо оповивав сизою пеленою, що клубочилась. Однак на шкідливий вплив болотних випарів, з гігієнічного погляду, ніхто не скаржився, та й взагалі, скільки мені пригадується, пошесні хвороби в нашому краю становили рідкий виняток.

І ліси і болота були багаті на птахів і звірів, але полювання з рушницею було бідним, і делікатної красної дичини, такої, як вальдшнеп і дупель, я зовсім не пам'ятаю. Пам'ятаю тільки великих крижнів, якими, час від часу, мало не дурно,

¹ Само собою розуміється, що назви ці вигадані. (Прим. автора).

наділяв усю округу єдиний у цій окрузі мисливець з рушницею, економічний селянин Лука. Мисливців з собаками (звичайно, поміщиків), проте, було досить, і що від полювання цього роду дуже часто зазнавала шкоди озимина, то вони були джерелом безперервних чвар і навіть позовів між сусідами.

Поміщицькі садиби того часу (я кажу про поміщиків середнього достатку) не відзначалися ні красою, ні вигодами. Звичайно, вони влаштовувалися серед села, щоб було зручніше наглядати за селянами; крім того, місце для забудови вибиралося неодмінно в улоговинці, щоб було тепліше взимку. Будинки майже в усіх були одного типу: одноповерхові, довгасті, на зразок довгих комодів; ні стін, ні дахів не фарбували, вікна мали старовинну форму, при якій нижні рами підіймалися догори й підпирались підставками. В шести-семи кімнатах такого чотирикутника, з хиткими підлогами й нештукатуреними стінами, тулилась дворянська родина, іноді дуже численна, з цілим штатом дворових людей, переважно дівок, і з гостями, які наїздили від часу до часу. Про парки і сади не було й згадки. Перед будинком розбивали малесенький палісадник, обсаджений стриженими акаціями й заповнений такими квітами, як чорнобривці, царські кучері та бурожовті васильки. Збоку, ближче до скотних дворів, викопувався невеликий ставок, який правив за водопій для худоби і вражав своєю неохайністю й смородом. Позаду будинку влаштовувався звичайний город з ягідником і найбільш цінними овочами: ріпою, російськими бобами, солодким горохом тощо, які, ще за моєї пам'яті, подавалися в небагатих домах після обіду замість десерту. Розуміється, в поміщиків заможніших (між іншим, і в нас) садиби були просторіші, але загальний тип для всіх був один і той самий. Не про красу, не про комфорт і навіть не про простір тоді думали, а про те, щоб мати теплий куток і в ньому достатній ступінь ситості.

Тільки одна садиба збереглася в моїй пам'яті, як виняток із загального правила. Вона стояла на високому березі річки Перли, і з великого мурованого панського дому, що потопав у зелені просторого парку, відкривався єдиний у нашому глухому закутку краєвид на заливні луки і на далекі села. Власник цієї садиби (називалась вона, як і слід, «Відрадою») був звироднілий і зовсім розслаблений представник старовинного панського роду, який взимку жив у Москві, а на літо приїжджав у садибу, але з сусідами не водився

(така вже споконвічна властивість пошехонського дворянства, що бідний дворянин від багатого ніколи нічого не бачить, крім зневаги й утисків). Про відрадинські квітники, оранжереї та інші розкоші ходили між мешканцями нашої глушини майже фантастичні оповідання. Були там стави з каскадами, гротами і чавунними мостами, були альтанки з гіпсовими статуями, був кінський завод з манжем і просторим обгородженим кругом, на якому відбувалися скачки і перегони, був свій театр, оркестр, півчі. І всім оцим звироднілий аристократ користувався вдвох з другорядною французькою актрисою Селіною Архипівною Бульміш, яка особливих талентів у драматичній галузі не виявила, але зате безпомилково могла відрізнити *la grande coçonnerie* від *la petite coçonnerie*¹. Удвох з нею, він слухав домашню музику, дивився, як спаровують коней, тишився кінськими перегонами, їв фрукти й нюхав квіти. З часом він одружився з Селіною, і, після смерті його, маєток перейшов до неї.

Не знаю, чи жива вона тепер, але після смерті чоловіка вона на довгий час кожного літа з'являлась у Відраді в супроводі француза з крутими стегнами й дугастими, немов намальованими, бровами. Жила вона, як і при покійному чоловікові, ізольовано, з сусідами не знайомилась і переважно займалась тим, що придумувала разом з крутостегенним французом яку-небудь нову їжу, що її вони й поглинали сам на сам. Але і її, і крутостегенного француза селяни любили за те, що вони поводилися по-дворянськи. Не шахраювали, самі по гриби в ліс не ходили, а іншим збирати в своєму лісі не забороняли. І на гроші були не скупі, за все платили, не торгуючись; принесуть їм козуб ягід чи грибів, заправлять двогривеник — слова не скажуть, дадуть, наче двогривеник і не гроші. А дівці то й стрічку, крім того, подарують. І коли оголошено було селянське визволення, то й з уставною грамотою Селіна перша в повіті скінчила, без скарг, без гвалту, без позовів: що слід віддала, та й себе не скривдила. Дворових теж не забула: молодих розпустила, не дожидаючись строку, старим — побудувала хати, відвела городи й призначила пенсію.

У вересні, після від'їзду панів, сусідні поміщики наїжджали до Відради і за нікчемну мзду садівникові та його підручним запасалися там насінням, корінням і щепами. Таким чином з'явилися в нашому повіті перші жоржини,

¹ Велику розпусту від маленької.

мальви тощо, а матінка навіть деякі клумби в нашому саду розпланувала на зразок відррадинських.

Щождо садиби, в якій я народився й майже безвиїзно прожив до десятилітнього віку (називалася вона «Малиновець»), то вона, не відзначаючись ні красою, ні вигодами, вже заявляла деякі претензії на те і на друге. Панський будинок був триповерховий (за третій поверх вважався великий мезонін), просторий і теплий. У нижньому поверсі, мурованому, містилися майстерні, комори і деякі дворові родини; інші два поверхи займала панська родина і кімнатна прислуга, якої було безліч. Крім того, було кілька флігелів, в яких містилися застольна, прикажчик, ключник, кучери, садівники та інша прислуга, яка в світлицях не служила. Біля будинку був розбитий великий сад, уздовж і впоперек поділений доріжками на рівні куртинки, на яких було посаджено вишневі дерева. Доріжки були облямовані кущами дрібного бузку і квітковими клумбами, де росла велика кількість троянд, з яких гнали воду й варили варення. А що в той час була мода підстригати дерева (мода ця проникла до Пошехоння... з Версаля!), то тіні в саду майже не було, і весь він розкинувся на осонні, так що й гуляти в ньому охоти не було.

Ще в більшому розмірі розведені були городи і фруктовий сад з оранжереями, теплицями і ґрунтовими сараями. Фруктів і особливо ягід було так рясно, що з кінця червня до половини серпня панський дім зовсім перетворювався на фабрику, в якій з ранку до вечора провадилась ягідна експлуатація. Навіть у парадних кімнатах всі столи були завантажені купами ягід, навколо яких сиділи групами покоївки, чистили, перебирали ягоди за сортами, і ледве встигали справитися з одною купою, як на зміну їй з'являлась інша. Тепер сама ця операція коштувала б великі гроші. В цей же час у затінку від величезної старої липи, під особистим наглядом матінки, на розкладених чотирикутниками цеглинах варилося варення, для якого вибиралися найкращі ягоди і найбільші фрукти. Решта утилізувалася для наливок, настоянок, водиць тощо. Варто уваги, що свіжі ягоди і фрукти навіть пани вживали помірно, начебто побоювались, що от-от не вистачить для заготівлі. А «хамкам» і зовсім нічого не давали (я пам'ятаю, як матінка турбувалася під час збирання ягід, що ось-ось падлючки її об'їдять); хіба вже коли, що називається, ягід і діти нема де, але й тут неодмінно дочекаються, що вони, від довгого стояння в льоху, почнуть

пліснявіти. Ця безліч ласощів притягала в кімнати таку силу-силенну мух, що від них просто життя не було.

Навіщо ж потрібно було стільки заготовіть — цього я ніколи не міг зрозуміти. Можна назвати це явище особливим терміном: «жадібністю майбутнього». Завдяки їй, хай ціла гора істівного матеріалу лежить перед очима в людини, а все їй здається мало. Утроба людська обмежена, а жадібна уява приписує їй розміри велічезні, і в той же час змальовуються в майбутньому грізні перспективи. В самому витрачанні заготовлених припасів, протягом року, додержувалися економії, майже скупості. Думалося, що хоч «час» ще й не настав, але неодмінно настане, і тоді розверзеться таємнича прірва, в яку доведеться валити, валити й валити. Час від часу провадилася ревізія льохів і комор, і завжди виявлялося зіпсованого запасу майже наполовину. Та навіть і це не переконувало: жаль було й зіпсованого. Його підварювали, підправляли, і тільки вже зовсім негодяще наважувались віддати в застольну, де, після такої подачки, кілька днів поспіль «валялися з животами». Суворий був час, хоч не можна сказати, щоб особливо розумний.

І от, коли всього було наварено, насолено, настоєно і наквашено, коли, на додаток до літнього запасу, приєднувався запас мороженої домашньої птиці, коли болота замерзали і встановлювалася санна дорога — тоді починалося пошехонське роздолля, те роздолля, про яке тепер знають тільки з усних переказів та оповідань.

До цього предмета я повернуся згодом, а тепер познайомлю читача з першими кроками моїми на життєвому шляху і тією обстановкою, яка робила з нашого дому щось типове. Думаю, що багато хто з моїх ровесників, які вийшли з рядів осілого дворянства (на відміну від дворянства, що служить, кочує) і бачили описувані часи, знайдуть у моєму оповіданні риси і образи, від яких на них повіє чимось знайомим. Бо загальний уклад пошехонського дворянського життя був скрізь однаковий, і різницю зумовлювали лише деякі окремі особливості, що залежали від інтимних якостей тих чи інших осіб. Та й тут головна відмінність полягала в тому, що одні жили «собі на втіху», тобто солодше їли, буйніше пили чи проводили час в гультьяйстві; інші, навпаки, обмежували себе, їли з обережністю, враховуючи свої запаси, скупилися. Перші звичайно тужили за предводительством, а досягши його, розорялися зовсім; другі трималися осторонь від пошестей, підстерігали тих, що розоря-

лися, здаля облутуючи їх, і, з допомогою темних оборотів, ставали кінець кінцем людьми не тільки заможними, але й багатими.

II. МОЄ НАРОДЖЕННЯ І РАННЄ ДИТИНСТВО— ВИХОВАННЯ ФІЗИЧНЕ

Народився я, судячи з розповідей, звичайнісіньким пошехонським способом. У той час пані наші (по-теперішньому, представниці правлячих класів) не їздили, передбачаючи пологи, ні в столиці, ні навіть у губернські міста, а задовольнялися місцевими, підручними засобами. З допомогою цих засобів з'явилися на світ всі мої брати і сестри; не становив винятку і я.

Тижнів за три перед тим, як матінка мала родити, послали в місто по бабку-повитушку, Уляну Іванівну, яка привезла з собою мильця від раки преподобного (в міському соборі покоїлись мощі) та слоїк моренковської мазі. В цьому полягало все її родопомічне знаряддя, якщо не зважати на старанність, досвідченість і «легку руку». В крайньому разі під час пологів відчиняли в церкві царські двері, а будинок кілька разів обходили кругом з іконою. Допомога Уляни Іванівни коштувала дуже дешево. А саме: весь час, поки вона жила в домі (інколи два-три місяці), її годували й поїли за панським столом; ліжко їй ставили в тій самій кімнаті, де спала породілля, і, отже, її кров'ю годували приписаних до цієї кімнати блощиць; потім, після щасливих пологів, їй платили грішми десять карбованців на асигнації й посилали взимку в її міський дім віз чи два всякої провізії, певна річ, з усячинкою. Іноді, поверх того, пускали до неї на півроку чи на рік безплатно служити дворову дівку, яку вона, проте, повинна була протягом цього часу годувати, поїти, взувати й одягати власним коштом.

А втім, коли в ній потреби вже більше не було, то й ця мізерна витрата не миналася їй дурно. Так принаймні практикувалося в нашому домі. Звичайно її називали «падлючкою й ненажерою», до наступних пологів, коли вона знову перетворювалась на «голубоньку Уляну Іванівну».

— Це ти падлючці індичок посилати зібралась? — обурювалась матінка на ключницю, бачачи приготованих для відсилки в сінях пару чи дві заморожених індичок: — буде з неї, і старими курми пельку собі заткне.

Добра була ця Уляна Іванівна, метка, весела, балакуча. І хоч пізнав я її, вже мавши вісім років, коли рідні мої були з нею в сварці (думали, що послуг від неї більше не треба буде), але вона так тепло мене приголубила й так привітно назвала розумником та погладила по голівці, що я мимоволі розчулився. В нашій родині не було звичаю по голівці гладити — можливо, тому пестоші чужої людини так живо на мене і вплинули. І не на мене самого вона справляла приємне враження, а й на всіх вісім наших дівчат — по числу матінчиних пологів,— що в неї служили. Всі вони говорили про неї з захопленням і поверталися гладкі (одна навіть з приплодом). Щі в неї їли такі, що й не продуєш, в кашу лили масло коров'яче, а не олію лляну. Називала вона всіх іменами пестливими, а не лайливими, і ніколи ні на кого панам не скаржилась.

Жила вона у власному ветхому будиночку край міста, самотньо, і живилася плодами своєї професії. Був у неї й чоловік, але в той час, як я назвав її, він уже років з десять як пропадав без вісті. А втім, здається, вона знала, що його кудись заслано, і з цієї нагоди кожного великого свята возила в тюрму калачі.

— Благий у мене був чоловік,— говорила вона: — не було між нами згоди. Кравецтвом займався і добрі гроші заробляв, а додому ані копійчки щербатої ніколи не приніс — усе в шинок. Були в нас і діти, та так і перемерли ангельські душки, і все не своєю смертю, а чи з лавки впаде, чи окропом ошпариться. Мое діло таке, що все в повіті та в повіті, а чоловік — день у шинку, а ніч — або в канаві, або в холодній. Прислуга теж абияка. Доглянути діточок і нема кому. Нарешті, повертаюсь я одного разу з пологів додому, а мене прислуга зустрічає: «а Прохір Семенович — це чоловік мій! — уже з тиждень дома не був!» Не був та й не був, та так відтоді немов у воду впав. Зосталась я сама — спочатку моторошно зробилось; думаю: ну, тепер пропала! А вийшло навпаки, ще краще, ніж перше, жити стала!

І ось, якраз у такий час, коли в нашому домі за Уляною Іванівною остаточно закріпилося прізвисько «падлючки», матінка (вона вже років з п'ять не родила), несподівано зробилася в дев'ятий раз вагітна, і через те, що роки її були вже серйозні, то вона здумала їхати родити в Москву. Довелось кликати Улянну Іванівну для супроводження. Послали до міста мене — ось тут я з нею й познайомився. І добра жінка не тільки не згадала лихого, але коли, після приїзду

до Москви, був покликаний вчений акушер і з'явився «з щипцями, ножами й долотами», то Уляна Іванівна просто не допустила його до породіллі, і, з допомогою мильця, вде-в'яте визволила свою пацієнтку й поставила на ноги. Але ця послуга обійшлася вже моїм рідним у «копієчку». Повитущі, замість червоної, дали біленьку грішми, та один із провізії послали з першою дорогою, а другий на масляну. А дівка для послуг — сама собою.

Отже, поява моя на світ коштувала дешево й була щаслива. Так само щасливо відбулися й хрестини. В той час у нас в домі гостював міщанин-прочанин Дмитро Никонович Бархатов, якого в повіті вважали за прозорливця.

Між іншим, і з приводу мене, на матінчине запитання, що в неї народиться, син чи дочка, він заспівав півнем і сказав: «півник, півник, гострий кігтик!» А коли його спитали, чи скоро будуть пологи, то він почав черпати ложечкою мед — діло було за чаєм, який він пив з медом, бо цукор скоромний,— і, спинившись на сьомій ложці, мовив: «ось тепер якраз!» «Так по його й трапилось: якраз на сьомий день матінка й злягла»,— розказувала мені згодом Уляна Іванівна. Крім того, він передрік і майбутню долю мою,— що я багатьох супостатів підкорю і буду дівочим розгінчим. Внаслідок цього, коли матінка бувала на мене сердита, то, даючи ляпаса, завжди приказувала: «а ось я тебе пошмагаю, супостатів покорителю!»

Ось цього саме Дмитра Никоновича й запросили бути моїм хрещеним батьком разом з одною із тітоньок-сестриць, про яких мова буде далі.

До речі скажу: не раз я бачив згодом мого хрещеного батька, як він ішов з посохом у руках в юрбі людей, за процесією. Він одягався в своєрідний костюм, на зразок попівського підрясника, підперізувався широким, вишиваним шерстю, поясом і ходив з розпущеним по плечах волоссям. Та познайомитися мені з ним не вдалося, бо батьки мої вже розійшлися з ним і називали його шалапутом. Взагалі, в міру того, як родина моя багатіла, старі фаворити непомітно зникали з нашого дому. Та, крім того, треба сказати правду, що Бархатов, незважаючи на прозорливість і звання «прочанина», занадто часто заглядав до дівочої, а матінка цього не полюбляла й ретельно стежила за моральністю «падлючок».

Мамкою в мене була своя кріпачка-селянка, Домна, до якої я згодом любив бігати крадькома на село. Вона сма-

жила для мене яєчно і частувала вершками; і тим і тим я з жадібністю наїдався, бо дома нас тримали надголодь. За мамок молодиці йшли охоче, бо це, по-перше, звільняло їх на час від панщини, по-друге, справне виховування панича чи панночки звичайно супроводилося відпуском на волю ко-го-небудь з мамчиних дітей. А втім, відпускали виключно дівчаток, бо звільнення хлопчика (майбутнього кріпака) вважалось втратним; а дівка, і тоді, як вона дійде повних літ, продавалася на вивід не дорожче п'ятдесяти карбованців асигнаціями. Моїй мамці не пощастило й у цьому випадку. Дім її був з бідних, і «вільну» її дочку Дашутку не вдалося видати заміж на сторону за вільного чоловіка. Тому вона ввійшла в родину свого ж односельця й таким чином закріпачилася знову.

Няньок я пам'ятаю дуже невиразно. Вони змінювалися майже безперервно, бо матінка була взагалі гнівлива і, крім того, додержувалася своєї системи, за якою кріпаки, що не повевірялися з ранку до ночі на роботі, вважалися дармоїдами.

— Зажирила в няньках, ач м'ясива нагуляла! — говорила вона і, не відкладаючи діла в довгий ящик, призначала няньку прачкою, ткалею або засаджувала за п'яльця і пражу.

Слід відзначити, що між численними няньками, які плекали мене в дитинстві, не було жодної казкарки. Взагалі весь наш домашній побут стояв на цілком реальному ґрунті, і казкового елемента не було в ньому. Дитячій уяві доводилося шукати поживи самотійно, створювати свій власний казковий світ, що ніяк не стикався з народним життям та його переказами, але був зате заповнений всякими фантазмагоріями, змістом для яких було багатство, а ще більше — генеральство. Останнє уявлялося вищим життєвим ідеалом, бо всі в домі говорили про генералів, навіть відставних, не тільки з пошаною, але й з боязню.

Я пам'ятаю, одного разу батько одержав від предводителя листа з запрошенням на вибори, і на конверті було написано: «його превосходительству» (батько замолоду служив у Петербурзі й дослужився до колезького радника, але багато хто з його колишніх товаришів пішли далеко і займали визначні посади). Здогадам і подиву кінця не було. Батько з тиждень носив конверт у кишені й усім показував.

— А хто знає — взяли та в превосходительні й підвищили, — говорив він. — Бували ж раніше такі випадки —

чому ж не трапитися ї тепер? Сиджу я в своєму Малиновці, нічого не знаю, а там, може, хто-небудь з старих товаришів узяв та й шепнув. Було ж за Павла Петровича, що якийсь на запитання: як вас звать? — відповів: Євграф такий-там! А цар недочув і перепитує: граф такий-там? — Євграф такий-там, — повторив запитуваний. — Царське слово святе! — сказав тоді цар: — поздоровляю вас графом! — І почав відтоді граф Євграф шикувати. Отак-то може бути і тепер.

А втім, я не можу сказати, щоб фактичний бік моїх дитячих спогадів був особливо багатий. Проте тому, що в мене було багато старших сестер і братів, які вже вчилися в той час, коли я нічого не робив, а тільки прислухався та придивлявся, то пам'ять моя все-таки зберегла деякі досить яскраві враження. Пригадується безперервний дитячий плач, що лунав за класним столом; пригадується цілий почет гувернанток, які йшли одна за одною і з незрозумілою для теперішнього часу жорстокістю сипали стусани направо й наліво. Пам'ятається батьківська байдужість. Як уві сні проходять переді мною і Кароліна Карлівна, і Генріетта Карлівна, і Марія Андріївна, і французенка Даламберша, яка нічого навчати не могла, а пила ерофеїч і їздила верхи по-чоловічому. Всі вони жорстоко билися, а Марію Андріївну (дочку московського німця-шевця) навіть сувора наша мати називала фурією. Так що за весь час її перебування вуха в дітей завжди були вкриті болячками.

Зовнішньою обстановкою мого дитинства, в розумінні гігієни, охайності й харчування, я похвалитися не можу. Хоч у нашому домі досить було кімнат, великих, світлих і з багатим вмістом повітря, але це були кімнати парадні; а діти завжди тулилися: вдень — у невеликій класній кімнаті, а вночі — в спільній дитячій, теж маленькій, з низькою стелею і взимку, до того ж, гаряче натопленій. Тут було поставлено чотири-п'ять дитячих ліжок, а на підлозі, на повстинах, спали няньки. Само собою розуміється, не бракувало ні блощиць, ні тарганів, ні бліх. Ці паразити були ніби домашніми друзями, яких тільки зрідка торкалася нищівна рука людська. Коли паразити вже дуже допікали, то ліжка виносили й обпарювали окропом, а тарганів узимку морозили.

Влітку ми ще хоч трохи пожвавлювались під впливом свіжого повітря, але взимку нас зовсім закупорювали в чотирьох стінах. Жодного струменя свіжого повітря не доходило до нас, бо кватирок у домі не було, і кімнатна атмосфера

відсвіжувалася тільки через опалювання груб. Кататися саями не було заведено, і тільки по неділях нас вивозили в закритому візку до обідні в церкву, що була від дому сажнів за п'ятдесят, але й тут закутували так, що важко було дихати. Це називалося зніженим вихованням. Дуже можливо, що внаслідок таких безглузких гігієнічних умов, усі ми згодом виявилися кволими, хворобливими і не дуже витривалими в боротьбі з життєвими випадками. Сумне існування, в якому життєвий процес рівносильний безперервній знегоді, але ще сумніше життя, в якому самі ті, що живуть, ніби не беруть ніякої участі. З хворою душею, з тужливим серцем, з незміцнілим організмом, людина цілком поринає в примарний світ нею самою створених фантазмагорій, а життя проходить мимо, не торкаючись її жодною з своїх реальних насолод. Що таке блаженство? в чому полягає душевна рівновага? чому вона сповнює життя відрадою? через яке лихе чаклунство світ живих, повний чудес, для неї одної перетворився на пустелю? — ось запитання, які шохвилини крутяться перед нею і на які вона марно шукатиме відповіді...

Про охайність і згадки не було. Дитячі кімнати, як я вже оце згадав, були переповнені паразитами і нерідко залишалися по кілька днів неметеними, бо нічیه око туди не заглядало; одяг на дітях був поганий і найчастіше перешивався з різного старого лахміття чи переходив від старших до молодших: білизна мінялася рідко. Додайте до цього прислугу, одягнену в якесь смердюче, залатане дрантя, що поширювало сморід, і ви матимете ту непривабливу обстановку, серед якої копошилися з ранку до вечора дворянські діти.

Те саме можна сказати й про харчування: воно було дуже бідне. В родині нашій панувала не те що скупість, а якась уперта скнарість. Завжди здавалося мало, і всього було жаль. Шеляг додавався до шеляга, і коли утворювався гривеник, то думки спрямовувалися до карбованця. «Ти думаєш, як достатки наживаються?» — ця фраза лунала в усіх кутках з ранку до вечора, оживляла всі серця, давала тон і зміст усьому побутові. Це було свого роду сповідання віри, якому всі беззаперечно підкорялись. Навіть дворові, коштом яких власне й відбувався процес притулення шеляга до шеляга, — і ті слухали афоризми зажерливості не тільки без ненависті, а й навіть з якимось благоговінням.

Ранком нам звичайно давали по чашці чаю, приправленого молоком, неодмінно збираним (синюватим), дарма що

на скотному дворі стояло понад триста корів. До чаю давали малесенький шматочок домашнього білого хліба; після того сніданку не було, так що з восьмої години до другої (час обіду) діти буквально залишалися без їжі. За обідом подавалися страви, в яких головну роль відігравали вчорашні залишки. Часом тхнуло й залежаним. Особливо неприємні були нам солоні полотки¹ з домашньої живності, якими, літнього часу, через побоювання, щоб зовсім не зіпсувались, нас годували мало не щодня. Страву роздавала дітям матінка, але при цьому (за винятком улюбленців) наділяла такими мікроскопічними порціями, що покоївки, родини яких одержували місячину², нерідко з жалю приносили під фартухами ватрушок і коржиків і потай давали нам попоїсти. Як зараз пам'ятаю процедуру *наказування* страв. У дівочій, на обідньому столі, красувалися вчорашні залишки, не виключаючи і юшки, і матінкою, спільно з кухарем, обмірковувалося питання, *що* і як «підправити» до наступного обіду. Потім, якщо вчорашні залишків було недосить, то додавалося свіжої провізії, якій судилося те ж саме, тобто бути підправленою на завтрашній обід. Так діло йшло з дня у день, так що свіжий обід варився лише по великих святах та в ті дні, коли найжджали гості. На випадок несподіваних приїздів кілька страв *кращих* готувалося окремо й зберігалося в погребі. Приїде несподіваний гість — біжать до погреба й несуть звідтіля який-небудь холодець чи легко розігріване: от, мовляв, ми щодня так їмо!

Але навіть ми, не розпечені ситним і смачним харчуванням, дивувалися, коли бачили пиріг, який по неділях подавали на закуску попові з причтом. Начинку цього пирога становила суміш найрізноманітніших покидів, що накопичувалися протягом тижня, і заповнювала їдальню своєрідним духом лежалої солонини. Пиріг цей так і звався «попівським», та й посуд до закуски подавався особливий, попівський: сірі прищуваті тарілки, ножі зі сточеними лезами,

¹ Засолена, зав'ялена чи закопчена домашня птиця, звільнена від кісток.

² Було два способи харчування дворових людей. Одним (проте винятково, сімейним і тим, що служили в дворі, а не в кімнатах) дозволяло тримати корову і пару овець на панському кормі, відводили малесенький город під овочі і відсипали на кожну душу певну пропорцію борошна і крупів. Це й називалось місячиною. Інших годували в застольній. Перші вважали себе відносно щасливими. Я ще пам'ятаю місячину; та *що* цей спосіб харчування вважався менш вигідним, то з часом він був у нашому домі остаточно скасований, і всіх дворових було зараховано до застольної. (Прим. автора).

поламани виделки, склянки і чарки з зеленого скла. А втім, треба сказати правду, що й піп у нас був зовсім особливий, *таківський*, як тоді висловлювались.

Одначе при матінці їжа все-таки була краща; а коли вона виїжджала, на більш чи менш тривалий час, до Москви чи в інші вотчини, й хазяїнувати дома залишався батько, тоді наставало справжнє лихо. Звичайно в таких випадках батькові залишалася асигнація в сто карбованців на все і про все, а потім прикликали церковного старосту, якому наказувалося, щоб, у тому разі, коли залишених панові грошей буде недосить, давати йому позичково з церковних сум. Батько не був жадібний, але, бажаючи догодити матінці, старався з усієї сили зберегти доручену йому асигнацію цілою. Тому він доводив економію до найпотворніших розмірів. Навіть сусіди це знали і ніколи до нас, коли не було матінки, не їздили. Результати таких економічних зусиль майже завжди супроводжувалися блискучим успіхом: батькові вдавалось повернути залишений капітал недоторканим, бо коли й траплялась невідкладна витрата, то він швидше наважувався позичити трохи з церковних сум, ніж розміняти сто карбованців. А проте хоч ми й голодували, але в нас залишалася втіха: при батькові ми могли ремствувати, тоді як при матінці найменше слово незадоволення супроводжувалось негайною й жорстокою відплатою.

Хоч як шкідливо відбивалося на дитячих організмах недостатнє харчування, але в моральному розумінні ще шкідливіший вплив справляв самий спосіб розподілу їжі. Тут панувала цілковита нерівність і небезсторонність. Діти в нашій родині (а втім, я тут розумію, переважно, матінку, яка давала тон усій родині) поділялися на дві категорії: на улюблених і осоружних, і що найвище щастя життя полягало в їжі, то й переваги улюблених над осоружними проявлялися головним чином за обідом. Матінка, роздаючи страви, вибирала для любимчика шматок і більший, і свіжіший, а для осоружного — неодмінно яку-небудь розігріту й вивірену цурку. Іноді, наділивши любимчиків, вона говорила осоружним: «а ви самі візьміть!» І тоді відбувалося ганебне видовище боротьби, якій віддавалися голодні осоружні.

Матінка спідлоба поглядала, нахилившись над тарілкою й вичікуючи, що буде. Осоружний, здебільшого, почувуючи спрямований на нього її пильний погляд і усвідомлюючи, що це надання волі у виборі шматка є не що інше, як гра в кішки й мишки, самозречено брав найгірший шматок.

— Чому ж ти кращого шматка не вибрав? он збоку, дивися, жирний який! — починала говорити матінка вдавнено ласкавим голосом, звертаючись до нещасного осоружного, в якого в очах було повно сліз.

— Я, матінко, ситий! — відповідав осоружний, стараючись бути розв'язним і нервово хихикаючи.

— Ото ж бо ситий! а губи навіщо надув? гляди-но ти в мене! я ж наскрізь тебе, тишко, бачу!

Та інколи осоружному приходила нещасна думка побравіувати, і він починав тикати виделкою в блюдо, вибираючи шматок, який кращий. Коли раптом лунав окрик:

— Ти що це розігрався, мерзотнику! Ач нову моду взяв, виделкою по блюду тикати! Давай сюди тарілку!

І осоружному накладалася на тарілку вже зовсім пригоріла й позбавлена всякої поживності тріска.

Взагалі, весь процес насичування супроводився тоскними загляданнями в тарілки любимчиків і дуже часто закінчувався довго стримуваними слізьми. А за слізьми неминуче йшли потиличники, накази продовжувати обід стоячи, позбавлення страви, і неодмінно улюбленої, і т. д.

Те ж саме було і з ласощами. Взимку нам давали поласувати дуже рідко, а влітку ягід і фруктів було так багато, що й дітей щодня наділяли ними. Звичайно, про око, всіх взагалі наділяли порівну, але любимчикам клали окремо в потайне місце подвійну порцію фруктів і ягід і, звичайно, свіжіших, ніж осоружним. Виникало шушукання між матінкою і любимчиками, і осоружні легко здогадувалися, що їх спіткала кривда...

Був ще спосіб, який відчутно відбивався на осоружних. Звичайно матінка сама збирала фрукти, тобто персики, абрикоси, шпанські вишні, сливи тощо. Ідучи до оранжереї, вона дуже часто брала з собою кого-небудь з любимчиків і давала йому там фрукти *просто з дерева*. Можете собі уявити, які картини малювала уява осоружних, поки тривала процедура збирання фруктів і у воротах саду з'являлася процесія з кошиками, горшками й мисками, наповненими безліччю спілих персиків, вишень та ін.! І в цій процесії, слідом за матінкою, пустуючи і граючись, вертався любимчик...

Так, мені й тепер стає ніяково, коли я згадую про ці дільби, тим більше, що поділ на улюблених і осоружних не спинився на межі дитинства, а пройшов, згодом, крізь усе життя й відбився в дуже істотних несправедливостях...

— Але ви описуєте не дійсність, а якусь видумане пекло! — можуть сказати мені. Що описуване мною схоже на пекло — про це я не сперечаюсь, але в той же час запевняю, що це пекло не видумане мною. Це «пошехонська старовина» — та й нічого більше, і, відтворюючи її, я можу, поклавши руку на серце, підписатися: з дійсним згідно.

Я не заперечую, проте, що траплялася й тоді інша дійсність, лагідна й навіть співчутлива. Я і її згодом не обмину. В цьому «житті» знайдеться місце для всієї різноманітності стихій і фактів, з яких складався порядок речей, називаний «старовиною».

ІІІ. ВИХОВАННЯ МОРАЛЬЦЕ

Взагалі, весь тон виховної обстановки був надзвичайно суворий і, що найгірше, у вищій мірі низький. Але морально-педагогічний елемент був навіть нижчий за фізичний. Почну зі взаємних стосунків батьків.

Як я вже згадував, батько мій одружився в сорок літ з дівчиною, яка ще не вийшла з дитячого стану. Це був перший і головний вихідний пункт майбутніх незгод. Потім, батько належав до старовинного дворянського роду (Затрапезний — це ж не жарт!), а мати була з народження купчиха, якій, видаючи заміж, до того ж, не віддали цілком умовленого приданого. Ні у вдачах, ні у вихованні, ні у звичках подружжя не було нічого спільного, і тому що матінка була з Москви привезена на село, в зовсім чужу їй родину, то перший час після одруження становище її було вкрай безпорадне і принижене. І їй з незвичайною брутальністю й навіть жорстокістю давали почувати цю приниженість.

Особливо допікали їй спершу зовиці, які всі жили неподалік від батьківської родової садиби і які зустріли молоду хазяйку щонайворожше. А через те, що всі вони були «дивачки», то чіпляння їх мали надзвичайно безглузді й досадні форми. Заходяться, наприклад, без будь-якої причини, реготати проміж себе і при цьому скоса поглядають на матінку. Або, коли з'являється вона, шепочуть: «купчиха! купчиха!» — і при цьому знову аж заходяться зі сміху. Або звертаються до батька з запитанням: «а чи скоро ви, братіку, маєток на придане молодій хазяечки купите?» Так що навіть батько, незважаючи на свою млявість, часом гнівався

й кричав: «ото в'їдливі ви! як у вас язик не відсохне!» А щодо матінки, то вона, натурально, зненавиділа зовиць і згодом довела з не меншою жорстокістю, що пам'ять у неї на кривди не коротка.

А втім, у той час, як я почав себе пам'ятати, ролі вже перемінилися. Командиршею в домі була матінка; зовиць були доведені до безмовності й відігравали роль нахлібниць. Батько теж знітився; одначе усвідомлював свою приниженість і віддячував за неї тим, що при всякій нагоді обсилав матінку безсилою лайкою і докорами. Протягом цілого дня вони майже ніколи не бачились; батько сидів безвихідно в своєму кабінеті й перечитував старі газети; мати, у своїй спальні, писала ділові листи, лічила гроші, радилася з службовцями тощо. Сходилися тільки за обідом і вечірнім чаєм, і тут починався чистий погром. На нещастя; свідками цих сцен були й діти. Ініціатива сварки виходила завжди від батька, що, як людина слабохарактерна, не міг витримати і перший, без будь-якої наочної причини, починав родинну баталію. Лунала сварка, пригадувалося минуле, чути було натяки, неподобні слова. Матінка майже завжди вислухувала мовчки, тільки верхня губа в неї дуже тремтіла. Все притихало: люди ходили навшпиньки, діти опускали очі в тарілки; тільки гувернантки не бентежились. Вони одверто ставали на бік матінки і начебто про себе (але так, щоб матінка чула) шепотіли: «страдниця!»

Такі сцени повторювалися майже щодня. Ми нічого не розуміли в них, але бачили, що сила на боці матінки, і що, в той самий час, вона чимось кровно образила батька. Але взагалі ми байдуже вислухували обурливі вислови родинної сварки, і вона не викликала в нас ніякого почуття, крім несвідомого страху перед матір'ю і цілковитої байдужості до батька, який не тільки кому-небудь з нас, а й навіть собі ніякого захисту дати не міг. Скажу більше: ми тільки на ім'я були дітьми наших батьків, і серця наші залишалися зовсім байдужим до всього, що торкалось їх взаємних стосунків.

Та воно й не могло бути інакше, бо ставлення до нас батьків було зовсім неприродне. Ні батько, ні мати не цікавилися дітьми, майже не знали їх. Батько — тому, що був усунений від усякої діяльної участі в родинному побуті; мати — тому, що цілком поринула в процес збагачення. Вона з'являлася між нами тільки тоді, коли, на скаргу гувернанток, їй доводилося карати. З'являлася гнівна, неблаганна,

з закушеною нижньою губою, рішуча на руку, лиха. Батьківської ласки ми не знали, якщо не вважати ласкою ті неморальні подачки, які кидалися любимчикам, на заздрийт осоружним. Був, проте, і ще один вид батьківської ласки, про який варто згадати. Коли матінка займалася «справами», то завжди зачинялася в своїй спальні. Тут вона вислухувала старост і бурмистрів, приймала оброчну* суму, запродувала хліб, пряжу, полотна та інші вироби; тут-таки відбувалося й щоденне підраховування грошової каси. Матінка не любила провадити свої грошові операції при свідках, але любимчики становили в цьому разі виняток. Помітивши, що матінка «зачинилася», вони тихенько бродили коло її спальні, і материнське серце, почувши їхні несміливі кроки, розкривалося.

— Хто там? — лунав голос із спальні.

— Це я, матінко, Гриша...

— Ну, увійди. Увійди, подивися, як мати стара дбає. Он скільки грошей Максимушко (бурмистер із ближчої вотчини) матері привіз. А ми їх в ящик складемо, а потім, разом з іншими, в діло пустимо. Посидь, дружочку, подивися, повчись. Тільки сиди смирно, не заважай.

Гриша сідав і застигав на місці. Він був безмежно щасливий, бо розумів, що матінчине серце розкрилося, і матінка любить його.

Розуміється, любимчик переказував те, що чув і бачив, іншим братам і сестрам, і тоді між дітьми відбувалися своєрідні бесіди.

— І куди вона таку силу грошви складає! — вигукує хто-небудь з осоружних.

— Все для них ось, любимчиків оцих, для Гришки та для Надьки! — озивався інший осоружний.

— Ти б, Гришко, сказав матері: ви, матінко, не все для нас складайте, у вас і інші діти є...

— Еге ж, — скаже він!

І т. д., і т. д.

Такі були єдині вислови, в яких батьківська ласка вичерпувалася цілком.

Таким чином, до батька ми, діти, були зовсім байдужі, як і всі взагалі домохадці, крім, можливо, старих слуг, які пам'ятали ще холості батьківські роки; матінки, навпаки, боялись як вогню, бо вона була останньою каральною інстанцією і до того ж не пом'якшувала, а, навпаки, завжди підсилювала міру покарання.

Взагалі тілесні кари у всіх видах і формах були головним педагогічним способом. До шмагання вдавалися не часто, але стусани, як зручніші, сипалися з усіх боків, так що «осоружним» зовсім життя не було. Я, особисто, ріс окремо від більшості братів і сестер (старші за мене були три брати і чотири сестри, причому між мною і моєю попередницею-сестрою було три роки різниці) і тому менше за інших брав участь у загальній оргії биття, та, проте, коли й для мене надійшла пора навчання, то, на мое лихо, прийшла, вийшовши з інституту, старша сестра, яка билася з такою люттю, начебто мстилася за побої, які витерпіла раніше. Завдяки цьому педагогічному способі, під час класів лунав, невгаваючи, дитячий стогін, зате в неklasний час діти сиділи смирно, не ворушачись, і весь дім поринав у таку тишу, начебто вимирав. Одно слово, це був справжній дитячий мартиролог, і тепер, коли я пишу ці рядки і коли багато що в стосунках між батьками і дітьми настільки змінилося, що найменший біль, який відчуває дитина, примушує тоскно стискатися батьківські серця, подібна мука здається страхотливою вигадкою. Але самі творці цього мартиролога зовсім не визнавали себе недолюдками — та й в очах сторонніх не вважалися за таких. Просто говорилося: «з дітьми без цього не можна». І допускалося в цьому розумінні тільки одно обмеження: коли б не затовкти зовсім! Але хто може сказати, скільки «не до кінця затовчених» передчасно віднесено на кладовище? хто може визначити, скільком із цих юних страсотерпців було затовчено й спотворено все дальше життя?

Та якщо несправедливі і суворі кари розлючували дитячі серця, то вчинки й розмови, що їх свідками були діти, розбещували їх. На жаль, старші навіть на короткий час не вважали потрібним стримуватися перед нами і без найменшого вагання вивертали ту інтимну підкладку, яка давала ключ до розуміння цілого життєвого устрою.

Нормальне ставлення поміщиків того часу до навколишнього кріпосного середовища визначалося словом «гніватися». Це було ніби природне право, яке тепер зовсім забуте. Тепер всякий так званий «пан» чудово розуміє, що гнівається він чи ні, наслідок усе один і той самий: «наплювати!»; але за кріпосного права вислів цей був багатий і змістом, і практичними наслідками. Пани «гнівалися», прислуга мала властивість «прогнівляти». Це було, так би мовити, чарівне коло, в якому неодмінно оберталися всі

тодішні нескладні стосунки. Принаймні кожного разу, коли нам, дітям, доводилося стикатися з прислугою, кожного разу ми бачили злякані обличчя й чули одне й те саме шушукання: «пані зволяють гніватися», «пан гніваються»...

За обідом насамперед гнівалися на кухаря. Кухар у нас був старий (були й молоді, але їх відпускали по оброку), напівсліпий і досить неохайний. Якщо страва виявлялася дуже пересоленою, то його кликали й оповіщали, що недосіл на столі, а пересіл на спині; якщо в супі знаходили таргана — кухаря знову кликали й примушували таргана розжувати. Часом матінка не знаходила шматка, що його ранком, замовляючи обід, власними очима бачила, — знову кухаря за боки: куди подів шматок? полюбовниці віддав? Одно слово, рідко коли обід минав, щоб нещасний старик чим-небудь та не прогнівив панів.

Крім кухаря, гнівалися й на лакеїв, що прислужували за столом. Мотиви були найрізноманітніші: не так ступив, не так подав, не так глянув. «Чого набундючено дивишся, чи вже вчорашню парню забув?» — «Чого немов уві сні мотузки сукаєш — чи по-тодішньому нагадати треба?» Такі запитання й посилення на недавнє минуле сипалися безперервно. Битися під час їжі було незручно; тому батько, як людина набожна, нерідко вдавався до накладання епітимії. Прогнівиться на якого-небудь гевала, «що не так ступив», та й поставить його біля себе навколішки або накаже до кінця обіду земні поклони бити.

Одначе не завжди ж домашні зустрічі ознаменовувалися родинними сварками, не завжди пани гнівалися, а прислуга прогнівляла. Часом випадали дні, коли воюючі сторони зустрічалися мирно, і чвари поступалися місцем перед звичайними розмовами. Та де там! розмови ці своїм пошлим змістом і формою засмічували дитячий мозок мабуть чи не гірше, ніж найлютіша сварка. Звичайно вони оберталися або навколо засобів наживи і поєднаних з нею найрізноманітніших форм обдурювання, або навколо статевих капостей рідних та сусідів.

— Чи ти знаєш, як він майно набув? — запитував один (чи одна), і тут-таки пояснював усі подробиці надбання, в яких переможну сторону становила людина, що мала прізвисько чи то «шельми», чи то «розумного», а пригнічена сторона — «роззяви» і «дурня».

Або:

— Ти чого очі витріщив? — зверталася часом матінка

до кого-небудь з дітей: — мабуть, думаєш, скоро батько з матір'ю помруть, то ми, мовляв, хутко спустимо, щоб вони хребтом та потом, та кривавицею надбали! Заспокойся, мерзотнику! Помремо, все вам залишимо, нічого в могилу з собою не заберемо!

А іноді до цього додавалася й загроза:

— А хочеш, я тебе, бельбасе, до Суздаль-монастиря зашлю? так, візьму й зашлю! І ніхто мене за це не осудить, бо я мати: що хочу, те з дітьми й роблю! Сиди там та чекай, поки мати з батьком помруть та маєток свій тобі, шельмі, залишать.

Щодо оцінки дій рідних і сусідів, то вона майже цілком вичерпувалася фразами:

— І ліг і встав у своєї милої!

Або:

— Коханці справжні покинули, то вона до попа причепилася...

І все це говорилося без найменших ознак обурення, без найменшої спроби приховати ганебний зміст слів, начебто мовилося про звичайнісінький факт. У слові «шельма» чути було не докір, а швидше щось пестливе, як-от «молодець». Навпаки, «роззява» не тільки не зустрічав ні в кого співчуття, а збуджував безглузду зловтіху, яка й формулювалася в своєрідному афоризмі: «так і треба вчити дурнів!»

Але пашекуванням про сусідів діло обмежувалося дуже рідко; здебільшого воно перероджувалося у взаємну родинну перепалку. Починали з сусідів, а потім поступово переходили до самих себе. Виникали бурхливі сцени, сипалися докори, виступали на кін відкриття...

А втім, пробачте: крім таких розмов, іноді (переважно по святах) виникали й богословські суперечки. Так, наприклад, я пам'ятаю на спаса (наше храмове свято), з приводу слів тропаря: *Показавий учеником своїм славу твою, яко же можаху*, — сперечалися про те, що таке «жеможаха»? сяйво, абощо, особливе? А одного разу поміщиця-сусідка, з найповажніших у місті, цікавилась дізнатися: що це за «жезани» такі? ланцюги чи що? — І коли батько зауважив їй: — Як же ви, пані, богу молитесь, а не розумієте, що тут не одно, а трое слів: же, за, ни... «за нас» тобто... — то вона дуже розв'язно відповіла:

— Глумач, троеслово! Ще невідомо, чия молитва богові угодніша. Я ось і одним словом молюся, а моя молитва до-

ходить, а ти й трьома словами молишся, а бог тебе й не чує, та ін., та ін.

Розмови старших, звичайно, клялися в основу й наших дитячих інтимних розмов, улюбленою темою для яких були матінчині надбання і наші припущення, кому щоб, після смерті її, дістанеться. Про батьківський маєток ми не згадували, бо він, порівняно, становив невелику частину загальних статків і до того ж цілком призначався старшому братові Порфірові (я в дитинстві його майже не знав, бо він у той час виховувався в московському університетському пансіоні, а звідти прямо вступив на службу); а інші діти повинні були чекати нагороди від матінки. В цьому пункті матінка змушена була поступитися перед батьком, хоч Порфир і не був з числа любимчиків. Проте не всі ми вважали це розпорядження справедливим і не дуже охоче здавалися на «ласку» матінки.

— Малиновець же золоте дно, дарма що в ньому тільки триста шістьдесят одна душа! — претендував брат Степан, найосоружніший з усіх: — минулого року самого хліба на десять тисяч продали, та пустища в оренду віддавали, та масло, та яйця, та пряжа. А лісу скільки, лісу! Там вона дасть чи не дасть, а тут своє, законне. Не можна з родового законної частини не виділити. Он Заболоття — і велика Федора, та дурна — що з нього!

— Ну, ні, і Заболоття непогане, — резонно відказував йому любимчик Гриша: — а до того ж татусеве бажання таке, щоб Малиновець цілком перейшов до старшого в роді Затрапезних. Треба ж зважити на старого.

— Що батько! тільки слава, що батько! От мені, бач, Малиновця не подумав залишити, а я ж чим не Затрапезний? От побачите: приділить вона мені вологодське сільце на сто душ та й скаже: пий, їж і веселись! І манже, і буар, і сортир — усе тут!

— А мені в Меленках сільце приділить! — задумливо озивалася сестра Віра: — з таким приданим хто мене заміж візьме?

— Ні, меленківське сільце — Любці, а з тебе й у Ветлузькому повіті сорока душ годі!

— А може, раптом розщедриться — скаже: і меленківське і ветлузьке сільця Любці віддати! це ж бо вже в своєму роді шмат!

— Кому ж вона Бубново з селами віддасть! Ось це то

шмат! Оце якось ми їхали мимо: а скирт, а скирт понаставлено! Кучер Алемпій каже: «наче Україна!».

— Розуміється, Бубново — Гришці! Недарма він матері на нас шпигує. Тобі, чи як, Гришко-шпигуне?

— Я усім буду задоволений, що з ласки своєї матінка приділить мені,— сумирно відповідає Гриша, опустивши очі.

— Оце якось ми з Віркою рахували, скільки вона прибутків з маєтків дістає. Рахували-рахували, до п'ятдесяти тисяч нарахували... їй-богу!

— І навіщо вона таку силу грошей складає!

— Оце якось Петро Дормидонтович з міста приїжджав. Заперлись, духівницю писали. Я було до дверей, підслухати хотів, та тільки й устиг почути «а його за неслухняність»... У цей час чую: тихенько крісло відсувають — я як дав дра-ла, аж п'яти замигтіли! Та що ж, проте, підслухуй чи не підслухуй, а його — це неодмінно означає мене! Зашле вона мене до тотемських чудотворців, це вже напевно!

— Кому ж то вона Заболоття приділить! — непокоїться сестра Софія.

— Тобі, Сонько, тобі, лагідна дівчинко... дожидайся! — кепкує Степан.

— Та не забере ж вона його, справді, в могилу!

— Ні, панове! цього діла не можна залишати! треба в Петра Дормидонтовича досконально випитати!

— Я вже й питав: що́, мовляв, кому і як? Сміється, каналія: «все, каже, вам, Степане Васильовичу! Ні братікам, ні сестричкам нічого — все вам!»

І т. д.

Інколи Стьопка-бельбас пускався на хитрощі. Діставав у дворових ладанки з безглуздими замовляннями й подовгу носив їх, сподіваючись причарувати серце матінки. А одного разу спіймав жабу, підрізав їй лапки і ще живу закопав у мурашнику. І потім усім показував біленьку кісточку, запевняючи, що це з тієї самої жаби, яку об'їли мурахи.

— Мені цей секрет Венька-кравець відкрив. «Зробіть, каже: от побачите, що матінка зовсім інакші до вас будуть!» А що, як вона раптом... «Стьопо,— скаже,— ходи до мене, сину мій любенький! ось тобі Бубново з присілками...» Та грошви чимало відсипле: купайся, каналія, в розкошах!

— Дожидайся! — засмучувався Гриша, слухаючи цю похвальбу, і навіть починав плакати з досади, ніби в нього й справді відбирали Бубново.

Матінка, завдяки шептунам, знала про ці дитячі розмови і хоч не часто (в неї було дуже мало на це дозвілля), але часом накидалася на брата Степана.

— Ти знову, бельбасе бездушний, з матері знущашся! — кричала вона на нього: — мало тобі, осоружному синові, вчорашньої прочуханки!

І слідом за цими словами відбувалася нова жорстока прочуханка, яка навіть у малочутливого «бельбаса» викликала з очей потоки сліз.

Взагалі, треба сказати, що система шпигунства і нашіптування була в повному ході в нашому домі. Нашіптувала прислуга, особливо старша; нашіптували діти. І не тільки любимчики, але й осоружні, що бажали хоч на кілька годин вислужитись.

— Маріє Андріївно! він вас кобилою назвав! — чути було під час уроків, і, розуміється, донос не залишався без наслідків для «винного». Марія Андріївна, зі справді пекельною хижістю, впиалася в його вуха і гострими нігтями до крові копирсала вушну мочку, приказуючи:

— Це тобі за кобилу! це тобі за кобилу! Гришо! ходи сюди, поцілуй мене, добрий хлопчику! Ось так. І надалі мені кажи, коли щось погане про мене братіки чи сестрички балакатимуть.

Вище я згадував про форми, в яких звалювався панський гнів на прислугу, що гнівила панів, але все, сказане з цього приводу, стосується виключно чоловічого персоналу, який потрапляв під руку порівняно досить рідко. В незрівнянно гіршому стані була жіноча прислуга й особливо покоївки, яких тодішньою цинічною мовою називали «дівками»¹.

«Дівка» була істота не тільки безсловесна, але й дешева, що в чималій мірі збільшувало її безсловесність. Про «дівку» говорили: «дешевша від дірки з бублика», або «на копійку пара» — і відповідно до цього цінили її послуги. Дворовим чоловіком до певної міри дорожили. По-перше, здебільшого це був майстровий або митець, якого не так уже

¹ Вислів цей нагадує мені досить оригінальний випадок. В половині сімдесятих років мені довелося провести зиму в одній з так званих *stations d'hiver*² на березі Середземного моря. Дізнавшись, що в місті є пансіон, який держить росіянка, стара пані з Бронниць, я, звичайно, поспішив туди. І як же я зрадив, коли, на моє запитання про прислугу, мила бабуся відповіла: «та покличте дівку — от і прислуга!» Так на мене й дмухнуло немов з печі. (*Прим. автора*.)

² Зимових станцій.

й легко замінити. По-друге, якщо він і не мав ремесла, то він знав панські звички, умів подавати штани, був спритний, умів розмовляти тощо. По-третє, дворового чоловіка можна було віддати в солдати, в рахунок майбутніх наборів, і квитанцію вигідно продати. Нічого подібного «дівки» не становили. З них був привід дорожити тільки ключницею, покоївкою пані та, може, якою-небудь особливо вправною майстерницею, навченою в Москві на Кузнецькому мосту. Решта становила однорідну масу, кожний член якої міг бути легко замінений іншим. Всі пряли, всі плели панчохи, вишивали на п'яльцях, плели мережива. І з-за дорослих завжди виглядав на зміну контингент підлітків.

Тому їх погано годували, одягали в лахміття і мало давали спати, виснажуючи майже безперервною роботою¹. І було їх у всіх поміщиків дуже багато.

В нашому домі їх теж було не менше тридцяти душ. Всі вони займалися всякого роду шиттям і плетінням, поки було видно, а коли смеркало, їх заганяли в невелику дівочу, де вони пряли, при світлі лійового недогарка, години до одинадцятої ночі. Тут-таки вони обідали, вечеряли і спали на підлозі покотом, на повстинах.

Внаслідок надсильної роботи і поганого харчування дівчата дуже часто нездужали і всі мали похмуро-заспаний вигляд та землистий колір обличчя. Вродливих не було. Багато з них були на диво терплячі, лагідні і палко вірили, що смерть дасть їм ті радощі і втіхи, в яких їм так суворо відмовило життя. В останні дні страсного тижня, під впливом щоденних відправ, ця віра особливо оживлялася, так що уся дівоча наповнювалась тихими, зосередженими зітханнями. Великдень, що наставав після того, був, мабуть, чи не єдиним днем, коли обличчя рабів і рабинь розквітали і кріпосне право ніби скасовувалось.

Та щоб було найцинічніше й найобурливіше — це надзвичайно наполегливе стеження за «дівками».

У більшості поміщиків було заведено, як правило, не допускати шлюбів між дворовими людьми. Говорилося просто: раз дівка вийшла заміж — вона вже не слуга; їй тільки дітей родити, а не панам служити. А деякі до цього цинічно додавали: на них, кобил, і жеребців не настачиш! Від дівки завжди вимагалось більше, ніж від заміжньої

¹ Розуміється, траплялись поміщицькі оселі, де й дворовим дівкам жилось непогано, але здебільшого тут примішувався гаремний відтінок. (Прим автора).

жінки: і зайва мітка пряжі, і зайвий вершок мережива тощо. Тому була пряма вигода, щоб дівоча цнотливість не порушувалась.

Процедура вистежування була щонаймерзніша. Влаштували засідки, підстерігали ночами, копалися в брудній білизні тощо. І коли, нарешті, докази були в наявності, то починалося справжнє пекло. Іноді, не дочекавшись, поки вагітна родить, винну (як тоді говорили: «з козубом») віддавали за селянина з далекого села, неодмінно за вбогого і до того ж удівця з великою родиною. Одно слово, трагедії справжнісінькі відбувалися на кожному кроці, і ніхто й не підозрівав, що це трагедія, а говорили резонно, що з «негідницями» інакше робити не можна.

І ми, діти, були свідками цих трагедій і дивилися на них не тільки без жаху, а й зовсім байдужими очима. Здається, і ми ладні були думати, що з «негідницями» інакше не можна...

Були, проте, й ліберальні поміщики. Ці не вистежували дівочих вагітностей, але заміж виходити все-таки не дозволяли, так що хоч би скільки було в «дівки» дітей, її все вважали «дівкою» до смерті, а дітей її віддавали в далекі села, за дітей селянам. І все це мудрування допускалося заради зайвої мітки пряжі, заради зайвого вершка мережива.

Люди пізнішого часу скажуть мені, що все це було та спливало і що, виходить, і згадувати про це не дуже корисно. Знаю я й сам, що фабула цієї билиці справді була та спливла; але чому ж, одначе, вона й досі так яскраво постає перед очима від часу до часу? Чи не тому, що, крім фабули, в цьому трагічному минулому було щось іще, що зовсім не спливало, а продовжує й по днесь тяжіти над життям? Фабула зникла, але в характерах утворилася певна складка, в життя проникли певні звички... Питається: чи зникли, разом з фабулою, ці звички, ця складка?

На закінчення не можу не згадати тут ще про одну істотну ваду, від якої терпіло наше моральне виховання. Я маю на увазі цілковиту відсутність єднання з природою.

Бувають щасливі діти, які з пелюшок відчувають на собі дотик тих безмежно різноманітних скарбів, що їх мати-природа на всякому місці розкидає перед кожним, хто має очі, щоб бачити, і вуха, щоб чути. Мені було вже понад тридцять років, коли я прочитав «Дитячі роки Багрова-внука» * і, признаюсь одверто, прочитав майже із заздрістю. Правда, що природа, яка плекала дитинство Багрова, була багатша

і на світло, і на тепло, і на різноманітність змісту, ніж убога природа нашого сірого закутка, але ж для того, щоб і багата природа осяяла душу дитини своїм світлом, необхідно: щоб з наймолодших літ створилося те стихійне єднання, яке, захопивши людину в колісці, наповнює все її єство і проходить потім крізь усе її життя. Якщо цього єднання не існує, якщо між дитиною і природою нема ніякого безпосереднього й живого зв'язку, який допоміг би першій зацікавитися великою таємницею всесвітнього життя, то й найяскравіші і найрізноманітніші картини не розбурхають її байдужості. Навпаки, при наявності єднання, коли діти не закупорені наглухо від вторгнення повітря і світла, то й убога природа може влити радість і розчулення в дитячі серця.

Щодо нас, то ми знайомилися з природою випадково й уривками — тільки під час переїздів без перепрягання коней до Москви чи з одного маєтку до іншого. Весь інший час все навколо нас було темне й безмовне. Ні про яке полювання ніхто й тями не мав, навіть рушниці, здається, в усьому домі не було. Разів зо два, зо три на рік матінка дозволяла собі щось ніби *partie de plaisir*¹ і вирушала всією родиною в ліс по гриби або до сусіднього села, де був великий ставок і відбувалася ловля карасів.

Карасі були дивовижні і на смак, і розмірами, але ловля ця мала характер суто господарський і з природою не мала нічого спільного. А крім того, ми навіть у розумінні ласування занадто мало користувалися плодами її, бо майже все наловлене негайно солилось, в'ялилось і сушилось про запас і потім невідомо куди зникало. Потім, ні звірів, ні птахів у живому вигляді в нашому домі не водилось; взагалі, нічого понадштатного, щб потребувало б зайвого шматка на годівлю. І звірів, і птахів ми знали тільки в солоному, вареному і смаженому вигляді. Виняток становив рудий Васька-кіт, якого, до речі, проте дуже погано годували, щоб він старанніше ловив мишей. Та ще я пам'ятаю двох собак, Плутонку і Трезорку, яких тримали на цепу біля їдальні дворових, а в дім не пускали.

Взагалі, в нашому домі уникали всього, що могло давати поживу уяві і цікавості. Не допускалося жодного слова зайвого, всі були на обліку. Навіть забобони і прикмети були занедбані, але не внаслідок вільнодумства, а тому, що

¹ Пікнік.

додержування їх вимагало клопоту і марної витрати часу. Отож якщо, наприклад, староста доповідав, що добре б з понеділка жито жати почати, та день той важкий, то матінка йому незмінно відповідала: «починай-но, починай! там щоб буде, а коли, чого доброго, з понеділка жито осипатись почне, то хто нам за збитки заплатить?» Тільки чорта боялись; про нього говорили: «хто його знає, чи то він є, чи то його нема—ану, як є?!» та про домовика напевно знали, що він живе на горищі. Ці два забобони допускалися, бо від них ніяке діло не терпіло.

Релігійний елемент теж був зведений на ступінь простої обрядності. Ходили до обідні акуратно кожної неділі, а напередодні великих свят правила в домі всеношні та молебні з водосвяттям, до того ж суворо стежили, щоб діти щиро хрестились і били земні поклони. Батько щоранку замикався в кабінеті і, вийшовши звідти, роздавав нам по шматочку зачерствілої проскури. Але в усьому цьому панувала цілковита машинальність і не почувалося нічого, щоб нагадувало б вигук: «д'горі іміємо серця!» Коліна підгинались, лоби стукались об підлогу, але серця залишалися німі. Тільки на великдень дім своєю тишею трохи нагадував про миротворення та зворушення сердець...

Попи в той час перебували в цілковитій покорі у поміщиків, і поведження з ними було напівпрезирливе. Церква, як і все інше, була кріпосна, і піп при ній — кріпосний. Захоче поміщик — у попа буде хліб; не захоче — піп без хліба насидиться. Наш піп був напівграмотний, він вислужився з дячків; це був хазяйновитий і чесний старик, який орав, косив, жав і молотив нарівні з усіма селянами. Звичайно він жив тверезо, але по великих святах напивався до неподобства. Поводилися з ним недобре (навіть у вічі називали Ванькою). Я пам'ятаю, що нерідко, під час читання євангелія, батько через усю церкву виправляв його помилки. Пам'ятаю також скандал, що повторювався щороку, на вечірні перед великоднем. Піп поривався зачинити царські врата, а батько не допускав його, так що справа доходила між ними до борні. А по закінченні відправи піп виходив на амвон, ставав навколішки й кланявся батькові в ноги, просячи прощення. Розуміється, відповідно до такого поведження визначалася й плата за треби. За всеношну платили два гривеники, за молебень з водосвяттям — гривеник. Самі монети, що призначалися у винагороду причтові, вибиралися такі сліпі, що навіть «цятючок» не було видно.

А проте, незважаючи на майже цілковиту відсутність релігійної підготовки, я пам'ятаю, що коли я вперше прочитав євангеліє, то воно справило на мене разючий вплив. Та про це я розкажу згодом, коли піде мова про навчання.

ІV. ДЕНЬ У ПОМІЩИЦЬКІЙ САДИБИ

Липень тільки почався; шоста година ранку. Вікно в дівочій підняте, і в кімнату знадвору вривається свіжий струмінь повітря. Рої мух аж кишать у повітрі і особливо скупчуються під стелею, звідки чути несамовите гудіння. Жіноча прислуга вже встала, приборала з підлоги повстини, зібралася біля стола й снідає. Цього разу на столі стоїть миска з толокном, і дерев'яні ложки посилено працюють. Через десять хвилин сніданок закінчено; дівчата зникають у робочій кімнаті, де розставлено п'яльця і подушки для мережив. У дівочій залишається одна служниця, звичайно з підлітків, яка прибирає посуд, замітає кімнату і береться плести панчошу, чуїно прислухаючись, чи не пролунають у спальні кроки пані Анни Павлівни Затрапезної.

Робочий день почався, але робота поки що йде мляво. Доти, поки не почувється грізний голос пані, в деяких дівчат злипаються очі, інші провадять пусті розмови. І голки, і коклюшки рухаються повільно.

Хоч час ще ранній, але в робочій кімнаті сонячне проміння вже починає поволі нагрівати повітря. Попереду передбачається гарячий і душний день. Розмова йде про те, яке пані зробить розпорядження. Добре, якщо пошляють у ліс по гриби чи по ягоди, або відрядять до саду ягоди рвати; але біда, якщо на цілий день за п'яльці та за коклюшки засадять — хоч помирай від спеки і духоти.

— Кажуть, у житах солдат-утікач причаївся, — кажуть одна одній дівчата: — цими днями Дашутка, з села, в ліс по гриби ходила, то він як вистрибне з жита, та до неї. Хліб у неї був, молочка трохи — відібрав та й пустив.

— Гляди, чи не скривдив?

— Ні, каже, нічого не зробив; тільки, щоб взяла з собою їсти, те відібрав. Та й солдат той, чуєш, тутешній, з Великанівської садиби Серьожка-фалетур.

— А в Лому ведмідь проявився. От коли туди пошляють, та він у гості до себе покличе!

— Мене він враз проковтне! — озивається карлиця Полька.

Це — нещасна й завжди хвора дівчина, років двадцяти п'яти, на зріст аршин з чвертю, з котячими очима і випнутим, як клин, животом. Одначе її примушують працювати нарівні з великими, тільки п'яльця зробили низенькі і дали низенький стільчик.

— А чи правда, — розповідає одна з співрозмовниць: — у Москальові одну жінку ведмідь у барліг завів та цілу зиму в себе там і тримав?

— Авжеж! за куховарку вона в нього була! — сміються інші.

В цю хвилину до робочої кімнати, як очманіла, вбігає служниця й пошепки виголошує:

— Пані! пані йде!

Дівочий гомін умиць стихає; голови нахиляються до роботи; голки хутко мигтять, коклюшки стукають. У дверях з'являється заспана постать пані, нечесаної, невмітої, в засмальцьованій блузі. Вона позіхає і хрестить рота; інколи так постоїть та й піде собі, але іншого дня гляне й на роботу. В останньому разі рідко минається, щоб не пролунало, для початку дня, два-три ляпаси. Особливо перепадає підліткам, які ще вчаться і дуже часто псують роботу.

На цей раз одначе все минається щасливо. Анна Павлівна, постоявши кілька секунд, важко ступаючи, простує до дівочої, де, заклавши руки за спину, її чекав старик-кухар у подертій куртці і засмальцьованому фартусі. Тут-таки, в глибині кімнати, притулилась ключниця. Пані сідає на ящик до стола, на якому розкладено на блюдах рештки «вчорашнього», і, між іншим, у каструльці, вчорашня юшка. Збоку лежить трохи свіжої провізії: солонина, гусячий полоток, теляча голівка, коров'яче масло, яйця, кілька грудок цукру, пшеничне борошно тощо. Пані починає наказувати:

— Супчик у нас, здається, вже третій день? — питає вона, заглядаючи в каструлю.

— Так, уже третю днинку. Прокис.

— Ну, хай так, сьогодні новий звари. А яловичина є?

— Яловичину останню витратили.

— Як? шматочок, здається залишився? Ще ти казав: старому панові на котлетки буде.

— Позавчора вони дві котлетки і з'їли.

— І куди така сила виходить яловичини? Купуєш-купуєш, а як питаєш — усе нема та нема...

— Виходить, їсте,— от і витрачається,— іронізує кухар.

— Цить! Робити нічого, курку заріж... Або краще ось що: щець з солониною звари, а курка нехай походить... Та по яловичину до Мялова сьогодні ж пошліть, щоб пудів зо два... Ти гляди мені, старий шкарбан... «виходить, їсте!» Яловичинка ниньки кусається... чотири карбованчики (асигнаціями) за пуд... приберігай, не розкидай даремно! Ну, гаряче готове; на холодне що?

— Вчорашнього галантиру трохи залишилось, але теж сама назва...

Анна Павлівна розглядає рештки галантиру. Липка маса розлізлась по блюду, і з неї стирчать клапті мозку і телячої голівки.

— А ти зумій підправити; на те ти кухар. Старий галантир у формочки влий, а з нової голівки свіжого галантиричку звари.

Пані відкладає набік телячу голову і каже далі:

— Соусу вчорашнього теж, здається, не залишилось... чи ні, стривай! печінка, чи що, вчора була?

— Печінка.

— Сама на власні очі бачила, що два шматки на блюді залишилися! Куди вони поділись?

— Не знаю.

Пані схоплюється і наближається аж до поварового обличчя.

— Кажі! куди печінку подів?

— Пробачте.

— Куди подів? кажи!

— Собака з'їв... не доглядів...

— Собака! Василисоньку свою кохану нагодував! Де хоч візьми, а подай мені вчорашню печінку!

— Воля ваша.

Кухар стоїть і дивиться пані в очі. Анна Павлівна з хвилину вагається, але нарешті примиряється з фактом, що стався.

— Ну, то соусу в нас сьогодні не буде,— вирішує вона.— Так і скажу всім: старий шкарбан полюбовницію соусом нагодував. От уже пан за це тебе поклони бити поставить.

Черга доходить до печені. Перед пані лежить на тарелі бараняча нога, так обскоблена, що й натяку на м'ясо нема.

— Ну, на нема й суду нема. Вчора Андрюшка з Москальова зайця привіз; видно, його доведеться засмажити...

— Дозвольте, пані, вам порадити. У погребі вже п'ять днів смажена теляча нога, на випадок приїзду гостей, лежить, так от би її сьогодні й подати. А заець і повисіти може.

Анна Павлівна облизує вказівний палець і показує кухареві дулю.

— На тобі!

— Змилуйтеся, пані, від телятини вже тхнути стало.

— Як тхнути! на льоду стоїть лише п'ятий день, і вже тхне! Льоду, чи що, в тебе нема? — суворо звертається пані до ключниці.

— Лід є, та самі зволите знати, яка надворі спека! — виправдується ключниця.

— Спека та спека... тільки й слів од вас! От я тебе, стара суко, індичок доглядати пошлю, то ти й знатимеш, як панське добро гноїти! Ну, хай буде так: телячу ногу розігріти на сьогоднішню печеню. Так воно й буде: посидимо без соусу, зате телятинки більше поїмо. А на випадок гостей нову ногу засмажити. Ох, уже ці мені гості! обіп'ють, об'їдять, та тебе ж і вилають! Та ще хамів та хамок з собою навезуть — всіх і напій, усіх і нагодуй! А скільки добра на коней їхніх піде! Приїдуть шестернею... І сіна їм, і вівса!

— Це вже звісно...

— Та ти гляди, Тимошко, стару баранячу ногу все-таки не кидай. Ще знайдуться обрізочки, на вінегрет здадуться. А з хлібного (тістечок) нічого від учорашнього не залишлось?

— Нічого.

— Ну, бабку з полуниць зроби. І те сказати, без пуття в погребі ягода пліснявіє. Цукорцю грудочки зо три візьми та яечок парочку... Ну-ну, не бурчи! буде з тебе!

Анна Павлівна наказує відрубати шматок солонини, виділяє двоє яець, три грудки цукру, проводить пальцем рису на грудці масла і довго сперечається за зайвий золотник, якого випрошує кухар.

Після того, як кухар пішов, вона прямує до мідного таза, над яким прикріплено мідний же рукомийник з рухливим стрижнем. Ключниця стоїть ззаду, поки пані вмивається. Мило, яке вона при цьому вживає, тхне прокислим; рушник простий, з домашнього полотна.

— Що? Як виявилось? Липка вагітна? — питає пані.

— Не можу ще напевно сказати, — відповідає ключни-ця: — мабуть, як видно, що так.

— Вже якщо... вже якщо вона... Ну, за найбіднішого її віддам! З Прошкою зв'язалася, чи як?

— Бачили їх разом. Та що, пані, вчора солдата-втікача в житах запримітили.

При словах «солдат-втікач» Анна Павлівна блідне. Вона перестає вмиватися і з мокрим обличчям звертається до ключниці:

— Солдат? де? коли? чому мені не доповіли?

— Та тут недалечко, в житах. Сільська Дашутка по гриби до Лисячих Ям ішла, то він її пограбував, хліб, чуєш, забрав, Дашутка ж його впізнала. Колишній великанівський Серьошка-фалетур... пам'ятає, ще старосту їхнього вбити загрожував.

— Чому ж ти мені не доповіла? Навколо солдати-втікачі бродять, усі знають, тільки я відати не відаю...

Пані з простягнутими руками підступає до ключниці.

— Що ж мені доповідати — це старостине діло! Я й то йому казала: доповів би, кажу, пані. А він: нащо даремно пані доповідати! Виходить, стурбувати вас побов-вся...

— Турбувати! турбувати, ах, ніжності які! А якщо сол-дат садибу спалить — хто тоді відповідатиме? Сказати ста-рості, щоб неодмінно його зловити! щоб до вечора ж був приведений! Узяти Дашутку й усе поле оглянути, де вона його бачила.

— Люди на сінокосі, — хто ж ловитиме?

— Сьогодні брат на брата працюють. Своїх, котрі на панщині, не займати, а котрі на себе сіно косять — хай уже не прогніваються. Навіщо втікачів розводять!

Анна Павлівна нашивку втирається рушником і, трохи заспокоєна, знову починає розмову з Акулиною.

— Куди сьогодні кобил виряджати? чи дома зали-шити? — питає вона.

— Малина, кажуть, достигати почала.

— Ну, то в ліс по малину. От у Лисячі Ями й пошли: нехай солдата по дорозі ловлять.

— Пообідавши йти?

— Дай їм по шматку хліба з сіллю та фунтів зо три то-локна на всіх — буде з них. Повернуться, тоді вечеряти-

муть... встигнуть нажертися! Та за Липкою слідкуй... ти мені відповіси, коли що...

Поки в дівочій відбуваються ці сцени, Василь Порфирович Затрапезний замкнувся в кабінеті й возиться з проскурами. Він править проскомідію, як справжній ієрей: шепоче належні молитви, здіймає руки, б'є земні поклони. Та це не заважає йому від часу до часу поглядати у вікна, чи не пройшов хто по двору і чи чого-небудь не проніс. Особливо пильно стежить його око за ворітьми, що ведуть у плодовий сад. Тепер час ягідний, якраз хто-небудь пролізе.

— Куди, куди, шибенику, пробираєшся? — лунає крізь відчинене вікно його окрик на хлопчача, який більше, ніж дозволено, наблизився до тину, що захищає сад від хижаків.— Ось я тобі! Чий ти? кажи, чий?

Але хлопчак при першому ж окрикові зник, немов крізь землю провалився.

Пан напівобертається, щоб знову стати на молитву, як погляд його зустрічає дружину старшого садівника, що виходить із садових воріт. Руки в неї закладені під фартух: значить, напевно, що-небудь несе. Пан уже ладен крикнути, але садівниця вчасно помітила його у вікні й виймає руки з-під фартуха; виявляється, що вони порожні.

Василь Порфирович славиться в окрузі розумним і освіченим. Він знає по-французьки і по-німецьки, хоч багато що позабував. У нього є бібліотека, в якій на першому плані красується старий німецький «Conversations — Lexicon»¹, ціла серія академічних календарів, Брюсів календар * «Часи благоговіння»** і, нарешті, «Таємниці природи» Еккартсгаузена***. Останні становлять його улюблене читання, і обізнання з цією книгою особливо ставиться йому в заслугу. Крім того, він має славу набожної людини, заправляє всіма церковними відправами, знає, коли треба бити поклони до землі й розчулюватися серцем, і щиро підтягає за дячком під час обідні.

Б'є восьмою, надворі починає відчуватися спека. Діти зібралися в ідальні, розмістилися на визначених місцях і п'ють чай. Перед кожним стоїть чашка рідкого чаю, перед тим підсолодженого й забіленого збираним молоком, і тоненька скибка білого хліба. Розуміється, в любимчиків і чай солодший, і молоко гущіше. За столом головує гувернантка,

¹ Словник розмовних слів.

Марія Андріївна, і вже спозаранку шукає, кого б їй покарати.

— У мене, Маріє Андріївно, зовсім цукру нема,— заявляє Стьопка-бельбас, незважаючи на те, що наперед знає, що голос його буде голосом вопіючого у пустині.

— В такому разі залишайся зовсім без чаю,— холодно відрізує Марія Андріївна.

— Та ви покуштуйте! ви не на те до нас найняті, щоб залишити без чаю, а на те, щоб вислухувати нас! — протестує Степан крізь сльози.

— А! то я «найнята»! ще й грубіянити сміє!.. без чаю!

— Без чаю та без чаю! тільки ви й знаєте! А я ось візьму та й вип'ю!

— Не смієш! Якби ти попросив пробачення, я, може, пробачила б, а тепер... без чаю!

Степан відсовує чашку й скоряється.

— Дозвольте хоч хліб з'їсти! — просить він.

— Хліб... можеш!

Таким чином, день тільки що почався, а жертву вже знайдено.

Випивши чай, діти зникають до класної й сідають вчитися. Їм і в літню спеку не дається відпочинку.

Анна Павлівна, тимчасом, у тій самій засмальцьованій блузі, нечесана, сидить у своїй спальні і теж п'є чай. Вона любить пити чай сама, бо кладе цукру вдосталь, і до того ж їй подається горщик з густими топленими вершками, на поверхні яких запеклася рум'яна плівка. Кімната ще не мєтена, покоївка підбиває пуховики, в повітрі літає пір'я, пух; мухи не дають спокою; але пані звикла до задухи, їй і тепер не душно, хоч на лобі і на відкритих грудях виступили краплі поту. Перестеляючи постіль, покоївка рапортує:

— Що Липка з козубком—це так; і про солдата правду говорили: Серьожка від Великанових. Кирюшка-столяр учора вночі іменини справляв, п'яний напився і Марфу-куховарку напоїв. Пісень співали, пані товстом'ясою називали...

— Де горілку взяли? хто приніс? звідки? зараз же піді поклич обох: і Кирюшку і Марфушку!

Покоївка виходить; Анна Павлівна залишається сама й заглиблюється в роздуми. Усі ото живуть спокійно та в розкошах, вона сама цілий день як у казані кипить. Всього вона має доглянути! всього запасти, про все подумати! Ще восьма година тільки, а вже яку силу діла вона зробила! І страви замовила, і щодо дівок розпорядження зробила,

всіх вислухала, всім відповідь дала! Навіть хамкам — і тим куди вільніше! От хоч би Акулька-ключниця — чим їй не життя! Побігла в погріб, до комори, що слід — видала, що слід — прийняла... Потім знову побігла. Або дівки знову ж... Побігли тепер у ліс по малину, горлають там пісень та аговкають, або з солдатом любов крутять... та й горенька мало! В лісі для них прохолода, ні вітерець не повіє, ні мушка не вкусить... немов у раю! А втомляться — сядуть і відпочинуть! Хлібця поїдять, толоконця розбавлять... ситісінькі! А вона цілий день усе на ногах та на ногах. І туди піди, і там побувай, і того вислухай, і тим розпорядись. І все сама, все сама. В інших хоч чоловік — підмога — он в Олександрі Федорівни — а в неї тільки слава, що чоловік! Сидить, замкнувшись у кабінеті, або бродить по коридору та по стегнах себе ляпає! Дивіться-но, солдат-утікач проявився, а їм нікому й горя нема! А що, коли він у садибу забереться, та підпалить або вб'є... на те ж він і солдат! Або знову Кирюшка-падлюка! П'яний напитися зволив! І де вони вино дістають? Безпремінно це виявити треба.

Сидить Анна Павлівна та все більше й більше проймається жалем до самої себе і, нарешті, починає навіть міркувати вголос.

— І якби я кого-небудь скривдила, — каже вона: — кого-небудь обікрала, покарала б даремно або скалічила, вбила... нічого такого за мною нема! За віщо тільки бог забув мене — ніяк збагнути не можу! Батьків я, здається, завжди шанувала, а хто шанує батьків — це в заслугу тому ставиться. Тільки мені самій — шпик замість нагороди! Що шануй, що не шануй — однаково! Одержала я від них, як заміж віддавали, шеляг ламаний, а тепер дивись, який маєточок зробила. А все як? — усе шиєю, та грудьми, та хребтом! Сюди забіжиш, там хвостом вильнеш... в опікунській раді зі сторожами табаку нюхала! перед яким-небудь ледачим канцеляристом мало не навприсядки танцювала: «тільки довідочку, голубчику, дістань!» Ось як я маєтки набувала! І кому все це я припасую! хто мені за мою працю подякує! так, прахом усі турботи підуть... після смерті й спом'янути ніхто не подумає! І помру я сама-самісінька, і поховають мене... труни, мабуть, справжньої не зроблять, так, колоду яку-небудь... Оце якось питаю Стьопку: радий будеш, Стьопко, коли я помру?.. Сміється... Отак і все. Інший, може, і скаже: я, матінко, плакатиму... а хто його знає, що в нього на душі!..

Невідомо, куди б завели Анну Павлівну ці гіркі думки,

якби не вернулася покоївка і не доповіла, що Кирюшка з Марфушкою дождаються в дівочій.

Через хвилину в дівочій відбувається обмін думок.

Насамперед Анна Павлівна починає іронізувати.

— Так ось ви як, Кириле Філатовичу! Винце попиваєте? — каже вона, тримаючись, проте, на певному віддаленні від обвинувачуваного.

Але Кирюшка не з боязких. Він належить до числа «закоснілих» і знає, що пані давно вже готує його під червону шапку.

— Пив,— спокійно відповідає він, начебто це так і мало бути.

— Іменини зволили справляти?

— А так, був іменинник.

— І Марфі Василівні піднесли?

— І їй підніс. Тітка вона мені...

— А де, дозвольте дізнатися, ви вино дістали?

— Виходить, сорока на хвості принесла.

Обличчя Анни Павлівни вмить зеленіє; губи тремтять, груди важко дихають, руки трусяться. Одним стрибком вона підскакує до Кирюшки.

— Не звольте битися, пані! — твердо попереджує той, відпихаючи панині руки.

— Кажі, падлюко, де вино взяв? — кричить вона на весь дім.

— Де взяв, там уже його нема.

З хвилину Анна Павлівна стоїть немов ошелешена. Кирюшка, навпаки, не тільки не виявляє наміру попросити пробачення, але продовжує дивитися їй просто в очі.

— Добре, я з тобою справлюсь! — нарешті вирікає пані.— Іди геть з моїх очей! А з тобою,— звертається вона до Марфи: — розправа коротка! Зараз же збирайся на скотарню, індичок пасти! Там тобі вільніше буде з іменинниками винце розпивати...

Аудієнція закінчилась. Діловий день саме в розпалі, весь дім набуває звичайного порядку. Василь Порфірович роздав дітям по мікроскопічному шматочку проскури, напився чаю й засів у кабінеті. Діти зубрять уроки. Анна Павлівна теж пішла в спальню, забувши, що голова в неї залишилася нечесаною.

Вона замикає двері на ключ, підсідає до великого письмового стола й присуває грошову скриньку, яка постійно стоїть на столі, напроти узголов'я паниної постелі, щоб

завжди мати її на очах. У грошовій скриньці, крім грошей, зберігається й ділова кореспонденція, яку Анна Павлівна тримає у великому порядку. Листування з кожною вотчиною зав'язане в окрему пачку; такі самі окремі пачки присвячені листуванню з судами, з опікунською радою, зі старшими дітьми тощо.

Насамперед Анна Павлівна перелічує касу й переко-нується, що вся сума в наявності. Потім починає розв'язувати пачки з листуванням. Перевіряється, чи не забуто чого, чи не треба на що-небудь відповіді чи наказу. Все це забирає багато часу і виконується без затримки. Щодо цього Анна Павлівна сміливо може поставити себе за зразок. У неї день очищається днем, і незалежно від величезної пам'яті, що зберігає всяку дрібницю, на всяке розпорядження є виправний документ. І старости, і прикажчики знають це, і ніколи не наслідуються заперечувати те, що вона твердить. Весь хід судових справ, яких у неї досить, вона пам'ятає так твердо, що навіть повірений її сутяжних таємниць, Петро Дормидонтович Могильцев, канцелярський з місцевого повітового суду, ні разу не наважувався продати її супротивній стороні, знаючи, що вона чуттям відгадає зрадництво.

Взагалі, Могильцев не стільки керує нею в справах, скільки вислухує її повчання, надає їм законної форми і каже, де, кому і в якому розмірі слід дати хабаря. В останньому вона сліпо йому підкоряється, усвідомлюючи, що в сутяжних справах краще передати, ніж недовдати.

Цього разу справ виявляється досить, бо передбачаються «оказії» і в Москву, і в одну з вотчин.

Анна Павлівна бере аркуш сірожатого паперу й розрізує його на чвертки. Паперу вона шкодує, і всю кореспонденцію веде, по змозі, на клаптиках. Уникає вона й поштових витрат, воліючи відсилати листи з okazією. І тут, як скрізь, спостерігається найсуворіша економія.

Перо її швидко бігає по чвертці. Зайвих слів не допускається; всяку думку висловлено в наказовій формі, коротко й певно, так, щоб усе потрібне вмістилося на лицьовому боці чвертки. Потім лист складається на зразок трикутника і в свій час відсилається за призначенням, незапечатаний. Сургуч, як річ покупна, вживається тільки в крайніх випадках. Примудряються навіть свій власний сургуч робити, вирізуючи сургучні печатки з одержуваних листів і перетоплюючи їх; але ж і його не наробиш, коли даремно витратити.

— Статки ж все отак і збиваються,— проповідує Анна Павлівна: — тут копійчку збережеш, в іншому місці урвеш — дивишся, і гривеничок!

А Василь Порфирович іде навіть далі; він не тільки вирізує сургучні печатки, а й самі конверти зберігає: може, внутрішній, чистий бік ще здасться — коротенький лист написати.

Нарешті, всі потрібні справи закінчені. Анна Павлівна згадує, що вона ще щось хотіла зробити, та не зробила, і, нарешті, догадується, що досі сидить нечесана. Але в цю хвилину за дверима лунає голос садівника:

— Чи скоро персики збирати будете? Сьогодні падалиці два горшки назбирав.

При цьому нагадуванні думка про потребу причесатися, — майнувши на мить, — знову покидає Анну Павлівну.

— Ху, ото лихо! — вигукує вона: — то туди, то сюди! дихнути не дадуть! Біжи, Сергійовичу; зараз же, слідом за тобою йду.

Садівником Анна Павлівна дорожить і поводитьсь з ним лагідніше, ніж з іншими дворовими. По-перше, він охоронець усіх панських ласощів, а по-друге, вона його купила й заплатила досить дорого. Тому їй нема рації, заради хвилинної примхи, «вгатити» витрачений капітал.

Вище вже було згадано, що Анна Павлівна, ідучи до оранжерей збирати фрукти, майже завжди бере з собою кого-небудь з любимчиків. Так робить вона й тепер.

— Ну що, Маріє Андріївно, як сьогодні у вас Гриша? — питає вона, заходячи в клас.

Діти з шумом відсувають табуретки і одно поперед одного поспішають підійти до матінчиної ручки.

— Сьогодні ми похвалитися не можемо, — маніжитьсь Марія Андріївна: — з катехізису — погано, а з «Поезії»¹ — навіть дуже...

— Ну, от бачиш, а я йду до ранжерей, і тебе хотіла взяти. А тепер...

— О, ні! — поправляється Марія Андріївна, бачачи, що її атестація не сподобалась Анні Павлівні: — я сподіваюся, що ми виправимось. Гришо! адже надвечір розкажеш мені свій урок з «Поезії»?

¹ Був особливий предмет викладання, який «Поезією» називався. (Примітка автора).

— Розкажу,— весь червоний і з очима, повними сліз, бурмоче Гриша.

— В такому разі можеш іти з матусею.

Гриша кидає на матусю благаючий погляд.

— Що ж, коли Марія Андріївна... встань і поцілуй їй ручку! скажи: persi, Маріє Андріївно, що ви такі ласкаві... ось так.

І через дві хвилини бельбаси і осоружні вже бачать у вікно, як Гриша, підскакуючи на одній ніжці, поспішає за матінкою через красний двір в обітовану землю.

Оранжереї досить просторі. Два корпуси, і в кожному кілька відділів, за сортами фруктів: персики, абрикоси, сливи ренклоди (по-тодішньому «угорки»). Теплиця і ґрунтозі сараї стоять окремо. Крім того, при оранжереї є чималий і щільно обгороджений підстриженими ялинами простір, який називається «виставкою» і заповнений рядами горшків, теж із фруктами всіх сортів. Рами в оранжереях знято, і повітря просякнуте теплою запашною парою доступаючих плодів. Від цієї пари забиває дух. А сонце так і обливає згори промінням, немов огнем. Серце в Анни Павлівни тішиться: фруктів уродило безліч, і все чудові. Садівник подає їй два горшки з падалицею, яку вона перелічує й перекладає в інші порожні горшки. Фруктам у Малиновці ведеться точний облік. Як тільки персики почнуть виходити в «кісточку», то їх ретельно перераховують, і тоді вже всякий плід, хоч би він і не встиг допіти, повинен бути збережений садівником і поданий пані для обліку. При цьому, звичайно, допускаються і збитки, але зовсім незначні.

Відібравши пом'яту падалицю, Анна Павлівна дає один персик Гриші, який не їсть його, а в одну мить всмоктує в себе й випльовує кісточку.

— Ах, мамонько, як смачно! — вигукує він у захваті, цілуючи матінці ручку: — як ці персики називаються?

— Це персик ранковий, а от по відділах підемо, там і інших персиків попоїмо. Хто мене любить — і я тих люблю; а хто не любить, — і я тих не люблю.

— Ах, мамонько! вас усі люблять!

— Я знаю, що ти добрий хлопчик і ладен за всіх заступатися. Але не захоплюйся, мій друже! згодом, ой-ой, як можеш розкаятись!

До шпалер, ззаду, приставляються драбини, і садівник з двома помічниками вилазять наверх, де персики стигліші, ніж унизу. Починається збирання. Анна Павлівна, супро-

воджувана ключницею і покоївкою, з горшками в руках переходить з одного відділу в другий; зовсім стиглі фрукти кладе окремо; зеленіші (для варення) — окремо. Робота йде повільно, зате фруктів набирається безліч.

— Ось це білобокi з кваском, а ці, з цяточками, я у Відраді щепочок дістала та розвела! — повчає Анна Павлівна Гришу.

Збирання скінчилось. Кілька лотків і горшків навантажено з верхом рум'яними, соковитими й запашними плодами. Процесія з п'ятох чоловік повертається додому, і в кожного під пахвами і на голові дорогоцінна ноша. Та Анна Павлівна не спішить; вона заглядає і в малинник, і на грядки полуниць, і до смородини. Все вже досягає, а полуници навіть кінчаються.

— А малину хоч завтра збирай! — каже вона, сплескуючи руками.

— Сьогодні б треба, а ви дівок у ліс погнали! — відповідає садівник.

— Як ми з усією цією силою-силенною справимось? — журиється вона. — І збирати, і чистити, і варити, і солити.

— Бог милостивий, пані; дівок більше наженете — враз очистять.

— Добре тобі, старий шкарбан, говорити: в тебе одне діло, а я цілий день і туди, і сюди. Ні, я вже не маю сили! Кину все й поїду в Хотьків, богу молитися!

— Ах, мамонько! — вигукує Гриша, і дві сльозинки навертаються в нього на очах.

Та Анна Павлівна вже ступила у колію чутливості і все нарікає. Неодмінно вона покине все й поїде в Хотьків. Збудує собі келійку, городик розведе, корівчинку купить — і житиме та поживатиме. Смирнесенько, тихесенько; ні вона нікого не зачепить, ні їй ніхто не зачепить. А то на тобі! така сила всього вродилося, що й за два місяці навряд чи впоратися, а в неї всього тижнів два попереду. А крім того, скільки ще іншого діла — і скрізь вона має встигати, всі до неї по накази біжать! Ні, годі з неї! треба й про душу подумати. Поїде вона в Хотьків...

Все це вона пояснює вголос і з задоволенням переконується, що навіть куплений садівник Сергійович співчуває їй. Але в самому розпалі нарікань у воротях саду з'являється засапана дівчинка й оповіщає, що пан «гніваються», бо вже другу годину пробило, а обідати ще не подано.

Анна Павлівна прискорює ходу, бо Василь Порфирович щодо цього дуже пунктуальний. Він їсть лише один раз на добу й вимагає, щоб обід був поданий рівно о другій годині. По-справжньому, слід було б сподіватися з його боку цілої бурі (бо чверть години вже перейшло за встановлений строк), але, бачачи силу запашних плодів, серце старого пана холодне. Він стоїть на балконі і здаля хрестить процесію, що наближається; нарешті виходить на ганок і зустрічає дружину там. Так, це все вона завела! Коли він був неодружений, у нього був малесенький садочок, з кількома десятками ягідних кущів, між якими були розсажені яблуні найкемудріших сортів. Тепер — «заклад» панів Затрапезних мало не перший у повіті, і він цілком законно пишається ним. Тому він не тільки не зустрічає Анну Павлівну словами «купчиха», «відьма», «чорт» та ін., а, навпаки, ласкаво хрестить її і притуляється щокною до її щоки.

— От яку ти, матусю, махину набрала! — каже він, поляпуючи себе по стегнах: — ну і врожай же тепер! Хай так, і я перед чаєм поласую, і мені приділіть персичок... он хоч отой!

Він вибирає найбільше пом'ятий персик, з падалиці, і бережно кладе його на порожній піддонник.

— Та візьми кращий персик, — умовляє його Анна Павлівна: — цей до вечора наполовину згниє!

— Ні, ні, ні, буде з мене! А якщо й зіпсується, то я зіпсоване місечко виріжу... Добрі й на варення здадуться.

Обід, проти звичайного, минає щасливо. І кухареві, і прислузі яось удається не прогнівити панів; навіть Степан-бельбас уникає кари, хоч відсутність соусу викликає з його боку іронічне зауваження: «а соус сьогодні, видно, курка вкрала». Легковажний цей вислів супроводжується не карою, а порівняно лагідною погрозою:

— Тільки рук сьогодні бруднити не хочеться, — каже Анна Павлівна: — а вже коли-небудь я тебе, бельбасе, за такі слова відлупцюю!

Та й годі.

Після обіду Василь Порфирович лягає відпочити до шостої години вечора; діти біжать у сад, але ненадовго: через годину вони знову засядуть за книжки і вчитимуться до шостої години. Сама Анна Павлівна йде до спальні і, втомлена, важко падає на постіль. Та сьогоднішній день уже такий видався, що, видно, їй і відпочити не доведеться.

Не минуло й години, як чуйне її вухо вже почуло гамір, і вона, здригнувшись, виринула з пуховиків. Від села йшла ціла юрба людей, поперед якої вели зв'язаного чоловіка. Це був спійманий утікач-солдат. Анна Павлівна жваво вискочила на дівочий ганок.

Солдат виснажений і розлючений. На ньому пістрьові, на клапті порвані штани і майже зотліла сорочка, з-під якої видно чорне, як халява, тіло. Бліде обличчя виблискує великими краплями поту; запалі очі неспокійно бігають; зв'язані ззаду в ліктях руки безсило стискаються в кулаки. Він іде, примушуваний штовханами, і кричить:

— Я казенний чоловік,— не смієте ви мене бити... Я сам, коли захочу, до начальства дійду... Не смієте ви! і без вас є кому мене бити!

Але провожаті, розлючені тим, що в них пропала через утікача краща частина дня для сінокоосу, не зважають на його зойки і все нагороджують його стусанами.

— Гаразд, гаразд! — чути в юрбі: — от пані тебе на всі чотири вітри пустить, а тепер ворушись-но, не відставай!

Пані тимчасом вже вийшла на ганок і чекає. Всі наявні домочадці висипали на двір; навіть діти виглядають з вікна дівочої. Оддалік, в напрямі до конюшень, біжить дівчинка з наказом нести скоріше колодки.

— Ну-бо, іди, казенний чоловіче! — за звичаєм починає іронізувати Анна Павлівна.— Ху ти, який франт! Та воно й справді це великанівський Серьожка... пробачте, не знаю, як вас по батькові звати... Поверніть-но його... ось так! якраз за останньою модою одягнений!

— Я казенний чоловік! — далі безглуздо горлає солдат: — не смієте ви мене...

— Знаємо ми, що ти казенний чоловік, через те й сторожу до тебе приставили, що казенне добро берегти зведено. Ось одягнемо ми тебе як слід у колодки, нарядимо підводу, та й відішлемо в місто холодком. А звідти тебе в полк... та крізь строй... та різочками, та паличками... як це в пісні у вас співається?..

— «Пройдись, пройдись, молодче, крізь зелені ліси!» — відповідає з юрби голос відставного солдата.

— Чуєш? Ну, от, ми так і зробимо: вберемо тебе, любий дружок, в колодки, та увечері холодочком...

— Я казен...—починає знову солдат, але голос його раптом уривається. Нагадування про «крізь строй», як видно,

вносить в його серце деяке збентеження. Може, він уже має досить ґрунтовне поняття про це частування, і повторення його (в підсиленій пропорції за повторну втечу) не являє в майбутньому нічого особливо приємного.

— Матінко ти моя! заступнице! — не кричить, а якось потворно мимрить він, упавши навколішки: — змилуйся ти над солдатом! Я ж... мені ж... ох, господи! та що ж це буде! Матінко! та ти подивись! ти на спину мою подивись! ось вони, вилиці мої... Ах, ти, господи милостивий!

Та Анна Павлівна не раз уже була учасницею подібних сцен і знає, що вони являють собою саму формальність, в кінці якої стоїть неминуча розв'язка.

— Не владна я, голубчику, і не проси! — резонно каже вона: — якби ти сам до мене не завітав, і я б тебе не ловила. І жив би ти та поживав тихесенько та смиренсенько в іншому місці... от хоч би ти в економічних... тобі б там і хлібця, і молочка, і яєчнички... Вони люди вільні, самі собі пани, що хочуть, те й роблять! А я, мій друже, не владна! я себе пам'ятаю і знаю, що я теж слуга! І ти слуга, і я слуга, тільки ти невірний слуга, а я — вірна!

— Матінко! та глянь ти...

— Ні, ти зрозумій, що ти зробив! Ти ж, легко сказати, з царської служби втік! З царської! Що ж буде, коли ви всі порозбігаєтесь, а тут раптом француз чи турок... глянеш-поглянеш, а солдатики в нас повтікали! З ким ми тоді назустріч лиходіям нашим підемо?

— Заступнице!

— Ні, ні, ні... Або, знову ж, те візьми: бачиш, скільки мужичків тебе ловити зігнали, а вони ж через це цілий день роботи згаяли! А час тепер гарячий, сінокіс! Цілий день ловили тебе, а увечері ще й підводу для тебе нарядити треба, та двох проводирів... Знову в мужичків ціла доба пропала, або й дві! Яке ти, падлюко такий, право мав увесь цей розгардіяш починати! — раптом вибухає вона гнівно. — Гей, чого там морочаться! забити йому руки-ноги в колодки! Ач, мерзотник! на спину йому глянь! Та коли ти казенний чоловік — виходить, і спина в тебе казенна, — от і все!

Підбігають два конюхи, валять солдата на землю й починають набивати йому колодки на руки і на ноги. Колодки розсохлися й болісно стискають солдатіві кості.

— Колодки! колодки набивають! — лунають з вікон дитячі голоси.

— Ач жалібник знайшовся! — далі повчає Анна Павлівна: — вже чи не на всі чотири вітри тебе пустити? Зроб би ласку, крадь, голубчику, підпалюй, грабуй! От уже в місті тобі покажуть... Скажіть, будь ласка! цілий ранок немов у казані кипіла, тільки-но відпочити зібралась — та де там! солдата нечиста сила принесла, з ним морочся тепер! Геть з-перед моїх очей... поганцю! Відведіть його та нагодуйте, бо ще здохне, чого доброго! А годину на дев'яту приготуйте підводу — та й з богом!

Зробивши це розпорядження, Анна Павлівна вертається до себе, сподіваючись хоч на короткий час шмигнути в пуховики; але годинник уже показує пів на шосту; через півгодини вернуться з лісу «дівки», а там чай, потім староста... Не до снання!

— Геть, шибеники! Ще вчення не скінчилось, а вони он куди забрались! ось я вам! — кричить вона на дітей, які скупчилися біля вікна в дівочій і дивляться, як солдата, що ледве ступає в колодках, ведуть у напрямі до застольної.

Вона йде до спальні й сідає біля вікна. У неї є ще півгодини вільної, але на цей раз її вирятовує кіт Васька. Він тихо-тихо скрадається по двору за якоюсь здобиччю і потім одним стрибком наздоганяє її. В зубах у нього завмерла малесенька пташка.

— Ач, мерзотник, усе пташок ловить — нема того, щоб мишу! — нарікає Анна Павлівна. — Від мишей рятунку нема, і в амбарах, і в погребі, і в коморах хмарами ходять, а він усе пташок та пташок: Ні, треба іншого kota завести!

Однак, незважаючи на обурення, яке збуджує в неї Васька своєю поведінкою, вона не без цікавості дивиться на гру, яку кіт починає з пійманою пташкою. Він несе свою жертву в зубах на край дороги й випускає її з зубів. Пташка ще жива, але вже зовсім безнадійно киває голівкою і ледве-ледве ворушить пом'ятими крильцями. Васька то відбіжить набік і починає вмивати собі морду лапкою, то знову підскочить до своєї жертви, як тільки вона зробить який-небудь рух. Кусне її злегка за крило та й знову відбіжить. Маневр цей повторюється кілька разів поспіль, поки Васька, ніби побоюючись, щоб пташка справді не здохла, не наважується перекусити їй горло. Починається процес обскубування.

— Ах, злюка! ах, падлюка! — шепоче Анна Павлівна: — ач бо що робить... мучитель! А що ви думаєте, адже ж і з

людей такі падлюки бувають! То підскачить, то відбіжить; то кусне, то відпочити дасть. Я пам'ятаю, один палатський секретар зі мною ось так само грався.— «Ви, каже, вважаєте, що ваша справа справедлива, добродійко?» — Справедлива, кажу.— «То ви не турбуйтеся; якщо ваша справа справедлива, ми її на вашу користь і розв'яжемо. Навідайтесь через тиждень!» А через тиждень знову: «То ви думаєте...» Тре та мне. Водив він мене, водив, скільки грошей з мене тоді витягнув... Я було до столоначальника: що, мовляв, це за гра така? А він у відповідь: «Та вже потерпіть; це в нього вдача така!.. не може без того, щоб спочатку не змучити, а потім раптом візьме та зразу й вирішить вашу справу». — І справді: вирішив... на користь супротивної сторони! Я до нього: — що ж ви, Іване Івановичу, зі мною зробили? — А він тільки регоче... зухвалець! — «Заспокойтесь, добродійко, каже, я таке вирішення написав, що сенат безпреміно його скасує!» — Так ось які люди бувають! Зв'яжуть тобі руки, ноги та й б'ють, скільки здумається!

Нарешті Васька обскуб пташку і з'їв. Віддалік з'являються дівчата з козубами в руках. Вони співають пісень, а деякі, не підозріваючи, що око пані вже запримітило їх, беруть у козубах і їдять ягоди.

— Ач жеруть! — бурчить Анна Павлівна: — хто б це така? Оришка довгов'яза — так і є! А он і друга так і уминає на весь рот, так уминає... безпреміно це Наташка... От я вас уже... одлупцюю!

Через десять хвилин дівоча повна, і провадиться приймання ягід. Принесено небагато; хто приніс півкозуба, а хто й зовсім на денці. Тільки карлиця Полька принесла повен козуб.

— Чого так, красуні! Всього тільки десять годин по лісу бродили, а яку силу принесли?

— Зовсім ще ягід мало достигло, — виправдуються дівчата.

— Так. А Полька чого ж повен козуб назбирала?

— Виходить, їй пощастило.

— Так, так. Ану-бо, роззяв пащеку, дихни на мене, довгов'яза!

Оришка підходить до пані й дихає їй в обличчя.

— Щось малинкою папахе! Ану-бо ти, Наташко! Підходь, голубонько, підходь!

Наташка робить те саме, що й Оришка.

— Диво! Для панів ягоди не достигли, а від них малиною так і тхне!

— Йй-богу, пані...

— Не божіться. Сама з вікна бачила. Бачила на свої очі, як ви, ідучи мостом, в пащу собі ягоди пхали! Ви думаєте, що пані далеко, а вона — ось тут! Ось вам за це! ось вам! Завтра цілий день за п'яльцями сидіти!

Лунає ляскіт ляпасів. Потім малина зсипається в один козуб і здається в погріб, а частина відсипається для дітей, які вже скінчили заняття й бігають по довгій терасі, збудованій уздовж всього лицьового боку дому.

Б'є сьому годину. Дітей наділили ласощами; Василеві Порфіровичу теж поставили на чайний стіл недавній персик і трошки малини на блюдечку. В їдальні кипить самовар; починається чаєпиття тим самим порядком, як і вранці, з тією різницею, що при цьому присутні пан і пані. Анна Павлівна довідується, чи добре вчилися діти.

— Сьогодні в нас щасливий день видався, — атестує Марія Андріївна: — навіть Степан Васильович — і той добре уроки відповідав.

— Ну, пий чай! — звертається Анна Павлівна до бельбаса: — пийте чай усі... хутко! Треба вас за старанність потішити; підіть з ними, голубонько Маріє Андріївно, погуляйте по селу! Нехай сільським повітрям подихають!

Анна Павлівна і Василь Порфірович залишаються вічна-віч. Він поволі ковтає малинку по малинці й приказує: «Нова новина — вперше цього року! раненько достигла!» Потім так само поволі береться до персика, вирізує загнилий бік і, розрізавши решту на чотири частини, не кваплячись, їсть їх одну по одній, приказуючи: «От хоч і підгнив трошки, а скільки ще доброго місця залишилось!»

В Анни Павлівни серце аж кипить, коли вона бачить, як він копається.

Старий, очевидно, в настрої, і збирається побалакати про те, про се, а більше ні про що. Та Анну Павлівну так і кортить піти собі. Вона не любить пустослів'я чоловікового, та їй і нема коли. От-от староста прийде, треба доповідь вислухати, на завтра розпорядження зробити. Тому вона сидить, як на голках, і в ту хвилину, як Василь Порфірович каже:

— Усяко буває: іншим роком на малину врожай, а іншим — на полуницю. А інколи яблук уродить стільки, що й не зібрати... як бог захоче...

Вона важко встає з крісла, щоб піти собі.

— Що, вже й поговорити зі мною не хочеш! — ображається старий: — ох, диявол! справді диявол!

— Нема коли мені тебе слухати! — байдуже відповідає Анна Павлівна, виходячи: — в мене діла по горло, не час з тобою тут теревенити!

— Чорт! диявол! — гримить їй услід Василь Порфирівич, але зразу ж стихає й звертається вже до лакея Коняшки, який стоїть у нього за стільцем, чекаючи наказів.

— Отак воно, брат! — каже він до нього: — торік жито добре вродило, а ниньки жито гірше, зате на овес урожай. Звичайно, овес не жито, а все-таки краще, хоч що-небудь є, ніж нічого. Чи так я кажу?

— А так, пане.

Василь Порфирівич сам заварює чай в особливому чайнику і починає пити, перекидаючись словами з Коняшкою, за браком інших співрозмовників.

Тимчасом діти, скупчившись коло гувернантки, статечно й поважно бредуть селищем. Селище порожнє, робочий день ще не скінчився; за молодими панамі на відстані йде юрба селянських дітлахів.

Діти перекидаються зауваженнями.

— Он Антипко яку хату спорудив, а тепер вона порожня стоїть! — розказує Степан: — бідний був і пив здорово, та ікону десь роздобув — відтоді й почав розживатися! І пити перестав, і гроші з'явилися. Ширше та ширше, четверню коней завів, один від одного кращих, корів, овець, хату оцю саму збудував... Нарешті, на оброк відпросився, торгувати став... Мати тільки дивувалася: звідки на Антипка пішло-поїхало? От і сказав їй хтось: така, мовляв, в Антипка ікона є, яка йому щастя приносить. Вона взяла та й відібрала. Антипко тоді в ногах валявся, гроші пропонував, а вона одне твердить: «Тобі однаково, якій іконі богу молитися»... Так і не віддала. Відтоді Антипко знову зубожів. Став пити, тужити, день від дня гірше та гірше... Тепер добрий будинок стоїть порожній, а він з родиною ззаду в хижці живе. З цього року знову на панщину посадили, а з тиждень тому вже й на конюшні карали...

— А от Катьчина хата, — озивається Любочка: — я вчора її з-за садових штахетів бачила, з сінокосу йде: чорна, худа. — Що, Катько, питаю: солодко з чоловіком жити? — «Нічого, каже, буду-таки за вашу матінку богу молити. До смерті її ласки не забуду!»

— А хата в неї... подивіться! колоди цілої нема!

— Так їй і треба,— вирішує Сонечка: — якби всі дівчата...

В таких розмовах минає вся прогулянка. Нема жодної хати, яка б не викликала зауваження, бо за всякою є яка-небудь історія. Діти не співчують мужикові й визнають за ним тільки право терпіти кривду, а не нарікати на неї. Навпаки, матінчині вчинки щодо селян зустрічають їхне безперечне схвалення. Вони називають матінку «молодцем», кажуть, що вона не дурна, і що, коли б не вона, сиділи б вони тепер при батьківських трьох сотнях шістдесяти душах. Навіть голос осоружного «бельбаса» зливається в загальному хвалебному хорі — в такій мірі всі вражені цифрою три тисячі душ, якими тепер володіють Затрапезні.

— Отаке махинище спорудила! — захоплено вигукує Степан.

— І ми повинні вічно їй за це дякувати! — озивається Гриша.

— Чим би ми без неї були! — усе захоплюється «бельбас»: — так, якись Затрапезні! «Скільки у вас душ, пане Затрапезний?» — Триста шістдесят... Ах, ти!

— Ось тепер ви правильно міркуєте,— схвалює дітей Марія Андріївна: — я й матінці про ваші добрі почуття розкажу. Ваша матінка — мучениця. Татонько у вас старий, нічого не робить, а вона з ранку до вечора про вас думає, щоб вам краще було, щоб майбутнє ваше було забезпечене. І, може, скоро бог увінчає її старання новим успіхом. Я чула, що продається Никитське, і матінка вже почала з цього приводу переговори.

Звістка ця справляє фурор. Діти стрибають, ляскають у долоні, верещать.

— Адже в Никитському з присілками п'ятсот душ! — вигукує Степан: — Ну й мамахен!

— Чотириста вісімдесят три — поправляє брата Гриша, якому вже дещо відомо про ці переговори, але який, поки що, нікому ще не видавав свого секрету.

Сонце вже догоріло; в дім пробираються сутінки, а в дівочій навіть добре-таки темно. Дівчата зійшлися коло стола й сьорбають пусті щі. Тут-таки, на рундуку, підгорнувши ноги, підсіла Анна Павлівна й розмовляє зі старостою Федотом. Федотові вже років під сімдесят, але він ще бадьорий і, якщо вірити мужичкам, то рука в нього досить-таки важка. Він поважно стоїть перед поміщицею, спершись

на ковіньку, і неквапливо відповідає на її запитання. Анна Павлівна любить старосту; вона знає, що він не потуральник, і що ковінька в його руках не залишається бездіяльною. Крім того, вона знає, що він один з небагатьох, які усвідомлюють себе воістину кріпаками, не тільки за страх, а й за совість. У господарських розпорядженнях вона шанує його досвідченість і нерідко змінює свої розпорядження згідно з його порадами. Коротше сказати, це дві істоти, які цілком зійшлися серцями і між якими дуже рідко трапляються непорозуміння.

— Що, скінчили в Шилові? — питає Анна Павлівна.

— Останню скирту докладали, як я йшов. Наказав без того не розходитися, щоб не скінчити.

— Чи добре сіно?

— Сіно ниньки незвичайне: сухе, дзвінке... Не дуже тільки багато його, а вже зібрали так — що й рідко який рік буває.

— Боюсь, чи вистачить до весни?

— Як сказати, пані... як годуватимемо... Якщо даремно будемо худобі корм кидати — мало буде, а якщо з розумом, то вистачить. Коровам можна й ярової соломки підкидати, тим більше, що врожай ниньки на овес добрий. Попереджав я вас тоді з пустищами зачекати, не все в оренду віддавати...

— Ну, вже прости Христа ради! Як-небудь обійдемося... На завтра яке розпорядження зробиш?

— Мужиків у Владикине б косити треба вирядити, а молодиць безпремінно в Ігумнове жито жати послати.

— Жати! чого дуже рано?

— Рік ниньки ранній. Все зразу. Перше в цю пору ще й звання малини не було, а ниньки всі малинники всіяні стиглими ягодами.

— А мені мої фреліни на денці в козубах принесли.

— Не знаю; треба б по повному, та й то не зібрати.

— Чуєте? — звертається Анна Павлівна до дівчат. — Виходить, мужикам завтра косити, а молодицям — жати? все, чи як?

Староста мнеться, немов не наважується говорити.

— Ще що-небудь є? — стривожено питає пані.

— Є справа... та треба б її проміж себе обміркувати...

Анна Павлівна задалегідь блідне й мало не бігом прямує до спальні.

— Що там ще? кажи! говори!

— Та мертва тіло на нашій землі проявилось,— пошепки доповідає Федот.

— Оце-то динка випала! Недавно солдат-утікач, тепер мертва тіло... Хто бачив? де? коли?

— Та Антон мяловський бачив.— Іду я, каже,— вже сонечко сідати стало — лісом коло великанівської межі, а «він» на березовій гілляці й висить.

— Вішальник?

— Виходить, вішальник.

— А інші знають про це?

— Нащо іншим казати! Я Антонові якнайсуворіше на-казував, щоб нікому ані-ні. Та чи не зволите самі Антона розпитати. Я про всякий випадок його з собою захопив...

— Не треба. Так ось що зроби. Ти кажеш, що мертва тіло в лісі коло великанівської межі висить, а ліс тут однаковий, що в нас, що у Великанових. То візьми зараз Антошку, та ще на підмогу йому Михайла сільського, та зараз-таки утрюх цього вішальника з нашої берези зніміть та й перевісьте за великанівську межу, на їхню березу. А завтра, на світанку, знову підіть, і якщо виявляться сліди від ніг, то все як слід зробіть, щоб не було помітно. Та й удень поглядайте: може, великанівські помітять та й знову на нашу березу перенесуть. Та гляди мені: якщо хто-небудь дізнається — ти відповідатимеш! Втомився ти, мабуть, старий, цілий день морочившись — ну, та вже нічого робити, постарайся!

— Нічого, пані, день працювали, і нічку попрацюємо!
З утоми любісінько!

Доповідь закінчено; ключниця подає старості чарку горілки і шматок хліба з сіллю. Анна Павлівна якийсь час стоїть біля вікна спальні і втуплює очі в присмерк, що згустився. Через півгодини вона пересвідчується, що наказ її часті вже виконаний, що з села простують три тіні в напрямі до великанівської межі.

Нарешті в їдальні лунає брязкіт тарілок і ложок.

Доповідають, що вечеря готова. Вечеря являє собою повторення обіду, за винятком тістечка, якого не подають. Анна Павлівна пильно стежить за кожною стравою й помічає, скільки залишилося шматків. На превелике її задоволення, телятини вистачить на весь завтрашній день, шві теж чимало залишилося, але з галантиром доведеться роз-прощатися. Ну, та й те сказати — третій день галантир та

галантир! можна й полоточком поласувати, поки не зіпсувались.

Робочий день закінчився. Діти цілують у батьків ручки й швидко вибігають на мезонін у дитячу. Але в дівочій ще чути рух. Дівчата, немов зачаровані, сидять у темряві й не лягають спати, поки голос Анни Павлівни не зніме з них чарів.

— Лягайте! — кричить вона їм, проходячи до спальні.

На сон грядущий вона відмикає грошову скриньку й переконається, чи все в ній лежить у тому порядку, в якому вона завжди звикла вкладати. Потім вона пригадує, чи не забула чого.

— Хіба я сьогодні не причісувалась? — питає вона покоївку.

— Не причісувались-таки...

— Оце-то okazія! А втім, і те сказати, цілий день туди та сюди... Мимоволі заморочишся! Коли б і завтра не забути! Нагадай...

Вона скидає з себе блузу, чохол і зникає в пуховиках. Але тут її наздоганяє ще один спогад:

— Ах, та я ж і лоба сьогодні не перехрестила... ох, гріх який! Ну, на цей раз бог простить! Сашко! підтикай ковдру... краще... ось так!

Через чверть години весь дім спить мертвим сном.

Так минає літній день у панській садибі. Взимку, під впливом зовнішніх умов, картина змінюється, але, по суті, кріпосна гарячка не полегшується, а, навпаки, навіть підсилюється: Барви густішають, морок і задуха доходять крайніх меж.

Хто повірить, що був час, коли вся ця суміш пожадли-вості, брехні, сваволі й безглуздой жорстокості, з одного боку, і пригніченості, доведеної до наруги над людським обра-зом, — з другого, називалася... життям?!

V. ПЕРШІ КРОКИ НА ШЛЯХУ ДО ОСВІТИ

Як почали навчання старші брати і сестри — я не пам'ятаю. В той час, коли наша домашня школа була вже на повному ходу, між мною і сестрою, яка безпосередньо передувала мені, було різниці чотири роки, отож мимоволі довелось виховувати мене окремо.

Діти в нашій родині поділялися на три групи. Старші брат і сестра становили першу групу й були вже віддані в казенні заклади. Другу групу становили два брати і три сестри-погодки, і хоч старшому братові, Степанові, було вже чотирнадцять років у той час, коли сестрі Софії минуло тільки дев'ять, але і брат і сестра вчилися в одних і тих самих гувернанток. Безперечно, що предмети викладання були в них різні, але як примудрялися погодити цю різноголовицю за одним і тим самим класним столом — зовсім не розумію.

Брат Степан був чимось на зразок ізгоя в нашому товаристві. З ним не тільки поводитися суворо, а й навіть не квапились віддати в заклад (старшого брата віддали до московського університетського пансіону на дванадцятому році), щоб не платити зайвих грошей за його виховання. На щастя, в нього були чудові здібності, так що коли матінка, нарешті, наважилась везти його до Москви, то він склав іспит у четвертий клас того самого пансіону. З ним разом віддали в один з московських інститутів і двох трохи старших сестер: Вірочку і Любочку. Потім, через рік, тим самим порядком зникли з дому Григорій і Софія.

Залишилася дома третя група, або, власне кажучи, два одинаки: я та молодший брат Микола, який був зовсім ще малий і на якого матінка, після від'їзду Гриші, перенесла всю свою ніжність. А щодо мене особисто, то я, не будучи «осоружним», не числився й серед любимчиків, а був, як то кажуть, ні в тих, ні в сих. Взагалі, я прожив дитинство якось непомітно і не любив потрапляти на очі, так що коли матінка випадково зустрічала мене, то й вона немов дивувалася, яким чином я опинився в неї на дорозі.

Я пам'ятаю, що, коли виїхали останні старші діти, від'їзд цей справив на мене гнітюче враження. Дім раптом немов змертвів. Раніше хоч плач чути було, а часом і дитячу метушню; мигтіли дитячі обличчя, відбувалися судьбища, розправи — і раптом все зразу спорожніло, замовкло, і, що найгірше, заповнилось якимись таємничими шепотами. Навіть для обіду не розсували стола, бо збиралося лише п'ять душ: батько, мати, дві тітки і я.

Кілька днів поспіль я ходив по спорожнілих кімнатах, де перше тулилися брати і сестри, і заглядав у всі кутки. І довго мені ввижалося, що хтось мене кличе, і я озирався навколо, сподіваючись зустріти знайоме обличчя. Та це було свого роду марево, яке тільки збільшувало нудьгу самот-

ності. Ставало моторошно в цих замовклих кімнатах, бо безмовність поширювалась не тільки на дитячі приміщення, а й на весь дім. Не кажучи про батька, який і далі вів своє звичайне відлюдне життя, навіть матінка якось угамувалась після від'їзду дітей і, зачинившись у спальні, або клацала на рахівниці й писала, або розкладала гранпасьянс.

Але тому, що я був дворянський син, і до того ж мені минуло вже сім років, то мимоволі доводилось подумати про моє навчання.

Та я ріс один, а для одного матусі витрачатися не хотілось. Тому вона вирішила не наймати гувернантки, а, чекаючи виходу з інституту старшої сестри, почати моє навчання з допомогою домашніх засобів.

Вважаю, проте, не зайвими зробити застереження. Балакати по-французьки і по-німецьки я вивчився досить рано, біля старших братів і сестер, і, пам'ятається, гувернантки, в дні іменин і народжень батьків, примушували мене говорити привітальні вірші: деякі з цих віршів і тепер збереглися у мене в пам'яті. Ось вони:

On dit assez communément
Qu'en parlant de ce que l'on dit,
Toujours on parle éloquemment.
Je n'approuve point ce système,
Car moi qui voudrai en ce jour
Vous prouver ma reconnaissance,
Mon coeur est tout brûlant d'amour,
Et ma bouche est sans éloquence.¹

Але ні читати, ні писати ні по-якому, навіть по-російськи, я не вмів.

І от, скоро після від'їзду старших дітей, годині о десятій ранку, відправили молебень і наказали мені йти до класної. Там мене чекав наш кріпосний живописець Павло, якому й доручили навчити мене азбуки.

Як зараз бачу я перед собою цього Павла. То був високий, худий і, здається, сухотний чоловік, з блідим, змарнілим обличчям і білявим, жовтуватим волоссям на голові. Ступав він обережно, говорив ледве чутно, ніколи нікому не заперечував і відзначався надзвичайною набожністю.

¹ Є думка, що про того, кого люблять, говорять завжди красномовно. Я вважаю це неправдивим, бо хотів би сьогодні висловити вам свою вдячність, але серце палає любов'ю, а уста мої позбавлені красномовства.

Навчався він живопису в Суздалі, потім ходив якийсь час по оброку й працював у монастирях; нарешті матінка вирішила, що в чотирьох-п'яти церквах, які були в різних її маєтках, і своєї роботи досить. Внаслідок цього Павло був узятий в дім, де постійно малював образи, а інколи йому доручали малювати й домашні портрети, які він, проте, виконував дуже невдало. Батько любив його надзвичайно, частенько заходив до нього в майстерню й керував його роботою. Матінка теж його «не займала». Дружина його, походженням з міщанок (наважилась закріпоститися заради Павла), була теж добра, лагідна і хвора жігкка. І її «не займали» й не обтяжували роботою, а що вона вмiла пекти білий хліб, то призначили її на пекарку при домі і проскурницю при церкві. Взагалі їм жилося легше, ніж іншим; навіть коли місячину було порушено, за ними зберегли її й одвели їм окрему кімнату в нижньому поверсі дому.

Павло з'явився в клас прибраний: у жовтому фризівому сюртуку та в білому галстуці на шиї. В руках у нього була азбука і червона «указка». Учив він мене по-старовинному: «азамі». На першій сторінці «ази» були надруковані великим шрифтом, а при кожній букві була відповідна картинка: Аз — агрус, Буки — будинок, Віди — Вавило і т. д. На дальших сторінках букви були надруковані дедалі дрібнішим шрифтом; за буквами йшли склади, одноголосні, двоголосні, триголосні, потім слова і нарешті цілі вислови повчального характеру. Цим азбука закінчувалась, а разом з нею закінчувалась і Павлова «наука».

Азбуку я засвоїв швидко; виразно вимовляв склади навіть такого роду, як *мря, нря, цря* тощо, а тижнів через три вже жваво читав повчання.

Павло доповів матінці, що я готовий, і я в її присутності з честю склав свій перший екзамен. Матінка залишилася вдоволена, але постало запитання:

— А далі як?

— А далі вже як бажаєте.

— Та писати ж, мабуть, треба?

Виявилось, що Павло хоч і знав гражданський друк, але писати по-гражданському не вмів. Він міг писати лише напівустановом, оскільки це вимагалось для написів до образів...

Весь цей день я був радісний і гордий. Не сидів, як звичайно, причаївшись у кутку, а бігав по кімнатах і голосно вигукував «*мря, нря, цря, чря!*» За обідом матінка давала

мені смачні шматки, батько погладив по голові, а тітоньки-сестрички, які гостювали тоді в нас, подарували цілу тарілку з яблуками, турецькими ріжками і пряниками. Звичайно вони робили це тільки в дні іменин...

Але матінка задумалась. Вона мріяла, що поставить до мене Павла, дасть книгу в руки, і вчення піде само собою— і раптом, на першому ж кроці, сподівання її зруйнувались...

А проте, як жінка винахідлива, вона знайшла собі раду й тут. Згадала, що від старших дітей залишились книжки, зошити, а серед них і прописи, і негайно переглянула весь навчальний мотлох. Знайшовши прописи, вона сама розлініювала зошит і, посадовивши мене за стіл в суміжній кімнаті зі своєю спальнею, показала, наскільки могла, як слід тримати в руках перо.

— Бачиш, ось палички... з них і копіюй! Спочатку по паличках вивчись, а потім і далі підеш,— сказала вона, виходячи.

Я пам'ятаю, що ця перша спроба писати самоуком була дуже для мене важка. Перо крутилося між пальцями, а часом і зовсім вислоало з них; чорнила набиралось більше, ніж треба; не минуло й чверті години, як розлінійований аркушик вже був усипаний ляпками; навіть верхня частина мого тіла якось неприродно вигнулась від напруження. Крім того, я чув поблизу шарудіння, що його робила матінка, продовжуючи копатись в навчальних програмах, і — при самій думці, що от-от вона зараз нагряне й побачить мої витівки, у мене душа ховалася в п'ятки.

Цілу годину я пропрацював таким чином, стараючись зміцнити пальці й вивести хоч би що-небудь схоже на паличку, зображену в прописі, що лежав переді мною; та пальці від надмірних зусиль дедалі менше оволодівали пером, нарешті, матінка вийшла зі свого сховища, глянула на мою роботу, і, всупереч сподіванню, не розсердилась, а тільки сказала:

— Оце-то надряпаз! Ну, нічого, завжди так починають. Ось вона, паличка та! здається, не штука її черкнути, а виходить, що звичка та звичка потрібна! Головне, старайся не тиснути перо між пальцями, тримай руку вільно, та й сам сиди вільніше, не згинайся. Ну, нічого, нічого, не бентежся! Бог милостивий! іди, побігай!

Тиждень зо три кожного дня я, не розгинаючи спини, мучився години по дві поспіль, поки нарешті не досяг деяких

наслідків. Перо крутилося вже не так сильно; рука майже не совалась по столу; ляпок ставало менше; ряд паличок уже не являв собою розхитаної огорожі, а йшов досить рівно. Одно слово, я вже почав мріяти про копіювання паличок з закругленими кінцями.

Як і інших братів, матінка гадала примістити мене в московський університетський пансіон, який складався з восьми класів і одного підготовчого. Вимоги до вступників у підготовчий клас були дуже обмежені. Із закону божого — ветхий завіт до «царів» і знання найголовніших молитов; з російської мови — правильно читати і писати та елементарні поняття про частини мови; з арифметики — перші чотири правила. Ні географії, ні історії, ні іноземних мов при іспитах не вимагалось. У голові матінки майнула думка, чи не віддати мене в підготовчий клас? Для цього слід було тільки запросити з сусіднього села Рябова священника, який протягом часу, що залишався до приймальних іспитів, звичайно, встигне підготувати мене.

Та коли вона згадала, що при такому ході справ їй доведеться платити за мене протягом дев'яти років по шістсот карбованців асигнаціями на рік, го злякалась. Вирахувавши, що платежі ці складуть загалом круглу суму в п'ять тисяч чотириста карбованців, вона гнівно клацнула рахівницею й навіть з обуренням відсунула її від себе.

— Наставляй кишеню! — крикнула вона: — і без того семеро бельбасів на шиї сидять, щороку за них понад чотири тисячі карбованців давай, а тут ще восьмий з'явиться!

Керуючись цим міркуванням, вона зважилась до якогось часу нічого остаточного не вирішувати, а обмежитися, чекаючи приїзду старшої сестри, запрошенням рябовського священника. А там що буде.

— Ось тобі книжка, — сказала вона мені одного разу, кладучи на стіл «Сто двадцять чотири історії з ветхого завіту»: — завтра рябовський піп приїде, я з ним переговорю. Він тебе навчатиме, а ти все-таки й сам переглядай книжки, по яких старші вчилися. Може, і здадуться.

Рябовський священник приїхав. Досить довго він радився з матінкою, і наслідком цієї наради було таке: тричі на тиждень він буде наїжджати до нас (Рябове було від нас за шість верст) і приділяти мені по дві години. Плату за навчання було встановлено в такому розмірі: грішми вісім карбованців на місяць, та два пуди борошна, та в дні уроків обідати за панським столом.

Знову відправили молебень і взялися вже до справжньої науки.

Отець Василь ішов у навчання за тією ж методою, як і всі педагоги того часу. Наприкінці уроку він задавав дві-три сторінки з ветхого завіту, два-три параграфи з короткої російської граматики і, приїхавши через день, «питав» задане. Тлумачити доводилося тільки арифметичні правила. Виявилось, проте, що я багато вже знав, дослухаючись в класні години до навчання старших братів і сестер, а молитви і заповіді змалку примушували мене вчити напам'ять. Тому двох годин, протягом яких, за умовою, батюшка повинен був «просидіти» зі мною, було аж надто багато, так що остання година звичайно присвячувалась розмовам. Переважно йшли розпитування про те, скільки в отця Василя в парафії душ, сіл, як останні називаються, скільки він одержує за треби, за славлення на різдво Христове, на великдень та в храмові свята, чи часто править сорокоусти, як діляться прибутки між священником, дияконом і причетниками тощо. Чому все це мене цікавило, пояснити не можу, але, мабуть, тут справляв свій вплив загальний скнарівський напрям родини.

Отець Василь був задоволений своєю парафією: він одержував з неї до п'ятисот карбованців на рік і, крім того, обробляв свою частину церковної землі. На ці кошти в той час можна було прожити добре, тим більше, що в нього було тільки двоє дітей — синів, з яких старший уже закінчував курс у семінарії. А були в повіті й кращі парафії, і він не без заздрості казав мені про них.

— Он у Миколи-на-Воплі отець Семен самих шлюбів щось із п'ятдесят торік повінчав. Полічи-но, якщо по п'ять карбованців за шлюб, скільки тут грошей буде! Парафія в нього тисяча двісті душ в одному кінці, та все економічні. Люди справні, вільні; та й землі в причта, крім указної, жертвованої багато; озеро рибне є, шуки ось які водяться. Волосний голова, писар, сільський старшина — все приятелі. Це щоб він сам у поле з ралом виїхав — ніколи в світі! Шепне старшині напередодні, а на другий день під вечір усе й готове. Хіба що по чарчині дасть, то й вино ж у нього не куповане, а відкупникове визначення, бо в Миколи шинок. Звичайно, іншим разом і він з косою побавитися вийде, два-три покоси зробить, для прикладу, та й додому. А крім того, бджіл має, кіньми торгує, гроші на проценти позичає. Торік п'яту дочку заміж віддав, самими грішми

п'ятсот карбованців приданого дав, та корову, та всякого шмаття жіночого. Та в губернію поїхав, там карбованців з двісті розтрусив, щоб зятя в місто на священника призначили. Ось він, отець Семен, як живе!

— Зате у вас поміщиків вісім родин у парафії налічується! — відказав я.

— Щоб поміщики! поміщики-поміщики, а яке з них пуття? Твоя матінка і багата, а чи багато вона на попа розщедриться. За всеношну два гривеники, а то й тільки злотий. А піп тимчасом обтяжує себе, години з півтори на ногах стоїть. Прийде стомлений з роботи, — цілий день або орав, або косив, а тут знову півтори години стій та співай! Ні, я від своїх поміщиків тримаюся далі. Перше діло, прибуток від них пустий, а по-друге, він же тебе жеребцем або шалапутом обізвати старається.

Таким чином, я потроху дізнався про подробиці церковнослужительського побуту в ті часи. Як навчалися в семінаріях, як діставалися священницькі й дияконські місця, як відбувалося висвячення на попа, щоб являв собою благочинний, духовне правління, консисторія тощо.

— Щоб місце одержати, треба або на батькове місце проситися, або в прийми до старого попа, в якого дочка на відданні, піти, — оповідав отець Василь. — У консисторії й списки парафій ведуться, де в старих попів дочки на відданні є. Мій батько причетником був, він хоч би зараз мені своїм місцем поступився, та я з першеньких у семінарії курс закінчив, на причетника йти не хотілось. Років з чотирьох я по губернії шалався, все нареченої шукав. Скільки я тут злиднів натерпівся — цього і в казці не розказати. В самого шаг у кишені, а скрізь, щоб не крок, гроші давай. Люди все заздрісні, пожадливі. Заплатиш у консисторії, скільки треба, поїдеш до нареченої, а вона або ваду має, або парафія така, що й старі ледве-ледве з неї живляться. Нарешті вже бог у Рябове привів. Нічого, живемо з дружиною в згоді, не злидарюємо.

— Синові, чи що, ви місце своє передати хочете?

— Поки ще наміру такого не маю. Я ще й сам, слава богу... Хіба років через десять що буде. Та старший син у мене й пристрасті до духовного звання не має, хоче по цивільній лінії йти. Урок, бач, в якогось начальника знайшов, так той йому подає надію.

— А менший син?

— Менший — у монахи лаштується. Не всякому мона-

хом бути приємно, одначе, коли хто може піти в монахи, то й там не без користі. Коли академію пройде, то або в професори, а ні — то в ректори в семінарію потрапить. А буває, що і в архіереї, яко велбуд крізь голчане вушко, проскочить.

— От би до нас у губернію!

— Що ж, будь ласка! буду синка з церковним дзвоном зустрічати!

— А чи правда, батюшко, що коли висвячують на архіерея, то вони батька з матір'ю проклинають?

— Ну, вже й проклинають! Так, трошечки... всіх партикулярних узагалі...

Під час одної з подібних розмов нас застала якось матінка і досить-таки розсердилася на отця Василя. Та коли той пояснив, що я вже майже всю науку пройшов, а слідом за тим несподівано запропонував, чи не зволють, мовляв, по-латині трошки панича підучити, то гнів її пом'якшав.

— Ах, от це чудово! — вигукнула вона: — за програмою хоч до підготовчого класу й не вимагається, а все-таки...

— А ми його до першого класу підготуємо; мабуть, і в інших предметах далі підемо. Наприклад, дріб та все інше...

— Чудово! чудово!

Отець Василь покладався на мене і, треба сказати правду, не помилявся в своїх сподіваннях. Я справді був старанний. Крім уроків, які від мене майже ніяких зусиль не вимагали, я, з власного почину, перечитував підручники, що залишилися після старших дітей, і скоро майже знав напам'ять «Коротку загальну історію» Кайданова *, «Коротку географію» Іванського та ін. Навіть у синтаксис заглядав і не цурався риторики. Все це, звичайно, засвоювалося мною безладно, без будь-якої системи, а проте запас фактів нагромаджувався, і я не раз дивував батьків, розповідаючи за обідом такі історичні епізоди, про які вони й уявлення не мали. Тільки арифметика давалась погано, бо тут я сам собі допомогти не міг, а отець Василь щодо дробу теж не дуже багато знав. Зате латинь пішла чудово, і я через тричотири тижні так виразно відмінював «mensa», що отець Василь у захваті ляскав мене по лобі долонею й вигукував:

— Голова!

Зауважу тут мимохідь: незважаючи на силу книг і зошитів, що я перечитав, я не мав ані найменшого поняття

про існування російської літератури. З російської мови в нас були тільки підручники, тобто граматики, синтаксис і риторика. Ні хрестоматії, ні навіть байок Крилова не було, так що я, в буквальному розумінні слова, майже до самого вступу в казенний заклад не знав жодного російського вірша, крім тих небагатьох уривків, без початку і кінця, які були вміщені в підручнику риторики як приклади фігур і тропів...

Матінка бачила мою запопадливість і раділа. В голові в неї зріла підступна думка, що я й без сторонньої допомоги, керуючись тільки програмою, зумію підготувати себе, роки за два, до одного з середніх класів пансіону. І думка, що я один з усіх дітей майже нічого не коштуватиму підготовкою, навіть зробила її ніжною.

Таким чином, минув цілий рік, протягом якого я всіх вражав своїми успіхами. Та чи не були ці успіхи тільки уявлюваними — це ще питання. Справжнього керівника в мене не було, системи в засвоєнні знань — теж. У цьому останньому відношенні, як я оце згадав, замість усякої системи, у мене була програма для вступу до пансіону. Матінка дала мені її, сказавши:

— Ось, дивися! тут усе написано, в який клас що вимагається. Так і підготовляйся.

Так я й підготовлявся; але, будучи залишений на самого себе, переходив я від одного предмета до іншого, зважаючи на те, що мене в дану хвилину цікавило. Я швидко засвоював, але засвоюване нагромаджувалося без зв'язку, у формі поодиноких фактів, які не випливали один з одного. Само собою розуміється, що такого роду робота, якою б вона зовні не здавалась успішною, не являла стійких елементів, з яких могла б виробитися здатність до логічного мислення. На кінець року в мене утворилася така суміш у голові, що я з мимовільним страхом заглядав у програму, не маючи змоги визначити, чи можу я скласти серйозний іспит до іншого класу, крім підготовчого. Я почував, що мені бракує чогось *середнього*, якоїсь зв'язуючої ланки, і що через цю ваду найпомірніша вимога пояснити, найлегше запитання в бік від тексту підручника поставить мене в безвихідь.

У цьому розумінні навчання моє йшло навіть гірше, ніж навчання старших братів і сестер. Тих мучили, але в навчанні їх усе-таки була хоч яка-небудь послідовність, а крім того, їх було п'ятеро, і вони мали змогу перевіряти одно

одного. Ця перевірка встановлювалася сама собою, з природного ходу речей, і безперечно допомагала їм. Мене не мучили, але й допомоги я нізвідки не мав.

Взагалі самотність і відсутність нагляду давали мені порівняно більшу суму волі, ніж старшим дітям, але ця воля не привела з собою нічого схожого на самостійність. Зовні я робив усе, що хотів, а насправді наді мною тяжіла та сама невидима сила, яка тяжіла над усіма домочадцями і якій я, в свою чергу, підкорявся безумовно. Цією силою була не чия-небудь рука, що безпосередньо пригнічувала людину, а взагалі весь домашній устрій. Весь він так щільно склався і так пройняв атмосферу, що неможливо було, при такій силі тиску, виробити що-небудь своє. Треба було жити, як живуть усі, дихати, як усі дихають, іти тією ж стежкою, якою всі йдуть. Тільки раптова поява сильного й гарячого променя може, при подібних умовах, розбудити людську совість і розірвати ланцюги тієї одвічної неволі, в якій обов'язково перебувала безліч людей, починаючи зі всевладних панів і кінчаючи яким-небудь осоружним Кирюшкою, на якого не сьогодні-завтра чекала «червона шапка».

Таким животворним променем було для мене євангеліє.

Копаячись у підручниках, я знайшов «Читання з чотирьох євангелістів»; а що книга ця була серед учбових підручників і обізнання з нею вимагалось для екзаменів, то я взявся й до неї нарівні з іншими підручниками.

Чи виявляв я до того часу нахили до релігійності — це питання, на яке я можу відповісти скоріше заперечливо, ніж ствердно.

Я розумію, що релігійність найпалкіша може бути приступна не тільки начотчикам і богословам, а й людям, що не мають ясного поняття про значення слова «релігія». Я розумію, що найменш розвинена, пригнічена ярмом проста людина має цілковите право називати себе релігійною, незважаючи на те, що приносить у храм, замість формульованої молитви, тільки змучене серце, сльози й переповнені зітханням груди. Ці сльози і зітхання являють собою безсловесну молитву, яка полегшує її душу й просвітлює її ество. Під натхненням її, вона щиро і палко вірить. Вона вірить, що в світі є щось вище, ніж дика сваволя, якій її з народження віддано в жертву з волі фатального чаклунства, що його нічим не пояснити; що є в світі Правда, і що в надрах її криється Чудо, яке прийде людині на допомогу

й виведе її з темряви. Нехай кожен новий день запевняє її, що чаклунству нема кінця; нехай вериги рабства з кожною годиною все глибше й глибше впинаються в її виснажене тіло,— вона вірить, що злощастя її не нескінченне, і що настане хвилина, коли Правда осяє її нарівні з іншими жадаючими і прагнучими. І віра її житиме до того часу, поки в очах не висохне джерело сліз і не замре в грудях останнє зітхання. Так! чаклунство згине, кайдани рабства спадуть, з'явиться світло, якого не переможе пільма! Якщо не життя, то смерть зробить це чудо. Недарма біля підніжжя храму, в якому вона молилася, лежить сільське кладовище, де склали кості її батьки. І вони молилися тією ж безсловесною молитвою, і вони вірили в те ж саме Чудо. І Чудо сталося: прийшла смерть і провістила їм волю. Своєю чергою, вона прийде й до нього, віруючого сина віруючих батьків, і, вільному, дасть крила, щоб летіти в царство волі, назустріч вільним батькам...

У цьому палкому душевному настрої полягає весь зміст, вся сила молитви; та — шкода! — нічого подібного я особисто за собою не пам'ятав. Я знав дуже багато молитов, виразно вимовляв їх у визначені години, молився і стоячи, і навколішки, але не почував себе ні зворушеним, ні умиротвореним. Я робив у цьому разі, як робили всі в нашому домі, тобто виконував певний обряд. Всі в домі щиро молились, але головне значення молитви полягало не в сердечному просвітленні, а в тих речових результатах, які вона, за загальним корисливим переконанням, приносила з собою. Говорили: молитимешся — і дасться тобі все, чого просиш; не молитимешся — насидишся без усього. Саме євангеліє зовсім не вважалося наріжним каменем, на якому споруджено храм, де хрестилися й били земні поклони,— а мало чим вищим за всяку іншу книгу церковно-службового кола. Більшість навіть розуміла під цим словом певний церковно-службовий момент. Говорилося: «Ми прийшли до обідні, коли ще євангеліє не відійшло»; або: «Це сталося, коли дзвонили до другого євангелія», і т. д. Внутрішній зміст книги залишався закритим і для найбільш культурних людей. І не тому, щоб цей зміст становив собою викриття, а просто внаслідок загальної низькості життєвого устрою, який весь зосереджувався навколо вимог утробы...

Коли я вперше познайомився з євангелієм, це читання розбуркало в мене тривожне почуття. Мені було не по собі.

Насамперед мене вразили не стільки нові думки, скільки нові слова, яких я ніколи ні від кого не чув. І тільки повторне, дедалі палкіше читання пояснило мені справжній зміст цих нових слів і скинуло темну запону з того світу, який крився за ними.

Все це дуже до речі трапилося якраз під час великого посту, і хоч великопостові дні, в розумінні кріпосної важкої роботи і заведених порядків, нічим не відрізнялися в нашому домі від звичайних днів, крім того, що пани їли «грибне», а все-таки начебто ставало смирніше. Заради говільників-селян (пани і вся двірня говіли на страсному тижні, а батько з тітками, крім того, на першому і на четвертому) у церкві щодня правилося, а це, в свою чергу, теж нагадувало якщоб не про покаяння, то про стриманість. Навіть матінка, ніби усвідомлюючи потребу тиші, сиділа, зачинившись у спальні, і тільки в крайньому разі виходила з неї чинити суд і розправу.

Для мене ці дні принесли цілковитий життєвий переворот. Я не кажу ні про ту захопленість, яка переповнила моє серце, ні про ті зовсім нові образи, які низкою проходили перед моїм розумовим зором,— все це було як звичайно, але в той же час відіграло другорядну роль. Головне, щоби взяв з читання євангелія, полягало в тому, що воно посіяло в моєму серці зачатки загальнолюдської совісті й викликало з надр мого єства щось стале, своє, завдяки чому панівний життєвий устрій вже не так легко поневолював мене. При сприянні цих двох елементів я придбав більш чи менш тверду основу для оцінки як власних дій, так і явищ та вчинків, які робилися в середовищі, що оточувало мене. Одно слово, я вже вийшов із стану животіння й почав усвідомлювати себе людиною. Мало того: право на це усвідомлення я переносив і на інших. Досі я нічого не знав ні про прагнучих, ні про жадаючих і обтяжених, а бачив тільки людські особи, що склалися під впливом непохитного порядку речей; тепер ці принижені і зневажені постали переді мною, осяяні світлом, і голосно волали проти природженої несправедливості, яка нічого не дала їм, крім кайданів, і наполегливо вимагали відновлення потоптаного права на участь у житті. Те «своє», що раптом заговорило в мені, нагадувало мені, що й інші мають таке саме, рівносьильне «своє». І збуджена думка мимоволі переносилася до конкретної дійсності, в дівочу, в застольну, де задихалися десятки зневажених і замучених людських істот.

Я не хочу сказати цим, що серце моє зробилося вогнищем любові до людства, але безперечно, що з цього часу поведження моє з домашньою прислугою глибоко змінилось і що підла кріпосна номенклатура, яка доти опоганувала мою мову, зникла назавжди. Я навіть можу з певністю твердити, що момент цей мав безперечний вплив на весь пізніший склад мого світогляду.

У цьому визнанні людського образу там, де, за силою загальнозаведеного переконання, існував тільки зневажений образ раба, полягав головний і істотний результат, здобутий мною з тих спроб самонавчання, яким я віддавався протягом року.

Весною (мені був уже дев'ятий рік) приїхала з Москви сестра, і я перейшов у її розпорядження. Вона привезла з інституту безліч зошитів і взялася до мене дуже суворо. Матінчині сподівання, що під її керівництвом я буду спроможний протягом року підготуватися до другого чи третього класу пансіону, і що, отже, за мене не доведеться платити зайвих грошей, — оживились. Але я не вважаю, що маю право сказати, ніби педагогічні способи сестри були більш путящі за ті, які я виробив для себе сам. Один тільки спосіб був для мене цілком відчутний, а саме той, що віднині знання засвоювалися мною не стільки за допомогою тлумачень і пояснень, скільки за допомогою побоїв і тілесних катувань. Одно слово, для мене відновилася та сама учнівська мука, яка тяжіла й над старшими братами і сестрами.

VI. ДІТІ. — З ПРИВОДУ ПОПЕРЕДНЬОГО

І ось тепер, коли з усіх боків мене обступила старечість, я згадую дитячі роки, і серце моє мимоволі стискається кожного разу, коли я бачу дітей. Проте нехай читач не лякається: я не поведу його з цього приводу в галузь абстрактностей і узагальнень. Не стану, наприклад, доводити, що ставлюсь тривожно до дитячого питання, бо з вирішенням його тісно зв'язане благополуччя чи злополуччя країни; не посилатимусь на те, що ми зі шкільної лави навчилися передбачати в дітях улаштовувачів грядущої історичної долі. Ні, я просто, без зайвих розмов, кажу: мені жаль дітей, не заради яких-небудь соціалістичних узагальнень, а заради їх самих.

А проте прошу читача не думати, що я вважаю абстрактності і узагальнення пустопорожньою фразою. Ні, я вірив і тепер вірю в їх живиносну силу; я завжди був певен і тепер не втратив певності, що тільки з їх допомогою людське життя може дістати правильні й міцні устої. Формулюванню цієї істини була присвячена краща частина моєї життєвої діяльності, всієї моєї істоти.— Не загрузайте в подробицях теперішнього,— говорив і писав я,— а виховуйте в собі ідеали майбутнього, бо це свого роду сонячні промені, без оживотворяючого впливу яких земна куля перетворилася б на камінь. Не давайте скам'яніти й серцям вашим, вдивляйтесь часто й пильно в світні цятки, які миготять у перспективах майбутнього. Тільки недалекозорим умам ці цятки здаються безгрунтовними й відірваними від дійсності; а по суті вони являють собою не заперечення минулого і сучасного, а результат усього найкращого і людяного, що заповідане першим і виробляється в останньому. Різниця полягає тільки в тому, що, створюючи ідеали майбутнього, просвітлена думка відсікає всі злі і темні сторони, під яром яких знемагало і знемагає людство.

На жаль, умовляння мої були голосом вопіючого в пустелі. Звичайно, проривалися хвилини, коли мені здавалося, що суспільство стає на шлях вірувань,— і серце моє оживлялося. Та це було лише короткочасне марево, яке негайно ж змінювалося найсуворішою дійсністю. Умами знову заволділа «злоба дня», суспільство знову поринало в беззмістовну метушню; темрява згущалася й на невизначений час перемогала слабе проміння світла, яке на мить осіяло життя. І — хто знає,— може, недалекий час, коли найскромніші послання на ідеали збуджуватимуть тільки безцере-монний сміх...

Але повертаюся до дітей. Якщо дати віру загально-визначеній думці, то нема віку щасливішого, ніж дитячий. Дитинство безтурботне і не бентежить думкою про майбутнє. Якщо в нього є горе, то це горе дитяче; сльози — теж дитячі; тривоги — скороминущі, яких навіть формулювати з цілковитою певністю не можна. Подивіться на Гришу чи Маню — їх личка ще не обсохли від сліз, як уже знову розквітли усмішкою. Подивіться, як діти безтурботно й весело граються, цілком захоплені своїми насущними радощами і навіть не підозріваючи, що в навколишньому світі гніздиться якесь зле начало, що підточує мільйони істот. Життя їх пливе, вільне й спокійне, в одних і тих самих рамках,

сьогодні, як учора, але сама одноманітність цих рамок не стомлює, бо змістом для них є безперервна душевна радість. Всі дії дітей свідчать про непорушну душевну рівновагу, завдяки якій вони вмить забувають про ледве помітні жалі, які зустрічаються на їхньому шляху. Треба тільки стежити, щоб розвиток дітей ішов правильно; треба захистити їх від матеріальних небезпек і зачатків моральних захоплень, які можуть пошкодити їм у майбутньому. Це завдання візьме на себе розумна педагогіка і виконає його так, що діти й не відчують ферули, яка тяжить над ними.

Так каже загальноновизнана думка. Так довгий час думав і я, забуваючи про своє особисте минуле. Зовнішність справляла на мене привабливий вплив. Безтурботно гратися, не знати зла, нічого не передбачати навіть у власному майбутньому, всім еством віддаватися насолоді насущною хвилиною — хіба можна уявити собі принагідшу долю? О, діти, діти! Який вдячний, сприйнятливий ґрунт являють їх серця для керівництва! Скажуть їм: треба любити татуна з матінкою — вони люблять; додадуть сюди тітоньок, дядечків, сестричок, братиків і навіть православних християн — вони і їх пом'януть у молитвах своїх. Такі нескладні дитячі обов'язки щодо рідних і ближніх, а поряд з ними викладаються й життєві правила, такі самі прості й зручні для сприйняття. Гратися, але не галасувати, за обідом сидіти рівно і не втручатися в розмови старших; дивитись весело взагалі і особливо при гостях, і т. ін. Який батько, не виключаючи й звичайнісінького, завагається вкоренити ці елементарні правила в сприйнятливих дитячому серцю? І яке дитяче серце не полине назустріч таким необтяжливим правилам? А коли дитина дійде отрочого віку і батькам здасться, що нема часу чи важко займатись її вихованням, то на місце їх з'явиться розумна педагогіка й напише на дорученій їй *tabula rasa*¹ свої письмена. Вона навчить шанувати старших, уникати товариства недобре вихованих людей, поводитися скромно, не захоплюватися шкідливими ідеями тощо. З допомогою цих нових правил сфера «виховання» поступово розшириться, доведе до належної м'якості воскове дитяче серце і в той же час не дозволить черв'якові сумніву залізти в тайники дитячої душі.

Сумніви! — хіба поєднується мова про сумніви з думкою про вічно радісних дітей? Сумніви — адже це отрута

¹ Дощечці.

людського існування. Через них людина вперше дістає поняття про несправедливості і тяготи життя; з їх вторгненням вона починає порівнювати, аналізувати не тільки свої власні дії, але й вчинки інших. І горе, глибоке, непозбутне горе западає в її душу; за горем іде нарікання, а звідси тільки один криск до озлоблення...

О, ні! нічого подібного, звичайно, не допустять розумні педагоги. Вони збережуть дитячу душу в усім її невіданні, в усій незайманості й захистять її від лихих вторгнень. Мало того: вони вживуть усіх зусиль, щоб продовжити дитячий вік до крайніх меж, до тієї хвилини, коли сама собою вторгнеться всеруйнівна сила життя і скаже: віднині починається пора зрілості, пора спокутування незайманості і невідання!

Повторюю: так довгий час думав я, слідом за загально-визнаною думкою про привілеї дитячого віку. Але чим більше я заглиблювався в дитяче питання, чим частіше пригадувалося мені моє особисте минуле і минуле моєї родини, тим більше розкривалась переді мною фальш моїх поглядів.

Насамперед переді мною постала думка про незвичайну інтенсивну силу злополуччя, розлитого в людському суспільстві. Злополуччя так чітко хапається за все живе, що тільки дуже рідко які індивідууми уникають його, але й вони здебільшого мають незавидну репутацію простодушних людей. Куди ви не огляньтесь, скрізь побачите наявність злощастя і безліч людей, що задихаються під ярмом його. Форми злощастя різноманітні, різноманітний також ступінь свідомості, з якою зносить людина ярмо, що спіткало її, але обов'язковість останнього однакова для всіх. Неправильність і хиткість підвалин, на яких стоїть суспільний устрій,— ось де криється джерело цієї обов'язковості, і тому вона не може минути жодного суспільного прошарку, жодного віку людського життя. Наскрізь пронизуючи суспільство, вона не залишає поза своїм впливом і дітей.

Кажуть: подивіться, як діти безтурботно й весело граються,— і звідси посилаються на їх щастя. Але ж ігри, по суті, тільки свідчать про потребу рухатися, властиву молодому не надламаному організмові. Це явище суто фізичного порядку, яке не має ані найменшого впливу на майбутню долю дитини і яке, отже, можна цілком вільно виключити з числа елементів, сукупність яких робить завидною дитячу долю.

Потім, придивіться пильніше до дитячого середовища, яке хвилюється перед вами, і ви легко переконаєтесь, що

не всі діти граються, і що в кожному випадку не всі граються *однаково*. Одні граються сміливо й широко, ніби усвідомлюючи своє право гратися; інші — граються боязко, уривками, начебто можливість гратися становить для них щось ніби ласку; треті, нарешті, похмуро ховаються осторонь і здаля спостерігають ігри ровесників, так що навіть коли їх випадково *примушують* гратися, то вони роблять це мляво й невміло. Та цього мало: ви переконаєтесь, що існує на світі безліч дітей, забутих, принижених, занедбаних з самих пелюшок.

Я знаю, що в очах багатьох висновки, одержані мною із спостережень над дітьми, здадуться жорстокими. На це я відповідаю, що шукаю не втішливих (хоч би там що) висновків, а правди. І, в ім'я цієї правди, іду навіть далі й запевняю, що з усіх жеребків, які випали на долю живих істот, нема жеребка злощаснішого, ніж той, що випав на долю дітей.

Діти нічого не знають про якості експериментів, які над ними робляться, — така загальна формула дитячого існування. Вони не виробили нічого *свого*, що могло б дати відсіч спробам спотворити їх природу. Коля, якою їм треба буде йти, прокладена довільно і найчастіше становить собою справу випадку.

Не всі батьки неодмінно досвідчені й розумні; не всі педагоги такі проникливі, щоб угадати природу дитини, яку доручено їм виховувати. Здебільшого у цій справі панує цілковита плутанина, яка здатна спотворити навіть *найщасливіше* обдаровану дитячу природу. Але, крім випадковості, дітей переслідує ще «система». Система являє собою плід тимчасового суспільного настрою і на все живе накладає свою важку руку. Вона виробляє безліч найрізноманітніших життєвих формул, здебільшого штучних і таких, що задовольняють виключно погляди і вимоги хвилини. Діти в цьому розумінні становлять найлегшу здобич, якою вона заволодіває зовсім безкарно, в цілковитій певності, що воскове дитяче серце всяку педагогічну витівку прийме без опору.

Пригадайте: хіба історія не була багаторазово свідком похмурих і жорстоких епох, коли суспільство, гнане панікою, перестає вірити в освіжуючу силу знання і шукає рятунку в нещасті? Коли думка людська прирікається на бездіяльність, а справжнє знання заміняється безліччю некорисного, яке віддає життя в жертву неосмисленості; коли ідеали

меркнуть, а на вірування і переконання накладається безумовна заборона?.. Де запорука, що подібні епохи не можуть повторитися й далі?

Тяжко жити в такі епохи, але в людей, які вже вступили на арену зрілої діяльності, є принаймні та перевага, що вони зберігають за собою право боротись і гинути. Це право врятує їх від душевної пустоти й наповнить їх серця свідомістю виконаного обов'язку — обов'язку не тільки перед самим собою, а й перед людством.

Ця остання свідомість особливо важлива, бо вона становить не тільки перевагу, але й утіху. Для переконаної й віруючої думки уява про людство є зовсім не віддаленою і індиферентною, як про це каже недалекогоглядна «злоба дня». Ні, між першою і останньою існує нерозривний ланцюг, кожна ланка якого має передавальну силу, доведена до крайніх меж чутливості. З допомогою цього ланцюга боротьба теперішнього неминуче відгукнеться в тих глибинах, в яких таїться майбутня доля людства, і вкине в них плідне насіння. Не всі промені світла загинуть у перипетіях боротьби, а частина їх проріже темряву й дасть вихідну точку для майбутнього оновлення. Ця думка примушує дужче битися серця поборників правди і зміцнює сили, потрібні для вчинення подвигу. Бо це воістину найсолідший з подвигів, і свідомість, що він виконаний бадьоро й без вагань, воістину може влити втіху в зневажені й змучені серця.

Ніякою подібною перевагою не користуються діти. Їм невідома будь-яка участь в особистому влаштуванні життя; вони сліпо йдуть за вказівками випадкової руки й не знають, що ця рука зробить з ними. Чи поведе вона їх до перемоги, чи до загибелі; чи зміцнить їх настільки, щоб вони могли витримати натиск неминучих сумнівів, чи віддасть їх у жертву останнім? Навіть набуваючи знання — нерідко ціною тяжких зусиль — вони не розуміють того, чи справді це знання, а не шкідливі речі...

Як я згадав вище, справжнє призначення дітей, як воно уявлялося досі, — це відігравати роль *animal vilis*¹ для проведеного всякого роду виховних спроб.

Почніть з батьків. Татусь бажає, щоб Серьожа йшов по цивільній лінії; матуся наполягає, щоб він був офіцером. Татусь каже, що призначення людини — чинити суд і

¹ Нижчого організму.

розправу. Матуся запевняє, що є призначення ще вище— захищати вітчизну проти ворогів.

— А от уб'ють його в тебе при першій же війні! — загрожує татусь.

— Не турбуйся, не вб'ють! Ми його тоді додому випросимо! — відказує матуся.

Нерозумні ці розмови, з незначними змінами, відновлюються раз у раз в присутності самого Серьожі, який уважно дослухається й вагається, до якої сторони пристати. Але батьки в нього не промах. Вони метикують, що домогтися свого вони не можуть інакше, як при сприянні самого Серьожі; і знають, як добитися цього сприяння. Нехай він, хоч не розуміючи, скаже: «Ах, татусю! як би мені хотілося бути прокурором, як дядько Коля!» або: «Ах, матусю! коли я стану великий, у мене неодмінно будуть на плечах такі самі густі еполети, як у дяді Паші, і такі самі запашні вуса!» Ці наївні побажання напевно справлять свій вплив на батьківські вирішення.

— От бачиш, він сам своє покликання почуває! — мовить татусь.

— Ах, Serge, Serge! а що ти вчора казав! про еполети й забув? — кине докір Серьожі матуся.

І от, щоб дістати Серьожине сприяння, з обох боків робиться натиск. З боку татуся він полягає в тому, що він, від часу до часу, нагороджує Серьожу стусанами й каже:

— Ось зажди ти в мене, офіцер!

З боку матусі натиск має привабливіші форми. Вона підгодовує Серьожу цукерками й пиріжками, приказуючи:

— Будеш, Серьожо, офіцером? так?

Кінець кінцем матуся перемагає; Серьожа надіває офіцерський мундир і, щасливий, самозадоволений, мчить у класній прольотці і власним рисаком по Невському.

Та зачарування в наш розсудливий час минає швидко. Через три, чотири роки Серьожа починає задумуватись і схиляється до думки, що татусь мав рацію.

Так, у наші дні справжнє призначення людини саме в тому й полягає, щоб чинити суд і розправу. Більшість Серьожиних ровесників уже з успіхом віддається цій професії. Митя Потанчиков — товариш прокурора; Федя Стригунов — член окружного суду, а Макар Полудін навіть ось-ось має бути віце-губернатором. А він, Серьожа, все ще субалтерн-офіцер. Він не може поскаржитись, що служба його йде туго і що начальство байдуже до нього, але є

щось у самій обраній ним кар'єрі, що робить його долю не зовсім задовільною. Зовнішні вороги примовкли, чутки про близьку війну виявляються безпідставними — отже не передбачається й нагоди вкрити себе славою. До того ж слава славою, а що коли вб'ють?

— Ah, sacrilege! ¹

Залишаються вороги внутрішні, але боротьба з ними навіть у відзнаку не ставиться. Як субалтерн-офіцер, він не відіграє в цій справі ніякої самостійної ролі, а лише йде за вказівками того самого Миті Потанчикова.

— Я з «ним» поки що розмовлятиму, — каже Митя: — а ти тимчасом постережи входи і виходи, а як тільки я дам знак — зразу ж стук!

Серьожи стає гірко. Потреба чинити суд і розправу так широко розвинулася в суспільстві, що починає підточувати і його існування. Пробачте! який же він офіцер! і здоров'я в нього далеко не офіцерське, та й зовсім він не такий хоробрий, щоб летіти назустріч смерті, заради здобуття лаврів. Ні, треба як-небудь це діло поправити! І от він все більше й більше уникає розмов з матусею та частіше й частіше радиться з татусем...

Одного чудового ранку Серьожа з'являється додому в цивільному одязі. Матуся падає непритомна, вигукуючи:

— Але я сподіваюся, що ти, принаймні, будеш камерюнкером!

— Матусю! чи простите ви мені? — благає він, падаючи навколішки.

Я знаю, що страждання і невдачі, описані в тільки що наведеному прикладі, такі незначні, що їх не можна вважати особливо переконливими. Та річ не в силі страждань, а в тому, що вони падають на голову несподівано, що творцем їх є сліпий випадок, який не визнає ніякої потреби вникати в природу виховуваного і не зустрічає з боку останнього ані найменшого опору.

Значно зліснішими виявляються наслідки, які тягне за собою «система». В цьому разі дитяче життя підточується безповоротно й невинно, бо на допомогу системі з'являються майстри своєї справи — педагоги, які служать їй не тільки за страх, а й за совість.

В згоді з її вимогами вони ламають природу дитини, занурюють її душу в морок, і якщо не завжди з цілковитою

¹ Ah, чорт забери!

одвертістю обстоюють користь цілковитого запровадження неумтвта, то тому тільки, що в них є підхожий спосіб обминути цей занадто крайній захід суспільного рятунку й замінити його іншим, який не так різко обурює людську совість, але такий же дійовий. Захід цей, як я вже сказав вище, полягає в заміні справжнього знання безліччю некорисних речей, якими здавна торгує педагогіка.

Запитати б: що можуть діти протиставити цим спробам скалічити їхнє життя? Шкода! пригнічені ярмом фаталізму, вони не тільки не дають ніякої відсічі, а й самі йдуть назустріч своїй злополучності й покірно приймають удари, що сипляться на них з усіх боків. Бідолашні, нещасні діти!

І ось, занурені в неумтвто, з повними руками некорисних речей, з єдиним ідеалом у душі: чинити суд і розправу — вони поступово доходять змужнілості і нарешті з'являються на арену діяльності. Нема в них мірила ні для оцінки вчинків, ні для розрізнення добра від зла. Серця їх вражені передчасною дряблістю, уми не зігріті пориванням до добра і людяності; поняття про Правду нема. Успіх чи неуспіх в ловінні насущних потреб хвилини — ось що стає предметом їх прагнень, ось що допомагає їм день у день марно животіти.

В дитячому віці «система» користувалася з невідання дітей, щоб довести їх уми до обмеженості. Тепер, у міру змужнілості, та сама система є єдиною керівницею в усіх їх помислах і вчинках. Покірно йдучи за вказівками дитячої традиції, вони дедалі глибше поринають у похмурі звичини випадкового суспільного настрою і стають слухняним знаряддям його жорстоких велінь. Змужнілі, вони й далі залишаються дітьми, з тим самим невіданням, з тією самою відсутністю сили протидії, яка могла б допомогти їм розібратися в плутанині минутих явищ.

Бідолашні, сердешні діти! ось що готує вам у майбутньому сліпа випадковість, і ось та доля, яку загально визнана думка називає щасливою!

Заперечення проти викладеного вище, проте, дуже можливі. Мені скажуть, наприклад, що я викриваю такі явища, на яких лежить обов'язковий відбиток фаталізму. Не можна ж, справді, озброїти віданням дітей, коли навіть їх вік самою природою приречений на невідання. Не можна покласти на них турботу про влаштування майбутньої їхньої

долі, коли вони не мають потрібного для цього розумового розвитку.

Все це я чудово знаю й охоче з усім погоджуюсь. Але й поза всім тим марно стараюся зрозуміти, де ж тут елементи, на підставі яких можна було б зробити висновок про щасливі переваги дитячого віку?

Правда, що діти не усвідомлюють, куди їх ведуть і що з ними робиться, і це звільняє їх від безлічі сердечних мук, які змордували б їх, якби вони мали свідомість. Але що ж означає це тимчасове полегшення перед тими загрозами, на які багате їхнє майбутнє?

Ось чому я й далі запевняю, що, в абсолютному розумінні, нема віку більш злополучного, ніж дитячий, і що загально визнана думка глибоко помиляється, підтримуючи протилежне. На мою думку, це помилка шкідлива, бо вона затуманює суспільство й заважає йому глянути тверезо на дитяче питання.

Потім, я зовсім не заперечую істотної допомоги, яку може дати дітям педагогіка, але не можу примиритися з тією педагогічною сваволею, яка, нагромаджуючи систему на систему, ставить останні у залежність від випадкових хвилинних настроїв. Педагогіка повинна бути насамперед незалежною; її призначення — виховувати в народжуваних нащадках людства ідеали майбутнього, а не підкоряти їх смуті теперішнього. Бо, повторюю: бувають епохи, коли суспільство, гнане панікою, одвертається від знання й шукає рятунку в неуцтві. Невже подібне завдання, поставлене прямо чи під будь-яким прикриттям, може годитися педагогіці?

VII. ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ. — ТІТОНЬКИ - СЕСТРИЦІ

Б'є четверта година. Діти зібрались на балконі, що виходить на красний двір, і вдивляються в далину в напрямі до церкви і до довгого-довгого помосту, що веде від церкви аж до пагорка, на якому стоїть сільце Іллінка.

Мета їхнього перебування на балконі подвійна. По-перше, їх розпустили сьогодні раніше, ніж звичайно, бо завтра, 6 серпня, головне храмове свято в нашій церкві, і напередодні правитимуть у домі особливо-урочисту всеношну. О шостій годині з церкви, при урочистому дзвоні, понесуть у дім місцеві образи, і хоч до цієї хвилини ще далеко, та

дитячі серця нетерплячі, і дітям уже здається, що коло церкви відбувається якийсь підготовчий рух.

По-друге, з хвилини на хвилину чекають тітоньок-сестриць (прислуга називає їх «панночками»), які напередодні спаса приїжджають до Малиновця і з цього часу гостюють у ньому цілу зиму, аж до кінця квітня, коли повертаються до свого власного гнізда «Куток», за тридцять п'ять верст від нашої садиби. Три підводи з тітоньчиним скарбом: скринями, пуховиками, подушками та ін., ще вчора прийшли разом з покоївкою Липкою, яка вже приготувала їхню кімнату, розставила в двох кіотах образи, випарила блощиць з ліжок і постелила постелі.

Справді, о-пів на п'яту біля околиці на виїзді з Іллінки з'являється жовта чотиримісна карета, яку підтюпки спускає з пагорка четвірка старих, зовсім білих коней. Потім карета виїжджає на поміст і поволі суне по ньому аж до церкви.

— Тітоньки! Тітоньки! — лунає на балконі.

— Панночки ідуть! — озиваються голоси в дівочій і в коридорах.

А брат Степан, у якого в руках підзорна трубка, стежить за каретою й сповіщає:

— Тітонька Марія Порфирівна капор скинула, чепчик надіває... Дивіться! дивіться! вийняла рум'яна... рум'янітья! Скільки вони пряників, чорносливу, ізюму везуть... страх! А завтра дадуть нам по п'ятачку на пряники... І раптом розщедряться, та по гривенику... Вони по гривенику та мати по гривенику... на базарі пряників, ріжків накупимо! Дивіться! та начебто старий Силантій на козлах... ще не помер! Ач повзуть баби! Та стьобни ж ти, старий шкарбан, праву припряжну! бачиш, зовсім не везе!

Як звичайно, Степанова мова не відзначається складністю, але він без угаву балакає весь час, поки карета повзе та повзе по помосту. Нарешті вона біля церкви повертає праворуч і тюпки котить в напрямі до дому. Діти хрестяться й поспішають на парадний ганок.

Там уже стоїть старий батько й чекає сестриць. Матінка на ганок не виходить і зустрічає сестриць у розчинених дверях лакейської. Цей обряд зустрічі встановився з того часу, як влада в домі від тітоньок перейшла неподільно до матінки.

Тітоньки-сестриці — старенькі. Вони погодки: одній шістдесят два, другій шістдесят три роки. Обидві маленькі

на зріст. Старша, Марія Порфирівна, ще молодиться. Вона застосовує білила і рум'яна, чорнить брови, ходить у білому чепчику, з-під якого виглядають закрутки з шовку-сирцю, і зуби, що повипадали, замінює восковими. Ходить з пристрибом, кокетує перед образами, посилаючи їм рукою поцілунки, і безперестанку дує наліво, відганяючи від себе нечистого. Взагалі це пустотлива стара, яка завдає чимало досади сестрі і вважається в родині недоумкуватою. Молодша сестра, Ольга Порфирівна, виглядає значно солідніше і вважається розумною. Косметики вона не застосовує, але зуби в неї майже всі воскові, і як вона ними орудує — ніхто цього зрозуміти не може. Молиться вона щиро, як слід солідній бабусі, і хоч знає, що з лівого боку на неї чатує диявол, але, уникаючи спокуси, дує на нього лише тоді, коли вважає, що ніхто цього не бачить. Крім того, вона вміє читати і писати, тоді як Марія Порфирівна зовсім неграмотна. Ми називаємо їх тітоньками, батько і мати — сестрицями; звідси спільна назва: тітоньки-сестриці.

Нарешті карета біля ганку. Тітоньки вилазять з неї й кланяються батькові, торкаючись рукою землі, а батько в цей час хрестить їх; потім вони ловлять його руку, а він ловить їх руки, так що ніякого цілування з цього взаємного ловіння не виходить, а відбувається клювання носами, яке здається нам, дітям, дуже смішним. Потім тітоньки цілують усіх нас і поквапливо стромляють нам у руки по прянику.

— Попоїсти! З доріжки! — пропонує батько, дуже добре знаючи, що страви давно прибрані й винесені в погріб.

— І, братіку! ситесенькі! Біля Різдва годували — то в заїзді людських щець посьорбали! — відповідає Ольга Порфирівна, яка теж чудово розуміє (церемонія ця в однаковому вигляді повторюється щороку), що якби вона й прийняла братову пропозицію, то з цього нічого б не вийшло.

Сестриці, в супроводі батька, піднімаються сходами, бліднучи при самій думці про майбутню зустріч з матінкою. І справді, забігши наперед, ми досить виразно чуємо, як та кризь зуби, але досить ясно промовляє:

— Принесло їх... дармоїдок!

Відбувається обряд цілування, який полягає в тому, що обидві сторони мовчки притуляються одна до одної щокими.

Потім матінка відходить набік і пропускає тітоньок, які піднімаються крутими і темними сходами наверх в мезонін, де міститься відведена їм кімната. За ними слідом іде

їхня незмінна супутниця Аннушка, стара-стара дівчина, яка самих тітоньок знала ще дітьми.

Кімната тітоньок, так звана боковенька, на одно вікно, вузька й довга, як коридор. Навіть літом у ній завжди панує півтемрява. По обидва боки вікна поставлено кіоти з образами й висячими перед ними лампадами. Трохи оддалік, біля стіни, стоїть двоє ліжок, одне до одного головами; ще трохи далі — велика кахльова груба; за грубою, на просторі в півтора аршина, біля самих дверей, тулиться Аннушка зі своєю скринєю, повстиною для спання і затрапезною, плоскою, як млинець і лискучою подушкою.

Через кілька хвилин тітоньки-сестриці вже вступають у еслодіння своїм приміщенням і зразу ж беруть двері на гачок. Їм треба відпочити з півгодини, щоб потім, прибравшись і підбадьорившись, іти назустріч образам.

Облишу, однак, на час тітоньок, щоб дати короткий опис, як святкувалося наше храмове свято.

Діти знову скупчилися на балконі й цього разу переконуються, що коло церкви справді відбувається рух. Ось пройшов дячок і величезним ключем відімкнув церковні двері. Слідом за ним пройшов паламар і церковний староста, супроводжуваний кількома мужичками з села. Всі вони понесуть образи і будуть присутніми у «світлиці» під час всеношної. Близько шостої години проходить до церкви священник, і з церкви вибігає паламар і стає біля мотузка, протягнутого до біла головного дзвона. Дзвін цей важить усього десять пудів, і хоч скільки батько наполягає, щоб купили нового, але матінка під усякими приводами ухиляється від виконання його бажання. Зовсім так само залишаються невиконаними прохання батькові, щоб обідню в храмове свято правилося собором або принаймні хоч би запрошували диякона. Взагалі матінка не любить батьківської садиби і часто мріє, що після смерті чоловіка влаштує собі нове гніздо в одному з власних маєтків. Рівно о шостій годині, за знаком з дому, лунає наш жалюгідний дзвін; біля церковної огради з'являється юрба людей; починають дзвонити в усі дзвони, і слідом за цим у дверях церкви з'являється процесія з образами, поперед якої йде священник в облаченні.

Всеношна відбувається в образній кімнаті й триває понад годину; за всеношною йде молебень з водосвяттям і трьома-чотирма акафистами, теж тривалий, так що усе разом закінчується тоді, коли вже землю повили присмерки.

В образній слухають всеношну пани, в суміжній кімнаті, в коридорі і в дівочій — дворові; в палісаднику прислухається до відправи невелика юрба, переважно дітлахи, яким не знайшлося місця в світлиці. Всі моляться особливо щиро, бо завтра головне храмове свято, якого чекають цілий рік. Коли співають святковий тропар, батько стає навколішки і б'є поклони до землі; за ним, з шумом, те саме робить, молячись, і інший люд.

Нарешті, відправили й молебень. Процесія з образами тим самим порядком прямує назад до церкви. В кімнатах повно кадильного диму; ті, що молилися, розходяться безшумно; чай і слідом за ним вечеря відбуваються в тій спеціальній тиші, яка звичайно передує великому святові, а години з десятої світло скрізь погашене, і тільки в панських спальнях та в образній тьмяно блимають лампади.

У день свята з самого ранку світить сонечко, але в повітрі вже починає почуватися наближення осені. В домі здійснюється звичайна святкова метушня. Чепуряться, чистяться. Діти встали раненько і стоять біля вікон у святкових козакинчиках і білих штанцях. Покоївки, в нових полотняних платтях, заповнюють гомоном і вітром дівочу і коридор; чоловіча прислуга, в синіх суконних сюртуках, з білими хусточками на шиях, чекає в лакейській удару дзвона; два лакеї в ліврях стоять біля вхідних дверей, чекаючи появи панів. Чаю в цей день до обідні не п'ють навіть діти, і тому що всі накази віддано ще напередодні, то робити зовсім нема чого.

Батько, в довгополому сюртуку з аглицького сукна, в білій нашійній хустці і в козових чоботях, неспокійно бродить туди й сюди по коридору, погукуючи: — біжіть на кінну! коней! хутчій! — Навіть матінка прифрантилась; на ній надіто коричневий казиміровий капот, обшитий домашнім мереживом; на голову накинуто тюльову вишивану косинку. В цьому вбранні вона й тепер ще хоч куди. Вона стоїть, чекаючи екіпажа, в кімнаті, суміжній зі спальнею, і дивиться у вікно на розкидані перед церквою білі намети з різними селянськими ласощами і на низку вбраних богомольців, яка тягнеться повз дім по дорозі до церкви.

— Либонь Архип зранку п'яний! — звертається вона до ключниці, яка про всякий випадок стоїть біля неї: — дивись, які штуки виробляє!

— Таки п'яний! — підтверджує ключниця.

— Ну, тепер почнуть поспіль три дні бешкетувати! Так і дивись, село сплять! І навіщо тільки ці свята заведено! Ти гляди в мене! Щоб у дворі було спокійно! По черзі «гуляти» пускай: спершу одну чергу, потім другу, а нарешті й усіх інших. Буде з них і по одному дню... нахлебчуться горілки! Та дівки щоб зовсім п'яні не вертались!

Матінка хвилюється, бо в храмове свято вона почуває себе безсилою. Поспіль три дні триває по селах гуляння, в якій бере діяльну участь сам староста Федот. Він не з'являється вечорами за наказами, хоч матінка машинально щодня питає, чи прийшов Федотко-п'яниця і кожного разу дістає одну й ту саму відповідь, що староста «не придатний». А тимчасом овес ще наполовину незібраний в полі стоїть, чого доброго, осипатися почне; сінокіс теж не весь зібраний...

— От уже справді кара! — нарікає вона: — ач, і погода, як навмисно, суха та ясна — збирати б та збирати! І кому це здумалося на спаса храмове свято призначити! Ну, хай би на пречисту чи на покрову! Любісінку б.

Нарешті лунає перший удар дзвона, і до ганку під'їжджа стара-стара дрожка-трясучка, яку тягне маленька булана конячина, в якій верхня губа побіліла від старості. Це екіпаж батька, який і сідає в нього разом з сестрицями, поспішаючи на «Часи». Скоро після цього шалена шестерня карих жеребців мчить до того ж самого ганку чотиримісну коляску, в яку, з першим ударом в усі дзвони, сідає матінка з дітьми та з двома діврейними лакеями на зап'ятках. Припряжні звиваються, дишлові гризуться й іржуть, ледве стримувані дужою рукою кучера Алемпія; матінка боїться і хреститься, але не може відмовити собі в приємності проїхатися в цей день на застояних жеребцях, які в одну мить домчать її до церкви.

Ранок минає томливо. Насамперед відбувається обряд поздоровлення. В лакейській зібралася чоловіча домашня прислуга і найіменитіші з дворових. Батько, з півштофом в одній руці і чаркою в другій, приймає поздоровлення й по черзі підносить по чарці горілки тим, що поздоровляють. Це один з укорінених дідівських звичаїв, що його матінка давно намагається скасувати, але марно. В дівочій стоїть самовар, і дівчат напувають чаєм. Потім п'ють чай самі пани (а в тому числі й тітоньки, яким в інші дні посилають чай «нагору»), і в цей же час дітей наділяють грішми: матінка кожному дає по гривенику, тітоньки — по ясенському

п'ятачку. Близько полудня приходять «попи», і відбувається славлення, після якого подається та сама попівська закуска, про яку згадувалося вже в одному з перших розділів. Інколи приїжджає на храмове свято хто-небудь з сусідів, але матінка, взагалі не відзначаючись гостинністю, в цей день просто ненавидить гостей і каже про них: «Невчасний гість гірший за татарина».

Особливо тоскно дітям. Їм набридло навіть дивитися на біліючі перед церквою намети і на юрбу селянських дівчат і парубків, що сновигає коло них. Вони йдуть до обіду в сад, але в святкових костюмчиках їм і погратися не можна, бо, чого доброго, впадеш і забрудниш «хороший» одяг. Тому вони ходять поважно, уникаючи всякого гамору, щоб необережним руком не наклакати на себе гніву гувернантки, яка пильно стежить за ними, і не позбутися післяобідньої гулянки. Останнє трапляється, проте, досить рідко, бо й гувернантка в таке велике свято визнає для себе обов'язком бути поблажливою.

Нарешті минув і обід. У цей день він готується багатий і зі свіжої провізії; і хоч матінка, за звичаєм, сама накладає страви на тарілки дітям, але цього разу наділяє всіх однаково, так що діти всі ситі. Галасливо встають вони, по закінченні обіду, з-за стола й хоч зараз ладні бігти, щоб витратити на базарі подаровані їм капітали, але їй тут доводиться чекати матінчиного дозволу, а часом вона досить довго не догадується дати його.

Та ось жадана мить настала, і діти поважно, не сміючи прискорити ходу, ідуть до церкви, супроводжувані навздогін матінчиними напученнями:

— Глядіть же, не забрудніть одягу! — та на шосту годину щоб були дома!

Біля наметів юрмляться люди. У двох з наметів розкладено ласощі, в третьому торгують ситцями, стрічками, нитками, голками та ін. Ми простуємо до намету старого Агея, який здавна одвідує наше свято й охоче нам скидає ціну, знаючи, що дома нас не дуже балують.

Головні ласощі: м'ятій, мокрий чорнослив, білий ізюм, теж м'ятій і вологий, пряники медові, що зображують коней, корів і півнів, з наліпленою де-не-де позолотою, царградські ріжки, горіхи, серед яких багато свистунів, дрібний агрус, який лускає на зубах, та ін. Ми жадібно накидаємось на солодощі, і тому що нас п'ятеро, і загалом ми маємо досить значну суму, то протягом п'яти хвилин в нас у

руках виявляється сила всякої всячини. З якою жадібністю ми поїдали цю всяку всячину! Але тепер при самому спогаді про те, щоб проскакувало в цей знаменний день у мій шлунок, мені стає не по собі.

В село нас гуляти в цей день не пускають: бояться, щоб картини мужицької гульні не вплинули шкідливо на дитячі серця. Та до нас долинають пісні, і здаля ми бачимо, як по вулиці виряджені дівчата і парубки водять танки, а хлопчачки грають у паці. Ми порівнюємо наше підневільне життя з тимчасовою волею, якою користується, гуляючи, простий люд, і заздriamo. В усякому разі ми не розуміємо, чому нас не пускають в село. Не для того, розуміється, ми пориваємось туди, щоб брати участь у селянських веселощах—борони боже Затрапезних від такого єднання! — а просто хоч подивитись.

Справжня гульня, проте, відбувається не на вулицях, а в хатах, де не сходять зі столів усякого роду частування, підкріплюване горілкою і домашньою брагою. Особливо шанують старосту Федота, якого попід руки, зовсім п'яного, водять з хати в хату. Взагалі всі до одного п'яні, навіть пастух розпустив сільську череду, яка забрела на панський красний двір, і конюхи раз у раз забирають худобу на кінний двір.

Увечері матінка сидить, замкнувшись у своїй кімнаті. З села долинає до неї густий гамір, і вона боїться вийти, знаючи, що не зможе поручитися за себе. Відпущені на свято дівчата поступово вертаються додому... веселі. Але їх зразу ж забирають по комірчинах і вкладають спати. Матінка чуттям вгадує цю процедуру, і, ой-ой, як колотиться в неї в грудях всевладне поміщицьке серце!

Нарешті, години до одинадцятої ночі, гамір ущухає, і матінка посилає на село подивитися, чи скрізь погашені вогні. По одержанні звістки, що все гаразд, що було стільки-то бійок, але нікого не скалічено, вона, змучена, кидається в постіль.

Перший день свята скінчився; завтра гульня відновиться, але вже по селах. Принаймні хоч за очима, і панське серце менше болітиме.

Прошу пробачення в читачів за довгий відступ і повертаюся до тітоньок-сестриць.

Вони були старші за батька і аж до його одруження

жили разом з ним, користуючись у Малиновці правами повних хазяянок. Хоч Марія Порфирівна мала власну садибу «Куток», за тридцять п'ять верст від нас, але дім у ній був такий незатишний і ветхий, що жити там, особливо взимку, було зовсім неможливо. В усякому разі, маєток батька і обох сестер становив щось неподільне, що було під спільним управлінням, як було при дідусеві Порфирію Григоровичу. Прибутки — проте, дуже обмежені — з усіх маєтків одержував батько, видаючи сестрицям потроху на найнеобхідніше. Брат і сестри жили дружно; останні навіть благоговіли перед молодшим братом і віталися з ним не інакше, як кланяючись до землі й цілуючи йому руку.

Ольга Порфирівна ніколи не мала женихів і взагалі за нею не було ніяких амурних історій. Вона була погана з себе й зростала суворо, ніби задалегідь прирікши себе на довічне дівоцтво. Щодо Марії Порфирівни, то вона була миловидніша за сестру, і, здається, молодість її минула не так безтурботно, як сестрина. Принаймні матінка від часу до часу, бажаючи особливо боляче вколоти сестриць, згадувала про всіх блідли, а Марія Порфирівна тихенько промовляла: тьху! тьху! — немов відганяючи ману. Навіть старик-батько не витримував і докоряв матінці:

— І як тобі, добродійко, не соромно!

Тепер, коли Марія Порфирівна переступила вже другу половину сьомого десятиліття життя, звичайно, не могло бути мови про драгунських офіцерів, але навіть ми, діти, знали, що в старенької в самих головах ліжка висів образок Йосифа Прекрасного, якому вона особливо щиро молилася і в пам'ять якого, 31 березня, одягалася в біле колєнкорове плаття й ретельніше, ніж у звичайні дні, підбивала свої, з шовку-сирцю, кучері.

Таким чином спокійно і владно жили собі тітоньки в Малиновці, як раптом батько, вже мавши сорок років, здумав женитись. Відтоді значення сестер почало швидко падати. Хоч матінці було тільки п'ятнадцять літ, коли вона вийшла заміж, але молодість якось надзвичайно скоро зіскочила з неї. Ходив у родині переказ, що спочатку вона була весела й моторна молодичка, називала покоївок подружками, любила співати з ними пісень, побігати в горюдуба й ходити веселою юрбою до лісу по ягоди. Часто їздила в гості й до себе скликала гостей, і взагалі не цуралася розваг. Дуже можливо, що вона й назавжди затрималася б на цій

стежці, якби не зовиці. Вони з самого початку намірилися зробити з неї щось на зразок родинної потіхи й усіляко дошкуляли їй ущипливими словами, особливо допікаючи за недодане придане. Одначе батько, як людина слабкої вдачі, не підтримав їх. Спочатку він навіть був на боці молодії дружини і захищав її від зовиць, і хоч який короткий був час їхньої подружньої згоди, але цього було досить, щоб матінка наважилась дати зовицям серйозну відсіч.

Років через чотири після весілля в її житті стався крутий переворот. З молодиці вона якось раптово зробилась «пані», перестала звати покоївок подружками, і слово «дівка» вперше злетіло в неї з язика, злетіло самовпевнено, грізно й безповоротно.

Боротьба з зовицями почалася, розуміється, з тих дрібниць, на які такий багатий низький домашній побут. Одного чудового ранку матінка покликала до себе кухаря й сама замовила йому обід, отож коли сестриця Ольга Порфирівна дізналася про це, то факт уже стався. За обідом матінка сама насипала супу, що теж доти становило одну з прерогатив Ольги Порфирівни. Остання вгадала, що це тільки перші уколи, за якими почнуться й інші. І справді: увечері матінка вперше приймала старосту, вислухувала його доповідь і давала накази.

— Та що ти, матінко моя, блекоти об'їлася, чи що! — не витримала Ольга Порфирівна.

А тітонька Марія Порфирівна, не розуміючи, що в домі сталося щось дуже серйозне, реготала й дражнилась:

— Ах, купчиха! ах, багатійка! Покажи-но скрині, в яких придане з Москви привезла!

— Може, інший хтось блекоти об'ївся, — спокійно відповіла матінка Ользі Порфирівні: — тільки я знаю, що я тут хазяйка, а не нахлібниця. У вас є «Куток», в якому ви й можете хазяйнувати. Я у вас не гостювала і хліба вашого не їла, а ви, з моєї ласки, тут круглий рік ситі. Тому, якщо бажаєте й надалі жити в брата, то живіть смирно. А ваших слів, Маріє Порфирівно, я не забуду...

Цим зразу старовинним порядкам було покладено кінець. Тітоньки пошепотілися з братіком, але без успіху. Всі дворові відчули, що над ними тяжіє не колишнє безладдя, а справжня хазяйська рука, поки що молода й недосвідчена, але така, що обіцяє в майбутньому порядок і владність. І хоч молода «пані» ще співала пісень з дівчатами, але забава ця повторювалася дедалі рідше, і, нарешті, дівоча зов-

сім змовкла; і веселі грища замінилися цілоденним вишиванням на п'яльцях і перебиранням коклюшок.

Тітоньки все ж серйозно образились, і на другий же день в «Куток» був посланий гонець з наказом приготувати що треба для того, щоб прийняти хазяйок. А через тиждень їх уже не стало в нашому домі.

Проводи, певна річ, були якнайрідніші. Всі домочадці висипали на ганок; сестриці любенько перецілувались, а братік перехрестив від'їжджаючих і сказав: даремно! — а на сестрицю Марію Порфирівну навіть посварився: — це все ти, баламутнице! — Потім жовтий ридван рушив.

Гай-гай! сестриці не мали дару передбачати. Вони виїжджали, коли літо було в повному розпалі, і забули, що восени і взимку «Куток» становить дуже поганий захист від холоднечі і негоди.

Справді, не встиг настати вересень, як від Ольги Порфирівни прийшов до батька покайний лист з проханням пустити на зиму в Малиновець. На цей час матінка так уже владарювала в домі, що батько не наважився відповісти без її згоди.

— Пустиш, чи що, добродійко? — спитав він нерішуче.

— Нехай живуть! Відведу їм нагорі боковеньку — там і зиму зимуватимуть, — відповіла матінка. — Тільки цур, ні в які розпорядження не втручатися, а з травня місяця щоб на все літо їхали собі в свій «Куток». Не хочу я їх бачити влітку — заважають. Стрибають, крутяться, в господарстві нічого не тямлять. А я хочу, щоб у нас все до ладу було. Що ми одержували, поки сестриці твої господарювали? — копійку мідну! А я хочу...

Матінка вже починала мріяти. В її молодій голові юрмилися господарські плани, які мали зробити економічне становище Малиновця міцним і сталим. До того ж у неї в цей час вже було двоє дітей, і треба було подбати про них. Розуміється, в основі її планів лежала та сама рутинна, що і в інших сусідніх господарствах, але нічого ліпшого й узяти не було звідки. Вона бажала добитися хоч одного: щоб у господарстві були вага, облік і міра.

В цьому відношенні малиновецька економія становила верх безладдя. Зерно без міри приймали з току і без міри зсипали в амбари.

— Ніхто не вкраде! всі будуть ситі! — говорили сестриці й доповідали братікові, що молотьба закінчилась і засіки, слава богу, до верху повні зерна.

Дуже можливо, що справді крадіжок не було, але всякий брав без ліку, скільки треба чи скільки хотів. Особливо надокучали дворові, що плодилися, як гриби, і всі, крім однаків, були на місячині. На кінець року залишалося в амбарах зовсім мало, і його майже задарма продавали місцевим прасолам, отож гроші вважалися в домі рідкістю.

В такому самому безладному вигляді було господарство й на кінному та скотному дворах. Незважаючи на безліч сінокосів, сіна майже ніколи не вистачало, і на весну худобу виганяли в поле ледве живу. Молочного господарства й заводу не було. Щоранку посилали на обору за молоком для панів і були цілком задоволені, якщо круглий рік вистачало досить масла для столу. Це був щасливий час, про який згодом довго зітхала двірня.

Матінка в усіх галузях господарства завела міру, вагу і облік.

Вона особисто простоявала цілі дні при молотьбі і віянні й примушувала при собі міряти навіяне зерно і при собі ж мірою зсипати в амбари. Крім того, завела книгу, в яку записувала прибуток і витрати, і разів зо два на рік перевіряла наявність. Вона вже не говорила, що в неї засіки повні з верхом, а просто заявляла, що намолот дав стільки там четвертей, з яких, на її думку, стільки там має піти в продаж.

Потім вона звернула увагу на місячину. Зразу скасувати її вона не наважувалась, бо звичай цей існував усюди, але зробила в ній дуже значні скорочення. Найголовніше скорочення полягало в тому, що деякі дворові родини тримали на панському кормі по дві й по три корови та по кілька овець, і вона зразу скоротила число перших до одної, а число останніх до пари, а зайвих, без дальших розмов, узяла на панський скотний двір.

Одно слово, скрізь завелися нові й доти нечувані порядки. Двірня так була вражена, що протягом двох-трьох днів почувалося між дворовими щось ніби хвилювання. Сам батько не схвалював цих новин. Він звик, щоб навколо було тихо і смирно, щоб ніхто не скаржився і не ремствував, а тепер почалися щоденні судовища, розгляди, обліки. А особливо нарікав він на те, що матінка змінила попередніх старосту і ключницю. Він навіть спробував заступитися за них,

але, як звичайно, зробив це нерішуче і мляво, так що молодій хазяйці майже зовсім не важко було обстояти своє.

Внаслідок цих зусиль виявилось, що років через два Малиновець уже почав давати прибутки.

Та роки йшли, і разом з ними зростала наша родина.

Після дванадцяти років шлюбу, в другій половині двадцятих років, вона вже налічувала вісім душ дітей (я тільки що народився), і матінка почала серйозно задумуватися, як їй справитися з цією юрмою. В домі завелися гувернантки; старшій сестрі вже минуло одинадцять років, старшому братові — десять; треба було везти їх до Москви, примістити в казенні заклади й виховувати своїм коштом. Передбачаючи це та щоб мати змогу зводити кінці з кінцями, матінка з кожним роком дедалі більше поширювала господарство в Малиновці, розорювала нові ниви, розчищала луки, одно слово, брала з кріпосної праці все, щоб вона могла дати. Але ж і кріпосна праця не без кінця розтягається, і триста шістдесят душ батьківських все-таки залишалися тими самими триста шістдесятма душами, хоч скільки не налягали на них.

Як би там не було, але з цього часу матінку охопила скнарність, яка не покинула її навіть згодом, коли наша родина могла вважати себе вже зовсім забезпеченою. Через цю пристрасть всі шматки були на обліку, всі зайві роти зробились ненависними. Особливо зненавиділа вона тітоньок-сестриць, бачачи в них щось ніби хронічну болячку, що підточує добробут родини.

Тітоньки остаточно примовкли. За усталеним звичаєм, вони з'являлися в Малиновці напередодні спаса і зникали в «Кутку» наприкінці квітня, як тільки входили в береги ріки і встановлювалась яка-така дорога. Але і там і тут існування їх було зовсім нужденне.

Панський дім у «Кутку» майже зовсім розвалився, а коштів на те, щоб полагодити його, не було. Дах протікав; стіни в кімнатах були рябі від слідів водяних патьоків, підлога хиталась; крізь вікна і навіть крізь стіни проникав вітер. Власниці ніколи раніше не заглядали в садибу; їм і на думку не спадало, що вони будуть змушені жити в такій руїні, як раптом їх спіткали злигодні.

Господарство в «Кутку» велося так само безладно, як і в Малиновці під час їхнього керування, а після прибуття власниць елемент безладдя ще підсилювався.

Вони не тільки нічого не тямили в господарстві, але, крім того, були дивачки й відзначалися тією настирливістю, яка навіть найзапопадливших слуг виводила з терпіння. Особливо пустоглявою була Марія Порфирівна, якій власне й належав Куток.

Переїжджаючи на літо до себе, вона почувала себе вільною і ніби поспішала винагородити себе за ті обмеження, які переслідували її взимку. Цілими днями вона видумувала пустоші за пустощами. То мазала жованим хлібом хрести на стінах і на вікнах, то вибирала щоб називається ледве живу мостину в підлозі й стрибала на ній, ризкуючи провалитись, то ставила серед кімнати аналой і ходила навколо нього з запаленою свічкою, уявляючи себе нареченою і посилаючи рукою поцілунки Йосифові Прекрасному. Одного разу навіть намалювала вуглиною вуса благовірній княгині Ользі, а преподобному Несторові вивела на лобі роги. І сестра і прислуга невідступно стежили за нею, побоюючись, щоб вона не спалила садиби або щоб з нею самою чого не сталося.

Маєточок був невеличкий, всього сорок душ, але сестриці й цю обмежену господарську силу, не вагаючись, скорочували майже наполовину. В найгарячішу пору вони розсидали пішки селян по церквах і монастирях з кутею й поминальними книжками або з підводами, навантаженими провізією, що призначалася різним богомолам, яких вони шанували. Часом, почувши, що в такому там місті чи селі (хоч би навіть за сто і більше верст) має бути церковна процесія чи принесуть ікону, вони збиралися й самі на богомілля. Запрягали відому скрізь навколо жовту карету, і сестри на тиждень і на два зникали, переїжджаючи з богомілля на богомілля. Ці поїздки можна було б, в господарчому розумінні, вважати корисними, бо хоч у цей час можна було б упоратися з роботами, але незвичайні старухи й позаочі не вгамовувались, раз у раз вимагаючи присилати підводи з провізією, отож, не будши в повному розумінні слова жорстокими, вони в такій мірі за короткий час виснажили селян, що тих вважали найбіднішими в цілому повіті.

Ні батько, ні матінка, протягом більше десяти років, ніколи не заглядали в Куток. Матінка любила і попоїсти і попозити на людях, а сестрицям частувати не було чим. Через свою безтолковість вони самі жили надголодь, живлячись молоком, ягодами і хлібом, і якби не можливість

прожити зиму в Малиновці, то невідомо, як би вони викрутились. На щастя, в Ольги Порфирівни були два далекі сільця, близько тридцяти душ, які платили невеликий оброк. Ця мізерна сума, розміняна на двогривеники і золоті, і вирятовувала їх.

Зиму вони проводили в Малиновці, в повному розумінні слова, як затворниці. Раз заволодівши «боковенькою», вони виходили з неї тільки обідати та в свята до обідні. В мезоніні в нас ніхто не жив, крім сестриць та ще дітей, які приходили до своїх кімнат тільки спати. Інші кімнати стояли порожні і поділялися на дві половини довгим темним коридором, до якого вели знизу круті темні сходи. Вдень у всіх було свого діла досить, і тому нагору рідко хто ходив, так що до темряви, що заповнювала коридор, приєднувалась ще гнітюча тиша. Найменше шарудіння примушувало сестриць здригатись і посилати Аннушку подивитися, чи нема кого. А особливо їх лякало, що коридор обома кінцями впирався в горище, що, як відомо, є улюбленим місцем перебування нечистої сили. Марія Порфирівна намагалася захищати себе від неї тим, що мазала на дверях горища хрести, але матінка, дізнавшись про це, наказала вимити двері й пригрозила сестрицям випроводити їх з Малиновця.

З ранку до вечора вони сиділи самі в своєму ув'язненні. В Ольги Порфирівни хоч заняття було. Вона вміла вишивати шовком і робила з різнобарвної фольги щось схоже на оправи для образів. А Марія Порфирівна нічого не вміла й займалася тільки тим, що бігала туди й сюди по довгій кімнаті, здійснюючи штучний вітер і навмисно заважаючи сестрі працювати.

Годували тітоньок більш ніж скупю. Ранком посилали нагору по чашці холодного чаю без цукру, з тоненькою скибкою білого хліба; за обідом їм першим подавали страви, надаючи право вибирати найгірші шматки. Пам'ятаю, як боязко вони входили до їдальні за чверть години до обіду, щоб не примусити чекати себе, і ставали біля вікна. Коли з'являлась матінка, вони підходили до неї, але вона майже завжди з нещадною жорстокістю відповідала їм, кажучи:

— Ну, ще цілуватися здумали! не бог зна який час не бачилися!

Протягом усього обіду вони сиділи, опустивши очі в тарілки, і мовчали. Їли тільки суп і тістечка, бо інші страви були не по зубах.

Присутність матінки вкидала їх у заціпеніння, і хоч би що говорилося за столом, хоч би які відбувалися бурхливі сцени, вони жодним рухом не виявляли, що беруть хоч будь-яку участь у тому, що відбувалося. Мовчки сідали вони обідати, мовчки підходили після обіду до батька і до матінки і йшли собі нагору, щоб не сходити звідти до завтрашнього обіду.

Чим вони були ситі — це становило загадку, над розв'язанням якої ніхто не задумувався. Навіть батько не цікавився цим питанням, і, як видно, був дуже вдоволений, що його не турбують. Часом Аннушка, яка снідала й обідала в дівочій разом з жіночою прислугою, насипала в невеличку миску челядницьких щець, толокна чи саламахи і крадькома відносила під фартухом цю подачку «панночкам». Та одного разу матінка дізналась про це й суворо-пресуворо заборонила:

— Вони дворянки, — сказала вона ущипливо: — а дворянкам не личить холопські щі їсти. Я купчиха — і то не їм.

Взагалі сестриці зробилися чимось подібним до живих мумій; забуті, вкинуті в тісну комірчину, позбавлені притоку свіжого повітря, вони навіть перестали усвідомлювати свою безпорадність і в мовчазному отупінні жили, як у гробу, в своєму неодмінному притулку. Та й за цей жалюгідний притулок вони чіплялися з усією силою своїх костенючих рук. В ньому принаймні було тепло... А що коли розсердиться сестриця Анна Павлівна і скаже: мені й без вас є кого поїти-годувати! — куди вони тоді подінуться?

Навіть Марія Порфирівна притихала й зіщулювалася, коли їй нагадували про можливість подібної катастрофи. Взагалі, вона так боялась матінки, що коли згадували її ім'я, кидалася на постіль і ховала обличчя в подушки.

Гай-гай! передчуття не обмануло сестриць. Хвилини, коли ворота малиновецької садиби замкнулися перед ними назавжди, наближались.

Матінка в цей час вже могла вважати себе багатою. На самому початку тридцятих років вона встигла придбати значний маєток верст за сорок від Малиновця і всього за п'ять верст від Кутка. Це було велике торговельне село

Заболоття, яке мало з присілками понад три тисячі душ. Належало воно трьом власникам, і частина одного з них, близько тисячі двохсот душ, продавалася в опікунській раді з аукціону. Почувши про майбутній продаж, матінка вирішила рискнути своїм невеликим приданим капіталом і поїхала в Москву. Успіх перевищив найсміливіші сподівання. На аукціон ніхто не з'явився, крім підставної особи, і маєток залишився за матінкою, «з переведенням боргу», і з зовсім невеликою приплатою з приданих грошей.

Маєток був малоземельний, але оброк з селян надходив справно. А на тодішній час цього тільки й було треба. Операція була така вигідна, що зразу дала матінці зайвих п'ятнадцять тисяч чистого річного прибутку, не рахуючи сплати процентів і погашення. Крім того, влітку з Заболоття виряджалася в Малиновець так звана допомога, яка за тричотири дні закінчувала майже зовсім жнива і значну частину сінокоосу. Внаслідок цього і Малиновець почав давати дедалі серйозніший прибуток. Добробутові родини було покладено міцну основу.

Але тут саме й трапилося щось найсумніше для сестриць. Матінка, яка ніколи не любила Малиновця, почала, після купівлі нового маєтку, зовсім нудьгувати в родовому батьківському гнізді. В Заболотті був теж панський будинок, хоч тісний і погано обладнаний, але матінка була невибаглива. Їй подобалася людна вулиця села, із завжди відчиненими крамницями, в яких, за її висловом, тільки пташиного молока не можна було дістати, і з щотижневим базаром, на який з'їжджалися юрми людей з сусідніх сіл; подобалася заболотська п'ятиверха церква з п'ятсотпудовим дзвоном; подобалась нова кипуча діяльність, яка була в оброчному маєтку. Оброки збиралися мізерними долями, так що треба було наглядати та наглядати, записувати та записувати. Та й чи тільки оброк? Якщо до такого маєтку та докласти рук, то й інших корисних статей чимало знайдеться. Обкласти торговців збором, свої крамниці збудувати, заїзд, трактир... Одно горе: маєток черезполосний; мужики інших двох частин, при заочному управлінні зовсім розсваволились і, чого доброго, не скоро пристануть на витівки нової поміщиці. Але і це становило поживу для діяльності. Почнуться розмови, наради; дещо владнається само собою, а дещо й до суду дійде. Про все треба подумати, переговорити. Матінка й про позови почала подумувати без особливого страху.

В перші три роки вона тільки уривками наїжджала до Заболоття. Пробуде місяць-другий і знову повернеться до Малиновця. Але думка її дедалі більше схилялася до того, щоб із Заболоття зробити зимову резиденцію. Взимку в Малиновці зовсім не було чого робити. Відбувалася тільки молотьба (часом аж до масниці), але для догляду за нею був під рукою староста Федот, на якого можна було безперечно покластися в панському ділі. Поміщицький будинок виявлявся занадто просторим і спорожнілим (майже всі діти вже були розміщені по казенних закладах у Москві), і опалення такої махини вимагало занадто багато дров. Залишалося переконати батька, але матінці не треба було звикати до домашніх сцен. Побурчить старий, а вона все-таки на своєму поставить. А про те, що десь нагорі, в боковеньці, немов миші, скребуться сестриці, вона забула й думати.

Долю тітоньок-сестриць було визначено. Домовлено було, що зараз після Покрови, коли з перших намолотів вже можна буде мати уявлення про загальний врожай озимини і ярини, родина переїде до Заболоття. Частина дворових теж переведуть туди, а частина розміститься в Малиновці по флігелях, а панський будинок потім заб'ють.

Несподівано батько прийняв це вирішення без особливих заперечень. Його спокушало те, що при заболотській церкві було три попи і два дякони, що там щодня правлять обідню, а в святкові дні навіть дві, ранню і пізню, з яких останню — собором.

Матінка сама сповістила сестриць про це вирішення. «Нам це потрібно для влаштування маєтків наших,— писала вона,— а ви й не побачите, як зиму без милих для серця проведете. Утеплите ваш домочок соломкою, та жердиночками зверху обіб'єте — і буде у вас і тепленько, і затишенько. А занудьгуєте самі — до Заболоття чайку попити просимо завітати. Лише п'ять верст — вмиць конячки домчать...»

В половині грудня кутківський староста Осип з'явився в Заболоття й попросив доповісти про себе матінці.

— Панночка Ольга Порфирівна в нас заслабла,— доповів він їй.

— Що з нею?

— Та холоднеча в дімку... простудилася, виходить.

— Я ж писала, щоб будинок соломою зовні утеплити...

— Що солома! колоди згнили... Холоднеча лютіша, ніж надворі.

— А я тут що? Чого ти до мене причепився? Хіба я винна, що дім у вас згнив?

— Я не до того... так, доповісти прийшов... Щоб потім не відповідати...

— Лежить вона, чи як?

— Поки ще бродить... кашель дуже замучив. Так б'є, так б'є, що ні на що не схоже... на бік скаржитьесь...

— А що ж я можу?.. Бог милостивий, виходиться. По лікаря, коли що, пошліть.

З тим староста й пішов. Проте матінка кілька разів поривалася звеліти запрягти коней, щоб поїхати до сестриць; але кінець кінцем махнула рукою й заспокоїлась.

На святки староста знову прийшов і сповістив, що Ольга Порфирівна вже кінчається. Я в цей час учився в Москві, але на зимові вакації мене випросили в Заболоття. Матінка за кілька хвилин зібралась і разом з батьком та зі мною поїхала в Куток.

Будиночок був справді жалюгідний. Він стояв на белебені, обкутаний промерзлою соломою і не захищений навіть гайком. Коли ми з критого візка перейшли в передпокій, нас обдало морозом. Зустріла нас тітонька Марія Порфирівна, закутана в товстий ватяний капот, в капорі і валянках. Обличчя в неї змарніло й відбивало дитяче отупіння. Побачивши нас, вона машинально замахала руками, немов казала: тихше! тихше! Позаду стояла стара Аннушка і плакала.

Ольга Порфирівна вже померла, але її ще не встигли зняти з постелі. Мініатюрна голівка її, зморщена, з загостреними рисами обличчя, з заплющеними очима, безпомічно висовувалась з-під купи всякого ганчір'я, наваленого заради тепла; в головах, на стільці, стояла непочата склянка малинового настою. В кутку, біля образів, священник, у ветхій ризі, правив панахиду.

Матінка заплакала. Батько, в шубі і у великих хутряних чоботях, затуляв рукою рота і носа, щоб не ковтнути морозного повітря.

Коли скінчилась панахида, матінка сунула священникові в руку півкарбованця й сказала: — вже ви, батюшко, постарайтесь! — Потім усі на хвилину сіли, дали Аннушці і старості відповідні напучення, поклонилися покійниці й стали

поспішно збиратися додому. Марію Порфирівну теж узяли з собою до Заболоття.

Через три дні Ольгу Порфирівну поховали на вбогому цвинтарі, до якого Куток був приписаний. Похорон, проте, відбувся як слід. Матінка виписала з міста середньку, але дуже пристойну труну, середнький, але теж дуже пристойний покров і запросила із Заболоття старшого священика, який і правив заупокійну літургію собором. Мало того: вона замовила два сорокоусти і внесла в парафіяльну церкву сто карбованців вкладу на вічні часи для поминання душі покійної раби божої Ольги.

Через місяць тітоньку Марію Порфирівну, разом з Аннушкою, примістили в найближчий жіночий монастир. Матінка сама їздила клопотатися і купила в монастирській огоряді окрему келію, щоб старенькій жилося затишненько й тепленько.

Одно слово, влаштували справу так, щоб і душа покійної, дивлячись з небес, раділа, та й перед людьми було не соромно...

VIII. ТІТОНЬКА АНФІСА ПОРФИРІВНА

Тітонька Анфіса Порфирівна була молодша з батькових сестер (в описуваній час їй було трохи більше як п'ятдесят років) і жила від нас недалеко.

А проте я не пам'ятаю, щоб до купівлі Заболоття ми коли-небудь їздили до неї, та й не пам'ятаю, щоб і вона в нас бувала, так що я зовсім її не знав. Уже в родині дідуся Порфира Васильовича, коли вона ще була «дівкою», її не любивали й називали в'арваркою. А згодом, коли вона вийшла заміж і стала жити по своїй волі, репутація ця за нею остаточно закріпилась. Розповідали майже страхітливі факти з її поміщицької практики і щось зовсім фантастичне про її родинне життя. Говорили, наприклад, що вона, ще будучи дівчиною, заціпала до смерті віддану їй за прислугу дівчинку; що вона перебуває заміж за покійником тощо. Батько унікав розмов про неї, але матінка, яка взагалі любила позлословити, називала її не інакше, як тиранкою і розпусницею. Взагалі, і рідня, і поміщики-сусіди цуралися Савельцевих (прізвище тітоньки по чоловікові), так що вони жили зовсім самі, всіма облишені.

Розповіді ці переказувалися без найменших прикрас і затаювань, щоб чули всі, при дітях, і, розуміється, дуже впливали на дитячу уяву. Я, наприклад, зроду не бачивши тітоньки, уявляв собі її чимось подібним на скелет (таку жінку я на картинці в книжці бачив), у сіропепелястому хітоні, з простягнутими вперед руками, на кінцях яких були гострі кігті замість пальців, з глибокими западинами замість очей і з переплутаними зміями на голові замість волосся.

Але після купівлі Заболоття обставини змінилися. Справа в тому, що тітоньчин маєток, Овсецьове, лежав якраз на півдорозі від Малиновця до Заболоття. А що відстань у сорок верст з гаком для незвичних коней була втомна, то необхідність примушувала годувати на половині дороги. Як і завжди, ми робили привал у заїзді, що стояв на березі річки Воплі, навкоси від Овсецьова: але матінка, зі своєю звичайною ощадливістю, вирішила, ніж витратитися в заїзді¹, вигідніше буде посидіти годину-другу в сестриці, яка, звичайно, буде рада відновленню родинних стосунків і постарється задовольнити дорогу гостю.

І от одного разу — це було влітку — матінка зібралася в Заболоття і мене взяла з собою. Це був наш перший (а втім, і останній) візит до Савельцевих. Я пам'ятаю, цікавість так хвилювала мене, що мені буквально не сиділося на місці. Уява працювала, малюючи заздалегідь уже створений образ фурії, яка грізно виступає нам назустріч. Матінка теж безперестанку вагалась і перемовлялася з покоївкою Агашею.

— Заїжджати, чи як?

— Це як ви, пані, захочете.

— Ще не прийме, може!

— Чому не прийме... що ви! навіть з радістю!

¹ Про те, яка велика була ця витрата, можна бачити з такого розрахунку: пуд сіна коням (овес був свій) — 20 коп.; сніданок кучерові і лакеєві — 30 коп.; самовар і глечик молока — 30 коп. Пани їли своє, домашнє, і я як зараз бачу синій папір, в який було загорнуто смажену курку, кілька пшеничних пампушок з запеченими яйцями і половину ситника. Покоївка жилалася залишками від панської трапези. За «постій» платилося тільки в негоду (щось із 20 коп.); а в добру погоду матінка розташовувалася на відпочинок у городі. Усього вісімдесят копійок, і в крайньому разі карбованець на асигнації! (Прим. автора).

Матінка задумувалась на хвилину в нерішучості і потім казала далі:

— Мабуть, і Фомку свого покаже!

— Може, і посоромиться. А втім, розказують, він завше з пані за одним столом обідає.

— Ну, гаразд, їдьмо!

Через якийсь час, одначе, рішучість покидала матінку, і розмова відновлялася на протилежну тему.

— Ні вже, чого себе ганьбити,— казала вона і, звертаючись до кучера, додавала: — рушай до заїзду!

Тому серце в мене дуже забилося, коли, на повороті до Овсецьова, матінка гукнула кучерові:

— До Овсецьова!

Екіпаж звернув з великого шляху і покотив м'яким п'ятцем у напрямі до невеликого панського будинку, який стояв у глибині двору, огороженого тином і обсадженого берізками.

Справді, нас чекало щось не зовсім звичайне. Двір був пустинний; ґратчасті ворота замкнені; за тином не чути було ані звуку. Сонце пекло так, що навіть собака, прив'язаний біля амбара, не загавкав, почувши нас, а тільки ліниво повернув морду в наш бік.

Здавалося, саме забуття оселилося тут і вкрило своїм покровом все живе. Через дві-три хвилини, одначе, з-за рогу будинку виринула людська постать в затрапезному сюртуку, спинилась, приклала руку до очей і на вигук наш: — «Анфіса Порфирівна дома?» — вмить сховалась. Потім, з дівочого ганку вибігла жінка в подертому сарафані і теж сховалась. Нарешті крізь ґратчасті ворота ми побачили, що в будинку почався рух, біганина. Відчинився парадний ганок, і з нього вибіг босоногий підліток у нанковому козакині, який і відчинив нам ворота.

Тітонька вже стояла на ганку, коли ми підїхали. Це була передчасно одряхліла, кістлява й майже беззуба старуха, зі зморшкватим обличчям і сивими патлами на голові, що маяли на вітрі. Моїй настроєній уяві здалося, що в цих патлах ворухнуться змії. На довершення всього, на ній був надітий старий-престарий ситцьовий балахон сіропопелястого кольору, точнісінько, як на картинці.

— Ах, рідні мої! ах, благодійники! згадала-таки про стару, добродієчко! — деренчливим голосом привітала вона нас, простягаючи руки, щоб обняти матінку: — воно ж на півдорозі до Заболоття... все-таки дешевше, ніж у заїзді

харчуватися... Чула, добродієчко, чула! Купила ти ко́ко з со́ком... Ну, та й молодець же ти! Чи легка річ: сама-одна яку справу зробила! Просимо завітати до світлиці! Спасибі, добродійко, що хоч ненароком та згадала.

Поки тітонька безладно і не без іронії виголошувала своє привітання, я з острахом чекав своєї черги.

— І малюка з собою привезла... ну, потішила! Це котрий? — звернулася вона до мене і, взявши мене за плечі, поцілувала тонкими, засмаглими губами.

— Восьмий... та дома ще залишився...

— Дев'ятий... ой, та й молодець брат Василь! Сьомий десяток, а диви як ще пустує! Дивись, ще й десятий недалеко... Ну, дай тобі боже, добродійко, дай боже! Зажди-но, серденько, зажди, дай подивитися, на кого ти схожий! Ну, так і є, на братіка Василя Порфировича, ніби вилитий!

Вона повертала мене до світла й оглядала з усіх боків.

Я повинен сказати, що такого роду базікання було мені не в дивовижу. І в нашому домі, і в сусідів до жіночої честі ставилися не дуже обережно. Сусіди і сусідки клепали одно на одного майже жартома. Чи була хоч іскра правдоподібності в цих наклепах — про це ніхто не думав. Вони становили ніби кругову поруку і в той же час були єдиним загальнопрístupним предметом розмов, якому і в гостях, і біля родинного вогнища з однаковим запалом присвячували своє дозвілля і кавалери, і дами, особливо останні. Я особисто майже не розумів, у чому полягає суть цього базікання, але слів уже так наслухався, що мене вони не вражали.

Одначе матінка зрозуміла, що потрапила в пастку, і що їй не уникнути підлих натяків протягом тих двох-трьох годин, поки їстимуть коні. Тому вона, ще не заходячи в кімнати, почала вже квапитися й наказала, щоб коней не випрягали. Але тітонька й чути не хотіла про швидкий від'їзд дорогих родичів.

— Ах-ах-ах! та невже ти на мене образилась, добродійко! — вигукнула вона: — і не думай виїжджати — не пушу! я ж, мій друже, коли й сказала що, то так спроста!.. Так от... Проста я, ой яка проста ниньки стала! Інколи чого й у голові нема, а я все говорю, все говорю! Будь ласка, будь ласка, до світлиць іди — без хліба-солі не пушу, і не думай! А ти, малий, — звернулась вона до мене: — погуляй, ягідок на городі поскубай, поки ми з матінкою порозмовляємо! Ах, рідні мої! ах, благодійники! скільки літ, скільки зим!

Робити нічого, довелося залишатися. Я, розуміється, з радістю поспішив скористуватися даною мені відпусткою, і за кілька стрибків уже опинився в дворі.

Двір був пустинний, як і раніше. Обнесений навколо ча-стоколом, він надавав садибі характеру острогу. З одного краю, на деякій віддалі від дому, видно було господарські будівлі: конюшні, скотний двір, челядні тощо, але й там не чути було ніякого руху, бо худоба була в череді, а дворові на панщині. Тільки вдалині, за будівлями, біг у напрямі до поля щосили хлопчак, якого, мабуть, послали на сінокіс по прислугу.

В дитинстві я дуже любив усе, що стосувалося госпо-дарства, а через те й на цей раз насамперед подався до на-двірних будівель. Треба було порівняти, чи все тут таке саме міцне, солідне і просторе, як у нас, в Малиновці; як влаштовано стійла для коней, чи багато стоїть жеребців, яких у табун не ганяють, а тримають постійно на сухому кормі; чи великий скотний двір, чи схожа савельцевська ку-харка в застольній на нашу кухарку Василицу тощо. Крім того, я бачив, що біля воріт кінного двору стоїть наша ко-ляска з піднятим фордеком і коло неї сидить наш кучер Алемпій, пускає дим з люльки-носогрійки й розмовляє зі згорбленим дідом у синьому, вилялялому від уживання, фарбованому сюртуку. Напевно, думалося мені, вони роз-мовляють про коней, і Алемпій хвалиться нашим невеликим кінським заводом, який і мене завжди цікавив. Та в міру того, як я наближався до будов, до слуху мого долинав стри-муваний стогін, який зразу відновив у моїй уяві всю послі-довність розповідей з тітоньчиної кріпосної практики. Че-рез кілька секунд я був уже на місці.

Дійсність, яка постала перед моїми очима, була воістину жахлива. Я з дитинства звик до грубих форм поміщицької сваволі, яка виявлялася в нашому домі у формі поганої лай-ки, ляпасів, зуботичин тощо, звик так, що вони майже не зворушували мене. Але до катування в нас не доходило. А тут я побачив картину таку обурливу, що на хвилину спинився, як укопаний, не вірячи очам своїм.

Біля конюшні, на купі гною, прив'язана ліктями до стовпа, стояла дівчинка років дванадцяти і рвалася на всі боки. Була вже друга година дня, сонце так і обливало нещасну своїм промінням. Рої мух, злітаючи з гноївки, ви-лися над її головою і обліплювали її запалене, залите слізь-ми і слиною обличчя. Подекуди утворилися вже невеликі

рани, з яких сочилася сукровиця. Дівчинка мучилась, а тут-таки, за два кроки від неї, спокійнісінько балакали два старики, ніби нічого незвичайного в них на очах не відбувалося.

Я сам стояв у нерішучості перед невиразним сподіванням відповідальності за непрошене втручання,— до такої міри кріпосна дисципліна вгамовувала навіть у дітей людські пориви. Одначе серце моє не витримало; я тихенько підкрався до стовпа й простягнув руки, щоб розв'язати мотузки.

— Не займай... тітонька лятиме... гірше буде! — спинала мене дівчинка: — ось обличчя фартухом обітри... Паничу!.. миленький!

І в той самий час позад мене почувся старечий голос:

— Не сунься не в своє діло, щеня! І тебе до стовпа тітонька прив'яже!

Це говорив Алемпіїв співрозмовник. При цих словах у мені відбулося щось ганебне. Я вмить забув про дівчинку і з піднятими кулаками, зі словами: «мовчи, підлий холуй!» кинувся до старика. Я не пам'ятаю, щоб зі мною траплявся коли-небудь такий випадок гніву і щоб він проявлявся в таких формах, але очевидно, що кріпосна практика вже звила в мені міцне кубло й чекала тільки нагоди, щоб випливати назовні.

Старик, у свою чергу, замахнувся на мене, і хто знає, щоб тут сталося б, якби Алемпій не заступився за мене.

— Що ви! що ви, паничу! — заспокоював він мене: — це ж пан... Матінка гніватимуться...

А оскаженілий старик у той же час кричав:

— Я не холуй, я твій дядько, ось я хто! Я тебе...

Не дослухавши дальших погроз, я стрімголов побіг у дім. Дорогою мені здавалося, що переді мною постав привид і гнався за мною слідом.

В залі вже накривали на стіл: у вітальні добрі родички приязно розмовляли.

Безладно, перериваючи розповідь слізьми, я переказав мої скарги матінці, згадавши й про нещасну дівчинку, прив'язану до стовпа, і про якогось лакея, що насмілювався назвати себе моїм дядьком, але, на диво, матінка вислухала мою розповідь кривлячись, а тітонька байдужісінько сказала:

— Це він, видно, мого «покійничка» бачив! — І потім, звертаючись до мене, додала: — а тобі, мій друже, не слід було не в своє діло втручатись. В чужий монастир з своїм

установ не ходи. Дівчина провинилась і я її покарала. Вона моя, і я що хочу, те з нею й роблю. Отак.

А матінка додала:

— Розуміється. Ти в тітоньки в гостях і, виходить, повинен поводитися пристойно. Не слід тобі по конюшнях бігати. Сидів би з нами або в саду б погуляв — нічого б і не було. І надалі цього ніколи не роби. Тітонька занадто добра, а я на її місці поставила б тебе навколішки, та й годі. І я б не заступилась, а сказала б: за діло!

На щастя, тітонька не тільки не поставила мене навколішки, але на цей раз вирішила бути доброю, покликала дівку й наказала відпустити покарану.

— По правді сказати, я й забула про Наташку, — сказала вона. — Не слід було б дівча балувати, ну та вже для дорогих гостей хай так, — нехай за племінничка богу молиться. Ох, важко мені з ними, сестрице, справлятися! Люди все бешкетні — чи довго до гріха!

— Чи довго! — підтвердила й матінка. — Ну, а твій «покійничок», сестрице... живий і здоровий?

— А що йому, псові неситому, робиться? Їсть та п'є, їсть та п'є! Тільки щоб він мені самими хабарями коштує... ох, преосоружий! Весь земський суд з його ласки на свій кошт тримаю... смерті на нього нема! Помер би — та й усьому ділу кінець!

— А не буйствує він?

— Ні, вгамувався. Щодо цього поскаржитися не можу, благородно поводитись. Ну, та, матінко моя, він зі мною небагато поговорить. Я зараз лікті до лопаток, та й до справника... З'явився, мовляв, волоцюга, чоловіком моїм себе називає... Робіть з ним, щоб хочете, а мені він не потрібен!

— А відповідати не боїшься?

— Відповідати? Та тут усі відповідають — і не розбереш! Я й то часом подумую: один кінець! візьму та й зішлю його в Сибір... Він же, по ревізії, дворовим у мене рахується, і хай буде хоч справник, хоч пересправник, а повинен буде зробити по-моєму! В ту пору в нас, трапалося, столяр Потапко помер, так його під ім'ям болярина Савельцева поховали, а мого сокола, щоб солдатства уникнути, дворовим служником Потапом Семеновим охрестили. Виходить, я тепер що хочу, те з ним і роблю! Ах, та й проста я тепер стала, ой, проста! Подумаю, подумаю: ну, неодмінно, як бог святий, його, поганця, зішлю! а потім і жаль стане! Чи ж легко воно! Невідступно двадцять років под'ячі коло мене

живляться, немов мушиний рій, так і дзижчать... Зовсім розорили, хоч з торбою йди! І господарство не миле, бо щоби не продам, щоби не одержу, все на них, каторжних, витрачається! Та чи не хочеться тобі подивитися на диво оте моє?

— Ні, що там! Бог із ним... А гарненький у тебе, сестрице, маєточок, кругленький... Іхала я повз озимину... ах, гарне вродило жито! Матимеш хлібець цього року!

Далі розмова звернула на господарські теми, які, мабуть, були її змістом і тоді, коли я своєю несподіваною появою перебив її. Я дізнався, що в тітоньки своїх сорок душ, та чоловікових вісімдесят вона якось зуміла на своє ім'я перевести. Маєток чоловіків вигідніший, бо там люди всі до одного зараховані в дворові, працюють на панщині щодня, а вона своїх селян не встигла в дворові перерахувати, предводитель перешкодив, погрозив справу завести. І землі в неї доволі, і лісок є; все було б добре, якби не допікали под'ячі.

— А все через нього, через осоружного! Розорив мене, підла душа, не бере його смерть, та й годі! — раз у раз додавала тітонька, уриваючи свою розповідь.

Нарешті, близько половини третьої, нас покликали обідати. Увійшовши до зали, ми застали там величезного на зріст чоловіка років під тридцять, широкоплечого, з вугруватим широким обличчям, маленькими, ледве видимими очима і густою гривовою волосся на голові. Він був одягнений в яснозелений казінетовий козакин, наглухо застебнутий гачками, крізь які був протягнутий срібний ланцюжок з годинником, що його він раз у раз виймав. На запливлому обличчі його написано було тупе самовдоволення й невимовна тваринна плотолюбність. Він спритно розшаркнувся перед матінкою й підійшов до її ручки.

— А це мій Фомушка! — рекомендувала його тітонька: — тільки він один і допомагає мені. Не знаю, як би я й справилась без нього з тутешньою вольницею!

Матінка трохи сконфузилась, але не відбрала руки, і навіть поцілувала Фомушку в лоб, як цього вимагав тодішній етикет.

— Сестриця жита наші хвалить, — звернулась тітонька до Фомушки: — подякуй їй! — Фомушка знову розшаркався. — От би тобі, добродійко, такого ж Фомушку знайти! Вже такий слуга! такий слуга! незвичайний!

Я не пам'ятаю, як пройшов обід; пам'ятаю тільки, що страви були ситні й зготовлені зі свіжої провізії. Тому що Савельцеви жили всіма забуті й ніколи не чекали гостей,

то в них не зберігалося в погребі парадних страв, заялжених лакейськими пальцями, і обід щодня варили немудрий, але свіжий.

Тітонька, як видно, була не скупа і щиро, навіть з деякою настирливістю нас частувала.

— Іж! іж! — примушувала вона мене — ач-бо який ти худий! у Малиновці, видно, не дуже підгодовують. Знаю я ваші звичаї! Іж на здоров'я! більше їстимеш, і наука піде краще...

І потім, звертаючись до матінки, казала далі: — А ти, добродійко, чого на всі боки дивишся... іж! Заїхала, то, не нагодувавши, не пущу! Знаю, як ти дома з позавчорашніх залишків соуси викроюєш... чула! Я хоч і в закутку сиджу, а все знаю, що на світі робиться! От я наскочу коли-небудь до вас, подивлюся, як ви там живете... багатії! Що? злякалась!

Матінка справді трохи змінилася на обличчі при самій перспективі майбутнього візиту Анфіси Порфирівни. Аж тут, як видно, вона остаточно упевнилась, яку помилку зробила, заїхавши до Овсецова.

— Ну, ну... не лякайся! не бійся, не приїду! Куди мені, оглашенній, до великих панів їздити... проживу й сама! — жартувала тітонька, бачачи, як матінка збентежилась: — живемо ми тут з Фомушкою в закутку, тихесенько, смиренсенько, нікого нам не треба. Гостей не кличемо і самі в гості не їздимо... нема куди! А коли часом згадають добрі люди, будь ласка! От тільки, манірниць страх не люблю, прошу пробачити.

А особливо примушувала вона Фомушку:

— Іж, Фомушко, іж! Ач ти який кряж виріс! є куди хліб-сіль класти! Іж!

На що Фомушка незмінно, злегка погладжуючи себе по животу, відповідав:

— Наївся вже; не можу!

І таємничим бурчанням підтверджував свою відповідь.

— Іжте, добродію, іжте! — не замовкала тітонька. — Ти б, сестрице, мабуть, у заїзді курку черству гризла б, то вже принаймні хоч той у тебе бариш, що приїдеш ото увечері в Заболоття, — а курка на вечерю здасться!..

Тітонька затримала нас до п'ятої години. Даремно відпрошувалася матінка, кажучи, що коні давно вже стоять біля ганку; даремно показувала вона на чорну смугу, що виглянула край обрію й обіцяла чорну хмару просто назустріч нам. Анфіса Порфирівна вперто обстоювала своє.

Після обіду, який подавали дуже повільно, був кофій; потім треба було по-родинному порозмовляти — наїлись, напились, та зразу ж і їхати! — потім посидіти на дорозі, потім богу помолитись, перецілуватися...

— І куди тільки ти квапишся! — умовляла тітонька: — встигнеш ще насидітися в своєму ненаглядному Заболотті! А знаєш ти що! якби моє було це Заболоття, то я б... Не подивилася б я, що там мужики в синіх каптанах ходять, а жінки в штофних тілогріях... я б... От землиці там мало, нема коло чого людей поставити, ну, та я б знайшла роботу... А втім, нащо мені тебе вчити, вченого вчити — тільки псувати. Догадаєшся й сама. Малиновець той, поки братик з сестрицями порядкували, шеляга давав, а тепер — золоте дно! Розумна ти, це всякий скаже! Оце якось Аггей приїжджав, яйця скуповував, пряжу, полотна, — питаю його: — куди звідси поїдеш? — До «міністра», — каже. Це він тебе міністером називає. Та й справді — міністер! Чи легко воно! Яке махинище купила задарма. Мабуть, оброки вже набавила?

— Ні ще поки!

— Набавляй, добродійко, набавляй! нема чого на них, на синьокаптанників, дивитись! Чим більше їх стрижеш, тим більше вони обростають! Набавляй!

Насилу ми вибрались. Версти зо дві їхала матінка мовчки, немов боялася, що тітонька почує її слова, але нарешті, розговориласть.

— Фомку бачила? — спитала вона Агашу.

— Аякже, пані! До дівочої перед обідом приходив, посидів.

— Яка бабега! За одним столом з хлопом обідати мене посадовила! Та ще що!.. От, каже, якби й тобі такого Фомушку... Ні вже, Анфісо Порфирівно, дуже прошу пробачити! калачем мене до себе більше не заманите...

— Мені що, пані, розказували. Сидить ніби оцей Фомка за столом з пані, а старого пана, покійника тобто, у Фомки за стільцем з тарілкою примусять стояти...

— Невже?

— Істинну правду кажу. А то почнуть комедії показувати. Поставлять старого пана навколішки й примусять «бариню» співати. Він: «судариня-бариня, ручку дайте!» а вона: «геть, геть, відійди, ручки ти не вартій!» Та рукою в зуби... А Фомка качається на стільці, заходиться, регоче...

— Оце так змія!

— Недобре в них; навіть мені, рабі, соромно здалося. Ходить цей Фомка по двору, поганими словами лається, кричить... А що, пані, чула я, ніби він їнній син?

— Чи син, чи інший хто — не розбереш. Тільки вже красно дякую! Ночами в Заболоття їздитиму, щоб не заглядати до цієї відьми. Ну, а ти яку ще там дівчинку біля стовпа бачив, розкажуй! — звернулась матінка до мене.

Я розповів, Агаша, зі свого боку, підтвердила мою розповідь.

— Прибігла вона до дівочої, як божевільна, схопила скоринку хліба... місця живого на обличчі нема!

— І є ж на світі!... — мовила матінка, вислухавши мене, і, не докінчивши фрази, задумалась.

Можливо, в її пам'яті майнуло щось підхоже з її власної поміщицької практики. Тобто не в точному розумінні катування, але щось таке, що грубими своїми формами теж часто переходило в нелюдськість.

Але, помовчавши трохи, матінка злегка позіхнула, перехрестила рота й заспокоїлась. Мабуть, їй згадалася мудра приказка: не нами починалось, не нами й скінчиться... Та й годі.

Цілих шість верст ми їхали волоком, зибучими пісками, між двома стінами високих сосен. По лісу гучно лунав тріскіт, що його здіймали колеса нашого важкого екіпажа. Коні, переслідувані цілою хмарою оводів, ступали поволі, тягнучи коляску в упор, так що на переїзд цих шести верст пішло більше години. Вузька смуга неба, яку видно було крізь лісову хащу, блищала яскравою синявою, хоч вдалині вже гуркотів грім. Дарма, що було вже близько шостої години, в повітрі стояла нестерпна духота від спеки і куряви, яку здіймали копитами коні.

Та коли ми виїхали з лісу, картина змінилась. Хмара вже розповзлась і, чорна, грізна, поволі рухалась просто на нас. У повітрі почувся холодок; по дорозі вихрились вітерці, які звичайно передують грозі. А тимчасом до Заболоття залишалось не менше дванадцяти верст. Правда, що дорога тут ішла твердим ґрунтом (за винятком двох-трьох невеликих болотець з прокладеними по них знівеченими гаями), але в старі часи поміщики берегли коней і їздили повільно, не більше семи верст на годину, так що на переїзд треба було не менше як півтори години. Матінка серйозно занепокоїлась.

— Поганяй! поганяй! — крикнула вона кучерові.

— Однаково не минути,— відповів той байдуже.

— Ні, поганяй, поганяй!

Підняли в коляски фордек, і коні побігли рясю. Ми проминули кілька сіл, і матінка не раз пробувала спинитися, щоб перечекати грозу. Та кожного разу надія: а може промине! — підбадьорювала її. Скільки лайки вилилося тут на голову тітоньки Анфіси Порфирівни — цього ні в казках сказати, ні пером описати.

Та хоч як старався Алемпій, ми не минули своєї долі. Спочатку розляглися страшні удари грому, начебто просто над нашими головами, супроводжувані блискавкою, а за дві версти від Заболоття пішла справжня злива.

— Поганяй! — кричала матінка в безтямному страху.

На цей раз коней погнали навскач, і хвилин через десять ми вже були в Заболотті. Воно постало перед нами у вигляді безладної чорної купи, запнутої дощовою сіттю.

Тітоньчині слова здійснились: смажена курка здалася на вечерю. Ми вже встигли так проголодатися, що я навіть не знаю, чи дісталася що Агаші, крім чорного хліба.

Тут, я вважаю, буде до речі розповісти тітоньчину історію, щоб пояснити ті загадковості, яких повно було в її житті. До цього не зайвим вважаю нагадати, що все описуване нижче відбувалося ще в першій чверті цього століття, навіть майже на самому початку його.

Як я згадав вище, Анфіса Порфирівна була молодша з дочок дідуся Порфира Васильовича і бабусі Надії Гаврилівни. В родині її не любили за її незвичайну злобність, так що її називали не інакше, як «Фіска-змія». Під цією назвою відома вона була й у всій околиці. Завдяки цій репутації, вона просиділа в дівках до тридцяти років, дарма що батько і мати, щоб збути її з рук, обіцяли за нею придане, порівняно цінніше, ніж за іншими дочками. А саме якраз те Овсецове, з яким я тільки що познайомив читача.

Та в зрілих літах бог послав їй долю в особі штабс-капітана Миколи Абрамовича Савельцева.

Садіба Савельцевих, Щуча-Заводь, була на березі річки Воплі, якраз проти Овсецова. Маєток був невеликий, всього вісімдесят душ, і управляв ним старий Абрам Семенович Савельцев, єдиний син якого служив у полку. Старик був скупий, жив самотньо, ні сам ні до кого не їздив, ні до себе не приймав. Жорстоким його не можна було назва-

ти, але він був дуже винахідливим на видумки для обтяження селян (про нього говорили, що він не мучить, а души́ть). Хоч землі в нього було небагато, всього десятин з п'ятсот (тут і лісок, і болотце, і пісочок), але він якось примудрявся знаходити «заняття», так що селяни його майже не сходили з панщини. Зате земля була чудово оброблена, і з восьмидесяти душ старий жив непогано і навіть, за чутками, встиг збити добрий капіталець.

Користуючись безконтрольністю поміщицької влади, щоб «душити» селян, Абрам Семенович у той же час був огидно дріб'язковий і блудливий. Крав ночами в селян на городах овочі, заганяв селянських курей, примушував своїх підручних крадькома стригти селянських овець, видоювати корів тощо. Траплялось, що селяни ловили його на гарячому, а вночі навіть трохи били, але він на це не скаржився. Інколи, як уже занадто чіплялися, повертав викрадене:—«ну, на! жери! заткни горлянку!» — а завтра знову брався за те ж саме. Потихеньку збивав він скарби, нічим не гребуючи і не ображаючись, що сусіди гидували ним.

Але поступово від дрібниць він перейшов до великих витівок. Скористувавшись одним з народних переписів, він усіх селян перерахував у дворові. Потім відібрав у них хати, худобу і землю, збудував поряд з садибою простору казарму й оселив у ній новоспечених дворових. Все це зробилося нишком і так несподівано, що ніхто й не ахнув. Селяни здумали були скаржитися і навіть відмовлялися працювати, але дуже скоро були приборкані простими поліцейськими засобами. Сусіди чи то іронічно, чи то з заздрістю говорили: оце так молодець! яку штуку втяв! Але ніхто й пальцем не кивнув, щоб допомогти селянам, послаючись на те, що подібні операції законом не заборонялись.

Відтоді в Щучій-Заводі почалася справжня каторга. Весь час дворових, цілий день, з ранку до ночі, неподільно належав панові. Навіть у свято старик знаходив роботу коло садиби, але зате годував і одягав їх — як? це річ інша — і примушував по неділях ходити до обідні. На останньому він особливо наполягав, бажаючи себе показати в очах начальства християнином і доброзичливим поміщиком.

Господарство Савельцевих зовсім розквітло. Знедоливши селян, старик обробляв уже значну кількість землі, і прибутки його зростали з кожним роком. Дивлячись на

нього, і сусіди стали задумуватися, а багато хто почав навіть їздити до нього під приводом повчитися, а по суті — сподіваючись позичити грошей. Та Абрам Семенович, незважаючи на пропонування високий процент, рішуче всім відмовляв.

— Які, братіку-добродійку, в злидаря гроші! — не говорив, а немов хникав він: — сам ледве-ледве душу рятую, та сина ось у полку утримую. І мужичків своїх змушений був у дворіві перевести, а чому? — тому що злидні примусили, жити в скруті доводилось. Хіба я не розумію, що їм, бідолашненьким, не солодко, в казармі замкнувшись, сидіти, та нічого не зробиш. Своя сорочка до тіла ближча. Тепер у мене і житечко зайвеньке є, і вівсець знайдеться. Продам, — от на чай з цукром і буде... Дворянин же; без чаю теж соромно! Отак, братіку-добродійку!

На довершення, Савельцев був сластолюбний і тримав у себе цілий гарем, на чолі якого стояла дебела, кров з молоком, років під тридцять, економка Улита, заміжня жінка, яку старик відібрав у власного чоловіка.

Улита домувала в Щучій-Заводі і мала на пана величезний вплив. Ходили чутки, що й старикові гроші, у вигляді ломбардних білетів на ім'я невідомого, переходять до неї. Проте вільної він їй не давав — боявся, що вона покине його, — а випустив на волю двох її синів-підлітків і примістив їх учитися в Москву.

З сином він жив не в злагоді й допомагав йому дуже скупко. Зі свого боку й син відповідав йому цілковитою байдужістю і особливо гострив зуби на Улиту.

— Настає й моя пора, я з неї кров висмокчу, жили повитягаю! — загрожував він заздалегідь.

Микола Савельцев мав у полку недобру репутацію. Він належав до тієї породи людей, про яких говорять: звірі! Був безмірно лютий з солдатами, і, щонайважливіше, жорстокість його не мала «виховного» характеру, а проявлялася зовсім безпричинно. В той час у військовому середовищі жорстоке поводження не здавалося чимось ненормальним; биття руками, палиця, шпіцрутени так і сипалися градом, але вимагалось, щоб ці карно-виховні заходи застосовувалися з глуздом, «за діло». А Савельцев калічив без пуття. Крім того, він не мав поняття про офіцерську честь. Напивався п'яний і в п'яному вигляді бешкетував; завідуючи ротним господарством, людей тримав погано і був нечистий на руку. Траплялися, звичайно, й інші, які

в цьому розумінні свого не пропускали, але, знову ж таки, вони робили це розумненько, з глуздом (такий спосіб дії в старі часи називався «розсудливою ошадністю»), а не без пуття, як Савельцев.

Одного разу взимку молодий Савельцев приїхав на побивку до батька в Щучу-Заводь. Роздивлявся з тиждень і потім, дізнавшись, що по сусідству, в родині Затрапезних, є дівчина-відданиця, якій призначено в придане Овсєцове, з'явився і в Малиновець.

Незважаючи на негожу репутацію, що передувала молодому сусідові, і дідусь і бабуся прийняли його радо. Вони чуттям догадалися, що він приїхав свататись, але, мабуть, сподівалися, що Фіска-змія не дасть себе скривдити, і не дуже тривожились чутками про люту вдачу жениха, які доходили до них. Дідусь навіть вважав пристойним попередити молодого чоловіка.

— Ти дивися пильно! — сказав він: — ти, кажуть, лихий, але й вона в нас щастячко!

На що Савельцев зовсім добродушно відповів:

— Не турбуйтеся! буде шовкова!

А бабуся, зі свого боку, у тому ж дусі застерігала Фісочку:

— Гляди, Фіско! Ти лиха, а твій Миколочка ще лихший. Коли б він з п'яних очей тебе не зарубав!

Але й Фісочка спокійно відповіла:

— Нічого, матінко, я на себе покладаюсь! вгамується! по струнці ходитиме!

Потім, поговоривши про те, хто за кого лихший і хто кого раніше поїдом з'їсть, молодих заручили, а місяців через півтора й повінчали. Савельцев повіз дружину в полк, і почали молоді жити та поживати.

Років з чотири, аж до батькової смерті, водив Микола Абрамович дружину за полком; і хоч яка лиха була сама по собі Анфіса Порфірівна, але тут вона вперше дізналася, до чого може доходити справжня людська лють. Чоловік її виявився не мучителем, а катом у повному розумінні цього слова. Зранку п'яний і розлючений, він здатний був убити, зашмагати, закопати живою в могилу.

Як особа жіночої статі, вона сподівалася зовсім не того. Вона думала, що справа обмежиться щипанням, стусанами і лайкою, на які вона й сама зуміла б відповісти. Але вийшло щось серйозніше: в перспективі шохвилини загрожувало каліцтво, а чого доброго й смерть. До того ж до Савельце-

ва дійшло, що дружина його ще дівчиною мала любовну історію і навіть нібито народила сина. Це стало вихідним пунктом для визначення його майбутніх стосунків з дружиною. Жоден крок не минав для неї марно, жоден день не проходив без того, щоб чоловік не бив її смертним боем. Траплялося навіть, що він кликав денщика Семена, кремезного і дужого інородця, і наказував бити нагаєм напівголу жінку. Не раз Анфіса Порфирівна, скривавлена, вибігала ночами (коли переважно робилася езекуція над нею) на вулицю, кричачи гвалт, але ротний штаб, на чолі якого стояв Савельцев, квартирував у глухому селі, і на крики її ніхто не звертав уваги. Їй зробилося страшно. Попереду не видно було ні допомоги, ні кінця мукам; вона смирилась.

Розуміється, смирилась зовні, залишаючи в своїй пам'яті всяку завдану кривду і невиразно чогось сподіваючись. Поступово в її серці нагромадилася така величезна жадова помста, яка, незалежно від чоловікових катувань, зовсім змучила її. З одного боку, вона усвідомлювала хиткість своїх надій; з другого, уява так ясно малювала картини мук і катувань, які вона обіцяла собі здійснити над чоловіком, як тільки нагода розв'яже їй руки, що вона забувала жахливу дійсність і всім еством своїм переносилася в жадане майбутнє. Хто знає, що може статися! Чоловік може захворіти; пияцтво його може скінчитися паралічем, який прикує його до ліжка, нерухомого, безпорадного. Не раз же бувало, що з ним траплялися випадки, схожі на стовбняк, з яких, проте, витривала його натура завжди виходила переможницею. Та, може, настане хвилина, коли випадки закінчатся чимнебудь серйознішим. І ось тоді...

В усякому разі Савельцев мав радію, запевняючи дідуся, що Фіска буде шовкова. Вона вже й не намагалась боротися з чоловіком, а тільки старалась не потрапляти йому на очі, всіляко догоджаючи йому при випадкових зустрічах і майже безвихідно перебуваючи на кухні. Цим вона принаймні досягла того, що поступово й чоловік почав забувати про неї. В домі зробилося тихше, і сцени смертного бою повторювалися рідше. А втім, може, Савельцев сам злякався, бо чутки про його поведження з дружиною дійшли до полкового начальства, і йому загрожувало відібрання роти, а то й виключення зі служби.

Анфіса Порфирівна трохи оживилася. Але в міру того, як доля її полегшувалась, серце її дедалі більше розпалю-

валося ненавистю. Сидячи за обідом проти чоловіка, вона не спускала з нього очей і все думала й думала.

— Чого ти на мене очі витріщаєш, відьмо проклята? — кричав на неї чоловік, помітивши її загадковий погляд.

— Дивлюсь на тебе, ненаглядного, — відповідала вона, тихо посміюючись.

Не раз вона вирішувала «обгодувати» чоловіка, але, як усі лихі люди, боялась наслідків такого вчинку. Адже у всіх її життя було на видноті, і, розуміється, в разі наглої смерті Савельцева, підозра насамперед лягла б на неї.

— З-за нього, з-за осоружного, ще на каторгу, чого доброго, потрапиш! — говорила вона собі: — ні, ні! прийде мій час, прийде! За всяку нагайку, за всякий ляпас — за все над ним, лиходієм, помщуся!

В такому стані була справа, коли настав кінець блуканням за полком. Розлад між батьком і сином ставав дедалі глибшим. Старий і раніше мало давав синові грошей, а під кінець і зовсім припинив усяку грошову допомогу, послаючись на нестатки. Синові, власне кажучи, не так уже й було треба цієї допомоги, бо ротне господарство не тільки більш ніж слід забезпечувало його існування, але й давало змогу робити заощадження. Та він був жадібний і обурювався батьком.

— Вісімдесят душ — це вісімдесят спин! — казав він: — якщо їх, уміючи, нагаєм поворушити, то тут тільки загрибай! А він, бачите, не може рідній дитині приділити! Знаю я, знаю, куди мої кровні грошики пливуть... Улита Савівна в старого на постелі товчеться, так ось її... Ну, та мій час настане. Я з неї все до останньої копійчини виб'ю!

Нарешті, старий помер, і час Миколи Савельцева настав. Улита зразу ж послала гінця на місце квартирування полку, в одну з далеких замосковних губерній; але помічено було, що вона наказала гінцеві проїздом через Москву негайно прислати до Щучої-Заводі її старшого сина, якому було в той час уже років вісімнадцять.

Син справді зразу ж приїхав, пробув у матері менше доби і зник назад у Москву. Цей епізод, розуміється, став підтвердженням чуток про капітали покійного Савельцева, нібито передані Улиті.

Микола Абрамович зразу ж узяв відпустку і, як ураган, налетів на Щучу-Заводь, в супроводі свого повірника, денщика Семена. Вискочивши з брички, він наказав Улиті, яка

зустріла його на ганку, подати самовар і зразу ж наказав скликати людей.

— А з тобою, красуне, я розправлюся! — додав він, звертаючись до колишньої батькової домоправительки.

Улита стояла ні жива ні мертва. Вона почувала, що її чекає щось зловісне. За два тижні, що минули з часу смерті старого пана, вона з дебевої квітучої панської пані перетворилась на обрешку бабу. Обличчя змарніло, щоки запали, очі згасли, руки і ноги тряслися. Як видно, вона не зрозуміла наказу про самовар, і не рухалась...

— Чого стала? Самовар! Хутко! я тебе навчу повертатися! — заричав Савельцев, вивергаючи цілий потік непристойних лайок, і потім вихопив з рук денщика нагай і стьобнув ним по грудях Улиту.

— Це тобі завдаточок! — крикнув він їй навздогін.

Чай Микола Абрамович пив з ромом, за особливою, як він висловлювався, савельцевською системою. Спочатку налле три чверті склянки чаю, а решту долле ромом; потім, п'ючи ковток за ковтком, він підливав таку саму кількість рому, так що, під кінець був уже голий ямайський напій. Напившись такого чаю, Савельцев звичайно впадав у цілковиту несамовитість.

Скликавши дворових, він зажадав, щоб йому показали, куди покійний батько ховав гроші. Але ніхто нічого не відповідав. Навіть ті, які не мали й найменшого сумніву, що старикові гроші перейшли до Улиту, не показали на неї. Тоді обнишпорили весь будинок і всі скрині в дворових людей, навіть гній на кінному дворі перекопали, та грошей не знайшли, крім двохсот карбованців, які старий відклав в особливий пакет з написом: «на спомин душі».

— Кажіть добром, де гроші? — ричав розлючений Савельцев, загрожуючи нагаєм.

Дворові, бліді, як смерть, стояли перед ним і мовчали.

— Чого мовчите? кажіть, куди покійник, царство йому небесне, ховав гроші? — наполягав поміщик.

Дворові всі мовчали. Улита, розуміючи, що це тільки прелюдія, і що, по суті, дальший розвиток трагедії, яка насувалася, нещадний і невблаганний, цілком упаде на неї, похитувалася на місці, немов божевільна.

— Не знаєте?.. і кому він гроші передавав, теж не знаєте? — далі домагався Савельцев. — Гаразд, я вам ще розв'яжу язика, а тепер я з дороги стомився, відпочити хочу!

Він, хитаючись, пішов крізь натовп людей до ганку,

роздаючи праворуч і ліворуч удари нагаєм, і нарешті, стоячи вже на ганку, звернувся до Улити:

— А ти, добродійко, сподівайся. Завтра тобі суд буде, а поки що йди в холодну!

На другий день рано-вранці почалася кара. Надворі вже була глибока осінь, і Улиту, майже закостенілу від ночі, проведеної в «холодній», поставили перед ганком, на одній з приступок якого сидів пан, цього разу ще тверезий, і курив люльку. Перед ганком на мокрій траві була розстелена рогожа.

— Де батькові гроші? — допитував Улиту Савельцев: — кажи! прощу!

— Не бачила я грошей! щό хочете робить... не бачила! — ледве чутно, цокотячи зубами, відповідала Улита.

— Так не бачила? Нагаями її! двісті! триста! — крикнув Савельцев денщикаві, поступово лютіючи.

Улиту роздягли і, голу, на очах у зібраних людей, розклали на рогожі. Семен засукав рукави. Почувся перший змах нагая, за яким розлігся жахливий крик.

Кремезний інородець, поступово лютіючи, сипав удар за ударом розмірено, повільно, рахуючи: раз-два... Савельцев байдуже курив люльку за люлькою, жартуючи:

— Ач, м'яса нагуляла! Ось я тобі кісточки попарю... цукорниця!

Або:

— Півмісяцем, Семене! — півмісяцем розмальовуй! рубець біля рубця клади..., ось так! Скаже, падлюка, скаже! до смерті заб'ю!

Та не дійшло й до п'ятдесяти нагаїв, як Улита зовсім замовкла.

Улита лежала крижем на рогожі, навіть тіло її не здригалося, коли нагай зі свистом опускався їй на спину.

В юрбі почувся чийсь самотній стогін. Староста, який стояв неподалік від пана, злякався.

— Коли б не тее, Миколо Абрамовичу! коли б не відповідати за неї! — заїкаючись від страху, попереджав він.

— Га? що? — крикнув на нього Савельцев: — чи й тобі того самого хочеться? В мене розправа коротка! Буде й тобі... усім буде! Хто там ще закричав?.. заб'ю! І відповідати не буду! У мене, брат, своя власна казна є! Хребтом у полку наживав... Сипну грошиками — всім роти позамазую!

Одначе, коли відраховано було ще кілька ударів, він одумався й спитав: — Скільки?

— Сімдесят,— відповів кат-денщик.

— Ну, до трьохсот далеченько. А втім, буде з неї на сьогодні! В нас у полку так велося: як тільки солдатик не витримає визначеного числа палиць — до лікарні його на поправку. Там підправлять, спину заживлять, і знову в манеж... поки свою порцію цілком не одержить!

Улиту, в самій сорочці, віднесли назад у комірчину й замкнули на ключ, який пан забрав собі. Увечері він не витерпів і пішов до холодної, щоб провести новий допит Улити, але застав її вже мертвою. Тієї ж ночі покликали попа, загорнули замучену жінку в рогожу й відвезли на цвинтар.

Нема сумніву, що Савельцев не спинився б на одній цій карі, але на другий ранок, за чаєм, староста доповів, що за ніч половина двірні розбіглася.

— А ти чого мене не попередив? Заодно з ними? га? — закричав пан.— Палиць!

Розлючений, кинувся він в казарму, але побачив, що й ті дворові, які залишилися, начебто опам'ятались і дивилися похмуро. Савельцев заметався, як поранений звір, але змушений був відступити.

— Гаразд, за мною не пропаде! — пообіцяв він, будши неспроможним цілком стримати себе.

Нашвидку звелів він запрягти бричку і помчав до міста, щоб відрекомендуватися властям, просити про введення у володіння і в той же час понюхати, чим пахне вчорашня кривава розправа.

Там він дізнався, що втікачі-дворові вже випередили його й донесли. Проте справник прийняв його гостинно і тільки напівжартома додав:

— Крутенькі-таки ви, Миколо Абрамовичу: те ж би саме та на інший манір... нишком би...

А втім, подав надію, порадив з'їздити до повітового стряпчого та до лікаря, і на закінчення сказав:

— Тільки нам доведеться погостювати у вас з цієї нагоди! вже пробачте.

— Даруйте! вважатиму за честь,— відповів Савельцев, подаючи справникові руку, в глибині долоні якої була схована крупна асигнація.

Справник трохи повагався і навіть зітхнув, але взяв...

У той час справи такого роду вважались між приказною челяддю ласим шматком. До Щучої-Заводі приїхав цілий тимчасовий відділ земського суду під головуванням самого справника. Почалося слідство. Улиту викопали з могили,

оглянули рубці на тілі і виявили, що кара не виходила з ряду звичайних і що поламу кісток і каліцтв не було.

Потім, як настала вже «адміральська година», пани чиновники попрямували до поміщика хліба-солі з'їсти. Всі тут, від голови до останнього писаря, їли й пили, вимагаючи хто чого хотів, а після обіду написали протокол, в якому значилося, що раба божа Іулита померла від апоплексії, хоч і була перед тим покарана на тілі, але злегка, по-батьківськи. Цілу ніч після того бенкетували чиновники в панському домі, закруглюючи і владновуючи справу, а Савельцев раз у раз зникав наводити довідки в калитці, де зберігалися його кровні грошики. Дворових, що повтікали, повернули назад і умовили нового поміщика не тільки простити їх за втечу, але й усій двірні відпустити відро горілки.

В результаті, введення у володіння коштувало Савельцеву половини заощаджень, зроблених у полку. Зате він показав себе в усьому блиску.

Справа, одначе, набула великого розголосу не тільки в нашій околиці, але й у губернії. Тому вона скінчилася і не так скоро, і не так щасливо, як про те мріяв Савельцев. Місяців через чотири він уже змушений був навідатися до губернського міста, а незабаром після того на Щучу-Заводь відбувся новий чиновницький наїзд. Приїхав слідчий з губернії. Улиту знову викопали, але тіло її вже почало розкладатися. Знову не знайшли ні поламів, ні каліцтв, а з допитів упевнилися, що покійниця була перед смертю п'яна й померла від апоплексії. Савельцев і цього разу вийшов обіленим, але, по завершенню додаткового слідства, привезеній з полку капітановій калитці настав швидкий і немилосердний кінець.

У різних перипетіях минуло цілих чотири роки. Справа переходила з інстанції до інстанції й була причиною чвар між судовою і адміністративною властями.

Скласяся дві думки: одна запевняла, що вчинок Савельцева являє собою один з видів перевищення поміщицької влади; друга — що справа ця містить у собі злочин, який підлягає загальним карним судам. Перша думка взяла гору.

Весь цей час Савельцев перебував на волі. Але він скоро змушений був заставити Щучу-Заводь, а потім, за великодушною згодою Анфіси Порфирівни, і Овцевоє. З дру-

жиною він зовсім примирився, бо зрозумів, що вона не менш лихої вдачі, ніж він, але водночас значно розумніша за нього і вміє ховати кінці. Навіть лютого інородця-денщика, на догоду їй, відіслав. Раз назавжди він сказав собі, що великі злочини — не жіночого розуму діло, що жінки не мають такого широкого погляду на діло, але що в катуваннях і мученнях вони, мабуть, будуть віртуозніші за чоловіків.

Почуваючи себе зв'язаним безперервним чиновницьким наглядом, він особисто змушений був стримувати себе, але нічого не мав проти того, коли дружина, стаючи на молитву, ставила поряд себе покоївку і за кожним словом щипала її, або коли вона наказувала лоскотати «дівку», яка провинилась, аж у тої виступала піна з рота, або ганяти на корді, мов коняку, підстьобуючи ззаду гарапником. Подібні катування відновлювалися в Овсецові (подружжя зі страху переїхало жити туди) майже щодня і миналися зовсім безкарно. Як видно, факт кривавої розправи з Улітою був такий уже обурливий, що перевершував дальші дрібниці й одвертав увагу від них.

Проте тітонька не забула колишніх кривд і по-давньому все загадково поглядала на чоловіка, тепер уже зовсім передчуваючи, що час її настане скоро.

Порівняно в садибі Савельцевих настала тиша. І дворові і селяни прислухалися до чуток про фази, які проходила Улітина справа, але прислухалися безмовно, терпіли і не скаржились на нові утиски. Мабуть, вони розуміли, що коли вони мулятимуть начальству очі, то цим тільки набудуть репутацію неспокійних і дадуть привід для виправдання подібних несамовитостей.

Нарешті, через чотири-п'ять років, справа закінчилася, і закінчилася зовсім несподівано. Переходячи з інстанції до інстанції, вона, через незгоди і зміни в складі адміністрації, дійшла до вищих сфер. Там, незважаючи на те, що остання губернська адміністрація вирішила обмежитися порадою Савельцеву бути надалі у вчинках своїх обережнішим, подивилися на справу інакше. З Петербурга прийшла резолюція: відставного капітана Савельцева, як не гідного дворянського звання, позбавити чинів і дворянства й віддати без строку в солдати в далекі батальйони. Вирок був безапеляційний.

Розуміється, повітова адміністрація й тут виявилася прихильною. Не зразу виконала вирішення, а таємно попередила засудженого й дала йому час, щоб зміркувати все.

Цілу ніч Савельцев радився з дружиною, обдумуючи, як йому зробити. Перспектива солдатства, як зяюча безодня, наганяла на нього панічний жах. Він надто живо пам'ятав солдатське життя і свої власні подвиги над солдатами — і тремтів, як лист, при цих спогадах.

Шпіцрутени, шпіцрутени, шпіцрутени... Каліцтва від фельдфебелевої руки, каліцтва від кожного з субалтернофіцерів, каліцтва від ротного командира. Перевернешся — б'ють, не повернешся — б'ють: ось правило. А крім того, нескінченний шлях по етапу до якої-небудь з сибірських фортець, з партією арештантів, з торбою за плечима, в супроводі конвою... І, може, кайдани! Ні, він неспроможний почати таке життя! Йому вже під сорок; від постійного пияцтва організм його майже зруйнувався — де йому? і що найстрашніше — між новими товаришами-солдатами може знайтись свідок його колишніх варварств — тоді що? Ні, ні, ні... краще віку собі вкоротити.

Але Анфіса Порфирівна була винахідлива і спритно скористувалася його відчаєм.

— Прикинься мертвим! — порадила вона, зумівши знайти в своєму деренчливому голосі ласкаві ноти.

Він глянув на неї з подивом, але водночас інстинктивно здригнувся.

— Чого дивишся! Прикинься мертвим — та й годі! — повторила вона. — Ублаготворимо поліцейських, влаштуємо з порожньою труною похорон, от і будеш нишком жити та поживати в себе в Щучій-Заводі. А я тут хазяйнуватиму.

— А з маєтком як?

— З маєтком треба вже попрощатися. На моє ім'я доведеться купчу скласти...

Він дивився на неї з острахом і думав міцну думу.

— Уб'єш ти мене! — нарешті вимовив він.

— От тобі на! Минуле, чи що згадав! Так я, мій друже, давно вже все забула. Ти ж мій чоловік; все-таки, в церкві ж повінчані... Був ти винен переді мною, дуже винен — це так; але останнім часом, слава богу, жили ми мирнесенько... Ні ти мене, ні я тебе... Чи не я тобі Овсецове заставити дозволила... га? забув? І надалі так буде. Коли яка трапиться потреба — накажу, і буде виконано. Ну-бо, ну-бо, думай швидше!

— Уб'єш, уб'єш ти мене! — повторював він позасвідомо.

Але думати було ніколи, та й виходу іншого не передбачалось. На другий день, ранс-вранці, чоловік з дружиною подалися до найближчого губернського міста, де хутко склали купчу, яка назавжди передала Щучу-Заводь у власність Анфісі Порфирівні. А по приїзді додому, як тільки настала ніч, переправили Миколу Абрамовича жити в його колишню садибу.

Тут-таки, зовсім до речі, помер старий дворовий Потап Матвеев, так що і в порожній труні потреби не було. Потапа ховали в панській труні, запросили благочинного, кількох сусідніх попів і дали знати під рукою справникові, так що коли той приїхав до Овсецова, то застав уже похорон. Хоронили болярина Миколу з пошаною і церемоніями, які подобають родовитому дворянинові.

Донесено було, що вирок над відставним капітаном Савельцевим не міг бути виконаний, бо засуджений волею божою помре. Покійний «болярин» залишився в своєму родовому гнізді і віднині почав жалюгідно животіти під ім'ям дворового Потапа Матвеева.

На другий же день Анфіса Порфирівна одягла його в синій затрапез, що залишився після Потапа, одвела куток у казармі й звеліла послати на панщину, поряд з іншими дворовими. А коли їй доповіли, що пан стоїть на ганку і просить доповісти про себе, вона різко відповіла:

— Не треба. Нехай працює; бог працю любить. Скажіть йому, поганцеві, що від його нагаїв у мене й досі спину ломить. І не смійте звати його паном. Який він пан! Він — столяр Потапко та й годі.

Подія ця сталася в усіх на очах. І дивна річ! — тим же самим сусідам, які з приводу Улитиних катувань кричали: «каторги на нього, бузувіра, мало!» — раптом стало прикро за Миколу Абрамовича.

— Якщо за кожную холопку * та в солдати — що ж це буде! — говорили одні.

— Ні, ви ось про що подумайте! Теперечки ця історія розійшлася всюди, по всіх кутках... Всякий мужичисько намотав її собі на вус... Якої ж покори чекати! — додавали інші.

Одно слово, почалися такі вільні розмови, що предводитель насилу міг угамувати невдоволених.

Минуло небагато часу, і Микола Абрамович зовсім поринув у добровільно прийнятий ним образ столяра Потапа. Разом з іншими він виконував панщизняну важку роботу,

разом з іншими їв прокисле молоко, хліб з висівками і пісні щі.

А проте програму катувань, яку малювала уява тітоньки, їй удалося виконати тільки частково.

Одного разу задумала вона поганяти чоловіка на корді, але, по-перше, напівзруйнована людина вже на самому початку кари виявилась нездатною одержати свою порцію цілком, а, по-друге, наступного дня він зник. Виявилося, що з відчаю він пішов до міста й об'явився там. Розуміється, його навіть не вислухали й вислали назад у місце проживання; але слідом за тим предводитель викликав Анфісу Порфирівну й застеріг її, щоб вона дала чоловікові спокій, бо, в разі повторення катувань, він змушений буде клопотатися про взяття маєтку її в опіку.

Потапа переселили в Овсецове, одвели окрему комірчку у флігелі й стали тримати у дворі замість блазня. Скоро Анфіса Порфирівна виписала Фомушку і дозволила йому глузувати з чоловіка скільки душі завгодно.

Фомушка впав немов сніг на голову. Це була зовсім таємнича особа, про яку ніхто доти не чув. Говорили пошепки, що він той самий син, якого пані прижила ще дівчиною, але інші запевняли, що це полюбовник пані. Одначе, зважаючи на те, що вона не виявляла ані найменших ревнощів через його подвиги в дівочій, швидше можна було назвати справедливим перше припущення.

Це був холуй у повному розумінні цього слова, нахабний, зухвалий на руку і не в міру сластолюбний. Любив франтити і мучився тим, що неодноразово намагався потрапити в загальну поміщицьку родину, але кожного разу, навіть у дрібнопомісних, зустрічав сувору відсіч. Лінивий, нічого не тямлячи в господарстві, він управляв маєтком дуже погано і вів гуляще життя, бавлячись «покійником», якого примушував танцювати, співати пісень тощо. Тітонька душі в ньому не чула і потай обдумувала, яким би чином передати йому маєток. Але тому, що за тодішнім часом тут траплялися непереможні перешкоди (Фомушка був записаний у міщани), то доводилося забезпечити любу серцеві людину позиковими листами. І справді, документи були написані заздалегідь, але вона не віддавала їх йому до рук, а сховала в бюро, відзначивши тільки шухляду, де вони були покладені.

— Ось де — дивись! А ключ — ось він, у гаманці, окремо від інших ключів! Коли вмиратиму — не лови гав!

— Де вже тоді! якнайпильніше на мене дивитимуться! Ви б мені, матінко, тепер віддали.

— Дзуськи! — знаю я вашого брата! Почуєш, що документ у руках — «красно дякую!» не скажеш, драла даси! Ні, вже нехай так! береженого й бог береже! Чого бояться? я ж не зразу помру!

Таким чином минали роки. Микола Абрамович устиг постарітись. На панщину його вже не ганяли; зрідка, за проханням Фомушки, Анфіса Порфирівна навіть давала йому шматок з панського столу і чарку горілки. Тоді він був щасливий, називав дружину «благодійницею» і дякував, торкаючись рукою землі. Цілими днями бродив він з ковінкою по двору, в незмінному синьому затрапезі, якого, здавалося, і зносити не можна було. Дивився, щоб покарання, які визначала пані, виконувалися точно, і часом нашіптував. Проте, від часу до часу, помічали, що він починає забуватися, бурмоче нісенітниці й не впізнає людей. Він сам, як видно, усвідомлював, що кінець недалеко, отож одного разу, коли Анфіса Порфирівна, віддавши звичайну данину (вона все ще боялась, щоб справа не впливла наверх) чиновникам, докорила йому: «смерті на тебе, осоружного, нема!» — він смиренно відповідав:

— Скоро, благодійнице, скоро! Савельцев уже помер, і Потапко скоро помре!

Сусіди забули про цю історію, і лише інколи розказували приїжджим гостям, як про дивовижу, про поміщика-покійника, що живе в Овсецові, на очах у властей. Іноді Микола Абрамович навіть заходив до найближчих сусідів, які були простіші (ця околиця була суцільно заселена дрібнопомісними). Прийде, побродить по двору, побачить відчинене вікно, підійде й постукає ковінкою. На цей стукіт підходив до вікна сусід і розмовляв із старим, а часом і вислав йому чарку горілки зі скибкою чорного хліба. Але в дім його не впускали.

Нарешті прийшла й бажана смерть. Для обох сторій вона була жаданою розв'язкою. Савельцев з місяць лежав на печі, виснажуваний невідомою недугою і не дістаючи лікарської допомоги, бо Анфіса Порфирівна рішуче відмовилась покликати лікаря. Помер він тихо, глибоко зітхнувши, начебто радіючи, що життєві узи раптом упали з його плечей. Зі свого боку й тітонька не журилась: смерть чоловіка звільняла від обов'язку платити щорічну данину чиновникам

Поховали Миколу Абрамовича на тому ж цвинтарі, де був похований і столяр Потап. На скромному хресті, що був поставлений над його могилою, було написано:

«Тут лежить тіло раба божого Потапа Матвеева».

Кінець тітоньки Анфіси Порфирівни був трагічний. Одного разу, коли вона вкладалася на ніч спати, улюблена її ключниця (це, проте, не заважало тітоньці катувати її так само, як і інших), яка завжди була при цьому обряді, відчинила двері спальні й покликкала:

— Чого стали! ідіть!

За цим покликом до спальні вдерлася юрма покоївок і в якусь мить задушила пані подушками.

Оскільки це трапилось вночі, то Фомушка нічого не чув, а тому й не встиг скористатися документами, які зберігалися в бюро.

Потім Овсецове, разом з придбаною Щучою-Заводдю, дісталось в спадщину батькові, як єдиному представникові роду Затрапезних у чоловічому коліні.

З цієї нагоди матінка кілька днів прожила в Овсецові, бувши присутньою при слідстві та обдаровуючи приказних.

Фомушка хоч і заявив їй про існування позикових листів, які покійниця нібито призначала йому, але матінка зовсім байдуже відповіла:

— А де вони? покажи!

І потім показала йому дорогу під чотири вітри.

ІХ. ЗАБОЛОТТЯ

В Заболотті матінка трималася зовсім інакше, ніж у Малиновці. Вона помітно себе стримувала. Не наказувала, не гарячилась, а тільки «рекомендувала», нікого не звала зневажливими зменшувальними іменами (Агашу, дарма що вона була з Малиновця, так і звала: Агашею, та ще й додавала: «люба») і зовсім забувала, що на світі є ручна розправа. Можна було подумати, що вона чогось боїться, почувуючи, що живе «на людях», і навіть ніби усвідомлює, що їй, ще не так давно небагатій дворянці, не зовсім по зубах такий великий і ласий шматок.

Заболоття було дуже велике село, що налічувало не менше півтори тисячі душ, а з присілками, до нього припи-

саними, нараховувало понад три тисячі душ чоловічої статі. Воно належало трьом власникам, з яких матінка і князь Г. володіли рівними частинами (приблизно по тисячі двісті душ кожен), а граф З.— меншою частиною, близько шестисот душ (а втім, матінка згодом купила цю частину). В селі було щось із десяти вулиць, які мали особливі найменування; посередині розкинулась торговельна площа, обставлена торговельними приміщеннями, та особливо село пишалось своїми двома просторими церквами, з яких одна, з п'ятсотпудовими дзвонами, стояла на площі, а друга, отінюючи сільське кладовище, була збудована трохи оддалік від села. Не меншу гордість селян становило й кілька кам'яних будинків, що виділялися подекуди з ряду звичайних хат, здебільшого ветхих і чорних. Це були житла багатіїв, які все село тримали в своїх руках.

Школи в селі не було, але більшість селян була грамотна або, краще сказати, напівграмотна, бо між селянами переважав трактирний промисел. Уміли написати на клапті загідженого паперу: «селетець один, чаю порц: одна іще порц.: чарка горілки дві чарки три чарки вчина» і т. д. Далі цього місцева освіта не йшла.

У давні часи Заболоття було в повному складі в одних руках у князя Г., але після смерті його воно розпалося між трьома синами. Старші два взяли по рівній частині, а молодшому приділили половинну частину і на додаток дали другий маєток у далекій губернії.

Розподіли спадщини відбувалися тоді дуже своєрідно і без будь-якої передбачливості. Ділили не землю і навіть не села, а двори. Спочатку йшли двори багатих селян, потім середніх і, нарешті, бідних, хоч би ці двори й були на віддаленні один від одного. Траплялося, наприклад, що три двори, побудовані рядом, належали трьом власникам, перебували кожен на окремому становищі, платили різні оброки, і жильці їх не могли ріднитися між собою інакше, як з допомогою особливої процедури, що була обов'язковою для всіх узагалі різнопомісних селян. Щоправда, подібні розподіли здебільшого відбувалися в оброчних маєтках, в яких для поміщика було байдуже, як і де влаштувалася та чи інша платіжна одиниця; але траплялося, що подібна плутанина допускалася і в маєтках відробіткових, особливо при виділі сьомих і чотирнадцятих частин.

Подібного ж розподілу зазнало й Заболоття. Земельна черезполосиця була надзвичайна, та для матінки було

найважливіше те, що вона завжди почувала себе обмеженою в своїх розпорядженнях. Усюди її переслідувало сусідське око й мимоволі примушувало стримуватись. Незважаючи на свою величезну пам'ять, вона дуже небагатох зі своїх селян — переважно багатих — знала в обличчя. Так що коли ми першого часу, на дозвіллі, гуляли по вулицях Заболоття,— треба ж було ознайомитися з купленим маєтком,— то за нами звичайно слідом ішла юрба хлопчаків і кричала: «Затрапезні! затрапезні!» — роблячи таким чином з родовитого дворянського прізвища каламбур. Матінка, звичайно, знала, що між цими хлопчачами є й «свої», але нічого не могла зробити. Нерідко зустрічалися й дорослі, які проходили мимо й не скидали шапок. І серед них, можливо, немало «своїх», та як їх упізнаєш? Одно слово, укоби для поміщицького самолюбства траплялись на кожному кроці, хоч я повинен сказати, що матінку не стільки засмучували ці уколи, скільки безладна земельна черезполосиця, яка завжала взятися як слід до управління.

Торговельна площа не була розподілена, і прибутки з неї ділилися пропорціонально між співвласниками. Щороку за спільною згодою встановлювалася такса з возів, крамниць, тракторів і шинку, причому торгувати на вулицях і у власних садибах хоч і дозволялось, але з умовою особливого і підсиленого податку. При цих нарадах матінці належало дві п'ятих голосів, а решта три п'ятих — іншим співвласникам. Очевидно, вона завжди залишалася в меншості.

Це хвилювало її надзвичайно. Чомусь вона уявляла собі, що торговельна площа, якщо докласти до неї рук, зробиться чимось подібним до золотого дна. Спробувала була вона збудувати на своїй садибній землі власний корпус крамниць, фасом до площі, але й тут натрапила на відсіч.

— Отак ти, чого доброго, весь торг до себе в садибу переведеш,— грубо говорили їй сусідні бурмистри, і хоч вона почала з цього приводу справу в суді, але програла її, бо втручання князя Г. пересилило її скромні грошові приношення.

Та цього мало: навіть власні селяни якийсь час не допускали її особисто розпоряджатися по торговельній площі. До переходу в її володіння вони зовсім так само, як і селяни інших частин, щороку посилали виборних, які спільно й визначали на весь рік на площі лад. Збереження цього порядку вони домагалися й тепер, отож матінці чимало зусиль коштувало, щоб одержати перемогу над селянською вольницею і здійснити своє поміщицьке право.

В усякому разі, як тільки роздивилася матінка в Заболотті, то зразу ж почала справу про розмежування, яку й вів одного разу вже згаданий Петро Дормидонтович Могильцев. Та гай-гай! — скажу тут у дужках — ні вона, ні спадкоємці її не побачили закінчення цієї справи, і тільки селянська реформа поклала край земельному сум'яттю, з'єднавши селян в одну волость, зі спільним управлінням, і давши їм змогу влаштуватися між собою на власний розсуд.

Тільки в садибі матінка була зовсім дома. В інших співвласників садиб не було, а в частині, нею купленій, виявилася досить велика площа землі осібно (понад десять десятин) з будинком, великим гаєм, просторим палісадником, що виходив на площу (обік нього вона й проектувала свій гостиний двір). Будинок був старий і незручний, і хоч як поліпшувала його матінка, всі старання її були марними. Літом у ньому жити ще можна було, але зимою, яку ми одного разу провели в Заболотті (див. розд. VII), було дуже моторошно від холоду, так що під кінець ми змушені були переселитися в контору і там, у двох кімнатах, всією родиною купчилися протягом двох місяців. Гай був занедбаний; в ньому не було ні алей, ні доріжок, і сусідство з ним було навіть неприємне, бо верхівки беріз були всіяні воронячими і грачиними гніздами, і ці птахи з ранку до ночі здіймали такий нечуваний гвалт, що зовсім заглушала людські голоси. Палісадник теж був занедбаний. Можливо, колись у ньому були влаштовані клумби з квітами, про що свідчили земляні горби, розкидані де-не-де, але за моєї пам'яті в ньому росла тільки трава, і матінка не вважала потрібним відновлювати колишні витівки.

Взагалі садиба була занедбана, і все свідчило, що власники найжджали туди лише на короткий час. Не було ні прислуги, ні дворових людей, ні птиці, ні худоби. З приїздом матінки відчинявся ганок, з кімнат с'як-так виміталось; а як тільки вона сідала в екіпаж, їхати назад, ганок знову в неї на очах замикався на ключ. Траплялося навіть, особливо взимку, що матінка й зовсім не заглядала в дім, а зупинялась у конторі, бо взагалі була невибаглива.

Заболоття славилось своїми торгами, і щотижня по вівторках в ньому збирався базар. Взимку базари бували дуже людні, але влітку дуже часто траплялося, що з'їжджалося лише кілька підвід. В старі часи торговельні пункти встановлювалися якось своєрідно, і я тепер навіть не можу

пояснити, чому, наприклад, Заболоття, що стояло осторонь великої дороги й до того ж у лощині, зробилося значним торговельним містечком.

В околиці було сім таких торговельних пунктів, за числом днів на тижні, і торговці щодня переїжджали з одного в другий. Торгували переважно полотнами і шкурами, але в крамницях можна було знайти всякий селянський товар. Особливо ж жваво відбувався трактирний торг, а тому в Заболотті, наприклад, існувало не менше десяти трактирів.

Я вже згадав, що в селі налічувалося досить багатіїв — вони ото й надавали селу характеру заможності й навіть франтівства. Деякі з них робили обороти на десятки тисяч, а інші навіть мали крамниці в Москві. Але більшість селян була бідна, жила надголодь, тулилась у ветхих, ледве живих комірчинах і цілком перебувала під п'ятою в багатіїв. Одначе навіть, що називається, зовсім злиденна голота виструнчувалася, щоб похизуватись, і найретельніше зберігала сині каптани для чоловіків і штофні тілогрії для жінок. У свята важко було навіть відрізнити багатого від бідного.

Головним заняттям селян був трактирний промисел. Більшість молодих людей майже з отроцьких літ покидала рідні оселі й наймалася служити по трактирах у містах і переважно в Москві.

Нерідко траплялося мені згодом: зайдеш у який-небудь з московських трактирів і неодмінно почувеш:

— Никаноре Васильовичу! з приїздом! дозвольте ручку!

Виявлялося, що це говорив заболотський селянин, який бачив мене ще дитиною і якимось чином упізнав і тепер.

На побивку додому приходили почасти влітку під час сінокосу, почасти в різдвяні м'ясиці, коли справляються весілля. Дома залишалися старі та жіноцтво. Трактирна метушня виснажувала й розбещувала молодих людей. Рідко можна було зустріти між ними гарних і дужих; більшість були змарнілі, слабосилі, хирляві. Особливо вражали зіпсовані зуби («від чаїв та від цукрів, та від люльочок!» — казали старики), так що це часто навіть було перешкодою при виконанні рекрутської повинності. Але промисел встановився так міцно, що виправити справу не було змоги. Інакше припинилися б оброки.

Те ж саме робилося і в присілках, але в менших розмірах. Все-таки там молодь була сіріша і солідніша і не йшла

вся хто куди, а старики навіть любили землю; крім своєї, орендували в односельців їхні земельні ділянки і старанно працювали. Там і люди були вищі на зріст, не такі миршаві. Але присілки були в села у загоні; в прибутках від площі, наприклад, не брали участі; присілкові селяни майже ніколи не обиралися на вотчинні посади і навіть у церкві, по святах, стояли позаду, відтиснуті франтуватим сільським людом.

Зате сільські жінки здебільшого були вродливі. Вільні від важкої селянської роботи, дебели, високі на зріст, вони швидше нагадували собою міщанок, ніж сільських мешканок. Обличчя їх, проте, дуже псувало вживання білил і рум'ян, а також зовсім чорні зуби, в наслідування міських купчих, в яких тоді була така мода. Про цнотливість заболотських жінок ходили несхвальні чутки, пояснювані, проте, постійною відсутністю чоловіків і любострасністю стариків, які теж провели молодість серед трактирної метушні і тому були не дуже делікатні в моральному розумінні. Нерідко між батьками і синами доходило до гучних сварок, які закінчувалися, проте, завжди однаково: молодого чоловіка закликали до вотчинної контори і при батьковій шмагали.

Свята відбувалися в Заболотті особливо пишно. З першим ударом великого дзвона в селі починався рух, і по площі проходили цілі низки виряджених парафіян у напрямі до церкви. Я любив дивитись на це видовище і завжди підбігав до ґраток, що відокремлювали наш палісадник від площі. Спершу йшли старики і взагалі чоловіки, в синіх святкових каптанах; за ними, трохи віддалік, ішли жінки в малинових, шовкових сарафанах і тілоґріях. Коло них сновигали підлітки. У церкві ці люди розташовувалися так: чоловіки займали правий бік; жіноцтво — лівий. Хлопчаки забиралися вперед, а дівчаток заганяли назад.

Відправа святами відбувалася з особливою благочинністю. Правилось дві обідні: рання в кладовищенській церкві, пізня — в сільській, яку селяни називали собором. Тут обідня правилася собором — двома священниками і дияконом. Ризи та все церковне начиння блищали золотом, місцеві образи сяяли в розкішних срібло-позолочених оправках. На правому криласі співали не дуже добре, бо туди забиралися багатії, яких не можна було не пустити, але на лівому спів був якнайкращий. Священники вражали своєю благообразністю і ситістю, що дуже рідко можна було зустріти в церквах, де парафіянами були панські селяни. Двоє

з них виголошували слова манірно, «по-московськи»¹, так, що важко було зрозуміти, і це особливо подобалося селянам. Диякон хоч і був не дуже голосистий, але, при деякій натузі, викрикував многоліття досить пристойно. Обідня тривала не менше як півтори години.

Священиків було троє, і все «вчені», такі, що скінчили курс у семінаріях, не так, як у Малиновці, де отець Іван вийшов у попи з причетників. Крім нього, було два диякони і шість причетників. Усьому причтові була одведена під садиби, біля церкви, особлива слобода, яка так і називалася «Попівське». Жили вони чисто й заможнo, ніякою хліборобською роботою особисто не займались; деякі тримали наймитів, а більшість віддавала свої земельні ділянки в оренду селянам. Прибуток від парафіян цілком забезпечував їх; до того ж у церкви був і досить значний капітал, проценти з якого теж ділилися між священно-церковнослужителями. Цього було настільки досить, що допомоги від казни заболотському причтові не належало, як, наприклад, малиновецькому.

Проте попи часто між собою сварились і заздрили один одному, бо парафій ніяк не можна було поділити з математичною точністю. Звичайно й тут діяли за тією ж метою, яка існувала при розподілі маєтків взагалі. Ділили спочатку багаті двори, потім середні і, нарешті, бідні, поширюючи цей порядок не тільки на село, але й на присілки, так що у всякому присілку в кожного попа були свої парафіяни. А через те що присілки були здебільшого дрібні, то часом доводилося через одного чи двох парафіян іти пішки за сім чи й більше верст. Одначе, незважаючи на всі старання зрівняти парафії, траплялося, що один багатій давав за славлення четвертак, а відповідний, у парафії іншого попа, за теж саме давав два гривеники. Ось це й було причиною чвар.

Взагалі, я повинен сказати, що жадібність між заболотським церковним людом, незважаючи на відносну забезпеченість, була розвинена значно сильніше, ніж у Малиновці. А втім, причетники і в Заболотті були досить бідні і завжди підозрівали попів у затаюванні спільних прибутків, особливо під час славлення. Плату, наприклад, за шлюб не

¹ Як на приклад такого манірного виголошування, вкажу на проповідь Іоанна Златоустого, яка читається у великодню заутреню. Слова: «де твоя, а де, побіда?» вимовлялися так: «іхте твоя, атте, попїтта»... І неодмінно співучо. (Прим. автора).

можна було затаїти, бо про розмір її умовлялися заздалегідь і прилюдно; а при славленні монету клали в руку священникові, який опускав її просто в кишеню. Це дуже мучило причетницькі серця. Піп міг відлучитися на хвилину й перекласти гроші в чобіт — хіба мало на які хитрощі можна пуститися! Одного разу був такий випадок, коли, вийшовши з села, причетники і диякон, які давно підозрівали попа в затаюванні, просто зажадали, щоб той повивертав кишені. І коли в кишенях, на їх думку, виявилось малувато, то вони, не довго задумуючись, повалили попа на землю, стягли з нього чоботи і вчинили ретельний обшук. На жаль, вони мали рацію і на покару відібрали в священника знайдену в чоботях суму. Розуміється, винний не скаржився.

З точки зору розташування Заболоття не являло нічого вартого уваги. Розташоване в низині, воно при тривалій негоді перетворювалося на болото, і вулиці його набували вигляду канав, переповнених грязюкою. Тільки на виїзді місцевість підвищувалася і перетиналася глибоким яром, який був поділений на дрібні клаптики й експлуатувався під городи. Проте на городах цих нічого не садилося, крім капустиної розсади, що, як видно, славилася в околиці, бо купувати її до Заболоття приїжджали здалеку. Прибутки з городів, як в інших місцях прибуток зі смуги, засіяної льоном, передавали селянським дівчатам, які за ці гроші справляли собі вбрання.

На мене особисто Заболоття справляло неприємне й навіть гнітуче враження. Я звик до людної, повної чаші, яку являв собою Малиновець. Мене цікавили і господарські роботи, і безперестанне вештання людей біля застольної, конюшень і скотного двору. Всякий куток у саду був мені знайомий, що-небудь нагадував; не тільки кожного дворowego я знав у обличчя, а й кожного мужика. Я любив говорити, розпитувати. Кріпосне право, важке і грубе в своїх формах, зближало мене з підневільною масою. Це може здатися дивним, але я й тепер ще усвідомлюю, що кріпосне право відіграло величезну роль в моєму житті, і що тільки переживши всі його фази — я міг прийти до цілковитого, свідомого й палкого заперечення його.

Заболоття, навпаки, уявлялося в моїх очах чимось подібним до нудної пустелі, в якій і поживи для дитячої цікавості не можна було знайти. В будні і в небазарні дні село немов завмирало; люди ховалися по хатах, — лише зрідка проходив хто-небудь повз палісадник до контори в

справі, та на протилежному краю площі, в якій-небудь з рідких відчинених крамниць, можна було бачити сидільців, які грали в шашки. День минав у нестерпному неробстві, яке під кінець переходило навіть в утому. На лихо, і з Агашею я рідко міг перемовитися словом, бо вона постійно зобов'язана була сидіти біля матінчиної кімнати і чекати наказів. Дуже часто заходив до неї і я, але не смів говорити голосно, щоб не перешкодити матінці.

Скажу більше: навіть у зрілому віці, зрідка наїжджаючи в Заболоття, я не міг звикнутися з його негосподарчим життям.

От і все, що я мав сказати про Заболоття. Якщо написана картина вийшла суха і недосить образна,— прошу пробачити. А втім, мені здається, що все-таки вона не буде зайвою для можливо повної характеристики «пошехонської старовини».

Отже, матінка почувала ніби інстинктивну потребу стримувати себе в новокупленому гнізді більше, ніж у Малиновці. Але заболотська справа настільки була їй до душі, що вона виглядала тут і веселіше і бадьоріше.

Звичайним її співрозмовником був приказний місцевого повітового суду, Петро Дормидонтович Могильцев.

Ще напередодні приїзду матінки по нього посилали до міста парокінну підводу, яка на другий день і привозила його. Могильцев був син дячка і народився в селі, що стояло від Заболоття за сім верст. Парафія була така бідна, що батько неспроможний був утримувати сина в семінарії; тому Петро ще хлопчиком, просто з повітового училища, пішов до повітового суду писарчуком. Чотирнадцять років він тягнув лямку, перше ніж здобув жаданий чин колезького реєстратора, але й після того все ще числився тим самим писарчуком, плекаючи лише невиразну надію на посаду столоначальника, хоча, з точки зору кляузи, здібності його були щонайкращі. В описуваний час йому було вже під тридцять, але він не журився, сказавши собі заздалегідь, що міністром йому не бути. Службою в суді він дорожив не заради одержуваної злиденної платні, а заради того, що вона давала йому певне суспільне становище і ставила його в зносини з клієнтами. Головне джерело життєвих засобів він мав не на службі, а в приватних заняттях, які сипалися на нього з усіх боків. Всі поміщики, не тільки свого повіту, але й сусідніх, знали його як вигад-

ливого борзописця і довіряли йому клопотатися в справах, так що квартира його являла собою щось ніби канцелярію, в якій, під його егідою, працювало два писарчуки.

В Заболотті він, ще до появи матінки, мав постійні справи. І вотчинні власті, і багаті селяни зверталися до нього за порадою в своїх труднощах, хоч знали, що совість у нього і направо і наліво дивиться і що він ладен одночасно служити і вашим і нашим. Він дуже часто наїжджав у Заболоття і всі його закутки знав, як свої п'ять пальців. Знав становище кожного хоч трохи непростого селянина, а про земельне безладдя, що облутувало співвласників, мав значно виразніше уявлення, ніж самі власники та їхні вотчинні повірені.

Взагалі це була дуже діяльна і викрутлива людина, яка проникла в саму суть кляузи, ні в чому не мала сумніву й жодного питання не залишала без негайної відповіді. Спи-тає бувало матінка:

— Ти мені скажи, як по закону...

— По закону так і ось так.

— Та й вони ж бо (тобто супротивна сторона) те ж саме «по закону» говорять, тільки по-їхньому виходить, що закон не на нашому боці.

— А в такому разі можна й інший закон підвести. Один закон не підходить,— інший підійде. У «Повному зібранні»* можна покопатися, сенатський указ підшукати. Та ви, добродійко, не турбуйтеся, доручіть мені.

Матінка задумувалась. Довго вона не могла звикнути до цих швидких і несподіваних відповідей, але нарешті переконалася, що коли є різні закони, та до того ж до них ще сенатські укази видаються, то, виходить, це і становить суть позовного процесу. Хто кого «перепише», в кого більше законів знайдеться, того й правда.

— Ну, припустімо,— казала вона: — знайдеш ти другий закон, а вони тобі третій навстріч вишукують.

— І на третій закон можна поясненнячко написати, чи й так влаштувати, що прохання з третім законом з написом повернуть. Аби цар у голові, та перо, та чорнило, а інше само собою прийде. Головна річ — квапитись не треба, а вести справу поволеньки, щоб тільки строків не пропускати. Побачить супротивник, що справа тягнеться без кінця, а з часом, мабуть, і самому дорожче коштуватиме — ну, і сплутається. Тоді з нього хоч мотузки сукай. Або строк пропустить, або на згоду піде.

Одно слово, Могильцев не лазив за словом до кишені, і матінці, з часом, це навіть сподобалось. Але старий бурмистер, Гарасим Терентійович, що майже завжди бував при цих нарадах, ніяк не міг примиритися з викрутами Могильцева і дуже часто на закінчення говорить:

— Ну, вже й душа в тебе, Дормидонтовичу!.. справді можна сказати: розколота надвоє.

Але Могильцев тільки хихикав у відповідь.

А проте матінка пильно стежила за кожним його кроком, чи тому, що репутація «перекинчика» пристала до нього, мабуть, навіть чи не міцніше, ніж репутація вправного ділка.

Тому мені не раз доводилося чути, як матінка, щойно вставши з постелі, вже питала Агашу:

— Сутяга встав?

— Давно вже. В конторі сидить.

— Нікуди не ходив?

— Здається, нікуди...

— Здається! тобі все «здається»! Нема щоб подивитись! Піди в контору, спитай, чи не бачив хто?

Гай-гай! даючи свій наказ, матінка з боєм усвідомлювала, що коли в Заболотті й можна було стежити за Могильцевим, то в місті руки в нього були зовсім розв'язані.

Я не стежив, звичайно, за суттю цих справ, та й згодом узнав про них тільки те, що більша частина була проваджена марно і коштувала матінці чималих витрат. А втім, суть ця й непотрібна тут, бо я згадую про справи тільки тому, що вони визначали характер дня, який ми проводили в Заболотті. Розкажу про цей день за порядком.

Матінка, як і завжди, вставала рано, але робила свій туалет трохи ретельніше, ніж у Малиновці. Господарських розпоряджень ніяких не передбачалося, навіть обід створювався якимось сам по собі. Звичайно перед приїздом панів знаходили в одному з трактирів немудрящого кухаря або навіть трактирного служника, що приїхав на побивку, і брали в садibu на час перебування пані. Потім, без відома матінки, з'являлась і провізія, як я дізнався згодом, вона була задарма придбана коштом крамарів. Матінка не була щодо цього горда і не допитувалась, звідки і яким коштом з'являвся на столі обід.

Доречно тут сказати про один звичай, що тримався в Заболотті досить довго. А саме: на другий день після приїзду матінці доповідали, що прийшли мужики на поклін. Коли вона виходила до залу, то там уже стояла юрма чоло-

віка з п'ятнадцять, і з них кожен тримав у руках мішечок. Це були гостинці, які їй дарували заболотські торговці. Гостинці склалися з пряників і горіхів найрізноманітніших сортів, ізюму, чорносливу, ріжків і селянських цукерок. А попереду неодмінно фігурував величезний, на жаль, погано випечений пряник, з витисненими на верхній скоринці кониками, чоловічками тощо, прикрашеними сухозліткою.

Матінка сідала в крісло й милостиво говорила:

— Даремно трудилися. Нащо мені така купа!

— Даруйте, добродійко, нам це радість! Самі не з'їсте, діточкам завезете! — відповідали мужички і один за одним клали гостинці на круглий обідній стіл. Потім перемовлялися ще кількома словами; матінка питала, як іде торгівля; торговці скаржились на погані часи й запевняли, що в старі часи торгували куди краще. Іноді хто-небудь сміливіший додавав:

— От, добродійко, якби ви й інші частини купили, діло пішло б у нас добре. І площа справжнього б вигляду набула, і гостиний двір справжній би збудували! А то який у наших крамничках торг... тільки морока сама!

— Справді тільки морока! — підтримували хором інші.

Матінці дуже подобались такі розмови, і вона, може, серйозно в цей час думала:

— Ось воно! І всі добрі так кажуть! всі до мене горнуть! Може, і графські мужички по секрету думають: — «ах, добре, якби Анна Павлівна нас купила! все б у нас пішло тоді добре!» — Ну, ні, дружки, заждіть! дайте Анні Павлівні перше з силами зібратися! От як збереться вона з силами...

Через чверть години прийом кінчався; матінка давала мені по жменьці горіхів і пряників і спішила до роботи.

Але продовжую розповідь про матінчин день.

Працювала вона в спальні, яка була влаштована зовсім так само, як і в Малиновці. Близько восьмої години ранку до спальні подавали чай, і матінка приймала вотчинних начальників: бурмистра і земського, людину грамотну, що служив у конторі писарем. Останню посаду звичайно займав один з причетників, який наймався громадським коштом. А втім, і бурмистрові платня йшла від громади, так що на матінку ніяких витрат по управлінню не падало.

Старого бурмистра матінка дуже любила: на її думку, це була єдина в Заболотті людина, на совість якої можна було цілком покластися. Називала вона його не інакше, як

«Гарасимушком», ніколи не примушувала стояти перед собою і пила разом з ним чай. Справді, це був чесний і бравий старик. Тоді йому було вже понад шістдесят літ, і матінка дуже-таки боялася, що от-от він помре.

— Що я тоді? Куди без нього встигну? — задалегідь журилась вона: — я тут без нього, як у темному лісі. Хоч би з десять годків ще послужив!

Я як зараз його перед собою бачу. Високий, рівний, з закинутою назад головою, в старому поярковому капелюсі, з ковінкою в руках, виступає він бувало твердою й поважною ходою з воріт, що виходили на площу, в напрямі до контори, і вся його постать сяє чесністю і зразу викликає довіру. Зустрівшись зі мною, він візьме мене за руку й питає лагідно:

— Що, граки наші, видно, набридли? Нічого, поживи в нас, придивляйся. Може, матінка Заболоття під твою державу віддасть — от і добре буде, як у знайомому місці доведеться жити. Тоді, мабуть, і граки любі будуть.

З матінкою він теж поводився щиро, без церемоній.

— Слухайся мене, добродійко, поки живий! — говорив він їй: — умру, то хоч би й захотілося з Гарасимом порадитися — а його й нема!

— Я й так слухаюсь, — жартома відповідала матінка.

— То ж бо; я поганого не пораджу. От у Поздіївій пустоші клаптик, про який оце я говорив, — в старі часи він наш був, а тепер ним графські селяни вже десять років володіють. А земля там добра, трава он яка росте!

— Чого ж ви гав лóвили, у свій час не скаржились?

— Кому скаржитись? і хто б за нас заступився? А ниньки, чуєш ти, вже й давність пройшла. Ти правди шукаєш, а вони тобі: не можна, давність пройшла, — це на правду б то!

— Ну завжди, завжди! Може, і відтягаємо!

— Дав би бог! Пошли тобі цариця небесна!..

І т. д., і т. д.

Розмови такого роду відновлялися часто і з приводу не самої Поздіївки, але завжди на самоті, щоб не винести сміття з хати і не виявити матінчиних задумів. Але не можна було їх сховати від Могильцева, без якого жодна справа не могла обійтись, і тому нерідко супротивна сторона досить докладно дізнавалася про плани і припущення матінки.

Звичайно доповідь вотчинних властей була недовга і переважно полягала в прийманні оброчної суми, яка в Заболотті збиралася круглий рік і дрібницями. Матінка кла-

цала рахівницею, наводила довідки в податковій книзі й відмічала надходження. Потім добирала сині асигнації до синіх, червоні до червоних і, відіславши земського, замикала суму в грошову скриню, яка переїжджала разом з нею з маєтку в маєток.

Години з десятої стіл застелявся планами генерального перебування, і починалася справжня справа. В нарадах головну роль грав Могильцев, але й Гарасимушко майже завжди при них був. Двері в спальню зачинялися щільно, і в сусідній кімнаті чути було тільки глухий гомін... Мене матінка посилала гуляти.

— Іди, голубчику, погуляй! — казала вона ласкаво: — в палісадничку походи, в гайочку. Якщо побачиш жінок, що збирають гриби, — жени!

Це був найнудніший для мене час. Книг ми з собою не брали; в контору ходити я не наважувався; конюшні і каретний сарай замикалися, і кучер Алемпій, користуючись цілковитою волею, або благодушествовав у трактирі, де його дурно напували чаєм, або був у конторі при судьбищах. Єдиний лакей, якого ми брали з Малиновця, був по горло зайнятий і безперервно сновигав з посудом, ножами тощо з кухні в дім і назад. Я тинявся без мети і під кінець починав відчувати голод, бо й тут, як у Малиновці, до обіду їсти не давали. В Малиновці я потай забрався б на кухню чи в погріб і там чим-небудь поживився б; але тутешній кухар був мені незнайомий, і просити було совісно. Одно слово, неробство змагало мене й настроювало на нездорові мрії. Єдина розвага полягала в тому, що іноді траплялося в траві воронення, яке випало з гнізда, і я ганявся за ним, але боявся взяти в руки: а що, як ущипне. Боявся я також і жаб, яких у гаю було безліч, і до того ж великі: а щоб, коли вона стрибне та в обличчя увіп'ється! Взагалі ми були виховані так далеко від усього живого, що всяких дурниць боялись. Ця боязнь залишилася в мене і в зрілому віці; миша, жаба, ящірка й досі самим своїм виглядом справляють на мої нерви досить сильне подразнення.

Нарешті, до мого слуху доходило, що мене кличуть. Матінка виходила до обіду о другій годині. Обід подавався із свіжої провізії, але зварений невмілими руками, дуже неапетитно. Почата раніше розмова тривала й за обідом, але я, звичайно, участі в ній не брав. Інколи матінка була весела, і це означало, що Могильцев примудрився видумати яку-небудь «штучку».

— Ото очі вирячить! — говорила вона пожвавлено: — та зажди! і в мене в голові штучка в цьому ж роді крутиться; тільки треба її обдумати. От, може, й розкажу.

— Трапляється, добродійко, такий папірець напишеш, що й до діла він зовсім не придатний, — дивишся, аж користь! — хвалиться зі свого боку Могильцев. — Адже супротивник як у лісі блукає. Читає й думає: «це не дарма! напевно, він куди-небудь далеко гачок закинув». — І почне павутину навколо себе снувати. Снує-снує, та у власній плутанині й застрягне. А ми в цей час і ще загадку йому загадаємо.

— Чудесно!

Та бувало, що матінка сідала до столу невдоволена. Очевидно, Могильцев в чому-небудь не погодився з нею, або вона, з властивою їй недовірливістю, запідозрила його. Тоді обід минав мовчки. Даремно Могильцев запевняв:

— Та не майте сумніву, довіртеся мені, добродійко! самі потім побачите...

— Я й тепер бачу, — різко відказувала матінка: — бачу я, що ти богослов, та не однослов... А ти чого комизися! — чіплялася вона й до мене: — чого надувся, не їси! Тут, голубчику, суфлеїв та кремів не заведено. Їж, щоб дають, бо й з-за столу прожену.

Потім усі мовчали, і обід хутко кінчався.

Після обіду матінка ішла до спальні, а Могильцев — до своєї кімнати, і в домі наставало сонне царство. Агаша все сиділа на низенькій лавочці біля дверей матінчиної кімнати і теж дрімала. Я, як і раніше, залишався сам і зовсім не знав, щоб з собою робити. — Чим краще бути: генералом чи архієреєм? — мигтіло у мене в голові; але запитання це вже безліч разів розв'язувалося мною то в тому, то в іншому розумінні, а потім і воно перестало цікавити. Нудьга, нудьга, нудьга! У сто раз веселіше он тим сільським хлопчикам, які граються в паці серед спорожнілої площі, не знаючи, що означає на світі самотність...

Зрозуміло, з яким нетерпінням я рахував інтервали (обід, вечірній чай, вечеря), які відділяли ранок від ночі.

Вечір знову присвячувався справам. Перед вечірнім чаєм з'являвся кухар за наказами щодо завтрашнього обіду. Але матінка, знаючи, що в Заболотті вона, в кулінарному відношенні, залежить від випадку, незмінно давала одну й ту ж саму відповідь:

— Що мені наказувати, голубчику! Що бог пошле, тим і погодуєш! Будемо ситі — хвалити бога!

— Яловичинки сьогодні не дістали, то чи не зволите щі з солониною наказати? Солонина добра.

— Ну, щець з солониною звари.

— А на смаженю — молодих тетерюків принесли...

— Ну, от і буде з нас. Щець посьорбаємо, смаженини поїмо. Та й ситесенькі.

Варто уваги, що хоч Куток (колишня садиба тітоньок-сестриць) був усього за п'ять верст від Заболоття, і там домашнє господарство ішло своєю чергою, але матінка ніколи не посилала туди за провізією під тим приводом, що різночасними вимогами вона може зробити плутанину в звітності. Тому зерно і молочні продукти продавалися на місці прасолам, а живність узимку цілком перевозилася до Малиновця.

Досить часто вечорами матінку запрошували багаті селяни чайку попиту, закусочки з'їсти. В цих випадках я був її незмінним супутником. Матінка, так би мовити, з природи горнулася до капіталу і тому поводитася дуже ласкаво з заболотськими багатіями. Деяким вона навіть позичала гроші для оборотів, звичайно, за високі проценти. З часом, коли вона остаточно вбилася в пір'я, це становило теж значну статтю прибутку.

Церемоніал прийому в селянських домах був дуже складний.

Зустрічали матінку всім домом біля воріт (при першому відвіданні хазяїн стояв попереду з хлібом-сіллю); потім пропускали її вперед і садовили під образами. Але з хазяїв ніхто, навіть старі, не сідали, хоч як не наполягала матінка.

— Не куповані ноги — і постоїмо! — чулося у відповідь.

Кімната, в якій нас приймали, була, звичайно, найпросторіша в домі; її задалегідь мили й чистили і перед образами засвічували лампади. Стіл, накритий строкатою ярославською скатеркою, був заставлений тарілками з закусками. Так називалися крамничні ласощі, про які я говорив вище. Потім подавалося біле вино в чарках, інколи навіть горілка, і чай. Безперестанку чути було:

— Не осудіть!

— Не скривдіть!

— Призволяйтесь!

Розмова відбувалася ділова: про торги, про підряди, про ціни на товари. Деякі з селян постачали в казну полбтна,

шкіри, солдатське сукно тощо і розказували, до яких треба вдаватися фортелів, щоб підряд справно зійшов з рук. Час минав досить жваво, тільки душно в кімнаті було, бо вся родина хазяйська вважала за обов'язок 'бути при прийомі. Навіть на вулиці збиралася перед вікнами чимала юрба цікавих.

На десяту годину ми вже були дома, і я лягав спати стомлений, майже хворий.

Так тривало три-чотири дні (матінка рідко приїжджала на довший строк); нарешті, після раннього обіду, до ганку під'їжджала парокінна підвода, в яку садовили Могильцева, а на другий день, на світанку, покидали Заболоття й ми.

— Що, подобається тобі в Заболотті? весело? — пита-ла мене матінка.

— Ах, матінко! — вигукував я у відповідь, стараючись зобразити на обличчі захоплення¹.

Х. ТІТОНЬКА ЛАСУХА

Так звали тітоньку Раїсу Порфирівну Ахлопину за її гостинність і любов до ласого шматка. Жила вона від нас далеко, в Р., більш як за півтораста верст, внаслідок чого ми дуже рідко бачились. Одначе, старенька не забувала нас і до дня ангелів і народжень акуратно прислала братікові і сестриці поздоровні листи. Розуміється, їй відповідали тим самим.

Раїчку віддали заміж дуже рано, менше шістнадцяти років за р-ського городничого. Дівчина вона була смирна, добра, покірлива і досить вродлива, але, ще будучи отроковицею, вже любила попоїсти. Судженому її стукнуло вже під п'ятдесят років, і замість правої ноги, яку відірвало ядром в поході на турка, він ходив на дерев'янці, орудуючи нею,

¹ До речі, наведу тут цікавий факт, якому не знайшлося місця в розповіді. Серед селян заболотської вотчини, що перейшли у власність до матінки, був один, на прізвище Бодрецов, якого називали «паном». Справді, в нього було власних п'ятдесят душ селян, куплених на ім'я попереднього власника. Поміщик не втручався в його управління, незважаючи на те, що на «пана» раз у раз надходили скарги. На скаргах цих поміщик писав: «ці селяни є власність Бодрецова, а власність для мене священна». Коли маєток був куплений матінкою, вона з селянами Бодрецова вчинила на законній підставі, тобто здійснила своє поміщицьке право на них *de facto*. (Прим. автора).

проте, дуже проворно. Поза всім тим, партія ця вважалася завидною, завдяки службовому станові майора. Р. було велике торговельне місто на судноплавній ріці, яка влітку за-харашувалась барками, що звичайно залишалися там і на зимівлю. Багато було в Р. значних капіталістів, чимала кількість розкольників, а головне, разом із суднами приходила ціла громада робочого люду з паспортами і без паспортів. Одно слово, круглий рік у місті панувало те метушливе безладдя, коло якого можна було гріти руки, знаючи наперед, що тут чорт погу зламає, перше ніж до чого-небудь дошукається.

Як видно, цією солодкою певністю зогрівалося й майорське серце. З ранку до вечора, взимку і влітку, Петро Спиридонович кульгав, постукуючи дерев'яною, по базару, гостинному двору, набережній, заходив до товстосумів, шукав, нюхав і, звичайно, дошукувався й донюхувався. Років через десять діяльного городництва, коли він задумав одружитися з Раїчкою, в нього був уже добрий капітал, хоч по службі він і не вважався вимогливим. Ласкавим він був і брав не даремно, а за діло. Купці обдаровували його навіть «за любов», за те, що він хрестив у них дітей, за те, що він не забував іменин, а часто й запрясто заходив чаю попити. Щомісяця посилали йому «належне» (не за страх, а за совість), і якщо була потреба, то за неї дарували окремо. Але не за умовою, а стільки, скільки бог на душу покладе, щоб не образливо було. І він ніколи не мав приводу ображатися і навіть переконався, що ласка впливає значно сильніше, ніж грубе вимагательство. Тільки з робочим людом він поводився трохи простіше, ну, та на те ж він і робочий люд, щоб з ним недовго «розмовляти». — «Є пашпорт? — ось тобі такса, виймай четвертак! — Нема пашпорта — плати цілий карбованець, а ні, то й острог недалеко!» — І знову-таки без вимагательства, а за «правилом».

Років через двадцять після одруження він помер, оплаканий громадянами, залишивши дружині значний капітал (під кінець його налічували на чотириста тисяч асигнаціями) і дочку п'яти років. Раїса Порфірівна за нікчемну суму купила на вигоні десятин з десять земель, біля самої міської межі, і влаштувалася там. Збудувала просторий дім, розвела город і фруктовий сад, заповнила порожні будівлі домашньою худобою та всякою птицею і зажила, як у селі. Садиба була майже ідеальна, бо поєднувала сільські вигоди з міськими. Базар під руками, церкв і не перелічити, знайомих

скільки завгодно, а коли Леночка стала підростати, то й учителів не бракувало.

Відгодувавши Леночку до міри пишної російської красуні, вона берегла її дома до вісімнадцяти років і тільки тоді вирішила віддати заміж за поручика Красавіна, людину смирну і теж заможну. Та молодих від себе не відпустила, а оселила разом з собою. Усім там було добре; всяка кімната мала свій апетитний характер і навівала апетитні думки, отож не тільки домашні з ранку до вечора їли, ласували і гладшали, але й кожна прийшла людина почувала себе схильною чого-небудь покуштувати. Прислуга зібралася весела, жвава, яка буває тільки в справді добрих панів. У передпокої раз у раз лунав дзвінок і чути було голоси:

— Дома?

— Будь ласка! тільки що їсти сіли.

Входив гість, за ним прибував інший, і ніколи не траплялося, щоб кому-небудь чого-небудь невивстачило. Всього було доволі: індичка, то індичка, гуска, то гуска. Іжте на здоров'я, а якщо мало, то й курчаточко можна звеліти за смажити. За чверть години буде готове. Не те, що в Малиновці, де один гусячий полоток на всю родину дрібними шматочками поріжуть та ще хочуть, щоб і на другий день залишилися.

Але через рік трапилось нещастя. Леночка померла з родів, залишивши на руках у п'ятдесятилітньої матері новонароджену дочку Сашеньку. А невдовзі після смерті дружини помер і поручик Красавін.

Це було велике горе, і в тітоньки довгий час не висихали очі. Згадалося, що їй уже п'ятдесят літ, що скоро настане старість, а, може, й смерть — на кого вона покине Сашеньку? Правда, що вона досі не знала анінайменшої хворості, але ж на смерть і життя божа воля. Здорова, здорова — і раптом хвора. Шия ж у неї он яка коротка, чи довго до гріха! Писала була вона до сестриці Ольги Порфирівни, запрошувала її до себе жити, але, по-перше, Ольга Порфирівна була ще старша за неї, по-друге, вона в той час хазяйнувала в Малиновці і, головне, ніяк не погоджувалась залишити сестрицю Машу. А жити з Марією Порфирівною тітонька не бажала, знаючи її пустотливість і дивацтва, через які її добре впорядкований дім міг би в один місяць перевернутися догори дном. Інших сестер Раїса Порфирівна теж не полюбляла, та й розбрелися вони по далеких губерніях, так що і не знайдеш, мабуть. А щодо чоловікової рідні, то її

хоч і багато було, але покійний майор ніколи не жив з нею в злагоді і навіть, помираючи, застерігав від неї дружину.

— Гляди, після моєї смерті братіки, може, найдуть,— казав він: — послуги пропонуватимуть, то ти їх від себе проганяй!

Нарешті тяжке горе відійшло-таки на задній план, і тітонька усією силою старечої ніжності прив'язалась до Сашеньки. Леліяля її, плакала, забороняла прислужі ходити повз її кімнату, коли вона спала, і поволі підгодовувала. Головною її мрією, про здійснення якої вона щодня молилась, було дожити до того часу, коли Сашеньці мине шістнадцять років.

— Віддам її за хорошого чоловіка заміж та й помру,— говорила вона собі, але потай додавала:—а може, бог дасть, і поживу ще з ними.

Зі свого боку, і Сашенька відповідала бабусі такою самою палкою прив'язаністю. І стара і мала не надивляться одна на одну, отож бабуся, в справах маєтку, що залишився від покійного зятя, навіть радилася з внучкою, і коли її казали, що Сашенька ще мала, не тямить, то старенька впевнено відповідала:

— Вона б то не тямить! та ви її про що завгодно спитайте, вона на все відповідь дасть! І обід замовити і по саду розпорядитися... ось вона в мене яка!

Одно слово, це був один з тих незвичайних домів, де всім жилося привільно: і панам, і прислужі. Всі любили одно одного і особливо леліяляли Сашеньку, визнаючи її хазяйкою не тільки нарівні з бабусею, а навіть, мабуть, вище. І чим довше жили, тим життя ставало приємнішим. Гніздо остаточно влаштувалось, сад розрісся і був переповнений усякими ласощами, корови давали молока більше, ніж в інших людей, навіть чотири вівці, яких бабуся завела на догоду внучці, ягнились двічі на рік і приводили не по одному, а по двоє ягнят зразу.

— От і день минув! та ще як минув—і не помітили! Тихо, мирно! — говорила бабуся, відпускаючи внучку спати.— Молись, Сашенько, проси милості, щоб і завтрашній день був такий самий!

Якраз тільки повторення одного й того самого дня й треба було.

Я вже сказав вище, що наша родина майже зовсім не бачилася з Ахлопіними. Але одного разу, коли я приїхав до Малиновця на канікули з Москви, де я тільки що почав

учитися, матінка згадала, що 28 червня будуть іменини Раїси Порфирівни. Сама їхати в Р. вона не мала часу, тому вона вирішила послати кого-небудь з дітей. На щастя, вибір її припав на мене.

Іхав я на своїх, цілих два дні з половиною, сам, без прислуги, тільки в супроводі кучера Алемпія. Зупинялися через кожні тридцять верст у сільських хатах, бо з путівця на великий шлях виїжджали тільки верст за сорок від Р. Нарешті, за два дні до родинного свята ми досягли мети подорожі. Була вже сьома година вечора, коли наша бричка, проминувши курне місто, спинилася перед ганком ахлопінського дому, але сонце ще стояло досить високо. Будинок був одноповерховий, з мезоніном, один з тих формених будинків, які раз у раз траплялися в поміщицьких садибах; різниця полягала тільки в тому, що поміщицькі будинки були здебільшого нефарбовані, почорнілі від старості і недостачі ремонту, а тут навіть зовні все виглядало світло і чисто, наче тільки що відремонтоване. З одного боку дому розташовані були господарські будівлі; з другого, з-за пофарбованого тину, виглядав сад, навколо обсаджений липами, які починали вже зацвітати. В повітрі почувався вже вечір з його прохолодою; липа далеко поширювала солодкі пахощі. Мене зразу охопило почуття віради і спокою, особливо після тривалої дороги й душного міста, яке тільки що обдало нас смородом і курявою.

Нас зустріла молода покоївка, яка ніколи мене не бачила, але начебто відчула, що я тут буду бажаним гостем.

— Просимо! просимо! — дзвінко запрошувала вона: — вони до баньки пішли, зараз вернуться, а потім чай питимуть. Як про вас доповісти?

Я назвав себе.

— Ах, ти, господи! Затрапезні! А пані наче почували. Ще вчора ранком тільки й говорили: «от якби братік Василь Порфиринович згадав!» — Просимо! просимо! Зараз прийдуть! зараз!

Вона швидко зникла, здавши мене на руки старикові-служі, який, дізнавшись, що приїхав молодий Затрапезний, теж чогось зрадів і почав спішити.

— Просимо! Просимо! — говорив він: — тітонька ще вчора немов почувала: «от, мовляв, якби братік Василь Порфиринович про день ангела мого згадав!»

Він провів мене через довгу, на четверо вікон, залу до вітальні і потім до невеликої їдальні, де друга покоївка на-

кривала стіл для чаю і теж зраділа й підтвердила, що серце тітоньчине «почувало».

Не минуло й десяти хвилин, як я вже стояв лицем до лица з тітонькою і кухиною.

Тітонька, товстенька, невелика на зріст бабуся, ще баборо несла свій сьомий десяток літ. Обличчя її, кругле, пухле, зі щоками, вкритими старечим рум'янцем, лисніло після бані; очі досить-таки запливли, але ще жваво світилися в своїх щілінках; губи, соковиті й рожеві, усміхались, на підборідді вигравала ямочка, зуби були всі цілі. На голові в неї був білий старечий чепчик, трохи вологий після миття; на плечах вільно висів темненький шерстяний капот, без будь-якого натяку на талію. Чи була вона коли-небудь гарна — цього не можна було вгадати, але, в усякому разі, і тепер дивитися на неї було дуже приємно.

Сашенька була в повному розумінні дванадцятилітня російська красуня. Коли хочете, вона нагадувала собою бабусю, але так, як нагадує трояндова брунька, що розпукується, свою сусідку, троянду, яка обсіпається. Біле, з ледве помітною жовтиною, як у густих вершках, обличчя, рум'янець на всю щоку, червоні губи, ямочка посеред підборіддя, великі чорні очі, густе пасмо чорного волосся на голові — все обіцяло, що в недалекому майбутньому вона розвіється в справжню красуню. Як і в бабусі, на голові в неї був чепчик, трохи, проте фасонистіший, а одягнена вона була в такий самий темний шерстяний капот без талії.

— Нікаша? — вгадувала тітонька, пильно придивляючись до мене.

— Він самий.

— Ах, любий! ах, рідний! та який же ти великий! — вигукнула вона, обіймаючи мене своїми коротенькими руками: — та невже ти вчишся, що ти в мундирчик одягнений! А ось і Сашенька моя. Ач, бабусею одяглася, а все через те, що надто вже назустріч поспішала... Поцілуйтесь, рідні! племінниця ж вона твоя... Пограйтесь разом, побігайте вже, дяденьку з племінницею.

Ми поцілувались, і мені здалося навіть, що Сашенька зробила кніксен.

— Ах, дяденьку, мені так давно хотілось познайомитися з вами! — сказала вона: — і який же на вас мундирчик гарний!

— Як же! дам я йому в тітки рідної в мундирі ходити! — підхопила тітонька: — ось по саду бігатимете, в землі вива-

ляється, — на що мундирчик схожий буде! Ось я тобі кацавейку стару дам, та й ходи в ній на здоров'я! а в свято до обідні, коли захочеш, у всьому параді до церкви пойдеш!

Мені минав тоді дванадцятий рік. Це найнестерпніший вік у дитинстві, той вік, коли хлопчик починає уявляти себе дорослим. Він стає дуже чутливим до всякого жарту, хоч би й найневиннішого; старається говорити басом, пошикувати, неохоче бере участь в іграх, вдає серйозного, набундючується. Взагалі, як то кажуть, козириться. Козирився і я. На цій підставі, я на останній станції перемінив свою куртку на мундир; і на цій самій підставі двократна згадка про мундир — начебто я ним чванюся! — особливо ж обцянка замінити його кацавейкою дійняли мене за живе.

— Я своїм мундиром пишаюсь! — відповів я; але, мабуть, вираз мого обличчя був при цьому такий дурний, що тітонька вгадала завдану мені образу й зареготалась.

— Дурниця! дурниця, голубчику! — жартувала вона: — мундирчик твій ми шануємо, а все-таки сховаємо, а тобі кацавейку дамо! Бігай у ній, веселися... чого надуватися! Та ось іще що! чи не хочеш у баньку піти після дороги? ми тільки що помились... Ах, добре в баньці! Стара Акуля хутко тебе виміє, а ми з чаєм підждемо!

— Підіть, дяденьку, в баньку! — зі свого боку улесливим голосом упрощувала мене Сашенька.

Це була друга образа. Дозволити себе, дорослого юнака, мити жінці... це вже ні на що не схоже!

— Широ дякую, тітонько! я в баню йти не бажаю! — сказав я холодно й навіть з домішкою гидливості в голосі.

— Ах, та ти, певно, старої Акулі засоромився! так їй же, голубчику, понад сімдесят! і вміє ж вона мити! ще татонька твого мила, коли в Малиновці жила. Дурниця, добродію, дурниця! Іди-но в баньку та й мийся! в чужий монастир зі своїм уставом не ходи! Настюшо! скажи Акуліні, та проведи його в баню!

Одно слово, мене і в баньці вимили, і того ж вечора одягли в кацавейку.

— От і прекрасно! і вільно тобі, і не простудишся після баньки! — вигукнула тітонька, побачивши мене в новому костюмі.— Пий-но чай на здоров'я, а потім полуничок з вершечками попоїмо. Нема лиха без добра: поки ти мився, а ми і ягідок встигли назбирати. Мало їх ще, щойно поспівати почали, ми самі вперше їмо.

Чай був смачний, здобні булки — напрочуд смачні, вершки — ще смачніші. Я їв, аж за вухами ляцало, а тітонька, дивлячись на мене, тихо раділа. Потім прийшла черга й для полуничок; тітонька поділила назбиране на дві частини: мені і Сашеньці, а собі взяла тільки одну ягідку.

— Розговіюсь, та й буде з мене! іншим разом я, чого доброго, і більше за вас з'їм,— мовила вона.

Чай скінчився о восьмій годині. Сонце вже сідало. Ми хотіли йти в сад, але тітонька відрадила: може, роса буде, після бані й простудитися не важко.

— Краще сядемо та на сонечко подивимось, чи чисте воно, батечку, сяде!

Сонце сідало чудово. Наполовину його вже не було видно, і край заходу розлилася широка золота смуга. Небо було зовсім чисте, синє; тільки деякі хмарки, легкі й перисті, плавля яка куди, теж пронизані золотом. Тітонька сиділа в кріслі прямо проти зникаючого світила, хрестилася і старечим голоском наспівувала: «Світе тихий...»

— Якби не Сашенька — здається б...— мовила вона, але, не докінчивши, казала далі: — хороший день буде завтра, погожий; косити вже біля дворів почали — робота в погожий день швидше піде. Щоб й казати! Потрудяться мужички, стомляться, цілий день косою махавши, та потім і потішаються, що з їхньої роботи принаймні хоч пуття вийшло. Трави тепер чудові, ярина теж добре вродила. І сіңця, і соломки — всього доволі буде. От мужичок і зітхне. От ми й не сіємо, і не жнемо, а нам добре живеться,— нехай і трудящим буде добре.

О десятій годині подали вечерю, і на закінчення на столі знову з'явилось... блюдо полуниць!

— Це ще що! — здивувалася тітонька: — адже таким маніром ви мене на свято без ягід залишите! Приїдуть гості, і частувати не буде чим.

— Це, пані, Іван Михайлович прислали!

— Ах, кум дорогий! Усе він отак! Сусід це наш,— звернулася тітонька до мене: — тут-таки обік живе, теж садами займається. Служив він у покійного Петра Спиридоновича дільничним приставом,— ну, і збив праведними трудами копійчину про чорний день. Так, добре при покійному було, тихо, смирно, ні кляуз, ні скарг.— нічого такого! Ходить бувало сердечний друг по місту, дерев'яною постукує, і всякому ото він ласкаве слово скаже. Постукає у вікно до якого-небудь кума — в усьому місті він дітей хрестив —

спитає: «самовар на столі?» — Готовий, добродію. — Зайде, вип'є склянку, і знову пішов постукувати. І уяви собі, як добре в нас виходило: 28-го я іменинниця, а 29-го він. Так два дні поспіль бувало і йде в нас бенкет бучний.

Тітонька розчулилася і втерла сльозинку.

— А втім, і тепер поскаржитись не можу, — казала далі вона: — кругом живе люд тихий, доброзвичайний, на бога не нарікає, дивиться весело, немов і прикростей на світі нема. Ох, та й не люблю я отих... задумливих! Я їй прислугу тримаю веселу; люблю, щоб коло мене з задоволеними обличчями ходили, розмовляли, пісень співали. А якщо хто незадоволений мною, того я силою не тримаю. Хоч і кріпки мої, а я все-таки пам'ятаю, що людині іноді важко себе переламати. Кожного божого дня все ті самі та ті самі кімнати, та й з посудом морочся — хоч кому шию намозолить! Розумію я це, мій друже, і ціню, коли прислуга з веселощами працю свою приймає. От тільки Акуля з Родивоном — з чоловічої прислуги він один у домі й є, а інші все дівчата — все щось про себе мугикають. Ну, та це вже від старості. Подумай, адже Акулі вже років з вісімдесят. Няньчила вона мене ще ось такеньку і досі про Малиновець згадує. Ах, та й добре було там при матінці Надії Гаврилівні!

Коли дійшла черга до блюда з полуницями, тітонька розфілософствувалась.

— От, — говорила вона: — як бог ото премудро влаштував. Нема того, щоб у саду все разом поспіло, а всякій ягоді, всякому фруктові свою чергу визначено. До Петра — полуниця, до казанської — малина, на Іллі — вишня, на другого спаса — яблука, груші, сливи. А в проміжках — смородина, агрус. На цілі два місяці ласощів вистачить. Дивлячись на це, і ми в своїх справах стараємось наслідувати. У мене в дворі чотири корівки, і ніколи не бувало, щоб усі разом телелись. Одна в Пилипівку телиться, друга — у великий піст, третя — в Петрівку, а остання в обжинки. Круглий рік у нас і молочко, і вершечки, і маслечко — все своє. А на свято й своє теляточко є. От післязавтра побачиш, якого ми бичка на день мого ангела випоїли! Сама сьогодні ранком ходила дивитися на нього: лежить, очі заплашувши, не ворухнеться. Жаль бідолашенького, а доводиться різати. Ну, та й те ж сказати: не людина а худобина.

На закінчення старенька встала з-за стола й сказала:

— А тепер і спатоньки пора. Поїли, поговорили — та й у постельку. Ти, дружочку, з доріжки міцніше засни, і буди тебе не звелю.

Ми попрощалися по-старовинному. Тітонька спершу подавала ручку для поцілунку, потім цілувала в губи і нарешті знову подавала ручку. На закінчення хрестила і відпускала.

Мені відвели кімнату осторонь, з вікном, що виходило в сад. У кімнаті все мало вигляд затишний, чистий, свіжий. Кризь відчинене вікно вдиралися пахощі літньої теплої ночі.

На ліжку, яке не викликало ані найменших побоювань щодо паразитів, було постелено два пишно підбиті пуховики, накрите чистою білизною. Роздягти мене прийшла молоденька дівчина. Протягом вечора я вже встиг перемогти в собі напущену поважність і не без приємності віддав себе в розпорядження Насті.

— Сподобалося вам у нас, паничу? — спитала вона в мене.

— Дуже.

— Це ще що! заждіть, що в Раїсин день буде! Стіл тоді у великій залі накриють, та й там не всі пани розмістяться, до вітальні багато хто перейде. Двох кухарів з міста покличемо, та кухарка наша допомагатиме. Пані й не сідають до столу, а все ходять, гостей частують. Так хіба чогонебудь проміж розмов з'їдять.

— А багато вас, дівчат, у домі в тітоньки?

— Чотири. Феклуша — панночку доглядає, шиє, а ми три за столом служимо, кімнати прибираємо. Стару пані няня доглядає. Вона й спить у пані в спальні, на підлозі, на повстинці. З дитинства, значить, таку звичку взяла. Ну, тепер спочивайте, Христос із вами! та не прокидайтесь рано, а коли захочеться.

Вона вклала мене в постіль, укрила ковдрою, потім зачинила вікно й пішла.

Ледве поклав я голову на подушку, як уже відчув, що мене розгойдує на всі боки, наче в човні. Пуховики були такі м'які, що я лежав ніби розпростертий у повітрі. Одна мить — і я всім еством поринув у ту пестливу млу, яка називається дитячим сном.

Я прокинувся ранком, близько десятої години, тобто проспавши щось із півдоби. Прокинувся зовсім свіжий, без найменшої втоми. Настя, як виявилось, вже не раз прислухалася біля дверей і прийшла якраз вчасно, щоб подати мені одягтися й умитися.

— Пани вже попили чаю, в саду гуляють,— сказала вона: — зараз кофе питимуть, а вам самовар готовий. І чайку, і кофійку нап'єтесь.

Та я, як тільки прокинувся, згадав про наших коней і про Алемпія, і тому перше ніж йти до їдальні, побіг до конюшень. Алемпій, як звичайно, сидів на стовпчику біля конюшні й курив з носогрійки. Мені здалося, що він за ніч зробився начебто товщим.

— Ну, що, Алемпію, коні відпочили? — спитав я.

— Що їм робиться! конюшні тут просторі, сіно запашне, овес чистий... Три дні постоять — і не втримаєш.

— Ну, а ти... виспався? добре тобі?

— Ви спитайте, кому тут не добре? Харч тут вільний, разів з чотири на день їдять. А захочеш ще попоїсти — їж, зроби ласку! Знову ж і волю дано. Я ще коли встав; і коней устиг прибрати, і до міста з Якимом, тутешнім кучером, ходив, всі закутки оббігав. Велике тут місто, народу на базарі, барок на річці — страх! Яким, признатися, мені чарочку в трактирі підніс, бо в тітоньки щодо цього суворо.

Цілий день минув у приємностях. Спершу чай пили, потім кофе, потім снідали, обідали, після обіду десерт подавали, потім протоквашу з молодю сметаною, потім знову пили чай, нарешті вечеряли. Особливо мені сподобалася за обідом «няня», якої я двічі накладав на тарілку. І в нас, у Малиновці, часом готували цю страву, але вона була зовсім не така смачна. Їли справно. губи в усіх були масні, навіть очі іскрились. А тітонька тимчасом усе примушувала й примушувала.

— Їжте, дружки, Христос із вами. Їжа в нас легка, здорова; коли й зайве з'їсте — лиха не буде! Оливкою животик змажемо — і як рукою зніме!

У проміжках між їжею ми з Сашею бігали по саду, ловили одне одного, бігали наввипередки, хоч, признаюся, одноманітність цих ігор скоро мене втомила. Саша помітила це.

— Вам, братіку, нудно зі мною? — спитала вона сумно.

— Ні, нічого! А от вам як! завжди ви самі та самі!

Вона розказала мені, що їй зовсім не нудно, а якщо й трапляється занудьгувати, то вона йде до сусідських дітей, які і в неї бувають у гостях; що вона, проте, буднями і вчиться, і тільки тепер, з нагоди мого приїзду, бабуся звільнила її від уроків.

— Ну, перестаньмо бігати, коли вам нудно, давайте так розмовляти,— сказала вона наприкінці:— у вас в закладі важко? Багато уроків задають?

Я охоче став розповідати і, розуміється, дав волю уяві.

— Я, Сашенько, Цицерона* вже прочитав, а в дальшому класі до Юлія Цезаря** візьмусь.

— Хто такий Цицерон?

— Римський сенатор. Він урятував римську республіку від Катіліни. Ах, якби ви знали, яка це чудова річ, його промова проти Катіліни!***. «Quousque tandem, Catilina, abutere patientia nostra!»¹— продекламував я захоплено.

— А мені казали, що Рим гуси врятували?

— Гуси самі собою, а Цицерон сам собою... А з математики ми логарифми проходитимемо. От важко буде!

— Зате вченим зробітесь.

— Я, сестрице, хочу професором бути.

— Ви які науки більше любите?

— Я найбільше російську мову люблю. У нас вправи задають, перекладання, особливо з Карамзіна****. Це наш найкращий російський письменник. «Удар вічового дзвона залунав, і здригнулися серця новгородців» — ось як він писав! Інший би сказав: «залунав удар вічового дзвона, і серця новгородців здригнулись», а він знав, на яких словах наголос зробити!

Розмовляючи таким чином, ми скоро зблизилися на «ти», так що під кінець вона, не без хвилювання, спитала мене:

— А ти довго в нас погостюєш?

— Ранком після Петра встану якнайраніше, зберуся — та й гайда, сестрице!

— Господи, хоч би з тиждень погостював!

— Не можна, голубонько, матінка пресуворо наказала. Якщо не повернись, як сказано, нікуди потім не пустить. І не просись.

Саша поскаржилась на мене бабусі, але старенька, потуживши разом з внучкою з нагоди мого скорого від'їзду, на кінець одначе похвалила мене.

— Слухайся татонька з матінкою,— сказала вона:— батьківське серце, воно пам'ятливе. Іноді й причини справжньої нема, а воно все за дитину болить, та на думки наво-

¹ Доки ж, Катіліно, ти зловживатимеш нашим терпінням!

дить. Чи не трапалося чого, чи здоровий, чи не поламався екіпаж, лихі люди в дорозі чи не скривдили? Хоч про себе скажу. Чи далеко звідси до міста, а пустиш бувало покійницю Леночку до знайомих увечері повеселитися: — «Я, матінко, об одинадцятій годині повернуся», — а я вже з десятої години сяду коло вікна та й сиджу. Посидиш, задрімаєш, прокинешся, знову задрімаєш — дивишся, а вже й північ близько. Що таке? Чи здорова? Чи не трапалося чого? Послати спитати совісно: осудять; скажуть: ото неспокійна стара, доньці повеселитися не дасть. Та до години, до другої й проморочишся. Отак воно. Ні вже, голубчику, їдь! коли татонько з матінкою чекають, то й говорити нема чого.

Увечері, звичайно, правила всеношну й заповнили дім запахом ладану. Тітка напоїла чаєм і нагодувала причт і нас, але сама не пила, не їла й сиділа зосереджена, готуючись до наступаючого свята. Навіть говорити уникала, а лише зрідка перекидалася коротенькими фразами. Покоївки теж поводилися статечно, ступали тихо, говорили пошепки. Зразу ж після того, як пішов причт, мене вклали спати, і дім раніше, ніж звичайно, затих.

На другий день, з восьмої години, ми подались до обідні в найближчу міську церкву і, розуміється, приїхали на «часи». Після повернення додому почалося іменинне свято, на якому були присутні найіменитіші особи з міста. Погода була чудова, і іменинний обід відбувся в саду. Все зійшло, як по маслу; пили і їли вдосталь, а теля, про яке мене завдалегідь попереджала тітонька, виявилось в повному розумінні слова чудовим.

Я не стану описувати решту часу, проведеного в тітоньки, але пам'ятаю, що мені страшенно не хотілось їхати. На ранок після Петра мене зібрали, постачили всякого роду їстівним і гостинцями, поблагословили й вирушили.

Приїхавши до Малиновця, я докладно розповідав братам (Стьоба вже перейшов до останнього класу, а Гриша теж склав екзамен з відзнакою) про розливне море, в якому я купався чотири дні, і роздав їм привезені гостинці.

— А ми, брат, тут полотками живились, — сумно мовив Стьоба: — та проте, вчора останній скінчили. *Finis polotcoviorum!*¹

¹ Кінець полоткам!

Після цього я вже не бачив тітоньки Раїси Порфирівни, але вона жила ще довго. Вигодувавши Сашеньку на дорослу дівчию, віддала її заміж за «хорошого» чоловіка, але не відпустила від себе, а прийняла зятя в дім. Таким чином її мрії здійснилися цілком.

Чи були в її житті прикраси, крім тих, яких тимчасово завдала смерть її чоловіка і дочки,— я не знаю. В усякому разі старість її можна було уподібнити тихому сяйву вечірньої зорі, коли сонце вже остаточно сховалося за обрій, і на заході світиться ледве-ледве видний відблиск його проміння, а вдалині плавають хмари, що являють образ соління, варіння, мочіння та всяких гарнірів,— що теж відігравали в її житті неабияку роль. Прізвисько «ласухи» залишилося за нею до кінця.

Я не раз згодом проїжджав повз Р., та якось завжди забував заглянути в ахлопінську садибу. Чув одначе, що садиба стоїть і досі в цілковитій недоторканості, як і за життя старенької; тільки за садовим тином уже не так тихо, як у часи колишні, а чути неугавне щебетання молодих і свіжих голосів. Це щебечуть внуки і внучки Сашеньчині (ї вона, в свою чергу, овдовіла), діти двох її синів, які самі влаштувалися в Петербурзі, а дітей покинули на руки бабусі. Один з цих синів перебуває на службі, просувається швидко і до кожного свята чого-небудь чекає. Другий поки що ліберальничає, але теж починає скоса кидати очима направо і наліво, отож не дивно, що незабаром і він почне томитися з наближенням свят.

Сашенька успадкувала від бабусі роль пестунки. І сама їсть, і діточок підгодовує. Всім вона приготувала забезпечений шматок і живе серед своїх пташеняток безболісно, мирно й нітрохи не обтяжуючись шістдесятилітньою старістю, яка зовсім непомітно, без найменших застережень підкралась до неї.

Чи пам'ятає вона про мене — я не думаю. Принаймні сини її не вважали потрібним познайомитися зі мною. Та й не дивно: я ж доводжусь їм четвероюрідним дідусем, а на цьому ступені спорідненості й сама пам'ять про узи мимоволі зникає. До того ж обидва вони цілком проникли в суть сучасного життя. Один — таємний радник; другий хоч і запізнівся, але теж на добрій дорозі стоїть. А я ні в що не проник, живу немов у муромському лісі і почуваю, як поступово, одна по одній, падають ланки, що зв'язували мене з життям.

Так «писачок»...

О, «писачки» російські! з кожним роком ви плодитесь і множитеся, і наповнюєте землю вітчизняну віршами і прозою; але коли ж ви в міру людського віку виростете?

ХІ. БРАТІК ФЕДОС

Крім описаних вище чотирьох тіток, у мене було ще п'ять, які жили в далеких губерніях і з ними наша родина не підтримувала майже ніяких стосунків. З сином однієї з них, Поліксени Порфірівни, виданої заміж в Оренбурзьку губернію за башкирця Половникова, я познайомився досить оригінальним способом.

Одного разу, — це було наприкінці жовтня, глибокої осені, — родина наша сиділа за вечірнім чаєм, як з дівочої стрімголов прибігла дівчина й доповіла матінці:

— Пані! вас мужчина в дівочій питає.

— Який ще мужчина?

— Не знаю. Скажи, каже, що Федос прийшов...

— І лихо вас, безголових, не бере! Піди, спитай: хто? чого?

Дівчина побігла, але матінка, як звичайно, не витерпіла, встала з-за стола й пішла слідом за нею.

В дівочій, освітленій ледве блимаючим лойовим недогарком, сидів на скрині мужчина в дубленому кошушку.

— Хто такий? Звідни? чого? — кинула йому матінка і, звертаючись до дівчат, які сиділи за прядками, додала: — та зніміть же зі свічки! не видно нічого!

Мужчина встав. Це був молодий чоловік років двадцяти п'яти, середнього зросту, здоровий, кремезний. Обличчя широке, з випнутими вилицями, голова обстрижена в скобку, волосся обхоплював чорний ремінь. Від чобіт уся дівоча просмерділася ворванню.

— Федос Половников, Василя Порфіровича племінник, Поліксени Порфірівни син.

— Паспорт!

Федос покопався за пазухою і подав папір. В папері значилося, що пред'явник цього — дворянин Оренбурзької губернії, Федос Миколаїв Половников тощо. Підписана вона була белебейвським повітовим предводителем дворянства.

— А я звідки знаю! — крикнула матінка, прочитавши папір: — на лобі ж у тебе не написано, що ти племінник!

Може, паспорт той у тебе фальшивий? Може, ти солдат-утікач! Убив кого-небудь, а паспорт украв!

— Та ні. Я Федос Миколаїв Половников, Василя Порфировича племінник. Правда.

— А чого б ти сюди завітав, дозволь тебе спитати? Є в тебе своє сільце, і жив би в ньому з матір'ю зі своєю!

— Матінка минулої весни померла, а батько ще до неї помер. Матінчине сільце за борги продали, а після батька тільки рушниця залишилась. Ні кола в мене, ні двора. От і надумав я: піду до рідних, та й на людей подивитися захотілось. І матінка, вмираючи, говорила: «іди, Федосе, до Машиновця, до братіка Василя Порфировича — він тебе не залишить».

— Це за дві тисячі верст прийшов киселю сьорбати... прошу покійно! племінничок знайшовся! Ніколи не повірю. І маєток, бач, промотав... А коли ти промотав, то я чим винна? Він промотав, а я, будь ласка, з ним морочся! Відішлю я тебе в земський суд — там розберуть, племінник ти чи солдат-утікач.

— Це як ви хочете.

Вимовляючи свої погрози, матінка однак не могла зрозуміти: чи племінник Федос чи солдат-утікач — по суті їй було однаково; але якщо він справді племінник, то як же не прийняти його? Проженеш його — він, чого доброго, в канаві замерзне; в земський суд вирядити його — назад звідти пришлють... А справа тимчасом набуде розголосу, суціді говоритимуть: от Анна Павлівна яка, чоловіковому племінникові кутка не дала.

— І в який же час, ледачий, прийшов! — сказала вона вже лагідніше: — два тижні поспіль дощик іде, всі дороги затопив, за сіном на поле проїхати не можна, а він чалапає та чалапає по грязюці. І хоч би написав, попередив... Ну, хай, скидай кожушок, сиди тут, поки я чоловіченькові не відрапортую.

Та коли вона вернулася до їдальні, серце в неї знову розкипілось.

— З племінничком вітаю! — звернулась вона до батька: — Поліксени Порфирівни синок, Федос Миколайович... Нема чого сказати, наїлодила-таки покійниця свекрушечка, Надія Гаврилівна, царство небесне, родичів!

Батько, який при всякій несподіванці завжди розгублювався, при цій вістці ще більше роздратувався, ніж матінка.

— Який ще Федос? — кричав він: — гнати його звідси! гнати! Ніякого Федоса у мене в рідні нема! Не племінник він, а солдат-утікач! Гонить його!

— Стривай, зажди! — знову полагіднішала матінка: — криком ділу не зарадиш, а треба його до ладу розпитати, як і що. Поклич-но його сюди! — наказала вона лакеєві.

Через хвилину до їдальні увійшов білявий хлопець, у білій сорочці на випуск, з грубого полотна й дуже заношений, в штанах з смугастою пістрі, засунутих у чоботи. Він був підперезаний тоненьким шнурком, на якому висів роговий гребінець. Коли він зайшов, у кімнаті поширився огидний сморід ворвані.

— Скинь! скинь чоботища! ото насмердів! — крикнув до нього батько.

Федос безмовно вийшов і вернувся вже босий. Він став біля дверей і, здавалося, покійно чекав, куди його приділять...

— Ну-бо, покажи знову паспорт... Треба прикмети перевірити, — почала матінка.

Федос засунув руку в кишеню й подав папір. Матінка читала вголос:

— «Зріст два аршини п'ять вершків» — здається, так: «обличчя чисте» — так; «очі голубі, волосся на голові біляве, вуса і бороду голить, ніс і рот звичайні; особлива прикмета: на грудях біля лівого соска родимка завбільшки як гривеник»... Кінька! візьми свічку! подивись!

Лакей Конон, що прислужував за столом, підійшов до Федоса зі свічкою, розсунув розріз на сорочці й відповів:

— Так!

— Ну, якщо так, то, значить, ти самий і є. Одначе, цього мало; на світі білявих та з голубими очима хоч гать гати. Коли ти Поліксени Порфирівни синок, розкажуй, яка вона була з себе?

Федос і цю вимогу виконав виразно, не запинаючись.

— Так, чи що? — звернулася матінка до батька: — кажи, добродію! ти сестрицю свою повинен пам'ятати, а я і в очі її не бачила.

— Не знаю! не знаю! — бурмотів батько, як звичайно, ухиляючись від певної відповіді. Одначе, видно було, що розповідь новознайденого родича відповідала дійсності.

— Ну, гаразд. Припустімо, що ти наш племінничок, чого ж ти до нас завітав? Хіба мало в тебе рідних? Самих тіток скільки! Чому ти до них не пішов?

— Та так матінка, помираючи, говорила...

— А якщо ми тебе не приймемо?

— Як ви хочете, тільки я на перший раз вирішив у вас влаштуватися.

— Вирішив! він вирішив!.. ах ти, преосоружний! — крикнула матінка, вся тремтячи від хвилювання, і, закусивши губу, підійшла близько до Федоса. — Ти спитай перше, як дядько з тіткою вирішать... Він вирішив! Іди з-перед моїх очей геть, чекай у дівочій, поки я надумаю, як з тобою вчинити!

Після того, як Федос пішов, матінка якийсь час сиділа, похитуючись на стільці, і обдумувала.

— Не знаю, де й спати його покласти, — мовила вона нарешті: — і не придумаю! Якщо внизу, де перше лимар Степан жив, то там з самої осені не топлено. Ну, вже ведіть його до Василиси в застольну. Не велика штука, ніч і на лаві переспить. Кожушок у нього є, щоб укритися, а повстину й подушчину, з стареньких, звідси дайте. Та ще чи не курить він, борони боже! щоб і не думав!

Наказ цей був виконаний уже прислугою.

Ніч матінка провела тривожно. Раз у раз будила чергову покоївку, яка спала на підлозі біля дверей її спальні, посилаючи її до застольної, і наказала, щоб Василиса зовсім не дозволяла Федосові курити.

— Ну, що Федоско? спить? — питала вона дівчину, як та верталася.

— Спить.

— Не курить?

— Василиса каже: люлечку на ганку викурив.

— Ото ж бо, «люлечку»! А я що наказувала?

Ранком матінка ледве прокинулась, як уже звернулася з запитанням:

— Устав?

— Ще до світанку в клуню молотити пішов.

Звістка ця зм'якшила матінку. Пішов молотити — виходить, не хоче дурно хліб їсти, — майнуло в неї в голові. І слідом за тим звеліла витопити в нижньому поверсі кімнату, поставити ліжко, стіл і табуретку та влаштувати там Федоса. Їжу матінка вирішила посилати йому з панського столу.

— А коли благородно поводитися буде — і з собою обідати посадовимо!

Весь цей день Федос працював нарівні з іншими панщинниками. Молотильник з нього виявився чудовий, ішов на

чолі цепу, стукав ціпом не поспішаючи, рівно, плавно і прямо, і навхрест. Коли стемніло, його покликали до матінки.

— Що це тобі молотити здумалось? — спитала вона його ласкаво.

— А чого ж так сидіти! Я всю дорогу йшов, працював. День чи два йдеш, а потім зупинишся, питаєш, чи нема роботи де. Де поореш, де покосиш, пожнеш. З тиждень на одному місці попрацюєш, мене в цей час годують і на дорогу хлібця дадуть, а часом і гривеничок. І знову за два-три дні я вільно верст з п'ятдесят пройду. Та я, тітонько, й іншу роботу виконувати можу: і личака виплету, і іграшку для дітей з дерева виріжу, і на полювання піду, дичинки здохну.

— Ось ти який! Ну, поживи в нас! Я тобі звеліла вниз кімнату витопити. Там тобі і тепленько і затишненько буде. Обідати зверху носитимуть, а потім, може, і ближче зійдемося. Та ти не муч себе. Не все працюй, і посидь. Я чула, ти тютюн куриш?

— Курю, тітонько! та ви не турбуйтеся, у мене на тютюн гроші знайдуться.

Федос поліз до кишені й вийняв звідти пригорщу мідних і дрібних срібних монет.

— Що ж, можна зрідка й покурити, тільки будь обережний, мій друже, не впусти. Ну, іди поки що, Христос з тобою!

З того часу Федос оселився внизу разом з собакою Трезорком, що його якимось дуже швидко привчив до себе. Покоївки зі сміхом розказували, що він з собакою з одної посудини і п'є і їсть, що він його просто в морду цілує, поноску носити вивчив тощо.

— І накурено ж у нього тютюнищем в комірчині — не продихнути! навіть Трезорко чхає, — говорили вони: — а нагіджено, накапощено — страх!

Зі свого боку, він на приміщення не скаржився, а тільки нарікав на їжу.

— Скажіть тітоньці, — доручав він покоївкам: — мені б хліба та щець більше, а ласощів не треба.

Справедливість вимагає сказати, що прохання його було задоволено.

Скоро він роздобув десь рушницю та інший мисливський припас і приніс матінці дві пари тетерюків.

— Ну, спасибі тобі, от ми і смаженю маємо! — подякувала йому матінка: — самі поїмо, і ти з нами покуштуєш.

Гей, хто там! занесіть-но кухареві одного тетерюка, нехай сьогодні до обіду засмажить, а інших у погріб віддайте... Спасибі, дружочку!

Ми, діти, дуже зацікавились Федосом. Частенько бігав я через дівочий ганок, без шапки, в самій куртці, до нього в кімнату, ризкуючи бути покараним. Але довго не наважувався зайти. Прийдеш, прочиниш двері, заглянеш та й знов утечеш. Та одного разу він затримав мене.

— Ти чого ж до мене тільки заглядаєш, а не зайдеш? не бійся, не вкушу.

Я стояв перед ним збентежений і мовчав.

— Чого став? зайти! — запросив він: — подивись, яко-го я коня тобі баского вирівав! Хоч сто верст на ньому мчи — не запариться!

Він показав мені дерев'яного коника, грубо зробленого, в якого під животом вирізаний був чотирикутний отвір, а по боках його фігурні стовпчики, що мали зображати ноги. Потім покликав Трезорка й став робити з ним фокуси.

— Шерш! — крикнув він, кидаючи в куток скоринку хліба.

Трезорко кинувся скільки сили, але, досягши мети, не взяв скоринку в зуби, а зупинився, як укопаний, і підняв ногу.

— Це він стойку робить. Хоч дві години простоїть, не поворухнеться. Піль, аппорт! — знову крикнув він.

Трезорко схопив скоринку й приніс її Федосові.

— Тепер давай її сюди! — сказав Федос, відбираючи скоринку й кладучи її Трезоркові на ніс. — Слухай команду: аз, буки, глаголь, добро...

Федос одвернувся від Трезорка, начебто забув про нього. Хвилини зо дві він сидів мовчки, так що у Трезорка потоками полилася слина з одвислих губ.

— Єсть! — скомандував Федос несподівано.

Трезор умить підкинув скоринку догори й на льоту проковтнув її.

— От пес! — хвалився Федос: — неосвічений був, навіть гавкати до пуття не вмів, а я його грамоти навчив. На полювання зі мною вже два рази ходив. Бачив ти, скільки я глухарів твоєї матінці переносив?

— Вони в нас, братіку, в погребі лежать.

— І лежатимуть, поки не протухнуть. Це вже такий звичай у вас.

— А вам, братіку, весело тут?

— Які там веселощі! Живу — та й годі з мене. Оце молотив, тепер — відпочиваю. Ашати (по-башкирськи: «їсти») от мало дають — це погано. Ну, та тепер зима, а в нас у Башкирії в цей час усі голодують. Взимку хліб з висівками башкир їсть, та так охляне, аж страх! А настане весна, пожеребляться кобили, почне башкир кумис пити — за місяць його так рознесе, що й не впізнаєш.

— Невже... від кумису?

— Так, кобиляче молоко кисле так називається... — Я й вас би навчив, як його робити, та ви, мабуть, гидува-тимете. Скажете: кобилятина! А треба б вам — бачиш, ти виснажений який! І вам їсти погано дають... Куди тільки вона, матінка твоя, береже! Хоч би гроші, а то... їжу!

Він обмацав мене й казав далі:

— Шкіра та кістки! І погуляти вас не пускають, усе в кімнатах держать. Хочеш, я тобі лижі зроблю. От сніг на-падає, всі по черзі кататися будете.

— Та матінка... Братіку, попросить матінку!

— Послухає вона мене... коли б не так! Одначе, біжи, брат, наверх — бо ще кинуться! — Коли-небудь у свято, після обіду, я сам до вас заберуся, поки старі сплять.

Одно слово, чим довше він жив, тим більше весь дім зникав до нього. Двірня полюбила його, бо він хоч і «пан», а однаково, що свій брат; матінка була задоволена, бо племінник виявився тверезий і роботящий. Раз у раз виявляв-ся в нього який-небудь новий талант: то коня підкує на ди-во, то піч справить, якщо курить, то шибку у вікні вста-вить. Спочатку матінка боялася, щоб моральність у дівочій не зіпсувалась, але й тут усе було гаразд. Від часу до часу він одначе зникав. Піде, і два-три дні його не видно. Тоді в матінки знову розгулювалась уява.

— Ну, спом'яніть моє слово, що він утікач-солдат! — щохвилини непокоїлась вона.

Треба сказати, що вона, зразу ж після приїзду Федоса, написала до белебеївського предводителя дворянства листа, в якому питала, чи справді ним був виданий документ Фе-досу Половникову; але минуло вже понад півтора місяця, а відповіді не було. Мовчанка ця була джерелом великих тривог, які при всякій нагоді відновлювались.

— Де побував? — питала вона, коли Федос вертався з своїх тимчасових відлучок.

— Мужичок тут один, верст за десять, допомги змоло-тити просив.

— Мужичок? чи не молодичка?

— А може, і молодичка. Всі ниньки, і мужики і молодіці, через холод в козушках ходять — не розбереш!

Матінці ставало досадно. Все ж таки рідний — міг би й своїм послужити! Чого йому! і теплесенько, і ситесенько тут... здається, чого кращого! А він, на тобі, пішов за десять верст, до чужого мужика помагати!

Та Федос, зробивши екскурсію, засиджувався дома, і досада миналася. До того ж і з Белебея папір прийшов, з якого було видно, що Федос є справжній, справдешній Федос, тітоньки Поліксени Порфірівни син, ото ж і з цього боку сумніву не було.

Варто уваги, що серед загальних симпатій, які здобув до себе Половников, один батько ставився до нього не тільки байдуже, а майже гидливо. Випадково зустрічаючись з ним, Федос підходив до нього «до ручки», але батько хутко ховав руки за спину й холодно промовляв:— «ну, будь здоров! прохोдь, прохोдь!» — Позаочі він називав його не інакше, як «кобилятник», запевняв, що він поганій, бо сире кобиляче м'ясо жере, і нетерпляче питав матінку:

— Чи довго цей кобилятник наш дім поганитиме? Посуд, посуд же після нього на стіл подавати не смійте! Він же, поганець, з собакою з одної миски їсть!

Можливо, завдяки цій інстинктивній огиді батьковій, думці про те, щоб Федос від часу до часу приходив обідати наверх, не судилося здійснитись. Але на вечірній чай його зрідка запрошували. Він приходив у тому ж самому вигляді, як і під час першої своєї появи в Малиновці, тільки сорочку надівав чисту. Звертався він виключно до матінки.

— От би вам, тітонько, в нашу сторону перебратися та там би оселю збудувати,— спокушав він.

— А що?

— Земля в нас чорна-чорна, на сажень завглибшки. Як розорють цілину, то аж лисніє. Ліс — дубовий, річок багато, а по берегах усе луки заплавні — трава от яка росте, немов очерет буйна!

— А манна з неба не падає?

— Ні, я правду кажу, не хвастаю. Справді незвичайна земля в нашій стороні.

— Хто ж на ній живе? поміщики, чи що?

— Ні, башкири. Башкиро-мещеряцьке військо таке є; — як заволоділи з самого початку землею, то й тепер вона вважається їхньою. Меж нема, межування зроду не було;

скільки оком окинеш — все башкирам належить. А втім, останнім часом і поміщики, які розумніші, заглядати в ту сторону стали. Скільки вже ділянок до них відійшло; оселять селян, та й розводять господарство.

— Але ж землю, мабуть, купити треба!

— Зовсім дурницю коштує. Кантонному начальникові по гривенику за десятину заплатити, та громаді, за ухвалу, відер з десять горілки поставити — скільки хоч відміряють.

— Ах, дідько його бери, та й годі!

Матінка аж повернулася на стільці при самій думці, як би воно добре вийшло. Якийсь час вона мовчала; мабуть, у голові її вже роїлися мрії. Купити землі — та якнайбільше — та селян без землі на вивіз душ з п'ятсот, теж не дорого, від сорока до п'ятдесяти карбованців за душу, та й оселити їх там. Земля ж нова — скільки вона приплоду дасть! Коней розвести, овець...

— У нас від самих коней добрий прибуток одержати можна, — далі спокушав Федос: — годівля їх майже нічого не коштує — і зиму і літо в степу; взимку з-під снігу корм дістають... А в Мензелінську, між іншим, ярмарок буває: здалеку туди приїжджають, добрі ціни дають. Знову ж овечі шкури, вовна...

— Та замовкни ти, зроби ласку!

— Як хочете, а я б вам цю справу чудово влаштував!

Але матінка витверезувалась так само швидко, як і захоплювалась.

Мрії розвіялись, і через кілька хвилин вона вже цілком повернулася до дійсності.

— Ні, голубчику, — сказала вона: — нам від свого місця тікати не доводиться. Там діло налагодити — тут занепаде; тут хазяйнуватимеш — там пуття не доб'єшся. Нема нічого гіршого, як позаочі розпоряджатися, а переїжджати з місця на місце отаку кількість верст — і грошей не вистачить.

Одначе, в усякому разі, розповідь Федосова так зацікавила матінку, що вона й потім, при всякому новому побаченні з ним, говорила:

— А ну-бо розкажи про сторону про свою, розкажи!

Повторюю: Федос так сподобався матінці, що вона йому навіть суконний козакин і шаровари наказала пошити.

— Недобре все в сорочці ходити; ось і тіло в тебе крізь дірку видно, — сказала вона: — гості можуть приїхати — осудять, скажуть: племінника рідного в плоскінній сорочці

водять. А крім того, і до церкви у свято піти... Все ж у козакинчику краще.

Федос не суперечив і надів козакин, хоч і неохоче. Проте мені й самому здалося, що сорочка була йому більше до лиця.

— Скажи, христа-ради, навіщо ти своє місце покинув? — добивалася іноді від нього матінка.

— Та так... і не було коло чого, та й не все ж на одному місці сидіти; захотілося й на людей подивитись.

— Все ж треба собі до одного якого-небудь місця приулитись. Припустімо, тепер ти в нас приулився, але не станеш же ти тут вік вікувати. От ми по зимах у Москві збираємось жити. Дому не опалюватимемо, віконниці позабиваємо — з ким ти тут залишишся?

— Піду собі!

— Та куди ти підеш, непутяща ти людино?!

— Паспорт у мене є, не тільки світу, що у вікні. Піду собі.

— Заторочив одно: піду та піду. Пити, їсти треба. От про що говорять.

— Знайду. Без їжі не залишусь.

— За прикажчика, абощо, найнявся б. Ти сільські роботи знаєш, — це нічого казати, покластись на тебе можна. Всякий поміщик з охотою візьме.

— Не до лиця мені з поміщиками морочитися.

Одно слово, на всі подібні запитання Федос відказував загадково, що матінку дуже бентежило. Іноді їй здавалося, та чи не буїтвіник він? Хоч у той час не тільки про нігілістів, але й про чиновників відомства державного майна* (згодом їх називали поміщиками «емісарами Пугачова»**) не було чути.

«І не розбереш його, що за людина така! — думалося їй: — бродить без потреби: взяв та й пішов — хіба між людьми так водиться? Мабуть, заразу яку-небудь розносить!»

З цієї нагоди вона покликала на раду навіть старосту Федота.

— Що? як у нас? все гаразд? — спитала матінка.

— Все, здається, слава богу, — відповів Федот, одначе, потай вагаючись, чи не трапилося чого-небудь, про що матінка дізналася перше за нього.

— Чого мнешся! Федос як?

— Нічого, пані, і Федос Миколайович... Тільки диво це! пан, а як себе непокоїть!

— Ну, і нехай непокоїться — це його діло. Чи не шепочеться він — ось про що я кажу.

— З ким, пані, в нас шепотіться!.. Нема, слава богу, здається, нічого!

— То ж бо «нічого»! ти мені гляди! Ти перший відповідатимеш, коли що трапиться!

Після цієї наради матінка остаточно заспокоїлась і стала дедалі прихильнішою до Федоса. Одного разу навіть запропонувала йому гривеничок.

— Ось тобі гривеничок! — сказала вона: — це на тютюн. Коли свій вийде, купи свіженького.

Але Федос відмовився.

— Широ дякую, — відповів він: — я на тому тижні в мужичка три дні проробив, так він півкарбованця дав. Цілий запас у мене тепер тютюну, на довго стане.

— Півкарбованця! он як! Ну, і слава богу, що добрі люди не залишають тебе.

Матінка трохи образилась: їй здалося, що в словах Федоса є темний натяк на її скупість.

«Півкарбованця! Це щоб я півкарбованця йому дала — за що, про що! — думалося їй: — на вас, волоцюг, не напасешся півкарбованців! Ситий, одягнений, чого ще треба!»

В одну неділю Федос виконав свою обіцянку й забрався після обіду до нас, дітей. І батько і мати відпочивали в спальнях. Ми ледве чутно походжали по великій залі й говорили пошепки, боячись розбудити гувернантку, яка сиділа в кутку в кріслі і теж дрімала.

— От і я, братця, до вас прийшов! — привітав він нас: — а ви все в клітці та в клітці, немов острожні, сидите... Ех, голубчики, погана ваша справа! Чого носи повісили? давайте гратися!

Ми мовчки показали на гувернантку.

— Нічого, нехай відьма прокинеться! а стане розмовляти, ми їй рота затулимо! У що ж ми гратимемось? в конячки? Ну, хай так! Тільки я, братця, по-дворянськи не вмію, а по-селянськи навчу вас гратися. Ось вам мотузки.

Він вийняв з кишені два пучки мотузків і став їх розв'язувати.

— Я по-дворянськи нічого не вмію робити — серце не лежить! — каже він: — інша річ до мужичка прийдеш... «Здрастуйте!» — Здрастуй. — «А як тебе величати?» —

Яремою.— «Ну, будь здоров, Яремо!» — Наче вік укупі жили! Станеш до нього на роботу — і він рядом з тобою, і косить, і молотить, всяку роботу спільно виконує; сядеш обідати — і він тут-таки; ті самі щі, той самий хліб... Та ви, мабуть, і не знаєте, який-такий мужик є... так, думаєте, тварина! А воно ні, братця, він не тварина! пам'ятайте це: людина він! У бога є книга така, то мужик у ній страстотерпцем записаний... Давайте ж по-селянськи в коники гра-тися. Ось я, мужик, вийшов на поле коней ловити, ось у мене й кормушка з вівсом у руках (він зробив з подолу сорочки подобу кормушки),— а ви, коні, в табуні пасетесь. Тікайте від мене тепер, а я до вас підходитиму... Спочатку ви не піддавайтесь. Набік кидайтесь; киньтесь — та й зупиніться... А потім, як я з кормушкою ближче стану, ви поволеньки до вівса й підходьте... Овес, братця, ласа річ; рідко коли його мужицька конячка бачить!

Ми пустилися навскач у куток, Федос за нами. Здійнявся вереск, гвалт; гувернантка схопилась, як стріпана, і дивилася перелякано на нас.

— Що таке, що таке! — кричала вона.— Діти! по місцях, цю ж хвилину! Негг¹ Федос! де ви тут узиялися?

— По шучому велінню, по моему хотінню... Ах, Маріє Андріївно! красуне! дозвольте залишитися, з дітьми погра-тися!

Слово «красуня» і смиренний вигляд, якого прибрав Федос, видимо зласкавили Марію Андріївну.

— Це не я... а Анна Павлівна...

— Що Анна Павлівна! Анна Павлівна тепер сні веселі бачить... Красуне! хочете, я для вас колесом через усю залу пройдуся?

І пройшовся.

— Хочете, навприсядки потанцюю?

І потанцював, та так потанцював, що сувора Марія Андріївна за боки бралась від сміху й уривчасто схлипувала:

— О, Негг Федос! Негг Федос!

Нарешті зохотився басом октаву взяти, і справді загув так, немов у нього разом усі мокротки піднялися і в горлі за-клекотіли.

— О, Негг Федос! Негг Федос! — заходила Марія Андріївна.

¹ Пане.

Потім ми відновили гру в коні. І орали, і боронували, і показували, як підвода парою везе засідателя... Гамір знявся такий, що нарешті матінка прокинулась і захопила нас зненацька.

— Це що таке! зараз по місцях! — почувся в дверях грізний окрик.

Ну, і була ж у нас тут історія!..

Минула масляна, молотьба закінчилась, настав цілковитий відпочинок. Жалібно загув наш дев'ятипудовий дзвін, закликаючи говільниковів.

Батенько з тітоньками-сестрицями щодня їздили до церкви, готуючись до причастя. Тільки покоївки все працювали, отож Федос не витримав і сказав одній з них:

— Подивлюсь я на вас — справжня у вас каторга! І першого тижня посту відпочити не дадуть.

Розуміється, слова ці були переказані матінці й зняли цілу бурю.

— Так і є! Так я й знала, що він бунтівник! — сказала вона і, поклавши Федоса, прикрикнула на нього: — Ти що ото Оришці про каторгу говорив? Хочеш, я тебе, як бунтівника, до земського суду віддам!

— Віддайте! — відповів він байдуже.

— Ото ж бо «віддайте»! Там не подивляться на те, що ти пан, — так відшмагають, що краще й не треба! Племянничок знайшовся!.. Будь ласка! Ти б, ніж бунтувати, краще б до церкви ходив та богу молився.

Цієї поради Федос послухав і на другому тижні дуже старанно говорив.

Настала відлига. Весна була рання, а великдень — пізній, в половині квітня. Сонце гріло по-весняному; на дорогах з'явилися калюжі; верхівки горбків стали оголюватись; нарешті прилетіли шпаки й заселили на кінному дворі всі шпаківні. І в домі зробилося світліше й веселіше, немов і в зашпакльовані кругом кімнати заглянула весна. Так би, здається, і полетів далеко-далеко на волю!

Федос ставав задумливим. Від часу розмови, з приводу «каторги», він замовк. Кілька разів матінка, в якої від серця скоро відлягало, посилала кликати його чай пити, але він наказував відповідати, що в нього «сили нема», і не приходив.

— Ну, якщо гніватися на мене зволить, нехай супиться, — сердилась матінка: — аби пошанували, а збитку бог не дав!

А втім, на великдень, на заутрені, він як слід похристувався з усіма, а після пізньої обідні навіть розговівся з нами.

Наприкінці квітня поля вже так просохли, що на яровому з'явилися перші сохи. З доріг теж поволі зійшла вода.

Матінка сподівалася, що Федос з першою сохою виїде в поле, а їй, навпаки, зовсім несподівано доповіли, що він уночі зник і пожитки свої забрав, тільки козакин покинув.

— Мабуть, мужичок який-небудь на поміч поорати закликав! — обурювалась матінка: — от нехай повернеться, я йому заспіваю!

Та минуло три дні, минув тиждень, другий — Федос не повертався.

Федос зник, зник без сліду, без знаку; немов дим розтанув.

Чи виїв він кому очі? чи так, марно тиняючись по світу, потонув у повітряній пучині?

ХІІ. ПОЇЗДКИ ДО МОСКВИ

Поїздки ці я поділяю на літні і зимові, бо і ті й другі залишили в мене різні враження. Перші були приємні, останні нічого, крім нудьги і втоми, не давали.

Влітку, до вступу в казенний заклад, я зовсім у Москві не бував, але, щоб не повертатися до цього предмета, забіжу трохи наперед і розкажу про мою першу поїздку в «серце Росії», для вступу в шестикласний дворянський інститут, тільки що перейменованій з університетського пансіону.

Це було на початку серпня, і матінка сама зібралася разом зі мною. Взагалі в усіх важливих справах вона покладалася тільки на власну спритність. Інститутське начальство їй було знайоме, бо всі мої старші брати виховувалися в університетському пансіоні; тому їй думалося, що коли я й буду з якого-небудь предмета слабеньким, то, за допомогою її прохань, до мене будуть поблажливі. Крім того, вона була певна, що коли буде особисто присутньою при екзамені (а це допускалося), то і я *не посмію* відповідати погано...

Стояв чудовий, напівосінній серпневий день. Я встав раненько і цілий ранок пробігав по саду, прощаючись з усіма куточками і часом стаючи навколішки, цілуючи землю. Чи була це справжня, щира екзальтація, чи тільки напускне наслідування яких-небудь прикладів, вичитаних з книжок,

які випадково потрапляли під руку,— вирішити не берусь. А втім, швидше скиляюсь на користь останнього припущення, бо не пам'ятаю, щоб у мені відбувався в той час який-небудь душевний рух. Згодом те ж саме явище не раз повторювалося, коли я, вже продовжуючи виховання в Петербурзі, їздив додому на канікули. Звичайно змовлялося три-чотири вихованці з москвичів; всі разом брали місця в одному й тому самому диліжансі й завжди наказували спитися, не доїжджаючи до Всесвятського, на горі, з якої видно було Москву. Ми вилазили з екіпажів, ставали навколішки й цілували землю...

Ми виїхали з Малиновця близько години після полудня. До Москви налічувалося сто тридцять п'ять верст (зимова дорога скорочувалась верст на п'ятнадцять), і тому що подорож звичайно робилася «на своїх», то треба було провести в дорозі не менше двох днів з половиною. До першої станції (Гришкове), тридцять верст, треба було доїхати завидна.

Я вже на самому початку цієї хроніки описав місцевість, що оточувала Малиновець. Невеселе було це місце, навіть похмуре; але все-таки, коли ми проїхали кілька верст, мені здалося, що я вирвався з ув'язнення на простір. Живлюще повітря, насичене запахом хвойних дерев, охоплювало з усіх боків; дихалося легко і вільно; коляска на старовинних круглих ресорах тихо заколисувала. Їхали легкою рисою, не більше шести верст на годину, і на кожній гаті, на кожній піщаній смузі пускали кбней повільною ходою. Час від часу Конон-лакей зіскакував з козел, ішов пішки за коляскою, збирав білі гриби, яких по обидва боки дороги росло безліч. Матінка дрімала; Агаша, її незмінна супутниця, сидючи проти мене, теж куняла. Перед матінкою, на вільному місці передньої лавки, стояв великий козуб, повний великих пізніх персиків (венусів), які були перекладені смородиновим і липовим листом. Вони призначалися на подарунок дідусеві.

— Ти чого не спиш? — питала мене матінка, прокидаючись: — Агашко! ти хоч би на коліна козубок узяла... ач, його розхитує!

— Та він, пані, мотузками до козел прив'язаний.

— Кара мені з цими персиками! Привезеш — скажуть: киселю привезла! не привезеш — чому не привезла?

— Та ви б, матінко, в Москві купили,— догадався я.

— Цебто по два карбованці за десяток платити! На́ тобі! Алемпію! чи багато до діброви залишилося?

— Та верст з п'ять ще буде.

— Підганяв би ти, абощо. Години вже зо дві, мабуть, їдемо, а все кінця-краю лісові нема!

— От зараз виїдемо,— вже видно! потім веселіше — згори піде.

— Ах, що то буде! що то буде? чи складеш ти? — зверталась матінка знову до мене: — гляди мені, не осоромся!

— Постараюсь, матінко.

Від мене матінка знову поверталася до козубка й підіймала верхній шар листя.

— Нічого, зверху ще добрі. Ти, Агашко, гляди: як приїдемо в Гришкове, зразу ж персики перебери!

Я й сам з нетерпінням чекав діброви, бо звідти йшов поворот на велику дорогу. Скоро ми виїхали з лісу, і дорога пішла полями вгору. Вдалині видно було діброву, або, простіше, чистий березовий гай, що розкинувся на чималому просторі. Весь він був охоплений золотом сонячного проміння і, колихаючись на вітрі, ворушився, як живий. Алемпій свиснув, коні побігли крупною рисою й хвилин через двадцять домчали нас до діброви. Поряд з нею, крізь дерева, видно було низину, по якій було прокладено стовповий шлях.

— Ось коли суща мука почнеться! — мовив Алемпій, доїхавши до повороту й обережно спускаючи екіпаж по косягору.— Кононе! іди попереду, дивися, чи всі мостовини цілі!

Так, це була мука. Мостова лише зрідка перетиналася невеликими смугами ґрунтової дороги й тяглася понад шість верст. Мостини посередині згнили й утворили вибої, в які з розмаху вдарилися колеса екіпажа. Траплялося, що припряжна ступала на один кінець погано закріпленої мостини й вагою своєю підіймала другий кінець. Обабіч стелилося грузьке, купинясте болото, по якому де-не-де розкидані були криві і низькорослі дерева; місцями болото перетворювалось на іржаві ковбані, вкриті великою осокою, білим лататтям та ще якимись рослинами з білими голівками, пухнастими, як бавовна. Матінка трималася за край дверцят і шепотіла:

— Пом'яни, господи, царя Давида й усю смиренність його! Пом'яни, господи... Тихше, тихше! Куди стрімголов мчиш! Агашко! та держи ж персики! Ах, бодай тобі! Пом'яни, господи...

Агашка обома руками трималась то за дверцята, то за козуб; мене підкидало так, що я серйозно боявся бути викинутим з екіпажа.

Приїхали ми в Гришкове, коли вже сонце заходило, і спинилися в старого Кузьми, про якого я ще раніше від матінки чув, як про розумного й чесного старика. Власне кажучи, він не тримав заїзду, а була в нього хата трошечки просторіша за звичайну селянську, та окремо від неї, через сіни, була прибудована кухня. Взагалі приміщення було не дуже затишне, але поміщики з нашої околиці, проїжджаючи до Москви, завжди спинялися в Кузьми й любили його.

Я познайомився з ним, коли вже йому підходило до восьмидесяти. Це був худий, зовсім лисий і слабкий старик, який ходив згорбившись і впираючись руками в коліна; але й з усім тим він усе ще сам розпоряджався в домі й тримав численну родину у великій дисципліні. Господарство було в нього справне; двір критий, просторий, просякнутий духом гною. Вирізаний посеред двору отвір був єдиним джерелом світла і свіжого повітря, так що з боків було зовсім темно. На кожному кроці траплялися комірчини з усяким селянським добром і закути, куди взимку на цілий день, а влітку на ніч, заганяли домашню худобу.

Він зустрів нас біля воріт, тримаючи одну руку над очима й стараючись роздивитися, кого бог послав.

— Чи здоровий, старий? — привітала його матінка.

— Здається, Анна Павлівна! Будь ласка, добродійко! Чи ти здорова, а моє яке здоров'я! морозить усього, на печі лежу. Походжу-походжу по двору, на вулицю вигляну, та й знову на піч ляжу. А я тебе немов почував, і діло до тебе е. До Москви, чи як, зібрались?

— До Москви їду, сина в науку везу.

— В науку! ну, дай йому бог! Вже котрого ти в науку віддаєш, пошли тобі цариця небесна! І дочок, і синів — усіх до діла поставила.

І звернувшись до мене, він погладив мене по голові й додав:

— Потіш, любий, мамоньку, вчись! Ось вона як про вас дбає! І наук навчає, і маєтки для вас припасає. Сама недоп'є, недоїсть — усе для вас та для вас! Мабуть, не мало грошей на діток за рік, добродійко, розтрясеш?

— І не кажи!

Як тільки ми добрались до світлиці, то зараз-таки почалася перевірка персиків. Виявилось, що нижній ряд та-

кий уже побитий, що пустив сік. Матінка пожертвувала один персик мені, а інші розіклала на дощці й накрила рушником від мух.

— За сином рідним такого догляду нема, як за ними!— сказала з серцем: — візьму та й викину всі за вікно!

Коли ми сиділи за чаєм, до нас знову прийшов Кузьма.

— А я хочу з тобою, добродійко, про одну справу поговорити,— почав він, сідаючи на лавку.

— Говори!

— Маєток тут, за п'ятнадцять верст, продається. Большачиха-пані (Большакова) продає... Ах, добрий маєток!

— Не з руки мені, старий.

— Чому не з руки! Від Малиновця й п'ятдесяти верст не буде. А маєток же який! Триста душ, землі доволі, лісу самого понад п'ятсот десятин; знову ж річка, заплава, млин водяний... Дім панський, всякі заклади, сади, ранжерей...

— Ну, от бачиш: і тут заклади, і в Малиновці заклади... І тут оранка, і там оранка... А їх же треба підтримувати! Жити тут доведеться.

— Та воно так, але ж маєток добрячий.

— А скільки пані хоче?

— По шістсот (асигнаціями) за душу думає взяти, а за півтисячі віддасть.

— От і це. Півтораста тисяч — чи легко стільки грошей віддати! Припустімо одначе, що з грошима оборот ще можна зробити, а головне, не з руки мені. Треба спочатку коло себе округляти; я в Заболотті ще немов приткнувшись живу. Куди не вийдеш, усе на чужу землю ступиш.

— Звісно, тобі видніше. Розумна ти, добродійко; вся округа ваша не надивується, як ти добре влаштуватися зуміла!

— Зажди ще говорити! рано пташка заспівала, коли б кішка не спіймала.

— Тебе не спіймає, в тебе надія добра. Добре ти надумала, що до мужичка взялася. Селянин — він не видасть. Хоч з-під землі, а на оброк грошей дістане. За селянами у тебе однаково, як у ламбарті грошики лежать.

— Ну, теж усяку буває. Ні, не з руки мені твій маєток. Чи куплю, чи ні — в іншому місці. Одначе прощай, старий! завтра вдосвіта вставати треба.

На цьому розмова скінчилась. Матінка лягла спати в світлиці, а мене послала в коляску, де я міцно проспав до ранку, незважаючи на гострий сморід кінського гною і на

те, що саме опівночі, брязкаючи бубонцями, в двір з гуркотом вїхала ціла візницька валка.

Коли мене розбудили, коні вже були запряжені, і ми зразу ж виїхали. Сонце ще не зійшло, але в селі панувала метушня, в якій переважно брало участь жіноче населення. Свіже, майже холодне повітря, насичене гаром і димом від печей, що топилися, наскрізь проймало мене зі сну. На сільській вулиці стояв стовп куряви від череди, яку переганяли.

Хоч я до того часу не виїжджав з села, але, власне кажучи, жив не в селі, а в садибі, і тому здавалося б, що картина пробудження села, ніколи мною не бачена, повинна була б зацікавити мене. Проте не могу не признатися, що на перший раз вона зустріла мене зовсім байдужим. Мабуть, це лежить уже в самій природі людини, що зразу опановують її увагою й швидко відбиваються в пам'яті тільки яскраві й строкаті картини. А тут усе було сіре й одноманітне. Потрібне часте повторення подібних сірих картин, щоб вплинути на людину через, так би мовити, духовну асиміляцію. Коли сіре небо, сіра далечинь, сіра околиця так набриднуть людині, що вона відчує себе з усіх боків охопленою ними, тільки тоді вони цілком заволодіють її думкою й знайдуть міцний доступ до її серця. Яскраві картини потонуть у вигинах пам'яті, сірі — зробляться вічно присутніми, повними живої цікавості, дуже приємними. Весь цей процес асиміляції я непомітно пережив згодом, але повторюю: з першого разу село, в його буденному вигляді, пройшло повз мене, не справивши ніякого враження.

Головна зупинка для нас мала бути в Сергіївському посаді, де я теж доти не бував. Посад стояв якраз на половині дороги, і матінка завжди залишалася там довше, ніж на інших привалах. Тепер вона поспішала туди до вечірні. Вона не була особливо богомільна, але любила урочистість монастирської відправи, пишність облачення і особливо гармонійний, трохи сумовитий спів, яким відзначався монастирський хор. Я теж, зі свого боку, палав нетерпінням побачити знамениту обитель, про яку в нас мало не щодня згадували в розмовах. За словами матінки, яка часто говорила: «от піду до Тройці, поставлю собі будиночок» і т. д., — монастир і навколишній посад уявлялися мені місцем заспокоєння, куди не проникають ні злидні, ні хвороба, ні скорбота, де людина, визволена від життєвих турбот, зосереджується — розуміється, у гарненькому пофарбованому ясносірою фарбою будиночку, що весело дивиться на вулицю

своїми трьома вікнами,— виключно в самій собі, в свідомості блаженного спокою...

Ми не доїхали трьох верст до посаду, як уже розлігся удар монастирського дзвона, що закликав до вечірні. Звуки долинали до нас глухо, наче тріскіт, і не більше як через п'ять хвилин з поодиноких ударів перейшли в передзвін.

— Казала, що спізнимось! — докоряла матінка кучерові, але тут же додала: — ну, та до вечірні не біда якщо й не потрапимо. Мабуть, і монахи по валу гуляють, тільки хіба хто по ширості... Нап'ємося в заїзді чайку, почистимося — на шосту годину якраз до всеношної встигнемо!

Але ще далеко до шостої години ми вже були всередині монастирської огради. Дорога, яка вела від монастирських воріт до церкви, була порожня. Це була широка алея, з обох боків обсаджена величезними липами, з-за стовбурів яких виглядали різні монастирські будівлі: академія, маленькі церкви з мощами, які лежать у них під спудом, криниці з цілющою водою тощо. Подекуди траплялися надгробні пам'ятники, а на половині дороги алея урвалася, і ми побачили великий Успенський собор. Та в міру того, як час наближався до всеношної, алея заповнювалась жебраками і каліками, які сідали обабіч з тарілками і мисками в руках і тоскно голосили. Ніколи я не бачив стільки фізичних каліцтв, стільки виставлених назовні гнійних виразок, як тут. Я був так приголомшений і цим видовищем, і недоладним хором старечих голосів, що бігом подався вперед, так що матінка, яка тримала в руках невеличку торбину з мідними грішми, призначеними для роздачі милостині, ледве встигла наздогнати мене.

— Ти щò, блекоти об'ївся, поскакав! — картала вона мене: — я й милостині роздати не встигла... Ну, та й те сказати, Христос із ними! Не настачиш на них, дармоїдів.

Вона перехрестилась і сховала торбину у великий ридикуль.

Чекаючи всеношної, ми встигли перебувати скрізь: і в церквях, де всім мощам поклонились (причому матінка, виходячи, клала на тарілку найдрібнішу монету й спішила скоріше вийти), і в проскурні, де накупили проскур і поробили на спідній скоринці іменні заздоровні написи, і на валу (так називався бульвар, що оточував монастирський мур.) Там ми зустріли франтуватих монахів, у шовкових рясах і з різнобарвними чотками, які вони покvapливо перебирали. Монахи були здебільшого молоді, вродливі, показні і,

здавалося, повні свідомості достатку, серед якого вони жили. Агаша, яка супроводжувала нас, навіть зауважила:

— Ач, розгодували! один в одного!

— А чого їм ще! п'ють та їдять, їдять та п'ють! До всеношної та до обідні сходити — от і весь клопіт! — додала зі свого боку матінка.

Намісником у той час був молодий, вродливий і франтуватий архімандрит. Говорили про нього, що він з стародавнього князівського роду, але чи правда це — не знаю. А що він був великий чепурун — ось це правда, і від нього відбиток чепурунства й навіть світськості перейшов і на простих монахів.

Але якщо перше враження, справлене на мене монастирем, було не дуже приємне, то всеношна відправа скоро примирила мене з ним. Перехід від зовнішнього світу робив храм трохи похмурим, але це було тільки спочатку. Чим більше ми просувались, тим ставало світліше від безлічі засвічених лампад і свічок; нарешті, коли дійшли до раки преподобного, нас охопило ціле море світла. Співало два хори: на правому криласі молоді монахи, на лівому — старці. Я вперше почув путящий церковний спів, вперше зрозумів...

Та особливо сподобався мені спів старців. Сумний, повний старечої скорботи, він до болю хвилював серце...

Матінка плакала і тоненьким голоском підспівувала: «Ангельський собор удивися»; я теж відчував на очах сльози. Тільки Агаша, стоячи позаду, залишалась байдужою; мабуть, думала: «а про персики я й забула!»

Тимчасом біля раки безперервно відбувалися молебні. До слуху мого долинали слова євангелія: «іго бо мое благо, і брем'я мое легке єсть...» Звичайно молебень правили для десяти-дванадцяти богомольців зразу, і ті, цілуючи хрест, клали гробовому ієромонахові в руки скільки хто міг. Ледве встигали скінчити один молебень, як уже чути було нове запрошення: «хто воліє молебень? у путь шествуючим? будь ласка!» і знову набиралася компанія бажаючих. Настала черга й для нас. Матінка просила відправити молебень для нас самих і заплатила за це цілого півкарбованця; потім купила скляночку трояндової оливи і вати «від раки» й стала збиратися додому.

Була дев'ята година, коли ми вийшли з монастиря, і на вулицях уже панував присмерк. Після повернення в заїзд матінка, чекаючи чаю, прилягла на лавку, де були постелені подушки, зняті з сидіння коляски.

З нудьги я взяв свічку й підійшов до стіни, яка була вся пописана віршами і прозою. Вірші були і звичайні поміщицькі:

Усе на світі цім пuste,
Чинів та слави й не проси!
Аби було винце просте
Та ще хоч кільце ковбаси!

— і анакреонтичні:

Настя в п'яльцях щось там шила,
А я думав; яка ж мила!
Раптом голку упустила
І, шукавши, не знайшла.
Мабуть, голочка пропала!
І, зітхнувши, я сказав:
Ось куди вона попала,—
Та й на серце показав.

Проза, зі свого боку, гласила:

«Спитайте тутешню хазяйку, який-то Митрій Михальцоф...»

Але в самому розпалі моїх літературних вправ матінка схопилась, як ужалена. Я глянув інстинктивно на стіну і теж обімлів: мені здалося, що вона ворушиться, як жива. Таргани і блощиці повилізали із щілин і, кваплячись та випереджаючи одно одного, спускалися в напрямі до підлоги. Деякі забиралися на стелю і сипалися звідти градом на стіл, на лавки, на підлогу...

— Ти чого там підлоту на стінах читаєш! — крикнула на мене матінка, — матір живцем мало не з'їли, а він он що робить! Агашко! Агашко! Та розштотвай ти її! ач, шахрайка, висипляється! Ах, ці хамки! тепер її живцем зжері, вона й не почує!

Матінка хотіла зразу ж запрягати коней та їхати далі, з тим, щоб шлях до Москви проїхати не за дві, а за три зупинки, та було вже так темно, що Алемпій заперечив.

— Раніше третьої години ранку й думати виїжджати не можна, — сказав він: — і коні як слід не відпочили, та й по дорозі бешкетують. Під Тройцею, так і дивись, чемодани відріжуть, а під Рахмановим і зовсім ще пограбують. Там, кажуть, під мостом ціла згряя очікує проїжджих. Чи довго до гріха!

Матінка глянула на заповітну грошову скриньку, на козуб з персиками і здалася.

Вирішено було, що вона зі мною перейде до коляски, і там ми чекатимемо ранку.

— Підійміть фордек; може, хоч трошечки заснемо,— додала вона: — а ти, Агашко, тут залишайся, персики бережи. Та ви, дивіться, повертайтеся! Як тільки благословиться на світ, зараз запрягати!

Я вже не пам'ятаю, як ми виїхали. Кілька годин поспіль я проспав скорчений і прокинувся вже верст за десять за Сергіївським посадом, почувавши біль в усьому тілі.

В той час про шосе між Москвою і Сергіївським посадом і згадки не було. Дорога являла собою широку канаву, викопану між двома валами, обсажену двома рядами беріз, подібно до бульвару. Бульвар цей призначався для пішоходів, яким було, справді, добре йти. Зате сама дорога, завдяки глинястому ґрунтові, так заповнялася дощового часу грязюкою, що утворювала майже непроїжджу трясовину. А проте проїжджих було завжди безліч. Крім Сергіївського посаду, цей самий тракт ішов аж до Архангельська, через Ростов, Ярославль, Вологду. Рух був безперервний, і в суху пору подорож ця вважалася одною з найприємніших через поживлення.

Мені й досі пам'ятна ця дорога з низками пішоходів, з яких одні йшли з торбинами за плечима і палицями в руках, інші обік відпочивали або закусували. Екіпажі траплялися на кожному кроці, то чепурні, які мчали з усієї сили, то скромні, що ледве повзди на «своїх», як наш. А особливо пам'ятні села і присілки, що траплялися не дуже часто, але зате величезні, суцільно забудовані довгими двоповерховими домами (в мурованому нижньому поверсі містилися хазяї і проїжджий сірий люд), в яких день і ніч взимку і влітку кишіли юрми людей. Навіть московсько-петербурзьке шосе здавалося не таким людним, як ця дорога, яку я згодом, будши школярем, вивчив майже крок по крокові.

Увечері, після привалу, зробленого в Братівщині, годині у восьмій, Москва була вже зовсім близько. Версти за три смугасті верстові стовпи змінилися висіченими з дикого каменю пірамідами, і назустріч полинув той специфічний запах, яким у старі часи відзначалися найближчі околиці Москви.

— Москвою запахло! — мовив Алемпій на козлах.

— Так, Москвою...— повторила матінка, швидко затуляючи носа.

— Місто... без того не можна! скільки тут простого люду живе! — додала й Агаша своє слово, простодушню пов'язуючи наявність неприємного запаху зі скупченням простого народу.

Та ось уже й зовсім близько; бульвар обабіч дороги обірвався, вдалині майнув шлагбаум, і перед очима нашими розгорнулася величезна кількість церков і будинків...

Ось вона, Москва-золоті маківки!

По зимах наша родина почала їздити до Москви за рік до мого вступу в заклад. Вийшла з інституту старша сестра, Надія, і треба було підшукувати їй жениха. Дивні способи, які застосовувалися з цією метою, наше життя в Москві і тамтешні родичі (з матінчиного боку) — все це становитиме зміст дальших розділів.

Зимові поїздки, як я вже сказав на початку розділу, були нудні й неприємні. Нас запихали (пасажирів було п'ятеро: батько, матінка, сестра, я і маленький брат Коля) в запряжений низкою візок, як оселедців у бочку, і до того ж закутували так, що дихати було важко. Додайте до цього ще гору подушок, і легко зрозумієте, яка мука була їхати в такій тісноті протягом чотирьох-п'яти годин. Позаду їхали дві дівчини в кибитці на цілій купі кладі, так що бідні пасажирки, на найменшому вибої, стукалися головами об навіс кибитки. Решта прислуги з громіздкою кладдю вирушала напередодні підводами.

Блощицями та іншою нужею нічліги були багатіші навіть ніж влітку, і від них уже не можна було врятуватися, бо в екіпажі спати взимку було незручно. На щастя, зимий шлях був коротший, і ми мали всього три зупинки.

У Тройці-Сергія, як і завжди, відстоювали всеношну й правили молебень. Та молилися не стільки про щасливу подорож, скільки про те, щоб бог послав сестриці жениха.

ХІІІ. МОСКОВСЬКА РІДНЯ. — ДІДУСЬ ПАВЛО БОРИСОВИЧ

Як зараз я його перед собою бачу. Огрядний, присадкуватий і зовсім лисий старик, він сидить біля вікна свого невеличкого дерев'яного будиночка, в одному з провулків, що оточують Арбат. З одного боку в нього столик, на якому

лежить вчорашній номер «Московских ведомостей»*; з другого, на підвіконні, лежать кругла табакерка з березинським тютюном і шкіряна хлопавка, якою він б'є мух. Біля ніг його сидить його друг і співрозмовник, жирний кіт Васька, і вмивається.

Дідусеві вже понад сімдесят, але він приховує свої літа, бо боїться вмерти. З цієї ж причини він не любить, коли його називають дідусем, а вимагає, щоб ми, внуки і внучки, звали його татоньком, бо він усіх нас заочно хрестив. Голова в нього велика; обличчя широке, брезкле, вкрите червоними плямами; нижня губа одвисла, борода голена, під підборіддям висить друге підборіддя, велике, зморшкувате, як мішок. Одягнений він незмінно в один і той самий ситцьовий, стьобаний на ваті халат, який швидше можна назвати капотом. Завдяки цьому капотові його здаля можна скоріш вважати за бабу, ніж за мужчину.

Ще рано, лише сьома година минає, але дідусь уже напився чаю й дивиться у вікно, час від часу втираючи носа долонею. Провулок глухий, і рідко-рідко коли бруківкою продеренчить легковий візник-калібер¹. Дідусь стежить за ним і пригадає, що такому візникові оце якось Іпат, його довіренний, з Охотного ряду до Арбату гривеник дав.

— І вся там ціна п'ятачок, а він гривеник.. ехе-хе! — бурчить він: — то ж бо, чужих грошей не жалко!

Але якщо рідко бувають проїжджі, то в провулок досить часто заглядають рознощики з лотками і різною посудиною на головах. Дідусь знає, коли який з них приходить, і всякому або махне рукою («не треба!»), або прочинить вікно й гукне. Наприклад:

— Риба!

При цьому слові кіт Васька вмить вискакує на підвіконня й чекає, поки рибник підійде до цегляного тротуару й поставить ночви з рибою на стовпчик. Під час цієї процедури Васька вже встиг зіскочити на тротуар і солодко дивиться примруженими очима на рибника.

— Почім пара окунів? — питає дідусь.

— Двадцять копійчок.

— Завжди було п'ятнадцять, а тепер двадцять стало.

— У м'ясниці воно справді що дешевше, а тепер піст. Знову ж і риба яка! Звольте глянути.

¹ «Калібрами» називалися візницькі дрожки з довгим сидінням, де один пасажир сідав верхи, а другий — боком до нього; ресори були тоненькі, майже сплюснуті. Прольоток тоді ще не було. (Прим. автора).

— Риба як риба! Ти кажи ділом.

Починається торг: б'ються-б'ються, нарешті кінчають на сімнадцяти копійках. Дідусь важко встає з крісла й іде до спальні по гроші. В цей час рибник кидає Васьці дрібненьку рибинку. Васька сідає на всі чотири лапи, хапає рибу і, раз у раз струшуючись, розриває її зубами.

— Ач, шахрай! — вимовляє дідусь, милуючись котом: — зранку вже знає, коли рибник має прийти! Настасю, Настасю!

З'являється Настасія, дідусева «кряля», червонощока й стегниста дівка років двадцяти двох. Вона ще не встигла як слід одягтися, і темнорусе волосся розсипалося в неї по плечах.

— Чого треба?

— Нічого не треба; на тебе подивитися захотілось.

— Ото новину видумали! Кажіть ділом: чого треба?

— Візьми рибу, на кухню віддай.

Настасія з серцем бере рибу і йде собі. Дідусь стежить за нею очима.

— Ач, хвостом завиляла... узорішителька!¹ — бурмо-че він.

Розношкики ідуть один за одним.

Ось лоточник з вареною патокою; іде й приспівує:

Патока з імбирем.
Варив дядько Семен,
Бабуся Ненила
Іла та хвалила,
А дідусь Єлизар
Усі пальці облизав...

Ось лоточник з вареними грушами, від яких тхне шкіряним виростком. А ось з гречаниками, накритими брудним полотном. Лоточник, коли його покличуть, спиниться, змочить гречаник в конопляну олію, поялозить між долонями, щоб олію краще увібрало, і презентує покупцеві. Одно слово, чого хочеш, того й просиш. Дідусь то агрусикку фунтик купить, то оселедчика переславського, а часом тільки поговорить та й відпустить, нічого не купивши. У проміжках уб'є хлопавкою муху, але тому що рука в нього тремтить від старості, то часто він робить промахи й дуже сердиться.

¹ Анастасія, ім'я грецьке, означає: «Узорішителька». — З старовинного календаря. (Прим. автора).

— Нема за цю тварину хитрішої! — розмовляє він сам з собою.— Ти думаєш, що напевно до неї прицілився — а вона он де! Настасю! Настасю!

— Чого ще? — чути здаля.

— Не йде! Мухи, чуєш, заїли!

— Ну, і нехай вас їдять.

— Ач бо... ехе-хе! Васько! вкрав, шельмо, рибку в рибника, з'їв та й спить, наче й не його діло! А чи знаєш ти, батьків сину, що за крадіжку належить?

Васька лежить, витягнувшись боком, мружить очі й тихо муркоче. Він навіть виправдуватися в обвинуваченні, яке на нього зводять, не хоче. Дідусь відриває в копченого оселедця плавник і кидає його котові. Але Васька не звертає ніякої уваги на подачку.

— Тварина, а диви, як міркує! Розуміє, батьків син, що з плавника від оселедця пуття мало. Настасю! Настасю!

— Ну вас!

— Чи скоро Іпат прийде?

— А я звідки знаю! Одчепіться, вам кажуть!

— А я з тобою погратися хотів.

— Грайтеся з котом... годі з вас. У мене свої гравці є! Дідусь смерть не любить, коли Настасія йому про гравців нагадує. Він усвідомлює, що в цьому відношенні за ним набралася невиплатна недоїмка, і сердиться.

— Шельма ти! вже коли-небудь я тобі...— сварить-ся він.

— Чи легка річ! дуже я вас злякалась! А ви відчепіться, не приставайте!

Та дідусеві вже не до Настасії. На ніс йому сіла муха, і він тихо-тихо націляється долонею, щоб прихлопнути її. Та де там! і тут його спіткала невдача: він устиг тільки хлопнути себе по обличчю, а мухи не вбив.

Під восьму годину з'являється з Охотного ряду Іпат з цілою купою пісної провізії. Тут і огірки, і цибуля, і солонина судачина, і ікра, і т. ін.

Іпат — рослий і кремезний мужик, у пістрьовій сорочці на випуск, з величезною кошлатою головою й одвислим животом, який він щохвилини чухає. Він дідусів ровесник, служив у нього за прикажчика, коли ще діла були, потім залишився в нього жити і користується його цілковитим довір'ям. Відбувається доповідь. Дідусь докладно розпитує, що й почім куплено; виявляється, що за всю купу заплачено не більше синьої асигнації.

Коли Іпат пішов, дідусь береться до «Московських ведомостей» і не покидає газети аж до обіду, читаючи її поспіль від дошки до дошки. У «внутрішніх вістях» пишуть, що такого там числа преосвященний Агафангел правив літургію, а потім у всіх міських дзвіницях цілий день дзвонили. У «зовнішніх вістях» з Парижа пишуть, що герцогиня Орлеанська розродилася дочкою Клементиною. У відділі оголошень дідусь, за старою звичкою, найбільше цікавиться викликами на торги. Все це давно відоме й перевідоме дідусеві; йому навіть здається, що й принцеса Орлеанська вдруге, на одному тижні, розроджується, а проте він і сьогодні, і завтра читатиме з однаковою увагою і, скінчивши читати, позіхне, перехрестить рота й звелить віднести газету до генерала Люб'ягіна.

Рівно о дванадцятій годині дідусь сідає обідати. Він обідає сам у невеликій їдальні, що виходить у двір. Настасія теж обідає сама в своїй кімнаті поряд з їдальнею. Відбуваються переговори:

— Настасю! Настасю! здається, осетрина сирувата?

— Іжте там! Нема чого вередувати!

— Ти б побігла в кухаря спитала?

— І питати нема чого. Так це ви...

У цей час в провулку лунає гуркіт екіпажа, що проїжджає. Настасія стрімголов вибігає в залу до вікна.

— Хто проїхав?

— Офіцер. Та молодчик який!

— А ти й рада!

— Що ж, на вас, чи що, цілий день дивитись... є рація!

— Холера ти, холера!

Після обіду дідусь години дві відпочиває; потім йому подають колоду старих заялжених карт, і починається гра. Дома дідусь грає тільки в дурня і любить, щоб йому піддавались. Постійним партнером для нього є лакей Пахом, з яким старий шахрає без найменшого вагання. Підкидає йому непарні трійки і п'ятки, вибирає з колоди козир і кінець кінцем, звичайно, перемагає. Від задоволення в нього аж живіт коливається. Та іноді в грі бере участь Настасія і вже не дозволяє шахраювати. Дідусь, залишившись раз чи два дурнем, припиняє гру і йде до спальні, де записує денні витрати й перевіряє касу.

— Настасіє! — кричить він знову, виходячи до їдальні, де вже кипить самовар.

— Вона біля воріт сидить, — відповідає Пахом.

— Чого ще не бачила! Клич сюди.

Але минає п'ять-десять хвилин, а Настасії нема. Пахом теж затримався біля воріт. Усім нудно з дідусем, усім здається, що він щось старе-старе говорить. Нарешті, Настасія випливає в ідальню й мовчки заварює чай.

— Чого ж ти мовчиш?

— А щò ж говорити!

— Кого бачила? З ким любові крутила?

— Відчепіться ви од мене. Як собаку на цепу держать, та ще й докоряють.

— Хочеш агрусу?

— Іжте самі!

Дідусеві нудно. Він бере в руки хлопавку, але надворі вже присмерки, і провадити з мухами війну незручно. Він марно сидить біля вікна й спостерігає, як присмерки поступово густішають. Проходить по двору кучер.

— Єгоре! вівса коням давав? — гукає дідусь.

— Іду.

— Ото ж бо. Припряжний немовби худнути став. Ти гляди: коли щò, то я ж...

— Чого йому худнути! Здається, я...

— Ну, іди.

На кухонному ганку з'являється Іпат, позіхає й чухає черево.

— Іпате! ходи сюди! До кавунів оце не прицінювався?

— Кавунів привізних ще нема, а тутешні дорогі: півкарбованця за штуку.

— На́ тобі!

— Злото́го жалко! ох, ці гроші прокляті! — чути з Настасіної кімнати.

— А сливи чорні почім?

— Сливи недорогі, гривеник за сотню.

— А пам'ятаєш, у коронацію? за двадцять копійок сотню давали — тільки бери... Ну, іди! завтра візьми сотеньку... та ти поторгуйся! Ехе-хе! любиш ти задарма гроші кидати!

Б'є дев'ята година; дідусь іде до спальні, скидає халат і лягає спати. День скінчений.

Понад десять років сидьма сидить дідусь у своєму будиночку, нікуди не виїжджає й не виходить. Тільки два рази на рік йому запрягають дροжки, і він вирушає в Опікунську

раду одержувати проценти. Не можна сказати, що причина цієї нерухомості полягає в хворобі, але він обрєзк, одвик від людей і розлінився.

З дня в день його життя йде в одному й тому самому порядку, і його перестала навіть обтяжувати ця одноманітність. Двічі (про це далі) матінці вдалося умовити його поїхати до нас на літо в село; але, проживши в Малиновці не більше двох місяців, він уже починав нудьгувати й відпрошуватися до Москви, хоч у цю пору року самотність його усугублялася тим, що вся рідня роз'їжджалася по селах, і його навідував тільки відставний генерал Люб'ягін, родич по дружині (єдиний генерал у нашій родині), та чиновник Опікунської ради Ключквін, який займався його нескладними справами і один з усього оточення знав точно, скільки зберігається в нього капіталу в ломбарді. Взимку, коли до Москви наїжджали син і обидві дочки, в маленькому будиночку ставало людніше, і вечорами часом навіть збиралися «гості».

Крім того, під час учбового семестру, поки рідні ще не з'їжджалися з сіл, дідусь по черзі брав у свята одного з внуків, але останні охочіше сиділи з Настасією, ніж з ним, отож присутність їх нітрохи не порушувала його повсякчасної самотності.

Дідусь походив з купецького роду, але в 1812 році зробив значну пожертву на користь армії і за це одержав чин колезького асесора, а разом з тим і право на спадкове дворянство. Проте купецька вдача і купецькі звички залишилися в нього до смерті. Він не любив згадувати про своє походження і ніколи не бачився й навіть не листувався з рідною сестрою, яка була замужем за купцем, що згодом занепав і переписався в міщани. Говорили, ніби дідусь був колись мільйонером, але що кілька невдалих підрядів, один за одним, похитнули його багатство так, що воно зробилося досить помірним. На щастя, він вчасно спинився, зліквідував справи й зажив тим старозавітним, глухим життям, яке до кінця судилось йому. Та й за всім тим дідуся вважали «при доброму капіталі», завдяки таємничості, якою він повивав свої справи. Тому члени родини раболіпно прислужували й дивилися йому у вічі, на стороні випитуючи, чи багато в нього грошей, і з нетерпінням очікуючи хвилини, коли він нарешті наважиться написати заповіт. Але старий уперто не робив заповіту, бо був певен, що слідом за заповітом має неминуче настати смерть.

Дідусева родина складалася з чотирьох душ, двох синів і двох дочок. Та всі вони дивилися нарізно, отож тут повторювалося те саме явище, що й у батьківській родині. Тільки мотиви були інші (дідусів мішок) і форми лицемірніші, бо старий дід не терпів родинних чвар. Взагалі кажучи, незважаючи на численність рідні, уявлення про справді родинні взаємини було зовсім чуже моему дитинству. При особистих побаченнях відбувалися цілування; а позаочі, всякої вільної хвилини, безперестанку брехали й обмовляли одно одного. Виняток становили тітоньки-сестриці, але вони вже були такі пригнічені, що мимоволі жили смирно.

Старшого дядька, Олександра, я не пам'ятаю: він помер, коли ми ще не починали їздити до Москви. Але з родинних розмов знаю, що він був людина скромна, хоч обмежена, і що дідусь його не любив. Взагалі, в своїй родині він був, як то кажуть, не свій, і навіть епітет «обмежений», яким охоче винагороджували дядька, можливо, означав не стільки розумову вбогість, скільки брак хижацьких нахилів. А що «не любити» нашою родинною мовою означало «скривдити», «обділити», то крутий старик, відповідно до цього тлумачення, і повівся зі старшим сином. Купив йому невеликий будиночок для житла, відрахував сорок тисяч (асигнаціями) і взяв з нього формений папір, що він батьківським благословенням задоволений і дальших претензій на спадщину після батька заявляти не насмілиться.

Олександр Павлович скромно жив у своєму маленькому будиночку з міщанською дівчиною Аннушкою, яку палко любив і від якої мав сина. Рідних він цурався; до батька їздив тільки по великих святах, причому дідусь незмінно дарував йому червону асигнацію; з сестрами зовсім не бачився і тільки з молодшим братом, Григорієм, підтримував які-такі стосунки, але й то начебто нишком. Приїде рано-вранці, коли нікого нема, поговорить, про що треба, та й зникне надовго. Очевидно, він інстинктивно боявся брата, як і всі взагалі члени нашої родини.

Дядькова «сударка» була предметом загального обурення, зовсім так само, як убогий капітал Олександра Павловича — предметом загальних користолобних зазіхань. У нас її називали не інакше як к — вою, а сина її б — м, нітрохи не соромлячись присутності дітей. Капітал дядьків вважали пропашим, і, розуміється, особливо хвилювалася з цього приводу матінка. Не раз намагалася вона зійтися з братом,

кликала його до Малиновця і навіть запобігала ласки в Аннушки, але спроби ці ніякого успіху не мали. Нерідко за обідом у нас відбувалися такого роду розмови:

— Тихенька-тихенька, а підчепила собі б—ку, та й живе і поживає! — говорила матінка: — ні батька, ні рідних, нікого знати не хоче.

— Одержав капітал та й годі! — озивався батько.

— Згадаєте моє слово, що він і будинок і гроші, все своїй б... передасть! Еге ж, плакали татонькові грошенята!

Або:

— Настька (дідусева «краля») оце якось розказувала. Ходила вона до нього в гості: сидять удвох, цілуються та голубляться. Так, плакали наші грошики! Припустімо, що будинок ще можна відтягати: батьківське благословення... Ну, а капітал... хвіть!

— І будинок якщо можна відтягати, то не ти відтягаєш, а Гришка-кровопивець. Усе йому дістанеться: і після старого, і після брата.

Матінка при цьому передбаченні бліднула. Вона й сама тільки зовнішньо тішила себе надією, а внутрішньо була певна, що залишиться ні з чим, і все дідусеве майно перейде до брата Григорія, бо за ним руку тягне і Настька-краля, і Ключквін, і навіть генерал Люб'ягін. Та й сам Гришка постійно живе у Москві, готовий, як яструб, в будь-який час налетіти на старикові скарби.

Передчуття її щодо капіталу Олександра Павловича здійснились: жодного обола не дісталось їй з нього. З капіталом цим сталася цікава штука. Олександр Павлович задалегідь склав домашній заповіт, яким відписав усе своє майно Аннушці та її синові. Зберігав він це в найбільшій таємниці (а втім, дядько Григорій, звичайно, не мав щодо цього анінайменшого сумніву), і все, здавалося, було влаштовано так, щоб дядькова родина була забезпечена. Та коли дядько помер, лукавий збентежив Аннушку. Чи бажала вона здобути прихильність Григорія Павловича (він один з усієї родини був на похороні і поводився так «благородно», що жодним словом не згадав про майно покійного), чи справді не знала, до кого звернутись; як би там не було, але, поховавши сожителя, вона прийшла до «братіка» порадитись. «Братік» прихильно вислухав її і наприкінці поцікавився глянути на заповіт. Потім узяв заповіт у руки, розглянув, упевнився в його правильності та й... поклав його собі в кишеню.

Аннушка так і охнула.

— Був заповіт, а тепер де він? — сентенціозно додав «братік».

— Та тут же свідки підписались! я їх знайду, пошлюся на них! — заперечувала Аннушка, кинувшись у сльози.

— І свідки були, і все-таки заповіту нема! Був заповіт, та покійний брат сам його знищив, от тобі й усе! — пояснив «братік».

Одно слово, Аннушка, хоч скільки клопоталася, залишилась без нічого. Справедливість вимагає однак сказати, що Григорій Павлович дав їй на бідність сто карбованців, а сина влаштував у науку до шевця.

— Ти роботу робитимеш,— прихильно сказав він Аннушці: — а син твій, як вийде з науки, теж хліб стане здобувати; от ви й будете удвох смиренсенько жити та бога хвалити. В праці та в згоді — чого ж кращого!

У нашій родині звістка про те, як Григорій Павлович обдурив Анютку, справила справжній фурор.

— Ні, ви уявіть собі цю потіху,— захоплювалась матінка: — приходять вона до нього, як до путнього... ах, дурна, дурна!

— На те й живуть на світі дурні, щоб їх учили! — озивався батько.

— Ні, та ви уявіть собі цю картину: стоїть вона перед ним, витріщивши очі, поки він у кишеню заповіт кладе, і думає, що уві сні їй верзеться... ах, дідько його бери, та й годі!

— А все-таки не тобі капітал дістався, а Гришка зжер... І стариків капітал він же зіжре.

— А вона, роззява, мабуть, думала: буду на свій капітал жити та поживати, і раптом в одну мить... Ото, мабуть, очманіла!

Навіть брат Степан, і той у захваті вигукнув:

— Оце то каша з маслом!

І матінка не тільки не вилаяла його, але й слідом за ним повторила:

— Справді каша, тільки без масла! Поперхнулась, мабуть, б—ка цією кашею! Ах, та уявіть ви собі...

І принаймні тижнів зо два поспіль за нашим обідом тільки й чути було вигуки: «оце-то штука!», «оце-то каша!», «оце-то сюрприз!»

Взагалі дядько Григорій Павлович славився в родині, як людина незвичайна. Всі його боялись, починаючи з старого діда й кінчаючи дружиною та дітьми. Завжди в нього була

готова каверза, і він на практиці часто доводив, що ні перед чим не відступить. Дідусь при ньому притихав, ніколи йому не суперечив і навіть уникав складних розмов, наче побоювався, що вирветься яке-небудь слово, за яке Григорій Павлович уцепиться, щоб учинити напад на дідову кишеню. І справді, не раз траплялося, що люб'язний синок, скористувавшись випадково сказаним словом, втягав батька в різні підприємства, як пайщика, і потім, одержавши більш чи менш велику суму, не згадував ні про гроші, ні про «пай». Потім матінка і тітонька Орина Павлівна некорисливо заповігали перед ним, говорили йому «ви», називали «братіком» (а він говорив просто: «сестра Анна, сестра Орина») і посилали йому з села всякі запаси, хоч у нього й своїх дівати не було куди. Щодо батька, то він був серйозно певен, що Гришка — чаклун, що він може в будь-кого виманути гроші і коли-небудь усю рідню розорить. Брат Степан дав йому прізвисько «Гришка Отреп'єв»*, за що хоч і дістав від матері щигля в лоб, але, видимо, тільки так собі, без гніву, отож прізвисько навіть увійшло в загальний ужиток.

Сама зовнішність Григорія Павловича мала в собі щось відворотне. Будови він був міцної, і завжди червоне обличчя його здавалось налитим кров'ю. Випнуті, немов обпечені губи, м'ясистий ніс, мутні, невиразні очі, навощені фіксатуром скроні, кок посеред лоба, — все справляло найнеприємніше враження. Голос у нього був хрипкий; говорив він спроквола, так би мовити, безапеляційно. Рідко сідав, майже завжди ходив туди й сюди по кімнаті, як маятник, часом притуляючись до стіни чи вікна й складаючи ноги ножицями. Одно слово, при найповерховішому погляді на цю людину, мимоволі западало в голову, що це воістину стальна душа, до всього байдужа.

— Від нього пощади не чекай! — говорила матінка: — батько не батько, сестра не сестра — він не подивиться, всіх за копійку продасть!

І продасть навіть без упередження, просто тому, що така була властивість його природи.

Одружений він був з бідною пензенською дворянкою, яку взяв «за красу». Як видно, вона колись була справді миловидною, але в описуваний час від колишньої краси не залишилося й сліду, і обличчя її виявляло тільки пригніченість і переляк. А проте дядько до певної міри дорожив нею, бо вона розмовляла по-французьки й могла не посоромити його в товаристві. Дітей у нього було четверо і всі сини —

дядько любив химерні імена, і тому сини звалися: Ревокат, Феогност, Селевк і Помпей — були теж пригнічені і злякані, принаймні при батькові, в якого на обличчі, здавалось, було написано: «а ось я тебе зараз проклену!» Коли я пізнав їх, це були вже дорослі юнаки, з яких двоє відвідували університет, а інші кінчали гімназію. Вчилися вони відмінно, але згодом все-таки нічого з них не вийшло.

Колись Григорій Павлович служив у Москві надвірним суддею, але, досягши чину статського радника (майже генерал), вийшов у відставку. В описуваний час він торгував грішми, або, просто кажучи, лихварював. Жив він привільно і взимку влаштовував звані обіди і вечори, на які охоче приїжджали московські «генерали», певна річ, другого сорту, з числа тих, що мали Станіслава другого ступеня, якому тоді була присвоєна зірка (але без стрічки). Зірка, хоч би й не дуже доброякісна, вважалася неодмінною умовою генеральства, і я пам'ятаю дійсного статського радника А., який терпів від того, що мав тільки Анну на шиї, внаслідок чого йому подавали на званих обідах страви після інших генералів. Даремно він хвилювався й гарячився з цього приводу, навіть доводив, що Анна другого ступеня «по справжньому» вища, ніж Станіслав другого ступеня, — обідній етикет був невблаганний.

За Григорієм Павловичем ішли дві сестри: матінка і тітонька Орина Павлівна Федуляєва, в той час уже вдова, обтяжена великою родиною. Остання нічим не визначалась, крім того, що раболіпнице за інших дивилася у вічі батькові, начебто щохвилини чекала, що от-от він відімкне грошову скриньку й скаже: «бери, скільки хочеш!»

Усі наявні члени родини тримали при дідусевому дворі представників, отож старий не мав платної прислуги (крім Іпата, який жив, так би мовити, «на віру»), але зате був оточений наглядачами. На прислузі лежав догляд за дідусевим здоров'ям і за всім тим, що робилося в його домі, а також доведення наслідків спостережень до відома відповідних панів. «В разі чого, зразу ж гінця слати!» — такий був спільний лозунг. Матінці не дуже пощастило щодо цього: на її долю дісталася постачити батькові кухаря і кухарку для челяді, які тільки стороною могли дізнаватися про те, що робилось. Дядько Григорій Павлович був щасливіший: він приставив до дідуса камердинера Пахома, який мав доступ до спальні і, отже, міг почасти спостерегти, куди старий ховає гроші. А найприхильнішою була доля до тітоньки

Орини Павлівни: вона дала їй змогу дати дідусеві «кралю», ту саму Настасію, з якою я вже познайомив читача.

Я пам'ятаю, що коли померла стара дідусева «кряля», то в нашому домі сталася ціла революція. Присланий гонець привіз цю сумну звістку до Малиновця й застав усіх зненацька. Почалась біганина, метушня. Матінка мало не захворіла. Та часу марнувати не було коли, і вона заходилася вибирати по селах найвродливіших дівчат, які мали полонити старого. Але їй не пощастило. Поки в Малиновці розшукували дівчат, мила, скребли та одягали, тітонька Орина Павлівна вже виконала важку місію так швидко і спритно, що всі сторони, які змагались, залишилися ні з чим. Настасія була оселена, і привезену малиновецьку красуню навіть не пустили перед очі дідусеві.

Гаданий дідусів капітал становив центр ваги, до якого тяжіло все потомство, не виключаючи й нас, онуків. Всі ставилися до старого якимось загадково, бо ніхто, повторюю, не знав цілком певно розмірів скарбу, що він мав. Тому повірниця Настасія і чиновник Ключвін були предметом всіляких підлещувань.

Всякому хотілось узнати таємницю; всякий підозривав один одного, а головне, всякий бажав заволодіти кубушкою зненацька, в цілковиту власність, так, щоб іншим нічого не дісталось. Це кляло своєрідний відбиток на родинні стосунки. Зовні все виглядало приязно й навіть солоденько; всередині кипіла ворожнеча. Як видно, дядько Григорій Павлович був щасливіший за сестер і навіть знав, більш чи менш точно, цифру капіталу, бо Ключвін був його приятель.

Нарешті, одначе, матінка була порадована. Дідусь писав їй, що згоден погостювати півтора чи два літні місяці в Малиновці, а Настасія з тим самим посланцем наказувала, щоб на 10 червня вислали по старого екіпаж і коні.

Матінчині надії оживились. У домі зчинилася метушня, чистка, миття. Вибрали для дідуся на парадній половині дому велику й затишну кімнату; обіч неї, в диванній, поставили перегородку й за нею влаштували спальню для Настасії. Надворі, біля дівочого ганку, провітрювались перини, подушки, ковдри, і з'явилося двоє ліжок: одне, двоспальне, під горіх, призначалося для дідуся; друге, простіше, для Настасії. Їх оглядали до найменшої щілинки й випарювали окропом усяку нечисть. Стіни в обох кімнатах і

меблі теж ретельно вичистили. Приготувавши все, замкнули кімнати на ключ і підіткнули двері знизу повстю, щоб яка-небудь гуляща блошечка не змогла залізти в заповітне приміщення.

Навіть для дідусевого камердинера Пахома відвели щось подібне до власного кутка, в комірчині, і поставили там ліжко. Для послуг Настасії призначили особливу дівчину.

Це була серйозна перемога в очах матінки, бо не далі, як за рік перед тим, дід зовсім був схилився на бік дядька Григорія Павловича, навіть купив пополювині з ним маєток під Москвою й подався туди на літо. Та улюблений син не зумів стриматися від грубих вихваток. Він не тільки не поступився перед старим, хоч би зовні, зверхністю, а всіляко й на кожному кроці обмежував його. Нарешті стався такий випадок. Дідусь наказав зранку наловити в ставку карасів на сніданок, а дядько, побачивши робітників, які йшли з неводом, скасував наказ і послав людей на сінокіс. Подали сніданок — карасів нема. Дідусь змовчав, але після сніданку зразу ж звелів запрягати коні і, хоч як упрохував його Григорій Павлович, виїхав у середині літа до Москви. Після цього на всю зиму між батьком і сином встановилися холодні взаємини.

— Карасів пожалів для рідного батька! — обурювалась матінка, коли до неї дійшла звістка про цю подію. — Та й карасів не своїх, а власних татонькових! Та я б не тільки карасів, а всього: і ягід, і фруктів, і печіночки, і сочєньків з сиром...¹, одно слово, всього б — тільки, татоньку, їжте на здоров'я!

Родина наша торжествувала. Навіть ми, діти, раділи з приїзду дідуся, бо при ньому неодмінно готували добру їжу, і нас незручно було тримати надголодь.

— Тепер мати хай тільки розперізується! — весело говорив брат Степан: — тепер, брат, про полотки забудь — годі! Ось вони, шляхи провидіння! Приїхав дорогий гість, а в нас полотки в неласку потрапили. Огірки прогнилі, солонина смердюча — все полетить в застольну! Не минеться, любий друже, і на Волгу за рибою посилати, а рибка ж кусається! Дід — він попоїсти любить — це я знаю! І сам добре їсть, і інші щоб добре їли — ось у нього як!

¹ Особливого роду страва, схожа на здобні млинці, складені вдвоє й начинені сиром. В дитинстві сочні здавалися мені дуже смачними, але тепер навряд чи знайдеться шунок, здатний їх перетравити (Прим. автора).

Взагалі, Степан, як найголдніший, радів більше за інших; у нього були плани навіть щодо Настасії.

— Треба допомагати матері,— базікав він без угаву: — треба дідову спадщину здобувати! Підловлю я цю Настьку, як пити дам! От підемо в ліс по малину, я її й притисну! Скажу: — Настасіє, нам долі не минути, житимемо в любові! Те та се... «з великою, мовляв, приємністю!» Ну, а тоді в нас усе гаразд! Радій, Анно Павлівно! лий сльози, Гришка Отреп'єв!

Одно слово, малиновецький дім оживився. Покоївки — і ті ходили з веселими обличчями, сподіваючись, що при старому пані їх не мучитимуть роботою. Одне лихо: дідусь любив поласувати, а до приїзду його ще не буде ні ягід, ні фруктів стиглих.

— Ну, як-небудь вареннячком до ягід переб'ємось! — тужила матінка: — слава богу, що хоч огірочків свіженьких у парнику вивести догадались. І немов мене з неба хто напоумив: накажи та накажи садівникові, щоб огірки ранні були! От і знадобились.

І от, у середині червня (ми, діти, вже зібрались у цей час в село із закладів на канікули), годині о сьомій вечора, на дорозі, що веде в Москву, показалася з-за лісу знайома чотиримісна коляска, а через кілька хвилин вона була вже біля ганку. Розуміється, всі домочадці висипали назустріч. Але дідусь був стомлений; він важко виліз із екіпажа, на швидку привітався з батьком, на ходу подав матінці та внучатам руку для цілування й мовчки пройшов у відведену йому кімнату, звідки й не виходив до ранку наступного дня.

Матінка часто підходила до дверей заповітних кімнат, прислухалася, але увійти не насмівувалась. В домі вміть усе стихло, навіть у далеких кімнатах ходили навшпиньки й гоєорили пошепки. Нарешті години близько дев'ятої вийшла від дідуся Настасія й сповістила, що старий напився чаю і ліг спати.

Не можна сказати, щоб Настасія відзначалася красою. Обличчя в неї було широке, плоске, зовсім невиразне, очі невеликі й мутні; щелепи і вилиці випнулились, як у калмички. Але рум'яні щоки, високий зріст, могутня спина і круті стегна приваблювали. А втім, дід був непередливий щодо жіночої краси, і попередню його кралю, як я чув, можна було навіть назвати майже потворною. А проте і вона мала на старого величезний вплив, бо той, як видно, на красі не

розумівся, а цинив тільки жінку у вузькому значенні слова.

Матінка зразу ж повела Настасію до своєї спальні, де стояв самовар, окремих від спільного, та всякого роду ласощі. Вона ретельно замкнула двері, щоб ніхто не перешкодив взаємним дружнім виявленням почуттів. Ми, діти, не ворушачись, з'юрилися в дверях сусідньої кімнати, начебто чогось очікуючи, хоч, звичайно, і самі не могли б сказати, чого саме. Навіть суворо Марія Андріївна (вона ще жила в нас заради молодшого брата Миколи), і та стояла ззаду у вичікувальній стані, зовсім забувши, що їй, з обов'язку гувернантки, слід було б гнати нас. Брат Степан однак не витерпів, підкрався до дверей спальні й став підслухувати. Його найбільше всього на світі — хоч цілком некорисливо — цікавило питання про спадщину взагалі, а серед того й питання про спадщину після старого.

— Чай збираються пити... мати варенням частує! — ледве долинав до нас через кімнату його шепіт.

— Тихо... про спадщину говорять! — нарешті, майже голосно, сповістив він: — синові моему, Гришці Отреп'єву, сто тисяч; дочці моєї Анні, за її до мене любов...

Але матінка вже догадалася, що Стюпка-бельбас підслухує. Двері з спальні гучно розчинились; ми вимить зникли, і Степан дістав відплату, проте, досить помірну, бо при дорогій гості по-справжньому битися було совісно.

— Нічого, — втішав себе Степан: — так легенько ляпанця дала. Не боляче. Мабуть, при Настьці боїться... Тільки от мало носа мені не розквасила, коли двері відчиняла. Ну, та мене, брат, ляпанцями не здивуєш!

Коли ми сиділи за вечерею, матінка раз у раз вибігала з-за стола, щоб довідатися в Настасії (їй поставили особливий прибор у диванній), чи всього їй дали.

— Ти вимагай! — говорила вона: — чого тільки здумається, всього вимагай! Ти татонька доглядаєш, а я тебе повинна доглянути.

На закінчення, коли настала пора спати, матінка при собі звеліла покоївці класти «кралю» на ніч і досить довго сиділа в неї на ліжку, розмовляючи пошепки.

З наступного ранку почався ряд днів, таких схожих один на одного і зовнішньою формою, і внутрішнім змістом, що описати один з них значить дати читачеві поняття про весь час, проведений у Малиновці старим дідом. Це я й спробую зробити.

Ранок; годинник у спальні тільки показує шосту, а самовар уже кипить в ідальні, і дідусь, у стьобаному халаті, сидить на балконі, який виходить з вітальні в сад. Перед ним стоїть столик, на якому поставлено велику чашку з тільки що принесеним чаєм. Проти нього, в полотняній блузці, розташувалась матінка. Вона вже привіталась з «красавцею», розпитала її, чи спокійно було спати, чи не кусали блошечки, і, діставши відповідь, що немов у рай потрапила, наказала подати їй чаю, сама налила вершечків з рум'яною піною й подалась частувати батька.

— Татоньку! з лимончиком чи з вершечками?

— З лимоном. Раніше, як свою корову тримали, пив з вершками, а ниньки без усього п'ю. Лимони, мабуть, кусяються?

— Я, татоньку, ящиком у Москві купила; за сотню двадцять п'ять карбованчиків дала.

— Чи ж легка річ! А коли десятками купувати — то й три карбованці даси. Кажуть, у Петербурзі лимони дешеві. В нас ікра дешева, а в Петербурзі — апельсини, лимони. А в теплих землях, чуєш, і зовсім вони ні по чому.

— Правду прислів'я каже: за морем теличка півшеляга, та перевезти дорого коштує. Зате там хліб дорогий.

— Так, хліб. Без хліба теж погано. Хліб, я тобі скажу, таке діло: ниньки на нього врожай, а в наступному році насіння не збереш. Або град, або посуха, або що. Ниньки він шість карбованців за четверть, а в майбутньому році тридцять карбованців за четверть віддаси! Тому, котрі хазяї з розрахунком живуть, ті в урожайні роки хліба не продають, а дїждуться голоду та весь запас і спустять втридорога.

— Я, татоньку, позаторік, як їсти нічого було, і по сорок карбованців за четверть мужичкам продавала.

— Ну от. І давали, бо мужикові їсти треба, а запасу в нього нема. Ощадливий хазяїн тут його й настигне. Вийми та поклади.

— Добре, татоньку, коли в кого гроші вільні на прожиття є. А хто в грошах потребу має, мимоволі буде і в дешевий час хліб продавати.

— Про це ж я й кажу. Коли ощадливо хазяїн живе — з грішми буде, а неощадливо — ніколи з нужди не виб'ється.

Дідусь на хвилину замовкає; шумно дує в блюдечко і п'є чай.

— В часи француза,— каже далі він, повертаючись до лимонів (як і всі незайняті люди, він любить кругом та навколо ходити): — як з Москви тікали, я у Володимирській губернії в одного поміщика в садібі флігельок найняв, то він у ранжереї свої лимони виводив. На цілий рік вистачало.

— Тсс...

— Лимони в нього були, а хліб погано родив. Весь гній на сади та на городи переводив. Кавуни по пудові бували. От ти й міркуй.

— Ниньки, татоньку, такі поміщики вже рідко трапляються.

— Ні, і ниньки, особливо, які в предводителі ціляться. Років з п'ять поколобродить: апельсини, лимони... а через якийсь час, дивишся, маєток з аукціону продають. І у вас, мабуть, ранжереї водяться?

— Грішна людина, татоньку. Люблю поласувати.

— Ну, от бачиш. І всі ми любимо; і я люблю, і ти любиш. Як з цим бути!

Дідусь обертається обличчям до саду і вдихає запашне повітря.

— А добре тут пахне, солодко! — каже він.

— Це, татоньку, бузок цвіте. Дуже від нього дух приємний.

— Не дешево, мабуть, розвести коштувало?

— Ах, що казати! Теж не гірше за того поміщика! Ніж хліба більше сіяти, а я сади розводжу.

— Ну, ти не прогадаєш. Якщо з розумом жити, можна й на господарство, і на сади приділити. На господарство частину, на сади — частинку. Без чого не можна, то не можна.

— Жаль ось, що до приїзду вашого ні фрукти, ні ягоди не поспіли. Поласувати вам, татоньку, нема чим.

— І без ласощів проживу. Всьому свій час. У Москві, проте, вже з'явилась суниця шпанська; тільки в крамницях, а лоточки ще не продають. У теплицях, чуєш, ранню виводять.

— Дорога, мабуть?

— Ну, вже само собою.

Дідусь позіхає, хрестить рота й поглядає у вітальню, де лакей розкладає ломберний стіл для майбутньої карточної гри.

— Татоньку! в карточки? — пропонує матінка.

Дідусь мовчки встає з крісла й прямує до кімнат. Він палко любить карти й ладен з ранку до вечора грати «ні по чому». Матінка, проте, цьому дуже рада, бо інакше було б дуже важко розважати старого.

Влаштується віст: партію дідусеві складають: Марія Андріївна, брат Степан і матінка, яка, проте, дуже часто виходить, залишаючи замість себе Гришу або мене. Ми всі змалку звикли до карт і так палко любимо грати, що ладні заради карт пожертвувати гулянням. Навіть маленький Коля — і той, не відходячи, стоїть збоку в кого-небудь з картярів і стежить за грою. Тому приїзд діда становить для нас суще свято, яке, проте, трохи затьмарюється тим, що дідусеві треба неодмінно піддаватись. Якщо він програє, і навіть якщо йому здають погані карти, то він ображається, мовчки покидає гру і йде до себе в кімнату. Матінка знає це і, здаючи, дуже спритно підкидає йому козирів, а старий у цей час вдає, що дивиться набік.

Віст, робер за робером, без перерви триває до дев'ятої години. Дідусь грає мовчки, повільно викидаючи на стіл карти, і після кожної гри старанно записує виграш. Програшу в нього не буває, хіба що брат Степан захоче побешкетувати, і він почне справді грати. Але матінка так на нього гляне, що охота колобродити вмиль зникає, і внаслідок старий залишається незмінним переможцем. Поки ми граємо, і батьго виходить з кабінету, але залишається у вітальні недовго. І тесь і зять ставляться один до одного не можна сказати, щоб вороже, але байдуже; як видно, не знаходять предмета для розмови. Тому карти роблять їм обом велику послугу, звільняючи від обов'язку розважати один одного.

Рівно о дев'ятій годині в тій самій вітальні подають сніданок. Тепер сніданок обов'язковий і подібний до обіду, а колись снідали майже виключно при гостях, причому обмежувались тим, що ставили на стіл піднос, заставлений закусками та ефемерною їжею, як-от сочнями, печінкою і т. ін. Матінка старанно частує діда і пильно дивиться, щоб діти не багато брали. В той же час вона накладає на тарілку цілу гору всякої всячини й зникає з нею з кімнати.

— Це вона Настьці понесла, — шепоче Степан, заздрісно стежачи за рухами матінки: — невже ця шельма отаку прірву умне!

Тимчасом дідусь, нашвидку попоївши, вже поглядає на ломберний стіл. Гра відновлюється і тим самим порядком

триває аж до обіду, який подають, зважаючи на звички старого, рівно о дванадцятій годині.

За обідом дідусь сидить у кріслі біля хазяйки. Матінка сама кладе йому на тарілку найкращий шматок і потім вибирає такий самий шматок і відкладає набік, роблячи очима рух, який означає, що цей шматок заповітний і призначається Настасії. Точиться спільна розмова, в якій бере участь і батько.

— Літом від того тепло, — повчає дідусь: — що сонце на небі довго стоїть; воно й гріє. А взимку встане воно о дев'ятій годині, а о третій, дивись, його вже й поминай як звали. Ну, і нема від нього зігріву.

— Навіть і літом, — підтверджує батько: — якщо довгий час негода стоїть, теж стає холодніше. Іноді й у липні починається дощ, то хоч ватяний сюртук надівай.

— Сонця нема, — від того й повітря холодніше.

— Це, батечку, справедливо.

— Або знову: зайди ти в ліс — холоднувато; вийди з лісу в поле — піт з тебе градом лє. Дарма що в полі тебе вітром обдуває, а все-таки жарко.

— І вітер той, батечку, від сонечка теплий. Так, сонцем його прогріває. Я в дванадцятому році * у Володимирській губернії, в Юрїївському повіті, жив, то там і тоді лісів мало було. Така спека ціле літо стояла, що тільки тим і рятувалися, що на погребцях з ранку до вечора сиділи.

— Так, дивні діла господні! Все ото господь, у премудрості своїй, на найкраще створив. Літом, коли всякий злак на користь людині росте, — він тепло дав. А взимку, коли треба, щоб земля відпочила, — він сніжком її прикрив.

— А француз у ту пору цього не розрахував. Прийшов до нас літом, думав, що кінця теплу не буде, а повертатися довелось зимою. От його морозом і припекло.

— І все від того, що зимою сонечко короткий час світить. Постойть на небі годин з п'ять — та й нема його.

— Від того. Багато тоді француз росіянам накапостив. Міста розорив, Москву спалив. Думав, що й бога нема, аж бог ось він. Насилу ноги поволік.

— Навіть пісню в той час співали, як він тікав від нас, — пригадує матінка.

Бонапарту не до танцю,
Цьому миршавому ланцю,
Він кричить: пардон!

— І хай йому. Легко сказати, скільки часу колобродив! Тільки й слів у всіх було на язиці: Бонапарт та Бонапарт!

— А з себе який був мізерний! так, базікало — плюнути й розтерти!

— Мала пташка, та кігтик гострий. У мене до француза в Москві ціла садйба на Полянці була, і будинок мурований, і сад, і заклади всякі, ягоди, фрукти,— все своє. Тільки пташиного молока не було. А повернувся з Юрієва, дивлюся — самі закопчені стіни стоять. Так, ні за понюх табаки спалили. Он він, капосник, чого наробив!

Дідусь зітхає; настає хвилина загальної мовчанки.

— Або таке,— знову починає старий, переходячи до іншого сюжету: — бачимо ми, що річка назад не тече, а чому? Тому, що вона на високому місці починається, а потім усе донизу, все донизу тече. Назад воно їй вертатися й не можна. Коли на дорозі горбочок трапиться, вона його обмине, а сама все донизу, все донизу...

— І тут господні путі. Одначе, в пісні співається: «на горах стануть води»...

— Це, виходить, про колодязі. Он у Митищах, наприклад: місце високе, а вся Москва з тамтешніх колодязів водою користується.

— Та й вода ж яка! чиста-чиста... мов сльоза! — підтверджує матінка.

— І вода добра! і доволі її. Сьогодні препорція натече, а завтра знову така сама препорція. Був час, що й москворіцькою водою хвалились: і м'яка, і чиста. А почали фабрики та заводи будувати — ну, скаламутили.

Подають смажену телятину, матінка частує.

— Теляточко, татоньку, поєне! для вас навмисно приготувала. М'яця без кісточок накажете?

— Що частуєш! все мені та мені — ти й Василя Порфировича не забувай.

— Він тут хазяїн, і сам, що йому до вподоби, вибере, а ви вже дозвольте. Знаю я, що ви до м'яця без кісточок охочий. Ось здається, гарненький шматочок?

Нова мовчанка, протягом якої чути брязкіт ножів і виделок.

— От хоч би про телят,— каже дідусь: — і телята бувають усякі. Одне п'є багато, друге — мало. А іноді й так буває: вип'є теля цілу прірву, а все шкіра та кості.

— Скотарки, татоньку, цьому часто причиною бувають.

— Скотарки — само собою, а іншим разом і в самому телляті фальш. Така хвороба буває, ненайдом називається. І в коней вона буває. У мене, пам'ятаю, кінь був: годували його, годували — все шкелет шкелетом. Так і продали на шкуродерню.

— В нас у вотчині мужичок на цю хворобу мучився, то всю родину з торбою пустив.

— А пустиш!

— Не дай бог, як ці хвороби причепляться, — зауважує батько, який останнім часом став сильно нездужати.

— Авжеж, хвороби ні для кого не солодкі, і теж бувають усякі. В мене купець знайомий був, то в нього ніякої особливої хвороби не було, а тільки все нудьгував. Щемить серце, та й годі. І доктори лікували, і попи відчитували, і до угодників возили — нічого не допомогло.

— Може, наврочено, або сила в ньому... нечиста... — догадується матінка.

— Може.

— У нас, на селі, одна жінка є, теж усе на нудьгу скаржитья. А в церкві, як тільки «їже херувими» або причасну молитву заспівають, зразу ж вигукувати почне. Чого з нею не робили: і попа відчитувати кликали, і староста скільки разів стьобав — вона все своє. І уявіть, як почне вигукувати, живіт у неї ось як роздує. Як та гора.

— Нечистий, значить, геть з утроби проситья, — пошартує дідусь.

— Вже й не знаю. Билися ми з нею, билися, та так і відступились. Ні на панщину не ганяють, ні на свою роботу не ходить; сидить дома білоручкою.

Під кінець обіду дідусь трохи совіє й навіть починає дрімати. Та ось солодке з'їдено, стільці гучно відсуваються. Дідусь, виконавши обряд післяобіднього цілування (матінка і всі діти підходять до його руки), іде до своєї кімнати і вкладається спочивати.

Поки старий спить, матінка ні на хвилину не залишається бездіяльною. Вона сідає з Настасією у вітальні (ближче до дідусевої кімнати) і провадить з нею жваву розмову, яка доходить і до нашого слуху.

— Розкажуй, добродійко, як це ви надумали до нас їхати? — ставить запитання матінка.

— Я упросила; йому б ніколи в світі на думку не спало. Котрий, кажу, рік вас чекають, а ви все не їдете.

— Ну, спасибі, спасибі тобі, голубко!

— Тільки Григорій Павлович дуже вже розсердився, як дізнався. Приїхав з підмосковної, кричить: «не смійте до Затрапезних їздити! забороняю!» Навіть свічником замахнувся; ще трохи — і лоба старому розкраяв би!

— Це батькові б то рідному! А що татонько?

— Нічого. «Ну, вбий мене! — каже: — убий!»

— Ач бо батьківське серце! син на бивство йде, а старенький тихо та сумирно: «ну, що ж, убий мене, убий!» Від сина і муку, і наругу — все прийняти ладен!

— Ми від страху ні живі, ні мертві стоїмо, а він ото куражиться, а він куражиться! «Я, каже, це Анютці пригадаю!» Вже лаяв він, лаяв вас, пані, тобто найпоганшими словами лаяв.

— Ну, лайка не пристає, аби...

Одначе матінка задумується на хвилину. Братова лайка, справді, не дуже їй дошкуляє, але погроз його вона боїться. Гай-гай! незважаючи на теперішню перемогу, її ні на хвилину не покидає думка, що, хоч би як вона старалась і хоч би яку прихильність виявляв до неї батько, всі зусилля її будуть марними, всі перемоги удаваними, і стариків скарб неминуче перейде до нешанобливого, але дорогого сина.

— І як тільки він поїхав, зразу ж Павло Борисович сіли листа до вас писати.

— Спасибі тобі! спасибі. Ну, а щодо того...

Матінка боїться вимовити слово: «заповіт», але Настасія вгадує його.

— Це щодо заповіту, чи як? — каже вона: — вже й не знаю... Запрошували вони Клюквіна в той вечір, як у них з Григорієм Павловичем перепалка була, і шепотілися з ним у кабінеті!..

— Ну?

— Мабуть, про заповіт.

— Ах, якби!

— А ви б, пані, їх попросили!

— Ах, що ти! Та він мене так турне, так турне! От якби ти...

— Я починала говорити, та сама не рада була. Мало з дому не вигнав.

— Ах, татонько, татонько! усім він хороший, тільки от...

— А ви, пані, не дуже себе тривожте! Бог милосливий, раптом здумає, візьме та й напише. Та невже ж без заповіту вам нічого не дістанеться? Не безсудна ж, мабуть, земля?

— То ж бо, що... І земля не безсудна, та і я, і сестра Ориша — обидві ми виділені. І папір з нас татонько взяв.

— Ви б не давали паперу.

— Як би я не дала! Мені тоді п'ятнадцять років тільки що минуло, я не розуміла, що й за папір такий. А не дала б я паперу, він би сказав: «ну і нема тобі нічого! сиди в дівках!» І то обіцяв шістдесят тисяч, а дав тридцять. Пробував мене Василь Порфирович з зовичками за це тиранити.

— Ах, гріх який!

— Так, близько лікоть, та не вкусиш. Принаймні, чи капітал у старенького великий?

— І щодо капіталу вони приховують. Тільки і зараз все ще складають. Ні-ні та й одвезуть у Раду. Скупі вони дуже зробились. Що день, то все скупіші. Казав оце якось Григорія Павловича лакей, ніби близько мільйона грошей знайдеться.

— Цей звідки дізнався?

— Пані їхня, чуєш, за столом розмовляла. Григорій Павлович дома не обідав, то вона язика й розпустила. «Певно, каже, знаю, що в старого мільйон є!»

Слово «мільйон» вкидає матінку в ще більшу задумливість. Вона довгий час мовчки дивиться у вікно і барабанить рукою по столу, але в голові в неї, очевидно, панує одне слово: «мільйон!»

— Та ти постарайся! — вимовляє вона, нарешті: — просто прийди до нього й скажи: «я вас потішаю, і ви мене потіште!»

— А що, справді! такі скажу!

— Так і скажи. А вже я тебе, коли... Ну, просто озолочу! Пам'ятай моє слово, тільки б мені...

— Що ви, пані! Хіба я з інтересу...

— Кажу тобі: озолочу! постарайся!

Одноманітно і нескінченно тягнеться ця розмова, все крутячись навколо одної і тієї самої теми. Перериває її лише яка-небудь зовнішня подія: або ключниця з'явиться в дверях і викличе матінку для розпоряджень, або Настасії здається, що дідусь позіхнув, і вона тихенько впливе з кімнати, щоб прислухатися під дверима старикової спальні.

О третій годині дідусь знов у вітальні. Ми, діти, смиренно сидимо на стільцях коло стін і чекаємо, що зараз почнеться гра.

— Татоньку! в карточки, поки десерт подають? — пропонує матінка.

— Годі,— відмовляється на цей раз дідусь, на превелику нашу прикрість.

— То ви вже мені, татоньку, пробачте, я піду, розпоряджуся.

— Іди.

Дідусь якийсь час сидить мовчки й позіхає. Нарешті звертається до нас.

— Ну щоб, учитесь?

— Учимось, татоньку.

— Ти, Степане, в котрому класі?

— Я, татоньку, в старший оце перейшов; в наступному році до університету вступаю.

— Вчишся ти добре, та поводишся погано, бешкетуєш. Мати на тебе скаржитися.

— Я, татоньку, здається...

— Тобі «здається», а вона, виходить, напевно знає, щоб каже. Батьків слід шанувати. Шануй батька свого і матір, сказано в заповіді. Ной ото, випивши, голий лежав, і все-таки, як Хам з нього посміявся, то бог прокляв його. І пішов від нього Хамів рід. Котрі люди від Сіма і Іафета пішли, ті в шанобі, а котрі від Хама, ті в зневазі. Ось ти й мотай собі на вус. Ну, а ви як учитесь? — звертається він до нас.

— Ми — слава богу, татоньку.

— Слава богу — найкраще, вчіться. А вивчитесь, на службу підете, платню одержуватимете. Не все в батька з матір'ю на шиї висіти. Ну, а в котрій губернії Переславль?

— У Володимирській, татоньку.

— Два Переславля: один у Володимирській, другий — у Полтавській.

Мені хочеться підказати, що в Полтавській губернії Переяславль, але, знаючи, що дідусь не любить заперечень, я стримуюсь.

— А Спаськів аж три,— додає дідусь: — на екзамені, мабуть, питають, то треба знати. Ану-бо, Григорію, прочитай: «І в духа святого...»

Гриша читає.

— Так. А папа римський інакше читати велить: «іже від отця і сина ісходяща». От і балакай з ним.

Приносять десерт. Якщо літо в розпалі, то ставлять цілі купи ягід, фруктів, цукрового гороху, бобів і т. ін. Матінка вибирає щоб краще й частує дідуся; потім відкла-

дає ласощі на особливі тарілки й відсилає до Настасії. Дітям дає небагато, та й то переважно гороху і бобів.

— Ви свої! встигнете поласувати! — приказує матінка, розкладаючи ласощі по тарілках, і при цьому неодмінно обділяє брата Степана.

Дідусь їсть з видимим задоволенням і час від часу перериває процес їди зауваженнями на зразок:

— Ягоди різні бувають. Інша й велика, та солодкості в ній нема; друга й дрібніша, а солодка.

— Це як який рік, — підтверджує матінка.

— Ото ж я кажу. Іншим разом дощів багато...

І т. д.

А на закінчення неодмінно похвалить:

— Добрі у вас фрукти. Погудити не можна.

— А коли подобаються, то й ще б попоїли!

— Годі.

А проте матінка відкладає на тарілку кілька персиків і абрикосів і заносить їх до дідусевої спальні, на випадок, якби старий побажав на ніч з'їсти.

— А нам по персичку та по абрикосику! — пошепки заздрить брат Степан. — Ну, та я ж і поцупити зумію.

З цими словами він розв'язно підходить до стола, бере перси́к і кладе в кишеню. Дідусь, не розуміючи, дивиться на нього, але мовчить.

На початку шостої подають чай, і якщо час погожий, то дідусь п'є його на балконі. Віталія виходить на захід, і старий любить поніжитися на сонечку. Але до саду він, скільки мені пам'ятається, ні разу не ходив і навіть в екіпажі не прогулювався. Взагалі сидів сидьма, як і в Москві.

Час між чаєм і вечерею найнудніший. Матінка цілий день провела на ногах і, видимо, стомилась. Тому, щоб розважати старого, вона влаштовує щось ніби домашній концерт. Марія Андріївна сідає до старого фортепіано й грає варіації Черні *. Гришу примушують співати: «Я піду, піду косить...» дідусь слухає прихильно й виявляє задоволення.

— Непогано, — хвалить він Гришу: — тільки навіщо на-тужуєшся і губи випинаєш?

— Ну, татоньку, він ще молодесенький. І судити суворо не можна, — виправдує матінка свого улюбленця. — Гришо! заспівай ще... як це... «на бенкеті», чи що... пам'ятаєш?

Гриша співає:

Не дивуйтесь, мої друзі,
Що не раз

Серед вас
На веселому бенкеті
Я задумувавсь...

— Добре,— заохочує дідусь: — вивчишся — краще співатимеш. От я замолоду одного архієрейського півчого знав — так він цю ж саму пісню співав... ну, співав! Почне тихо-тихо, наче за дві версти, а потім гучніше та гучніше — і раптом октавою, як загримить, то аж присядуть усі.

— Дар, значит, бог йому дав.

— Так, без дару в їхньому ділі не можна. Хоч старайся, хоч розстарайся, а коли нема дару — нічого не вийде.

Репертуар домашніх розваг швидко вичерпується. Матінка дедалі нетерплячіше поглядає на годинник, але він показує тільки сьому. До вечері залишається ще добрих півтори години.

— Татоньку! в дурні? — пропонує вона.

— В дурні — будь ласка.

Дідусь сідає грати з Гришею, який ласкавіший за інших і твердіше знає матінчину інструкцію, як слід грати зі старим.

Нарешті жадана година вечері настає. В залі з'являється й батько, але він не вечеряє разом з іншими, а п'є чай. Вечеря являє собою повторення обіду, починаючи з супу і кінчаючи солодким. Страви подаються розігріті, підправлені; тільки дідусеві осторонь відкладається свіжий шматок. Розмова точиться мляво; всім нудно, всі стомились, усім набридло. Навіть ми, діти, почуваємо, що безліч денних дрібниць починає гнітити нас.

— Інші люблять вечеряти,— починає говорити батько: — а я от не можу.

— Мм...— озивається дідусь і дивиться на свого співрозмовника такими очима, немов уперше його бачить.

— Я кажу: інші люблять вечеряти...— хоче пояснити батько.

— Люблять...— машинально повторює за ним дідусь.

Б'є дев'ята година. Завершилось. Дідусів день закінчений.

Матінка, дочекавшись, поки старого вкладають спати, і попрощавшись з Настасією, поспішає до своєї спальні. Там вона нашвидку роздягається і зовсім розбита кидається в постіль. У сонній голові її мигтить «мільйон»; губи поза-свідомо белькочуть: «пом'яни, господи, царя Давида і всю смиренність його...

Щоб дати читачеві ще ясніше уявлення про дідуся родину, я вважаю незайвим заглянути на одну з вечірок, на яку він, по зимах, скликав час від часу рідних.

Звичайно днів за два Настасія об'їжджала рідних і оповіщала, що татонько Павло Борисович ось тоді запрошує чаю випити. Розуміється, про відмову не могло бути й думки. На заклик з'являлися не тільки голови родин, але й підлітки, і у визначений день, близько шостої години, біля під'їзду будинку дідуся вже стояв чималий ряд екіпажів.

В кімнатах нагріто, кватирок у вікнах нема, та й віконниці позачинювані, отож ніякого натяку на вентиляцію нема. Крім того, заради гостей накурили якимись порохами, щоб іще збільшує задушливість повітря. Дідусь уже вийшов до вітальні, сів на диван і чекає. На ньому довгополий сюртук з «аглицького сукна»; на шиї зав'язано білий галстук. На столі перед диваном горять дві воскові свічки; позаду дивана, обабіч довгастого дзеркала засвічено двоє бр'а, в кожному по дві свічки; в залі на стіні горить лампа, заправлена олією. Лакей Пахом розставляє на переддиванному столі десерт: пастилу, мармелад, ізюм, мочені яблука тощо.

З'їжджаються майже всі одночасно. Все свої: ми, Федуляєви, дядько Григорій Павлович, генерал Люб'ягін. Із сторонніх на вечірках присутній тільки чиновник Ключквін. Починається з того, що рідні, крім батька і Люб'ягіна, підходять до старого й цілують йому руку. Потім старші поважно розсідаються в кріслах по обидва боки стола. Дві дівчини-відданниці: сестра Надія і Саша Федуляєва влаштовуються біля вікна, а дрібнота безшумно тулиться в залі. Там поставлено окремий десерт, який діти майже вмить знищують. Тільки дядько Григорій, як маятник, ходить туди й сюди по кімнаті, та Ключквін притулився до одвірка і весь час стоїть, нахилившись, наче жде, що ось-ось покличуть.

Познайомлю тут читача з тими з присутніх, про яких досі мені довелось говорити тільки мимохідь.

Люб'ягін — що називається, військова кісточка. Це старик років шістьдцяти п'яти, бадьорий, жвавий і такий здоров'як, що, здається, зносу йому не буде. Ті, які давно його знають, не помічають в його зовнішності ані найменших змін. Він пострижений під гребінець; і волосся і зуби в нього цілі, щоки рум'яні, і тільки очі трохи нагадують про старечість. Він найближча людина дідусяві і незмінний його

співрозмовник. Обидва старанно читають «Московские ведомости» і переказують один одному здобуті від того читання враження. Обоє цікавлять одні й ті самі речі, обоє зв'язують одні й ті самі спогади. Можливо, дідуся приваблює ще й те, що Люб'ягін не має ані найменших зазіхань на його скарб. У нього в самого є невеликий капітал, і він скромно задовольняється прибутками з нього, відкладаючи кожну зайву копійку для єдиного сина. Цей син уже завівся родиною і стоїть на добрій дорозі. Командує гарнізонним батальйоном десь у далекій губернії і не тільки не вимагає допомоги від батька, але й сам складає гроші. І діти його теж так само складатимуть — в цьому нема ніякого сумніву, так що старий Люб'ягін може вмерти спокійно. Головна річ, щоб гроші були, а коли вони є, то все інше піде добре — ось кодекс мудрості, який панує в усій родині і за яким іде й Люб'ягін.

Тітонька Орина Павлівна вважається в своїй родині роззявою. Справді, вона дуже обмежена, але це не заважає їй ставитися до дідуся скарбу з тим самим задрісним оком, як і інші члени родини. Щодо цього і розумні, і дурні — всі однаково сходилися серцями. Вона трохи молодша за матінку, але на вигляд старкуватіша; це пухла розпливчаста жінка, з круглим, зовсім невиразним обличчям і тупими очима. Рот у неї завжди розтулений, внаслідок чого Григорій Павлович без церемонії називає її: «Роззява стоїть рота розкривши». Але в неї є й добродішність: вона палко любить своїх дітей і заради них ладна піти на найрискванішу справу. Одного разу вона навіть насмілилась: впала перед дідусям навколішки і сказала: — Татоньку! чого ж ви баритесь, розпорядження не робите? Невже внуків своїх скривдите? — За цю вихватку старик цілий рік не пускав її на очі.

Нарешті, Федот Гаврилович Клюквін являє собою тип канцелярського перодряпа. Це ще не стара людина, але має вигляд уже старика. Обличчя його, сухе, жовтувате, має завжди прохальний вигляд; очі мутні, весь час сльозяться, волосся на голові рідке, з прогалинами, немов поточене міллю. Говорить надтріснутим тенорком, немов хникає, і не ходить, а нечутно пересувається по кімнаті. Він охоронець дідусявої таємниці, але, здається, не зовсім вірний. Принаймні, матінка, бачачи, як він приятелює з дядьком Григорієм Павловичем, не без підстав підозривала, що останньому відомо багато чого, що не тільки для неї, але й для дідусявої «кралі»

залишалося прихованим. Як видно, і дідусь підозрівав його в невірності, але махнув на це рукою. У нас він бував рідко, тільки у великі свята, хоч матінка й заманювала його. Чи платив йому що-небудь дідусь за його послуги — невідомо; але багато хто з рідних вважав, що в їхніх стосунках крилась якась таємниця, до якої добратися ніхто не міг.

Коли всі влаштувалися по місцях, розносять чай, і починається бесіда. Першою темою є погода; всі скаржаться на холоднечу. Січень на половині, а як стала першого листопада зима, то жодної відлиги не було, і холоднеча день у день все лютішає й лютішає.

— Це я помічав,— каже дідусь: — якщо на Кузьму-Дем'яна саньми поїхали, буде сувора зима.

— У мене сьогодні ранком градусник на сонці двадцять п'ять градусів показував,— повідомляє дядько Григорій Павлович.— З села сіно привезли, так мужик замерз зовсім, насилу відходили.

— Отака зима, на моїй пам'яті, тільки раз і була: як француз у Москві гуляв та баламутив.

— Тоді, татоньку, бог знав, що морози потрібні, а ниньки так, без будь-якої причини,— зауважує тітонька Орина Павлівна.

— А ти б богові порадила: не треба, мовляв.

— Та хіба не прикро, татоньку! Надворі морози, а снігу мало. З села пишуть: коли б озимина не вимерзла!

— Так ти й скажи богові: у мене, мовляв, озимина вимерзне. А може, він схаменеться.

Всі усміхаються.

— А син мені пише,— починає Люб'ягін: — у них зима тепла стоїть.

— І все так: де холодно, а де тепло. Що, як синок? здоровий? все гаразд?

— Слава богу. Восени інспектор у них був, все визнав справним.

— Слава богу — найкраще. Мабуть, інспектори ті в копійку йому обходяться!

— Є той гріх. Коли я командував, то бувало приїде інспектор, і їсть і п'є, все моїм коштом. А презент само собою.

— Надає межі плечі — та й поїде.

— От у цивільній галузі цього нема,— каже дядько.

— Там гірше. У військових принаймні спокійно. Приїде начальник, подивиться, візьме, що слід, та й не чути про нього. А в цивільних пришлють ревізора, то він узяти візьме, а потім усе-таки наябедничає. Федоте Гавриловичу, ти як щодо ревізорів вважаєш?

Клюквіна трохи коробить; він на своїх боках спробував, що значить ревізор. Одного разу його мало зі служби, з ласки ревізора, не вигнали, та бог урятував.

— Самий це люд уваги не вартий,— відповідає він, зовсім низько нахилиючись.

— Що, мабуть, дізнався тоді, почім ківш лиха! — сміється дідусь, а за ним і всі присутні.

Розмова непомітно переходить на хабарі.

— За мого часу в комісаріаті хабарі брали — оце то брали! — каже дідусь.— Француз на носі, військо без чобіт, а їм і горя мало. Приймають усяку гниль.

— І раніше хабарі брали, і тепер беруть,— запевняє Люб'ягін.

— І в майбутньому братимуть.

— Бо ж — люди, а не святі...

— Дехто й радий би не брати, а в нього діти пити-їсти просять.

— Що й казати!

— В нижчих місцях беруть засідателі, справники, судді— цим хабарі невеликі дають. У середніх місцях беруть голови палат, губернатори — до них уже з малим не підходь. А на верхніх місцях беруть сенатори — тим цілий куш давай. Не нами це почалось, не нами й скінчиться. І котрі люди вважають, що хабарі коли-небудь припиняться, то вважають це через легковажність.

Вимовивши цю тираду, дідусь шумно нюхає табаку і зітхає. Розносять чай удруге. Дядько спиняється перед сестрою Надією й жартує з нею.

— Ти чого ж, дзіго, заміж не йдеш?

— Ах, дяденьку! — соромиться сестра.

— Нема чого «ах, дяденьку!» Всякій дівчині заміж хочеться, це я певно знаю.

— Недобре бути людині самій,— пояснює дідусь.

— А вже моїй Сашеньці як би заміж треба! Так треба! так треба! — наївно озивається тітонька Федуляєва.

— Чого так приспічило? — грубо жартує дяденько.

— Не приспічило, а взагалі...

— Нічого, встигне. От заждіть, вже я сам до цього

діла візьмуть, умить обом вам женихів знайду. Тобі, Надіє, більшого, бо ти сама ач яка виросла: тобі, Олександро, середнього. А ти чого, Аню, про дочку не дбаєш?

— Доля, значить, їй ще не випала,— відповідає матінка і, побоюючись, щоб розмова не набрала непристойного характеру, поспішає перейти до іншого предмета.

— Ні в кого я такого смачного чаю не пила, як у вас, татоньку! — звертається вона до старика.— В кого ви берете?

— Не знаю, Іпат в Охотному ряду купує. Нічого чай, можна пити.

— Дорогий?

— Десять карбованців за фунт. З цвітом.

— Архіереї, кажуть, до чаю охочі. І розуміються на ньому.

— Ім, правду сказати, і робити іншого нема чого. П'ють та п'ють чай з ранку до вечора.

— Мені наш окружний генерал чаєм одного разу похвастася,— каже Люб'ягін: — йому один батальйонний командир цибик у презент прислав. Так вірите, сивий увесь!

— Зверху сивий, а внизу, мабуть, чорний.

— Це вже само собою, мішати треба.

— І тут, як скрізь, діло майстра боїться. Не змішаєш, самий квіт питимеш, голова очманіє. А від чорного, від самого, смаку справжнього нема. Терпкий,— язик, ясна терпнуть. Немов звіробій п'єш.

— А то буває копорський чай.

— Є і копорський, тільки він не справжній. Справжній чай у Китаї росте. Країна така є за Сибіром.

— Син у мене біля тамтешніх місць у прикордонному місті службу почав,— каже Люб'ягін: — то він розказував, що дуже чудний народ ці китайці. Мужчини в них волосся в коси заплітають, довгі-предовгі, наче дівки в нас.

— Виходить, мода в них така.

— І по всьому кордону стіна в них вимурувана. Щоб ні вони ні до кого, ні до них ніхто.

— Своїм розумом хочуть жити. Що ж, це, мабуть, надійніше. Ми от і прудкі: стриб та стриб, а пуття від цього стрибання мало.

Чаю попили. Діти висипають із зали й підходять дякувати дідусеві.

— Чи ласощів вам дали? — питає старий.

— Дали, татоньку.

— Ну, ідіть, їжте. А ви що ж? — звертається він до присутніх: — поласувати?

Матінка перша підходить до стола, кладе на тарілку мочене яблуко й подає його батькові.

— Татоньку, яблучка мочененького?

— З'їм.

— Ніде таких мочених яблук, як у Москві, не знайдеш. Тільки тут ними й поласуєш. Я вже хоч як старалась, і рецепти діставала, ніяк не досягну.

— У квасах їх мочать; духи кладуть.

— А чому, татоньку, купували?

— Дорого. По сорок копійок десяток.

— Гроші добрі; зате ж і яблука.

Матінка хоче побалакати про кваси, меди та інші витвори московського генія, але дядько про щось згадав і круто повертає розмову в інший бік.

— А я оце якоє у крамниці в Єгорова чув, що у французького короля* знову стріляли,— оповіщає він.

— І я чув,— підтверджує Ключкін.

— Не знаю, читав я сьогодні газети, нічого там не пишуть.

— Писати не дозволено, навіть розмовляти суворо-пресурово заборонено. Щоб ані-ні. А Єгорову, чуєш, дворецький головнокомандуючого казав. І чого цим французам треба? Був у них справжній король — іншого взяли. Тепер і цього не хочуть.

— Пустий народ. Цирульники та кравці.

— Цирульники, а республіки хочуть. І що таке республіка? Спитай їх — вони й самі гаразд не скажуть. Так, руки сверблять. Зберуться до купи та й галасують. Зовсім як у нас візники, коли жеребок кидати почнуть, кому їхати. Ну, чи чувана річ без начальства жити!

— Он у нас Цинський** (обер-поліцеймейстер) тільки місяць хворий був, то студенти Москву мало з розуму не звели! І на вулицях, і в театрах дива коять та й годі! На Тверському бульварі ям накопали, щоб липки садити, а вони вночі їх знову землею позакидали. От тобі й республіка! Коли котра людина з розумом — ніколи не бунтуватиме. А от шалапути та нахаби...

— Хороші французи, проте не схвалюють. Я від Єгорова до Сіхлерші¹ забіг, то вона так-таки просто й каже:

¹ Відомий у той час модний магазин (Прим. автора).

«Чи повірите, мені навіть французенкою називатися соромно! Я б, каже, і віру свою давно перемінила, та чекаю, що далі буде».

— Що ж, будь ласка! чого чекати!

— Як це вони віру, татоньку, переміняють? — допитується тітонька Федуляєва: — невже їх...

— Так, візьмуть, роздягнуть, та в чому мати породила й занурюють,— сміється дідусь.

— Мабуть, соромно?

— Соромно не соромно, а коли назвався грибом, то лізь у козуб.

В таких розмовах минає час до половини на дев'яту. Нарешті, чоловіки починають поглядати на годинник, і серед присутніх відбувається рух. Всі водночас підводяться з місць і прощаються.

Цим вичерпуються мої спогади про дідуся. Спогади одноманітні і малозмістовні, як і саме його життя. Але ця малозмістовність, як видно, була йому на користь, а не на шкоду. Разом зі справним фізичним живленням і розумовою й моральною незворушністю, вона сприяла довголіттю: дідусь помер, коли йому вже минуло дев'яносто років. Заповіту він, звичайно, не зробив, так що дядько Григорій Павлович безперешкодно заволодів його скарбом.

XIV. ЖИТТЯ В МОСКВІ

Москва того часу була центром, до якого тяжіло все помісне російське дворянство, яке не служило. Картярі знаходили там клуби, гуляки днювали й ночували в трактирах і в циган, богомільні люди раділи з безлічі церков; нарешті, дворянські дочки знаходили собі женихів. Натурально, що матінка, в якій улюблена дочка була на відданні, мусила впевнитися, що там як хоч, а поїздки до Москви на зимові місяці не минути.

Родина наша виїжджала з села з першим снігом. Кліматичні умови в той час, скільки пам'ятається, були сталіші, ніж тепер, і звичайно в половині листопада зима встановлювалася остаточно. Виїжджали ми усім домом, з великою кількістю прислуги, запасом мороженої провізії і навіть з власними дровами. Для всього цього потрібна була ціла валка підвід, які вирушали заздалегідь. Виїжджаючи,

в панському домі наказували позабивати обидва ганки, позачиняти віконниці, а залишену прислугу, з ключницею на чолі, розміщували сяк-так по флігелях.

У Москві в матінки був свій кріпосний фактотум, селянин Силантій Стрелков, який завідував усіма її справами: слідкував за селянами і дворовими, які ходили по оброку, стягав з них данину, ходив по урядових установах за довідками, вносив гроші в Опікунську раду, купував для села провізію тощо. Це була чесна й досить заможна людина, за ремеслом лимар, і навіть мав власну лимарську майстерню. Але життя його було, як то кажуть, чисто сибірне, бо матінка не давала йому перепочинку й на хвилину. З ранку до вечора тинявся він по місту, розшукуючи недоїмщиків і виконуючи найрізноманітніші доручення. Коли матінка на короткий час приїжджала до Москви, то спинялася в заїзді в Сухаревої, і тоді Стрелков тільки й робив, що приходив до неї чи виходив від неї. Навіть обід приносили їй від нього і, розуміється, безплатно. А коли ми стали їздити до Москви зимами, то для нього настало вже суцше пекло. Матінка була нетерпляча і щохвилини хотіла знати, в якому стані справи, отож Стрелков з'являвся щовечора й доповідав. За всі ці послуги йому ніякої певної платні не давалося, хіба зрідка матінка подарує синеньку або ситцю на плаття його дружині. Розуміється, ці скупі подачки не окупали навіть витрати на візників. Тому Стрелков, якого завжди відривали від власних справ, ніколи по-справжньому оперитися не міг і згодом скінчив тим, що мусив був оголосити себе неспроможним. Перед нами, дітьми, він не крився й часто гірко скаржився на матінку.

Стрелков заздалегідь наймав для нас мебльовану квартиру, неодмінно в одному з Арбатських провулків, ближче до дідуся. В той час великих будинків, з кількома квартирами, в Москві майже не було, а провулки були суцільно забудовані невеликими дерев'яними домами, які належали дворянам середньої руки (про них тільки й мовиться в цьому оповіданні, бо так звана грибоедовська Москва, в якій переважно фігурували вищі московські кола, мені зовсім невідома, хоч безперечно, що з морального й розумового боку вона дуже мало відрізнялася від Москви, описуваної мною). Деякі з власників чому-небудь залишалися на зиму в селах і здавали свої будинки бажаючим, з усім умеблюванням. Це були особнячки, з яких рідко який мав більше семи-восьми

кімнат. Серед них тільки дві-три «чисті» кімнати були досить просторими; інші можна було, в повному розумінні слова, назвати комірчинами. Парадний ганок виходив у тісний і захарашений господарськими будівлями двір, куди в'їжджали з вулиці через дерев'яні ворота. Про розкішну і навіть просто зручну обстановку нічого було й думати, та й ми — теж дворяни середньої руки — і не претендували на вигоди. Меблі здебільшого були збірні, старі, покриті засидженою шкірою чи рваною волосяною матерією.

У цьому маленькому приміщенні, в затхлій, насиченій міазмами атмосфері (про вентиляцію не було й згадки, і повітря освіжувалося тільки тоді, коли топили груби), тулилась дворянська родина, часто досить численна. Спали скрізь — і на диванах, і покотом на підлозі, бо ліжок у домі здавали мало, а які були, ті призначалися для старших. Прислуга і днювала і ночувала на скринях у таких мініатюрних комірчинках, що можна було тільки дивуватися, яким чином така сила людей там розміщується. «Зиму як-небудь потиснемося; у Москві й бог простить», втішали себе приїжджі, забуваючи, що і в селі, на повному просторі, більшість не могла влаштуватись.

Додайте до цього цілі купи ганчір'я, яке привозили з села і протягом зими накуповували в Москві та яке, через брак шаф, висіло на гвіздках по стінах і валялося розкидане по столах і постелях, і ви дістанете приблизно вірне поняття про середньо-дворянське домашнє вогнище того часу.

— Добре ще, що в нас малих дітей нема, а то б рятунку від них не було! — говорила матінка. — Оце я в Забровських була, там їх штук з шість малюків зібралось — мука! так проміж ніг і сновігають! хто в трубу трубить, хто в дуду грає, хто на пишалці пишить!

Зрозуміло, що в такому стовпотворінні розібратися було нелегко, і тижнів зо два після приїзду всі ходили, як розгублені. Шукали й не знаходили; знаходили і знову губили. Для дорослих поміщицьких дочок — серед них і для сестри Надії — це була чиста мука. Вони поривалися виїжджати, мріяли пурхати на балах, у театрах, а їх тримали зачиненими, в смердючих комірчинах, і годували мороженою домашньою провізією.

— Та коли ж, нарешті? — чути було з ранку до вечора сестричині скарги. — Хоч би в театр поїхали.

— Не можна в театр, треба спершу візити зробити; коли дома нудно, біжи до дідуся.

— От іще! чого я там не бачила!

— Ну, чекай.

Єдині виїзди, які допускалися до візитів,— це в модні магазини. В магазині Майкова, в гостиному дворі, закупувалися матерії, в магазині Сіхлер замовлялися плаття, убори, капелюшки. Зважаючи на матримоніальні цілі, заради яких робився переїзд до Москви, грошей на вбрання для сестри не жаліли.

Нарешті, все сьак-так влаштовується. До під'їзду подають візок, четвернею з вершником, куди сідає матінка з сестрою — і дуже рідко батько (всі знайомі зразу вгадували, що він «ніякої ролі» в домі не відіграє).

Починаються візити. На початку першої зими в родині нашої знайомих було мало, отож якби не три-чотири родини своїх-таки сусідів по маєтку, що теж переїжджали на зиму до Москви «повеселитися», то, мабуть, і їздити не було б куди; але згодом, з допомогою дядька, коло знайомих значно розрослося, і візитація набрала широких розмірів.

Коли всі візити були зроблені, кілька днів сиділи ранками дома й чекали віддачі візитів. Траплялося, що візитів не віддавали, і це було темою для довгих і гірких коментарів. Але траплялося й так, що хто-небудь приїжджав перший — тоді на всіх обличчях з'являлося задоволення.

З нових знайомств переважно робилися такі, де бували звані вечори, розуміється, з танцями, і верхом щастя вважалося, коли можна було сказати:

— У нас всі вечори розібрані, навіть у театр поїхати нема коли.

Або:

— Ах, ця Балкіна! чіпляється, приїжджай до неї по середах. Даруйте, кажу, Маріє Сергіївно! ми й без того по середах у два дома запрошені! — так ні ж! причепилася: приїжджай та приїжджай! Ото невідчеплива.

Одно слово, машина була пущена в хід, і «веселощі» вступали в свої права на цілу зиму.

Ранок у нашій родині починав батько. Він щодня ходив до ранньої обідні, якій віддавав перевагу перед пізньою, а по святах ходив і до утрені. Ще напередодні ввечера він випрохував у матінки два мідні п'ятаки на свічку і на проскуру, причому матінка нерідко говорила:

— І навіщо тобі щодня свічку брати! Раз-другий на тиждень узяв — та й годі!

Зауваження це, розуміється, викликало бурхливу домашню сцену, що, проте, не заважало йому повторюватися й надалі з тією ж силою.

Повертається батько близько восьмої години, і в цей же час починає прокидатися весь дім. Звідусіль чути вигуки:

— Сашко! Анютко! де ви попрощадали? куди вас чорт заніс? — кричить матінка.

— Оришо! де моя кофта? — гукає сестра до своєї фрейліни.

— Марфо! чи довго ж мені не вмиватися? — скаржитья Коля.

— Ох, хамки прокляті! та прибирайте ж у залі! наляпано, насмічено. Де Конон? Чого дивиться? Степан де? Ми до чаю, а вони куряву стовпом здійсмають!

Зчиняється біганина. Дівчата сновигають туди й сюди, навантажені кофтами, спідницями, умивальниками тощо. Ча-сом лунає грукіт розбиваного посуду.

— Бийте дужче! — чути батьків голос із кабінету: — що розбили?

— Нічого, пане!

— Як нічого! кажіть, хто розбив? Що? — допитується матінка.

І так далі.

Нарешті саяк-так гамір угамовується. Родина збирається в залі біля самовара. Сестра, ще не вмита, виходить до чаю в кофті нарозхрист і в спідниці. До чаю подають сільські заморожені вершки, що якимось способом уміють розтавати.

— От білий хліб у Москві таки хороший! — хвалить матінка, розрізуючи п'ятикопійчаний калач на шматочки: — тільки й кусається ж! Що, як сьогодні надворі? — звертається вона до лакея, який прислужує.

— Сьогодні, здається, ще лютіший мороз, ніж учора.

— Ах, хай йому всячина! всіх кучерів переморозили. Що з Алемпієм? як?

— Гусячим жиром і вуха, і ніс, і щоки мазали. Надто вже захопило.

— А він хай би більше спав на козлах. Сидить та носом клеє. Нема того, щоб снігом потерти обличчя. Як ми сьогодні до Урсилових поїдемо, і не придумаю!

— Ах, матінко, неодмінно треба їхати! Я вже мазурку обіцяла! — наполягає сестра.

— Знаю, що треба... Цей там буде... предмет твій...

— Який же це предмет... старий!

— Ну, де там старий! Якби він... та я б, здається, обома руками перехрестилась! А яка ця Соловкіна — безсоромна: так учора й крутиться коло нього, так і упадає. Із шкури для своєї горбунки Вірки пнеться! Усіх захапати ладна.

— Мені, мамонько, яке плаття сьогодні готувати?

— А барежове блакитносіреньке... нема чого дуже прибиратися! Не бог знає, яке «парé» (paré), проста вечірка... Правду сказати, нудненько-таки в Урсилових. Чи ж дадуть вечеряти? Он учора в Соловкіних навіть закуски не подали. Приїхали додому голодні.

— По-моєму, вже зовсім краще вечеряти не подавати, ніж як ото в Голубицьких сосиски з кислєю капустою!

— Що ж, сосиски, коли вони...

— Ну, ні! я й не доторкнулась. Ага, щоб не забути; мене, мамонько, вчора Обрящин питав, чи можна йому до нас приїхати? Я... дозволила.

— Нехай їздить. Правду сказати, не подобається мені твій Обрящин. Так, задавака. Ні спадкового, ні надбаного, нічого в нього нема. Ну, та для рахунку і він здається.

Починають судачити прямо. Перебирають по черзі всіх знайомих і не знаходять жодного достойного. Нарешті, віддавши належне темпераментові, розходяться по кутках до першої години.

О першій годині або виїжджають, або чекають візитів. В останньому випадку сестра виходить у вітальню, тримаючи в одній руці французьку книжку, а в другій — скибку чорного хліба (сніданку в нашому домі не буває), і сідає, підгорнувши ноги, на дивані. Вона злегка нащипує собі щоки, щоб вони здавалися рум'яними.

О, хтось приїхав.

Входить Конон і виголошує:

— Петро Павлович Обрящин!

Сестра поспішно ховає хліб у шухляду стола і причепурюється.

— А! мсьє Обрящин! сідайте! татан зараз прийде.

Обрящин — молода людина, нічим особливим не видається. Він теж належить до середнього дворянства, а статки має дуже помірні. Але тому що він служить у канцелярії московського головнокомандуючого (так називався теперішній генерал-губернатор), то це відкриває йому доступ у сімейні доми. Як на завидну пару ніхто на нього не дивиться, але

для рахунку, як каже матінка, і він користується званням «жениха». Багато хто навіть запобігає перед ним, бо він, як чиновник канцелярії, має доступ на бали в головнокомандуючого; а бали ці, в очах у дворян середньої руки, здаються чимось недосяжним. Одягнений чистенько, танцює всі танці і трошечки балакає по-французьки.

— Мсьє Обрящин! — вигукує, в свою чергу, матінка, з'являючись у дверях: — от порадували!

Починається світська розмова.

— Правда ж, як учора в Соловкіних було приємно! — каже матінка: — і яка ця Прасковія Михайлівна мила! Як уміє розважити гостей, оживити!

— Даруйте! влаштовує вечори, а в квартирі повернутися нема де! — відповідає Обрящин.

— Ми, приїджі, усі так живемо. І раді б просторішу квартирку знайти, та нема їх. Але Вірочка Соловкіна — це чарівність.

— Горбата!

— Ах, який ви критикан, зразу ж помітите! Правда, що в неї нібито горбик, але зате личко, коса... ах, яка коса!

— Від цирульника Остроумова з Горохового Поля. Волосся купує в цирульника, а вбрання шие в Хамовниках у мадам Куришкіної.

— Однак, потрапити вам на язичок... А я так чула, що Вірочка і ви...

Матінка свариться на Обрящина пальчиком і пустотливо приказує:

— Мовішка!

— Облиште, ради Христа! — зрікається молодий чоловік: — що називається, ні з очей, ні з плечей...

— Ах, досить! з вами просто небезпечно! Скажіть краще, чи давно ви були в нашого головнокомандуючого?

— Не далі, як на минулому тижні він вечірку влаштував. Були тільки свої... Потанцювали, потім сервірували вечерю... До речі, скажіть, чому Соловкіна тільки через раз дає вечеряти?

— А ви й це помітили... Злий ви! Ну, зате наступного разу попоїсте. А на балах у головнокомандуючого ви теж буваєте? Я чула, це чарівно!

— Особливої розкоші нема, навпаки, все дуже просто... Але ця простота!.. В тому й весь секрет справжніх вельмож, що з першого погляду видно, що люди щодня такою «простотою» користуються!

— І нам князь Колошпанський обіцяв запрошення дістати...

— А чому ж ви не звернулися до мене? я б давно з найбільшою готовністю... Даруйте! я сам скільки разів чув, як князь¹ говорив: усякий дворянин може зайти в мій дім, як у свій власний...

— Ну, всякий не всякий...

— Звичайно, не всякий — це тільки façon de parler...² Але ви... хіба тут може бути який-небудь сумнів!

— Дякую вам. То ви постараетесь?

— Неодмінно.

Побалакавши ще хвилин з п'ять, Обрящин відкланюється. На зміну з'являється Прасковія Михайлівна Соловкіна з дочкою, ті самі, що їх кісточки так ретельно оце вимили.

— Ах, Прасковія Михайлівна! Віра Володимирівна! от порадували!

— Вірочко! Quelle charmante surprise!³

— Не кажіть. І то хотіла до завтра відкласти... не можу! так я вас полюбила, Анно Павлівно, так полюбила! Чи давно, здається, ми знайомі, а так до вас і вабить!

— І нас взаємно. Знаєте, є щось таке... спорідненість, чи як, називається... Іноді й не чули люди одно про одно-го — і раптом...

— От якраз це саме.

Дами цілуються; дівчата йдуть до зали, обнявшись ходять сюди й туди і шепчуться. Соловкіна — спритна дама, трохи схожа на торговку; Вірочка справді з горбиком, але обличчя в неї приємне. Родина ця належить до тих, що як то кажуть, останню копійку ладні ребром поставити, аби тільки себе показати і на людей подивитися.

— А в нас оце мсьє Обрящин був, — сповіщає матінка: — ах, який милий!

— Не знаю... не люблю я його! — відповідає Соловкіна, передчуваючи, що говорилося про її вчорашній вечір.

— Чого так?

— Та зухвалий. Втерся до нас уже й сама не знаю, як... ість, п'є...

¹ Йдеться про князя Дмитра Володимировича Голіцина²⁴, тодішнього московського головнокомандуючого. (Прим. автора).

² Слова.

³ Який чудовий сюрприз!

— А він про вас з таким співчуттям... Між нами: Вірочка, здається, дуже йому подобається...

— Далеко куди до зайця!

— А чому ж би?..

— Та так.

— Він нам обіцяв запрошення на перший бал до головнокомандуючого дістати.

— Чекатимете, довго не дочекаєтесь. Він торік цілу зиму нас отак водив.

— Та він же туди ходить?

— В лакейській чергує.

— Ах, що ви! начебто вже і в лакейській! А втім, не він, то інший дістане... А яке на Вірочці плаття вчора чудове було! Де ви замовляєте?

— Там саме, де й усі. Бальні — в Сіхлерші, простіші — в Делавос...

— А я чула, в Хамовниках, кравчиха Куришкіна є...

Соловкіна трохи зеленіє, але старається здаватися байдужою.

— Не знаю, не чула про таку, — каже вона крізь зуби.

— Не кажіть, Прасковіє Михайлівно! і серед росіянок бувають... дуже вправні! Звичайно, проти французенки...

— Я в росіянок не замовляю.

— У Петербурзі Соловйова — аж гримить.

— Не знаю, не знаю, не знаю.

Соловкіна остаточно зеленіє й скорочує візит.

— Отже, до побачення, — каже вона, підводячись. — До п'ятниці.

— Ваші гості. Та чого ж ви так скоро? посиділи б!

— І рада б, та не можу... Аншантє! До п'ятниці. Дочку привозьте. Мсьє Обряшин буде! — на закінчення шпигая гостя, прощаючись.

За Соловкіними прибувають Голубицькі, за Голубицькими Мірзоханови і т. д. Всі залишаються по кілька хвилин, і з усіма провадиться світська розмова однакового штибу. Близько третьої години, якщо візити перемежилися, матінка гукає в передпокій:

— Не приймати нікого! обідати!

Та інколи трапляється, що, внаслідок цієї поспішності, доводиться відмовити цікавому кавалерові; тоді відбуваються сцени каяття, що занадто вже рано поспішили закрити ранок.

— Це все ти! — докоряє матінка батькові: — обідати та обідати! Хто тепер о третій годині обідає!

І потім, звертаючись заочно до гостя, що цікавить її, каже далі:

— І лукавий його в цю пору приніс! Хто о четвертій годині з візитами їздить! Лови його тепер! Гасає по Москві, Христа славить.

Обід являв собою подобу малиновецького і майже весь готувався з сільської провізії. Навіть капусту кислу привозили з села та щі варили, здебільшого, з мерзлою бараниною або з домашньою птицею. Яловичину купували рідко і теж мерзлу. Поганий був обід, важкий, малопоживний. А втім, через те що сестра, і без того схильна гладшати, постійно скаржилась; що в неї після такого обіду не сходиться корсет, то для неї варили одну чи дві страви легші. За обідом повторювалися ті самі сцени і провадилася та сама розмова, що і в Малиновці, а пообідавши, всі лягали спати, в тому числі й сестра, яка була певна, що післяобідній сон на весь вечір дає їй гарний колір обличчя.

Цього «гарного кольору обличчя» вона добивалася палко й жертвувала заради нього навіть вигодами життя. Обкладала обличчя сиром, прив'язувала до щік сиру яловичину і, обв'язана ганчірками, ледве дихаючи, ходила цілими годинами.

З шостої години вечора матінка і сестра починали готуватися до вечірнього виїзду. Ранкова біганина відновлялася з новою силою. Цілих три години сестра не відходить від дзеркала, обробляючи обличчя, шнуруючись і приміряючи одне плаття за другим. Раз у раз з її спальні до матінчиної спальні перебігає покоївка за наказами.

— Панночка питають, яку їм стрічку надіти?

— Панночка питають, чи надівати їм локони, чи гладенько причесатись?

— Панночка питають, для великого чи для малого декольте їм шию мити?

— Шпильок, булавок несить! — лунає по коридору: — поглухли!

Коли туалет закінчено, відбувається півгодинне оглядання себе перед дзеркалом, прибирання різних поз, присідання тощо. Коли вечір, на який їдуть, належить до числа «парé», то з перукарні з'являється підмайстер і прибирає сестрину голову.

— Шипсі! — командує підмайстер (Івашко з кріпаків), наслідуючи хазяїна-француза.

— Погибелі на вас нема! — кричить зі свого кутка батько, спокій якого раз у раз порушується загальною біганиною.

— Ну, батечку, не прогнівайся! — озивається до нього матінка.

Нарешті раптом, немов якимись чарами, все затихло. Поїхали. Покоївки востаннє стрілою пробігли з лакейської по коридору і немов у воду канули. Батько виходить до зали й самотньо п'є чай.

— Що, як надворі? — питає він камердинера Степана, який прислуговує за столом.

— Визоріло. Мороз лютий уночі буде.

— Ну, зима тепер. Так і дивись, усіх людей поморозять, їздивши по гостях.

Батько зітхає. Самотність, хоч як звикай до неї, все-таки невесела. Завжди він сам, а якщо не сам, то нудиться заведеним домашнім порядком. Він старий і хворий, а всі інші здорові... якимсь по-дурному здорові. Бігають, метушаться, балакають, самі не знають навіщо і про що. А тепер ось притихли всі, і якби не Степан — нікого, мабуть, і не докликався б. Помри — і не догадаються.

— І навіщо тільки женитися було! — в думці вигукує він, забуваючи, що в нього від цього шлюбу вже купа дітей.

Пригадується йому, як він спокійно й тихо жив з сестрицями, як ніхто тоді не шумів, не галасував, і всякий робив своє діло, не кваплячись. А головне, воля його була для всіх законом, і до того ж приємним законом. І треба ж було... Батько користується відсутністю матінки, щоб висловитись.

«Близько лікоть, та не вкусиш», мигтить у нього в голові прислів'я. — Стьопко! — звертається він до служника: — пам'ятаєш, як я неодружений був?

— Як же, пане, не пам'ятати!

— Добре тоді було! га?

— А вже так добре, так добре, що, здається, якби...

— Тихо, смирно, всього вдосталь. Ех! правду прислів'я каже: від добра добра не шукають. А я шукав. За це бог мене й покарав.

— Це справді, що...

Б'є десята. Старий допиває останню чашку й починає почувати, що очі в нього важчають. Пора й на бокову.

Завтра у Власія головне храмове свято, треба до утрени встигнути.

— Дізнавався, чи буде півча? — питає батько.

— Дізнавався. Сказали, що півча за пізньою обіднею співатиме, а за утренею й за ранньою обіднею дячки.

— Ну, і дячків послухаємо. А дякон свій чи найманий правитиме?

— Дякона з Чудового монастиря запросили. А свій за другого піде.

— Який же це чудівський дякон? рудуватий, чи що?

— Не можу знати.

— Мабуть, він.

Батько встає з-за стола і старечими кроками простує до своєї кімнати. Кімната ця неvigідна; вона біля лакейської й досить холодна, отож старий завжди мерзне. Він поволі роздягається і, впевнившись, що видані йому на утреню два мідні п'ятаки лежать цілі біля дзеркала на столі, лягає спати.

— О четвертій годині мене розбудити, — наказує він Степанові: — а дівкам скажи, щоб не галасували.

Між першою і другою годиною матінка з сестрою вертаються додому.

Дні минають за днями, однакові і по формі, і по змісту. А втім, наприкінці сезон помітно пожваблюється. З різдва в Благородному зібранні починаються бали і періодично чергуються аж до самого посту. З них найважливішим вважається ранковий бал у суботу на масницю. Для дівчат-відданиць це щось ніби екзамен. При денному світлі притирання зразу ж виявляється, отож дівчина мимоволі з'являється прикрашеною тими дарами, які дано їй від природи. Та й вбрання треба мати зовсім свіже, а не підправлене з старенького.

Квитки для входу в Зібрання давалися двоюкі: для членів і для гостей. Хоч останні коштували всього п'ять карбованців асигнаціями, але матінка й тут примудрялася, в більшості випадків, проходити безплатно. Тому що дядько був здавна членом Зібрання і його пропускали без перешкод, то він передавав свій квиток матінці, а сам заходив без квитка. Та був одного разу випадок, що матінку мало не зловили з цією штукою, і якби не втручання дядька, то вийшов би чималий скандал.

— А мати! мати вчора вскочила! — з захватом розказував брат Степан: — прийшла з дядьковим квитком, а її

хап-лап! Якби не дядько, ночувала б вона з сестрою в холодній!

А проте, незважаючи на щоденні виїзди і силу грошей, витрачених на купівлю вбрання, про женихів для сестри не було чути.

— І куди вони попропадали! — ремствувала матінка. — От говорили: в Москві женихи! женихи в Москві! а насправді виходить пшик — та й годі. Цілу прірву грошей даремно розтринькали, коней, їздивши по магазинах, позамучували, і хоч би тобі один.

Матінка, проте, вже догадувалась, що в Москві не через виїзди здобуваються женихи, і що є інші способи, не такі блискучі, але більш надійні. Незабаром вона і вдалася до цих способів, але з цим предметом я вважаю кращим докладніше познайомити читача в наступному розділі.

Матінка званих вечорів не влаштовувала, посилаючись на тісноту приміщення. Та й справді було б дивно бачити танцюючі пари в мініатюрній квартирці, в якій і «свої» ледве розміщувались. А втім, одного разу вона розщедрилась і влаштувала, як то кажуть, бучний бенкет. В ту зиму нам випадково дісталася квартира з досить просторою залогою, і дядько скористувався цим, щоб умовити матінку повеселити дочку. Затіяли бал. Меблі позичив дядько зі своєї квартири, посуд напрокат узяли, покликали кухмістера Гарихмусова, закупили цукерок, фруктів і розіслали запрошення. Бал вийшов на славу. Приїхало аж чотири цивільні генерали, яких і посадили разом за карти (говорили, що вони так учотирьох і їздили по домах на бали); дядько запросив цілий гурт молодих людей; між танцюючими майнули навіть два гвардійці, про яких матінка так-таки й не допиталася, хто вони такі. Веселилися до п'ятої години ранку, і потім довго-довго згадували про цей бал, пристосовуючи до нього різні родинні події.

Неділі і святкові дні теж вносили деяку різноманітність у життя нашої родини. В ці дні матінка з сестрою виїжджали до обідні, а напередодні великих свят і до всеношної, і неодмінно в одну з модних московських церков.

Модними церквами в той час вважали: Старе-Вознесіння, Миколу Явленого і Пречисту на Могильця. У першій приваблював богомольців шикарний протопоп, який, ходячи під час всеношної з кадилом по церковній трапезі,

розчищав собі дорогу, вигукуючи: place, mesdames!¹ Почувши цей вигук, дамочки поспішно розступались, а панночки зовсім мліли. З допомогою цієї немудрої французької фрази, спритний протопоп устиг влаштувати свою кар'єру і прославити храм, де був настоятелем. Церква була завжди повна людей, а спритного настоятеля запрошували з требами в усі найкращі дома, і він ходив у шовкових рясах. В Миколи Явленого настоятелем був протопоп, що прославився своїми проповідями. Говорили, що він був суперником щодо цього митрополитові Філарету*, що останній заздрило йому й навіть примушував постригтися в монахи, бо він був удівець. І справді, кінець кінцем він перейшов у монахи, швидко пройшов усі ступені ієрархії і був призначений кудись далеко єпархіальним архієреєм. Щождо церкви Пречистої на Могильцях, то вона славилася своїми півчима. Пам'ятається, що там по святах співав кріпосний хор Ровінського.

Матримоніальні цілі й тут стояли на першому плані. Сестру одягали в багатий кунячий салоп з великою соболіною пелериною, яка спускалася на плечі. Критий був салоп, як зараз пам'ятаю, білоділовим атласом.

Вїзди до обідні були теж свого роду екзаменом, бо відбувалися при денному світлі. Сестра могла тільки злегка підсурмити брови і, ідучи до церкви, зав'язатише, ніж звичайно, нащипувала собі щоки. Стояли в церкві поважно, в певні моменти плавно опускалися навколішки й щиро молились. Здавалося, що вся Москва дивиться.

Розуміється, по закінченні відправи, зустрічаються зі знайомими і починається балаканина.

— Ах, яку він сьогодні проповідь сказав! ще трошечки — і я розридалася б! — чути в одному місці.

— Як це? як він висловився? «І завжди і скрізь — він усюди з нами!» Ах, яка це свята правда! — лунає в іншому.

— А ви помітили, та chere, гусара, який біля правого криласа стояв? — шепчуться між собою дівчата: — це гвардієць. З Петербурга, князь Телепнев-Оболдуй. Два-надцять тисяч душ, та chere! два-над-цять!

— Joli!²

— І все в тульській, та Орловській, та в Курській губерніях! Взагалі де хліб...

¹ Дорогу, пані!

² Мило!

— От якби... — нишком шепоче матінка, прислухавшись до розмови й замилувано поглядаючи на дочку-улюбленицю.

Починається роз'їзд, який іноді триває півгодини. Сівши у візок, матінка докоряє сестриці.

— Яке ж ти одначе, Надійко, вайло! Дивиться на тебе генерал отой... як його? — а ти хоч би оком на нього кинула.

— Ото ще! стану я... старий!

— Нема чого: старий! женихів же не непочатий край; один-другий, та й годі. Вередувати ж облишити треба, не вік на шиї в матері сидіти.

— Не піду я за старого.

— А не підеш, то сиди дівкою. Чи ти знаєш, що означає 'старий'? Молодий пожив ото з тобою — та й пропав по гостях, та по клубах, та по циганах. А старий дома сидітиме, не надивиться на тебе! І вбрання, і плаття... всім на світі для молодої дружини пожертвувати ладен!

— Як татонько, наприклад...

— Ну, нащо татонька займати! Татонько сам по собі. Я правду їй кажу, а вона: «татонько»...

І т. д.

Вернувшись додому, якийсь час прикидаються умиролюбними, але за чаєм, який по святах п'ють після обідні, знову починають пащекувати. Батько, хоч який пригнічений домашньою дисципліною, але й той, нарешті, не витримує.

— Як це у вас язики не повідсихають! — кричить він: — з ранку до вечора тільки те й роблять, що лихословлять!

При цьому докорі сестриця гучно встає з-за стола, сідає коло вікна й починає дивитися на вулицю, як проїжджають кавалери, що по святах, звичайно, несамовитіють з візитами. Дивитися у вікно становить улюблене заняття, якому вона ладна присвятити цілі години.

— Чого у вікно видивляєшся? женихів виглядаєш? — шпигає батько, який недолюблює старшу дочку саме тому, що матінка пестить її.

— І дивитимусь! Вам яке діло! — огризається сестриця.

— Он як батькові вона відповідає!

— А ви не займайте мене, і я вас не займатиму!

— Ах, ти...

— Сиділи б собі в кутку!..

— Надін! Фінісе¹ — заступається матінка, не бажаючи щоб подібні сцени відбувалися «дев'я́н ле жан»².

У неділю, в останній день масниці, рівно опівночі, цикл московських розваг круто уривався. В цей день у головнокомандуючого призначався «follé journée»³; але тому що потрапити в князівські палати для дворян середньої руки було важко, то вони заздалегідь дізнавалися, чи не буде таких самих follés journée у знайомих. Родина, якій не вдалося заручитися останньою розвагою на масницю, вважала себе нещасливою. Цілий день їй доводилось бути дома зовсім самотньою, тиняючись без діла з кутка в куток і тішити себе хіба тим, що неділя, власне кажучи, вже початок посту, або в церквах у цей день б'ють поклони і читають «господи, влади́ко живото».

В чистий понеділок великий піст зразу вступав у свої права. На всіх перехрестях лунали дзвони, що якимось особливо сумно перегукувалися між собою; вулиці до першої години ночі майже вмиль затихали, навіть рознощики з'являлись рідко, та й то особливі, властиві постові; в домах чути було запах конопляної олії. Одне слово, все начебто говорило: нема чого заживатися в Москві! Все, що вона мала дати, вже взято!

А в понеділок, з раннього ранку, матінка починає поквапливо збиратись. Їй хочеться виїхати не пізніше середи— після раннього обіду, щоб устигнути хоч на кінчику застати в Тройці-Сергія мефимони. З години на годину чекають з села підвід; Стрелкова командирують в Охотний ряд по запаси для села, і опівночі він уже з'являється великими саньми, навантаженими борошном, крупами і мерзлою рибою. В нашому домі великим постом не подають на стіл скоромного, а батько їсть тільки грибне, і лише на Благовіщення та у Вербну неділю дозволяє собі рибу. Ті самі клопоти, які супроводжували приїзд до Москви, починаються й тепер. Раз у раз чути стукання зовнішніми дверима, в кімнатах настуджено, не метено, на підлогах відбито сліди чобіт, підбитих цвяхами; і матінка і сестра цілі дні ходять неодягнені. Тільки батько залишається байдужим до загального розгاردіяшу й ходить справно до церкви на всі відправи.

— Підводи приїхали! — доповідають матінці.

¹ Облиште!

² При сторонніх.

³ Веселий вечір.

Нарешті, все прибрано і вкладено. В середу ранком правлять напутній молебень. У передпокої зранку товчуться Стрелков, якому матінка віддає останні накази. Нашвидку обідають і поспішають виїхати, залишивши частину двірні і підвід для очистки квартири і відправки решти речей.

Але дорога до Тройці жахлива, особливо якщо масниця пізня. Вона являє собою ціле море вибоїв, які у відлигу до половини заповнюються водою. Доводиться їхати повільно, а що подорож робиться своїми кіньми, яких жаліють, то на першу зупинку стають у Великих Митищах, відїхавши ледве п'ятнадцять верст від Москви. Такого ж самого розміру відстані робляться й наступного дня, отож до Тройці встигають тільки в п'ятницю близько полудня, потовчені, змучені.

Біля Тройці виймаються чемодани і повторюється ті самі сцени, що і в Москві перед виїздами на вечори. На м'фимони зїжджається «вся Москва», і вдарити обличчям у грязь було б непростенно. Одягаються в особливі «дорожні» плаття, дуже чепурні, і відпочилими кіньми вирушають у візку (четвернею в ряд, по-дорожньому) до монастиря. Церква повна-повнісінька, ледве можна пробратися, з допомогою Конона, який іде попереду, безстрашно пускаючи в хід лікті. Під склепінням храму лунає: *Помощник і Покровитель...* Батько набожно складає руки; у матінки від розчулення сльози на очах.

А ось і Голубовицькі, і Гуріни, і Соловкіни — всі! Навіть мсье Обряшин тут — *est-ce possible!*¹ Отож ледве вимовлено останнє слово «відпуску», як уже по всій церкві лунають вигуки:

— Ви! яка доля занесла?

— В село! пора!

— Парники набивати час!

— У нас ще молотьба не закінчена!

— А в нас скотний двір згорів. Налякати треба.

— Але як сьогодні співали! я й не знала, де я: на небесах чи на землі..

Від Тройці дорога йде рівніша, а з останньої станції навіть дуже порядна. Сніг уже так злігся, що подекуди можна ним проїхати. Коней перепрягають низкою, і вони біжать веселіше, немов розуміють, що надовго позбулися москов-

¹ Чи можливо це!

ської метушні і довгочасних чергувань біля під'їздів ножами. Переїжджаючи найкоротшим шляхом через озеро, подорожні помічають, що воно вже починає синіти.

Нарешті!.. Останнє «чуже» село проїхали... Ось промайнула Тараканиха, найдалше наше пустище, ось Стовпи, ось Світлички, а ось і Малиновець!

Батько вилізає біля під'їзду з візка, хреститься до церкви і питає, чи була відправа на першому тижні. Матінка теж хреститься й каже:

— Ну, слава богу, дома!

Тільки сестриця незадоволена й сердито щідить крізь зуби:

— Знову цей Малиновець... ох, осоружний! Господи! Та коли ж, нарешті! коли ж!..

ХV. СЕСТРИЦИНІ ЖЕНИХИ. — СТРИЖЕНИЙ

Сестра Надіна була старшою в нашій родині. Її не можна було назвати гарною; справедливіше кажучи, вона навіть була погана з себе. Пухла, з старкуватим обличчям, позбавленим живих барв, з м'яким, м'ясистим носом, немов зім'ятий черевик, що виступав наперед, і великими сірими очима, що дивилися неласкаво,— вона не могла справляти враження на мужчин. Тільки зріст у неї був добрий, і вона пишалась цим, але матінка справедливо їй зауважувала: «на самому зрості, матінко, недалеко заїдеш». Матінка палко любила свого первістка-дочку, і брак краси дуже її турбував. Особливо шкодило сестрі порівняння з матінкою, яка дарма що їй ішло вже під сорок і що господарська морока наклала на неї свою руку, все ще зберегла сліди надзвичайної краси. Сестра знала це і мучилась. Інколи вона навіть дуже грубо виявляла перед матінкою своє нетерпіння з цього приводу.

— Ви все коло мене стирчите! — казала вона: — не вам виходити заміж, а мені.

— Не можу ж я залишити тебе саму,— виправдувалась матінка.

— Спробуйте!

Зате сестру одягали як лялечку і готували багатий посаг. Старались робити останнє так, щоб усі знали, що в ось такому домі є багата відданниця. Крім того, матінка прилюдно оповіщала, що за дочкою триста незаставлених душ і надії в майбутньому.

— Помремо, нічого з собою не заберем,— говорила вона: — поки що з неї досить, а потім, якщо зять буде ласкавий, то й ще нагородимо.

Як я вже сказав вище, матінка дуже скоро впевнилася, що на балах та на вечорах улюблениця її жениха собі не здобуде, і що успіху в цьому розумінні можна досягти тільки за допомогою екстраординарних способів. До них вона і вдалась.

І ось наш дім заповнився свахами. Між ними на першому плані виступала Авдотія Гаврилівна Мutowкіна, старуха років шістдесяти, яка ще матінку свого часу висватала. На неї матінка особливо покладалася, хоч вона більше оберталась у купецькому середовищі і, через похилий вік, уже не мала належної спритності. Були й свати, хоч для мужчин це ремесло вважалося трохи негожим. З числа останніх мені особливо запам'ятався сват Родивонович, низенький, плюгавенький дідок, з великим сизим носом, з якого вилазив цілий жмут жорсткого волосся. Він сватав усе, що хоч: і маєтки, і будинки, і речі, і женихів, а крім того й доручення різноманітні (серед них і ганебні) виконував. З першого ж погляду на його обличчя було видно, що в нього постійного заняття нема, що, проте, він і сам підтверджував, кажучи:

— Справжнього життя не маю; так біля дечого кручуся! Ви покличете, інший покличе, а я й тут! З місяць тому один купець каже: «Сходи, Родивоновичу, за мене пішки до Тройці помолитися; пообіцяв я, та часу не було...» Що ж, чому не йти — пішов! Без обману всі шістдесят верст на своїх на двох відмахав!

Або:

— А одного разу ось яка справжня подія зі мною була. Закликав мене один купець разом купатись, та й примусив впірнати. Вчепився в мене посеред річки, взяв за волосся та й пригинає. Раз занурив, другий, третій... у мене аж зелені кола в очах пішли... Спасибі, однак, синю бумажку потім викинув!

Матінка так і заходилася сміхом, слухаючи ці розповіді, і я навіть думаю, що його приймали в нас не стільки для «діла», скільки заради «істинних пригод», що з ним траплялися.

Але, крім свих і сватів, Стрелкову та деяким із заболотських багатіїв, які мали в Москві торговельні справи, теж наказано було виглядати, і якщо виявиться підходяща людина, то негайно доповісти.

Від часу до часу, з раннього ранку в нас проходила ціла процесія матримоніальних справ майстерниць.

— Савастіянівна в дівочій дожидається,— доповідає по-коївка.

— Клич.

Входить тоненька, обшарпана бабуся, ряба, з зіпсованим віспою оком. Одягнена бідно; на голові очіпок, на плечах стара поруділа драдедамова хустка.

Матінка зачинається з нею в спальні; сестриця тихенько підкрадається до дверей і прикладає вухо.

Починаються фантастичні безсоромні хвастощі, в яких є тільки одна пом'якшуюча обставина: неможливість визначити, чи навмисно тут брешуть співрозмовники, чи якимось чарівним процесом самі переконуються в дійсності того, про що говорять.

— Знову з потворою прийшла? — починає матінка.

— От уже й ні! Це справді, що минулого разу... пробачте, добродійко, промахнулась!... Ну, а тепер такого молодчика нагляділа... на диво! І з себе картина, і масток є... Одно слово...

— Хто такий?

— Перепетуєв майор. Може, чули?

— Ні, зроду такого прізвища не чула. Із зданих у рекрути, мабуть.

— Змилуйтесь, чи насмілилася б я! Старовинна, чуєте, фамілія, справжня дворянська. Ще коли Перепетуєви в Чухломі маєтками володіли. І він: взимку до Москви приїжджає, а влітку в маєтках розпоряджається.

— Старий?

— Не можна сказати. Немолодий,— але й не перестарок, років з сорок п'ять, не більше.

— Не треба. Всі п'ятдесят — це так.

— Змилуйтесь! що ж таке! Він ще в силі!

Сваха шепоче щось по секрету, але матінка стоїть на своєму.

— Не треба, не треба, не треба.

Севастіянівна йде собі; слідом за нею приходять Мутовкіна. Вона значно показніша за свою попередницю; одягнена в плаття із справжнього терно, на голові тюльовий чепчик з жовтими шовковими стрічками, на плечах нова драдедамова хустка. Пам'ятаючи старовинний зв'язок, Мутовкіна не церемониться з матінкою й каже їй «ти».

— Дай посиджу, втомилась,— починає вона.— Чи легко ж, пів-Москви сьогодні оббігала.

— Що новенького? — нетерпляче питає матінка.

— Що новенького! Нема нічого! Пропали женихи, та й годі!

— Невже Москва клином зійшлась, женихів не стало!

— Є, та не під кадриль вам. Навіть полковник один є, тільки вдівець, шестеро дітей, та й запиває.

— Такого не треба.

— Знаю, що не треба, і не хвастаюсь.

Матінка задумується. Її серйозно тривожить, що, чого доброго, так і мине зима без будь-якого результату. Вже м'ясниці настали, скрізь тільки й розмов, що про майбутні весілля, а наша відданниця сидить, немов зачарована. В уяві матінки малюється негарна постать улюблениці-дочки, і неспокій її зростає.

— Видно, що погано стараєшся,— докоряє вона Мутовкіній.— Б'ємося, б'ємося, на самі вбрання скільки грошей вгатили — і все нема нічого! Табунами по Москві гульвіси регочуть — і хоч би один!

— Почекаати треба. Добрі люди не одну зиму, а й дві, і три в Москві живуть, та ні з чим виїжджають. А ти без року тиждень приїхала, і вже вийми тобі та подай!

— Та невже й на приміті нікого нема?

— Казали оце ялось, та боюся збрехати...

— Хто такий? кажи!

— Казали, ніби цими днями з Ростова поміщика чекають. Багатий, кілька років предводителем служив. Тому нібито і їде, щоб неодмінно оженитися. Вдівець він,— з дітьми, бач, ладу дати не може.

— Ну, це ще поки сонце зійде, роса очі виїсть. А діти в нього дорослі?

— Син жонатий, старша дочка теж заміжня.

— Старий?

— Немолодий. А проте, в силі. Навіть під судом за ці справи перебував.

— За які «за ці» справи?

— А от, за ці самі. Кріпачок-дівчат, чуєш, займав, а справник на нього й доніс.

— От бачиш ти, холера яка! за кого сватати берешся!

— Ох, матінко, та всі ж поміщики на один манір. Це тільки Василь Порфірович твій...

— Не треба! За старого моя Надюха (спересердя матінка дозволяє собі винагороджувати сестрицю не зовсім ласкавими іменами й епітетами) не піде. А тут ще й з дітьми морочся... не треба!

— А моя порада така: старий чоловік краще. Любитиме. Він і дітей заради молодой дружини прокляне, і маєток на дружину перепише.

Але матінка не вірить у загадування. Вона встає з місця й починає в хвилюванні ходити по кімнаті.

— Двадцять років дівулі, а вона все ще дівкою сидить! — нарікає вона. — В ці роки я вже трое дітей привела! Що ж, буде, чи як, у тебе жених? чи ти тільки так: галай-балай, та й нема нічого? — підступає вона до свахи.

— В кишені не ношу.

— А ти коли взялася клопотатися, то клопочися!

Розмова пожвавлюється і чим далі, тим стає серйознішою. Докори так і сиплються з обох боків.

— Чого ви, собаки, гризетесь! — чути нарешті батьків голос з кабінету: — помолитися спокійно не дасте!

За Мутовкіною приходять сваха з Плющихи; за нею — сваха з-під Новодівичого. Дійові особи змінюються, але процесія залишається однаковою і за формою, і за змістом і триває доти, поки не подадуть обід або матінка сама не поїде з дому.

Повторюю: подібні сцени відновляються день у день. В цьому заглухлomu середовищі, де й замолоду люди не дуже ясно усвідомлюють, що морально, і що неморально, в дозрілому віці зовсім втрачається всяка чутливість щодо цього. «Житейське діло» — ось відповідь, якою визначаються й виправдуються всі дії, всі слова, всі помисли. Язик у роті свій, не куплений, а мозок так прокоптився, що зробився вже нездатним для сприйняття інших вражень, крім неохайних...

І от одного разу з'являється Стрелков і, скінчивши доповідати про поточні справи, таємниче заявляє:

— Є в мене, пані, на приміті...

— Хто такий? Не мни!

— Людина дуже статечна. В провіантській галузі в Москві начальником служить. Вже й тепер ніби як генерал, а до великодня, кажуть, безпремінно справжнім генералом буде!

— Старий?

— Не так щоб... на порі мужчина. Років сорока п'яти, мабуть. Роки середні.

— Старенький.

— Ниньки, пані, молоді не дуже на відданниць ласяться.

— Холостий? удівець?

— Удівець, тільки дітей не мають.

— Економка, мабуть, є?

— Економка...— мнеться Стрелков.

— Чи є економка, людською мовою тобі кажуть?

— Змилуйтесь! вони її звільнять. Коли оженяться, навіщо ж їм економка потрібна буде?

— То ж бо, щоб цього не було. Ти в мене відповідаєш.

Думка про економку трохи занепокоює матінку; але, помовчавши з хвилину, вона продовжує допит.

— Є маєток? капітал?

— Маєтку нема, бо при посаді їхній ніяк не можна себе виявити. А капітал безпремінно є.

— На лобі, чи як, ти в нього прочитав?

— Що ви, пані! при такій посаді та капіталу не мати! Все продвольство: і борошно, і крупи, і горох, окрім усього іншого, все в їхніх руках перебуває! Відомо, вони й щодо капіталу побояються. Дізнаються, спитають, де взяв, чим нажив?— і служби, борони боже, рішать...

— Все-таки... Певніше треба дізнатись. Інший зо три мішки тобі наговорить: капітал, та капітал, а на перевірку вийде пшик.

— Можна, пані, так зробити: перед весіллям щоб вони білети показали. Щоб без обману, в наявності.

— Хіба що так...

— Дуже вони Надію Василівну взяти за себе охоту мають. У церкві, в Миколи Явленого, вони їх бачили. Так сподобались, так сподобались!

— Та ти через кого дізнався? сам, чи як, від нього чув?

— Мені наш мужичок, Лука Архипович Мереколов, казав. Він невелику партію гороху постачав, а пан той і дізнався, що він наш... Дуже, каже, у вас панночка хороша.

— А прізвище як?

— Федір Платонович Стрижений прозивається.

Матінка задумується, як це вийде: «Надія Василівна Стрижена»!— немовби негаразд... Ач йому надало, яке прізвище видумав, чи захоче ще її «кряля» з таким прізвищем вік вікувати.

— Гаразд,— каже вона: — приходь-но, а я тимчасом переговорю. А втім, зажди! чи не випиває він?

— Змилуйтесь, пані, навіщо ж! Чарка, дві чарки перед обідом та за чаєм пуншт...

— Ото ж бо, чарка, дві чарки... Інший на людях ще глядить себе, а прийде додому та й налигається... Ну, з богом!

Після того, як піде Стрелков, матінка йде до сестричної кімнати й з доброю годину переконує її, що в прізвищі «Стрижена» нічого поганого нема; що Стрижені здавна населяють Пензенську губернію, де нібито один з них навіть служив предводителем.

Нарешті сестриця піддається; вирішують влаштувати оглядини, тобто умовитися через Стрелкова з женихом про день і запросити його увечері за просто на чашку чаю.

П'ята година тільки почалась; допіру пообідали, а сестриця вже зачинилася в своїй кімнаті й крутиться перед трюмою. О восьмій годині чекають жениха; не встигнеш і надивитись на себе, як він наскочить.

Сестриця заздалегідь обдумала свій туалет. Вона буде одягнена просто, начебто ніхто ні про що її не попередив, і вона *завжди дома так ходить*. Рожеве тарлатанове плаття з високим ліфом, перехоплене на талії пунцовою стрічкою,— от і все. У волосся вплетено нитку перлів, на грудях — брошка з брильянтами; стрічка приколота пряжкою теж з брильянтиками. Головне, щоб було просто. Та не дарма прислів'я каже, що хоч простенько, та гарненько; сестриця чудово розуміє зміст цього прислів'я і раз у раз хреститься, щоб обдумана нею простота вдалась.

Її дуже непокоїть, що ранком у неї, саме посеред лоба, вискочив прищ.— Огидний! — вигукує вона, мало не плачучи й прикладаючи палець до прища. Та останній від того, що його безперестанку тиснуть, ще більше багровіє. На щастя, матінка, як жінка досвідчена, зразу ж знайшла раду.

— Надінь фероньєрку та й годі! — сказала вона: — якраз зірочка посередині лоба буде.

І справді: наділа сестриця фероньєрку, і замість прища на лобі виріс величеський брильянт.

На сьому годину вичистили вал і вітальню, постирали з меблів порох, на стінах засвітили бра з восковими свічками; у вітальні на столі перед диваном поставили жирандоль і в усіх кімнатах накурили курильними свічками. На закінчення розкрили в залі рояль, на пюпітр поклали ноги й засвітили обабіч свічки, начебто тільки що грали. Коли все було готове, у вітальню прийшла матінка, причепурена, але теж трошки, начебто вона *завжди так дома ходить*. Заради гостя й батько надів «хороший» сюртук, але він, очевидно, не брав діяльної участі в загальному чеканні й виконував тільки необхідну формальність. Та й матінка не сподівалася, що він зуміє розважити гостя, і тому запросила дядька, що, як лихвар, з усякими людьми водився і на всі руки був майстер.

— Знаю я цього Стриженого, — повідомляє дядько: — торік у нього нестача казенних грошей трапилась, а йому дали знати, що ревізор з Петербурга їде. То він до мене приїжджав.

— Як же мені казали, що в нього великі гроші в ломбарті лежать? — тривожиться матінка: — якби свій капітал був, він би взяв грошики з Ради та й поповнив би недостачу.

— Є в нього гроші, і навіть не маленькі, тільки він їх у ломбарті не тримає — процент малий, — а по Москві під застави розпускає. Купець Погуляєв і зараз йому півторасти тисяч винен — це я певно знаю. Тому, іншому перехопити дасть — добрий процент одержить.

— А що, коли начальство провідає та під суд його за такі діла віддасть?

— Ото ж бо, що й він цього побоюється. Та і взагалі в меткої людини на службі руки зв'язані. Я гадаю, що він і женитися задумав на те, щоб службу кинути, купити маєток та й до оборотів узятися. Одержить до великодня генерала та й розкланяється.

— От якби він маєток на Надійчине ім'я купив. Та якби в хлібній губернії...

— Може, і купить, тільки заставну на своє ім'я з неї візьме.

— Ну, це вже що!.. А от що, братіку, я хотіла спитати. Чи вигідно це, гроші під застави давати?

— Мороки багато. Не жіноче це діло; якби ти мені свій капітал доручила, я б тобі його влаштував.

Дядько дивиться на матінку в упор таким загадковим поглядом, що їй здається, що ось-ось він з неї зніме останню сорочку. В голові її мигтять батькове передбачення, що Гришка не тільки стариків капітал злопає, але й усю рідину розорить. Пригадавши цю погрозу, вона опускає очі й старається не дивитись на дядька.

— Ні вже! який у мене капітал! — смиренно каже вона: — який і був, весь на купівлю маєтків перевела!

— Оброки одержуєш; от би частинами й віддавала. І всі з невеликого починають.

— Які в мене оброки! Недоїмки самі. Он їх ціла книга списана, будь ласка, лічи! ні вже, я так як-небудь...

— Як знаєш! Мені твоїх грошей не треба.

Розмова стає дразливою; матінка боїться, щоб дядько не образився й не поїхав. На щастя, в передпокої чути рух, який і кладе край неприємній сцені.

Жених приїхав.

Входить високий на зріст мужчина, досить незграбної постави. Він у мундирі військового міністерства зі срібними петлицями на високому й туго застебнутому комірі; посередині грудей блищить ряд гудзиків з білої латуні; ззаду трясуться коротенькі фалдочки. Не можна сказати, щоб жених був гарний. Скоріше його можна вважати за зданого в рекрути, хоч він справді належить до старовинного дворянського роду Стрижених, який рясно водиться в Пензенській губернії. Незважаючи на те, що Стрелков заявив, що Стриженому сорок літ, але на вигляд йому добрих п'ятдесят п'ять. Обличчя в нього грубе, солдатське, старого типу; на голові паричок, який він начісує з решток волосся ззаду і з боків; під вузькими вологими очима утворилися мішки; сизі жилки, що розповзлися на випнутих вилицях і на м'ясистому носі, свідчать про старече розширення вен; гладенько виголене підборіддя прикрашене невеликим волон. Одно слово, справлене ним на матінку враження було далеко не на його користь. І старий, та, мабуть, і п'є,— зразу подумалось їй.

— Федір Платонович Стрижений! — рекомендується він, спиняючись перед матінкою й брязкаючи шпорами.

— Просимо, Федоре Платоновичу! Ось мій чоловік... а ось це брат мій.

— З братіком вашим ми вже знайомі...

Мужчини потискують один одному руки. Гостя садовлять на дивані рядом з хазяйкою.

— Ми, здається, по Миколі Явленому трохи знайомі,— люб'язно починає матінка розмову.

— Близько від цієї церкви живу, то, признатись, по святах до обідні туди ходжу.

— А які там проповіді протопоп говорить! Ах, які це проповіді!

— Як вам сказати, пані... не подобаються мені вони... «Блюдіте» та «пам'ятайте» — і без нього всім відомо! А іноді й вільненько говорить.

— Щось я начебто не помічала.

— Оце якось про мздоїмців почав... Таку нісенітницю городить, вуха в'януть! І, між іншим, усе дурниці. Хіба допустити начальство, щоб були мздоїмці!

— Ну, теж усячинка буває.

— Не смію сперечатись. Ви, Василію Порфіровичу, як гадаєте?

— Один бог без гріха,— скромно відповідає батько.

— Ось це — свята істина! Саме один бог! І священникові знати це більше за інших треба, а не палити з гармат на горобців.

— Ну, а ви як? службою своєю задоволені? — заходить в спільну розмову дядько.

— Слава богу! Кривди від начальства не бачу, а для підлеглого тільки це й дороге.

— І яке ще дороге! саме тільки це й дороге! — розчулюється матінка.— Мені син з Петербурга пише: «начальство мене, матінко, любить, а з цим я можу сміливо дивитися майбутньому в очі».

— Саме так. Тільки скажу я вам, нудненька моя служба. Борошно та крупи, та горох.

— Ні, що ж, що й горох... Дивлячись на те, якої якості й чому,— резонно зауважує дядько.

— Справедливо! А все-таки... Годі з мене, поклопотався. От, як до великодня одержу чин, можна буде й до іншої справи взятися. Достаток у мене є, досвідченість теж...

— Це так; можна й інше діло знайти. Капітал кому хоч заняття дасть. Всяко його обернути можна. Маєток, наприклад... Якщо на своє ім'я придбати незручно, можна інакше робити... ну, на ім'я дружини, або як...

— Удівець, пані. Був у мене ангел-хранитель, та відлетів!

— Що ж таке! не вік самому вікувати. Може, і вдруге бог долю пошле!

— Коли пошле бог... то чого ж? Я від долі не відмовляюсь!

— Від торби та від в'язниці не зарікайся, каже прислів'я; так само і від долі! — жартує дядько.

Усі сміються.

— Маєтки, я вам скажу, дуже діло вигідне! — далі спокушає матінка:— п'ятнадцять-двадцять процентів легко капітал принесе. А грошки так само, як у ломбарті лежать.

Розмова починає торкатися чутливої матінчиної струни, і вона запобігливими очима дивиться на жениха. Та в цю хвилину, зовсім не вчасно, у вітальні з'являється сестриця.

Вона входить, злегка підстрибуючи, начебто нічого не знає. Начебто і освітлення, і пахощі свічок, все це щодня так буває. Зрозуміло, що з грудей її вилітає крик подиву, коли вона побачила нову особу.

— Ах!

— Іди, іди, доченько! — підбадьорює її матінка: — тут усе добрі люди сидять, не з'їдять! Федоре Платоновичу! дочка моя! Прошу любити й шанувати!

— Даруйте! це я повинен просити їх про прихильну увагу! — люб'язно відповідає Стрижений, брязнувши шпорами.

— А я вас, мсьє, в Миколи Явленого бачила,— вдає наївну сестриця.

— У Миколи Явленого? бачили? — прикидається здивованим жених, люб'язно хихикаючи.

— Так, пам'ятаєте, ще батюшка проповідь говорив... про мздоїмців... Татусю! що таке за слово: «мздоїмці»?

— Мздоїмці — це люди, які ладні з живого і з мертвого шкуру здерти,— без зайвої балаканини пояснює батько: — як от, наприклад, Іуда.

При цьому тлумаченні матінка змінюється на обличчі, жених витрищає очі, і на носі в нього ще виразніше виступає розширення вен; дядько крізь зуби бурмоче: «влучив пальцем у небо!»

— І охота тобі, Надійко...— починає матінка.

Та не встигла вона докінчити фразу, як жених уже встав з дивана і, швидко ступаючи, іде в напрямі до передпокою. Загальне здивування.

— От тобі й на, втік! — вигукує матінка: — образився! Одначе, як же це... навіть не попросився! А все ти! — докоряє вона батькові. — Іуда та Іуда... Сам ти Іуда! Та й ти, дочко мила, знайшла розмову! Шукай сама собі женихів, коли так!

— Та заждіть, не лайтесь! Може, йому до вітру заходилося, — цинічно заспокоює дядько.

Матінка вже встає, щоб заглянути в передпокій, але в цю хвилину жених знову з'являється в дверях. В руках у нього велика коробка цукерок.

— Панночі! — презентує він коробку сестриці: — від Педотті; сам вибирав.

— Який ви, одначе, пустун! ще нічого не бачивши, а вже... Зразу видно, що дамський кавалер! Надійко! чого ж ти! Дякуй!

— Мерсі, мсьє.

— Даруйте! за щастя для себе вважаю... на мою думку, цукерки тільки для панночок і виготовляються. Цукерки, духи, помада... от панночка й уся тут!

— Це справедливо. Діти ж бо ще, то нехай солоденьким користуються. Гіркого ще вазнати встигнуть.

— Навіщо ж? Можна й без гіркого життя прожити!

— Та так...

— Дозвольте вам сказати: якщо панночка пристойну пару собі знайде, то й надалі... чого ж!

— Ну, дай боже! дай боже!

— А ви, мсьє, буваєте в головкомандуючого?

— Пренеодмінно. На всіх урочистих прийомах зобов'язаний бути, як начальник окремої частини.

— А на балах?

— І на бали запрошення одержую.

— Кажуть, це щось чарівне!

— Не знаю. Звичайно, світло... ну, і частування. Та я, признаюсь вам, балів не люблю.

— Дома залишатися волієте?

— Так, дома. Надіну халат і сиджу. Люльку покурю, на гітарі пограю. А нудно зробиться, в трактир піду. Зустріну приятелів, поговоримо, закусимо, машину послухаємо... І не помітимо, як вечір мине.

— От оженитесь; молода дружина в трактир не пустить.

— Невідомо. Покійниця моя теж попервах говорила: «не пушу!», а потім тільки й слів було: «чого все дома стирчиш! ішов би в трактир!»

Матінка кривиться; не подобаються їй женихові зізнання. В халаті ходить, на гітарі грає, по трактирах шляється... І так-таки прямо все їй викладає, начебто інакше й бути не повинно. На щастя, входить з підносом Конон і починає розносити чай. При цьому ложки і взагалі все чайне срібло (сметанник, цукорниця тощо) подаються прикрашені вензелем сестриці: це, мовляв, придане! Ах, шкода, що самовар срібний не догадальсь подати — це б ще більше в ніс кинулось!

— Чайку! — частує матінка.

— Признатись вам, я дома вже два пуншики випив. Та боюся, що горло на морозі, чого доброго, прохопило. Візник трапився: їде не їде.

— А ви хіба своїх коней не тримаєте?

— Не тримаю. Цілий день, знаєте, в роз'їздах, не вистачить своїх коней! Інша річ візник: узяв та й поїхав!

Що далі, то не легше. Пунш п'є, коней не тримає. Але матінка все ще кривиться.

— Ви з чим чай п'єте? з лимончиком? з вершечками?

— З ромом! Тепер коньяк якийсь видумали, тільки я його не вживаю: горілим тхне. Наче головешку з печі пронесли. Інша річ ром!

— Знавці кажуть, що добрий ром блощицями повинен тхнути, — зауважує дядько.

— Багато хто це каже, але я не помічав. Блощиця, я вам скажу, зовсім особливо тхне. Роздушиш її...

— Ах, мсьє! — гидливо вигукує сестриця.

— Пробачте. Забувся.

Жених відшукує на підносі графинчик з ромом і, наливши з нього склянку, без церемонії ставить на стіл біля себе.

Розмова стає загальною. Батько розказує, що в газетах пишуть про якусь незвичайну комету, що її чекають наступного літа*; дядько повідомляє, що у французького короля знову стріляли.

— Наче в тетерюка! — цинічно вигукує Стрижений. — Несамовиті ці французи люди... мерзотники!

— Не розумію, як інші царі в це діло не втрутаються! — дивується дядько.

— Як утрутитись! Він же й сам не справжній!

Зчиняється суперечка, законний чи незаконний король Людвіг-Філіпп. Дядько запевняє, що вже коли сидить на

троні — виходить, законний; Стрижений заперечує: — Ну, ні, молода, в Саксонії не була!

— Якби він на прабатьківському троні сидів, ну, тоді справді, що... А то й я, чого доброго, звелю трон у себе в квартирі поставити та й сяду — виходить, і я буду король?

Міркування це вражає всіх своєю резонністю, але потім співрозмовники догадуються, що розмова набуває занадто вільного характеру, і переходять до інших предметів.

— От ви сказали, що своїх коней не тримаєте; одначе, якщо ви одружитесь, невже ж і дружину візниками їздити примусите? — починає матінка, яка не може перетравити думки, як це людина свататися приїхала, а своїх коней не тримає! Та годі, чи ж гроші справді в нього є?

— Наперед не загадую. Але, мабуть, якщо одружусь і вийду у відставку... Коней, добродійко, не штука завести, а от дружину підшукати — це важче буде. Інша дівчина, як подивитись на неї, і спритна, а як розбереш гаразд, і тут, і там — скрізь з вадочкою.

Матінка зовсім починає тривожитись і скоса поглядає на сестрицю.

— Бо дружина, скажу я вам, повинна бути за всіма статтями... щоб усе було справне... — каже далі Стрижений.

— Ах, Федоре Платоновичу!

— Пробачте. Забувся.

Розмовляючи, жених підливає та підливає з графинчика, так що рому залишилося вже на денці. На носі в нього повисла велика крапля поту, весь лоб усіяний перлами. На довершення всього, він виймає з кишені бавовняну картату хусточку й витирає нею вологі очі.

Матінка тоскно дивиться на графинчик і каже про себе: «цілу склянку оце влили, а він уже майже все видудлив!» І скориставшись хвилиною, коли Стрижений одвернув обличчя набік, відсуває графинчик далі. Жених, проте, помічає цей маневр, але цього разу, на втіху матінці, не наполягає.

— Хочу я вас спитати, добродійко, — звертається він до сестриці: — в залі я фортепіяно бачив — це ви зволите музикою займатися?

— Так, я граю.

— Вона у Фільда¹ уроки бере. Дорогенький цей Фільд*, по золотенькому за годину платимо, але зате... Та ви охочий до музики?

— Даруйте! за насолоду вважатиму!

— Надійко! заграй нам ті варіації... «Не ший мені, матінко»... пам'ятаєш!

Сестра встає, а за нею й усі присутні переходять до зали. Лунає «тема», за якою йде звичайна варіаційна плутанина. Стрижений злегка підспівує.

— Вітаю! проворно ваша дочка грає! — хвалить він: — а головне, своє, російське... Мужчини, звичайно, ще проворніше грають, ну, та в них пальці довші!

Кінчаючи п'єсу, сестриця розсипається трелями.

— От, от, ст! якраз воно саме! — вигукує жених і, підходячи до концертантки, вітає її. — Ощасливте, дозвольте ручку поцілувати!

Сестриця запитливо дивиться на матінку.

— Що ж, дай руку! — погоджується матінка.

— Та до речі дозвольте і ще попросити заграги... теж своє що-небудь, рідне...

Сестриця знову сідає і грає варіації на тему: «Їхав козак за Дунай»...

Стрижений у захваті, хоч певно не можна сказати, що найбільше захоплює його, музика чи брязкіт посуду, що лине з вітальні.

Б'є десята година. Вечері не буде, але закуски приготували. Ікра, сьомга, ковбаса — куповані; гриби, рижики — свої, сільські.

— Просимо закустити, Федоре Платоновичу! горілочки! — запрошує матінка.

— Не відмовлюсь.

Жених підходить до графина з горілкою, кілька секунд ніби роздумує і, нарешті, підряд випиває три чарки, приказуючи:

— Перша — колом, друга — соколом, третя — дрібними пташечками! Для травлення шлунка. Будьте здорові, панове! Панночко! — звертається він до сестриці: — ощасливте! спорудіть бутербродик з ікрою вашими прекрасними ручками.

¹ Знаменитий тоді композитор-піаніст, родом англієць, що оселився й постарівся в Москві. Наприкінці життя він давав уроки тільки в себе дома, і однаково до учеників і учениць виходив у халаті. (Прим. автора).

— Що ж, коли Федорові Платоновичу це буде приємно...— дозволяє матінка.

Стрижений умить проковтує тартинку й знову простує до горілки.

— Чи не досить? — попереджає його матінка.

— Пробачте. Забувся.

Кажучи це, він має вигляд людини, яка несла шматок до рота і в неї по дорозі відібрали його.

— Прекрасна ікра! чудова! — поправляється він: — може, проте, від того вона така смачна, що вони своїми ручками різали. А де, добродійко, купуєте?

— Не знаю, в крамниці де-небудь служник купив.

— Почому?

— Карбованець за фунт. Дорога.

— Дороженько. Я вісім гривень плачу на монетному дворі. Дуже добра ікра.

— Сьомжечки, Федоре Платоновичу?

— Не відмовлюсь. Так, то ви, Василю Порфіровичу, зволили казати, що в газетах комету віщують?

— Так, пишуть.

— Це перед рекрутським набором. Завжди так буває: як комета — неодмінно набор.

Жених скоса дивиться на горілку і, нарешті, не витримує... Матінка, проте, вже не перешкоджає йому, і він знову ковтає дві чарки.

Всі помічають, що він трохи осовів. Безперервно витирає хусточкою очі і роздирає їх пальцями, щоб краще бачити. Розмова заминається; матінка поспішає скоротити «вечірку», тим більше, що годинник уже показує кінець одинадцятої.

— Хто там!— кличе вона прислугу:— приберіть горілку.

Наказ цей править за сигнал. Стрижений брязкає шпорами і, супроводжуваний гостинними господарями, ретирується до передпокою.

— І надалі просимо заходити, коли не нудно здалося,— люб'язно прощається матінка.

— Вважатиму за щастя.

Жених поїхав... Матінка, стомлена, збентежена, важко опускається на диван.

— Не годиться,— відрізує вона.

Але дядько додержується іншої думки.

— По-моєму, треба почекати,— каже він.— Нехай їздить, а там видно буде. Іноді навіть найгірші п'яниці статечнішають.

— По трактирах шляється, коней не тримає, вперше в дім приїхав, а цілий графин рому та п'ять чарок горілки ви-хлебтав! — перелічує матінка.

— Як знаєш, а по-моєму все-таки обдивитися треба. Капітал у нього добрий — це я певно знаю! — обстоює своє дядько.

— Так і дивись, під суд потрапить... Ти що скажеш? — звертається матінка до сестриці.

— Мені що ж... Як ви...

— Говори! не мені ж заміж виходити, а тобі... Як ти його вважаєш? хороший? поганий?

Сестриця задумалась. Очевидно, всередині в неї відбувається досить складний процес. Вона розуміє, що Стриженій їй не пара, але в той же час у голові в неї мигтить думка, що це перший «серйозний» жених, на якого б вона могла більш чи менш певно розраховувати. Зустрічала вона, звичайно, на вечорах, молодих людей, які говорили їй любування, але все це було тільки мимохідь і нічого «справжнього» не обіцяло попереду; тоді як Стриженов був справжній жених... Він міг дати їй самостійність, улаштувати «дім», в якому вона призначила б приймальні дні, вечори... Чекаючи такого жениха, вона заздалегідь приготувалась «закохатися»...

Звичайно, вона не «закохалася» в Стриженого... Фелсам паричок на голові чого вартий!.. та є щось у цьому першому невдалому сватанні, від чого в неї мимоволі щемить серце і хвилюється кров. Не в Стриженому річ, а в тому, що настала її пора...

— Ах, яка я нещасна! — виривається з її грудей зойк. З цим вигуком вона вся в сльозах вибігає з кімнати.

XVI. ПРОДОВЖЕННЯ МАТРИМОНІАЛЬНОЇ ХРОНІКП. — ЕСПЕР КЛЕЩЕВИНОВ. — НЕДОВГИЙ СЕСТРИЦИН РОМАН. — ЖЕНИХП-ДРІВПОТА

З Клещевиновим сестра познайомилась уже наприкінці сезону, на вечорі в дядька, і зразу закохалася в нього. Та що найважливіше, вона була певна, що й він у неї закоханий. Дуже можливо, що справа ця й налагодилася б, якби матінка навідріз не відмовила в своїй згоді.

Це була темна особа, про яку ходили найрізноманітніші чутки. Одні говорили, що Клещевинов з'явився в Москві невідомо звідки, наче з неба впав; інші свідчили, що знали

його в Тамбовській губернії, що він спустив три великих маєтки і тепер живе карточною грою.

Але всі сходилися на одному: що він картяр і марнотратник, а цих властивостей матінка аж ніяк в сестрициному жениху не допускала. Влітку він, заради гри, відвідував ярмарки, взимку промишляв грою в Москві. І сам один орудував, і потай; але не в клубі — він не хотів піддавати себе ризикові бути забалотованим, — а в приватних домах. Іколи в його руках скупчувалося дуже багато грошей, і раптом якось зникали, і сам він на час стушовувався. Грав він нечисто, а багато хто просто називав його шулером. Але це не перешкоджало йому мати доступ у кращі московські доми, бо він був франт, чудово одягався, тримав прекрасний екіпаж, сипав грішми, і на пальцях його рук, тонких і бездоганно білих, завжди блищало кілька пернів з цінними брильєнтами. Знаходилися скептики, які запевняли, що камінці ті фальшиві, але він охоче скидав перні з пальців і кому хоч давав милуватися ними. Виявлялося, що камінці справжні, тільки занадто вже часто мінялись. Як би там не було, франтівство і щедрість настільки вабили до нього, що лихі язики мимоволі замовкали. А крім того, лихомовців стримувало й те, що він міг постояти за себе і без церемоній оповіщав, що за двадцять кроків влучає з пістолета в туза.

Крім усього того, незважаючи на свої сорок років, він мав надзвичайно гарну зовнішність (очі в нього були зовсім «чарівні»). Матері родин уникали й боялись його, але дівчата при його появі розквітали.

— Залізе в дім ця болячка — нічим її не витруїш! — говорила про нього матінка, бліднучи при думці, що болячка ця, чого доброго, почне точити життя її улюблениці.

Я не змію пояснити, що саме привернуло його увагу до сестриці. Зовні вона була неприваблива, та й багатою парюю вона назватися не могла. Триста душ — цього тільки-тільки досить було, щоб не уславитися безприданницею навіть у тому середньому колі, в якому ми обертались; а йому, при його марнотратницьких інстинктах, вистачило б цього куша тільки на один ковток. Дуже можливо, проте, що ним керували в цьому разі складніші міркування. По-перше, хоч його скрізь приймали, та репутація його все ж була така сумнівна, що при появі його в товаристві солідні люди починали перешіптуватися. Найлегший спосіб примусити прийняти себе на рівній нозі становило одруження, і саме одруження з дівчиною із статечної родини, до числа яких

належала й наша. Подібний шлюб прикрив би його минуле, а може, забезпечив би від лихослів'я й майбутні подвиги, від яких він зовсім не мав наміру відмовитися. По-друге, він знав, що матінка палко любить старшу дочку, і розраховував, що діло не обмежиться спочатку заявленим приданим, і що він устигне поступово виманити вдвоє і втроє. По-третє, нарешті, можливо, він просто розігрував з себе одну із «загадкових натур», яких тоді, під впливом непрохололого ще байронізму, розплодилося дуже багато. А епітет цей, перенесений на російські звичаї, охоплював і виправдував цілий цикл усякого роду неподобностей: і шулерство, і фальшиві позичкові листи, і неважкі перемоги над жіночими серцями, які занадто нерозбірливо запалювалися при слові «любов».

Розказували навіть, що він уже не одну дівчину звів, а вони, незважаючи на застереження, все танули під промінням його чарівних очей. Як би там не було, але на вечорі в дядька матінка, з властивою їй проникливістю, зразу помітила, що її Надюха «починає дуріти». Дві кадрили підряд танцювала з Клещевиновим, мазурку теж віддала йому. Матінка хотіла поїхати раніше, але сестриця так рішуче проти цього заперечила, що залишилось тільки ретируватися.

Вертаючись у візку додому, сестриця тихенько наспівувала:

— Ес-пер! Ес-пер!

— Здуріла?! — грубо урвала її матінка.

— Ах, татап, які у вас слова огидні! — лагідно огризулася сестра.

Так, це була лагідність; своєрідна, але все-таки лагідність. У вигуку її швидше почувалася гидливість, ніж звичайне грубіянство. Начебто її раптом торкнулося щось нове, і матінчин вислів сполохав це «нове» і грубо повернув її до неприємної дійсності. За хвилину перед тим відчинилися перед нею двері в залитий світлом чертог, вона вже рушила вперед, щоб проникнути туди, і раптом двері зачинились, і вона знову опинилася в темряві.

Але матінка не зрозуміла почуття, що охопило її дитину, і з попередньою різкістю продовжувала:

— Гляди! коли я що помічу... погано буде! Була улюбленицею, а зробишся осоружною! Пам'ятай це.

— Дуже мені треба!

Між матір'ю і дочкою зразу пробігла чорна кішка. Приїхавши додому, сестриця зразу сховалася до своєї кімнати,

нашвидку роздяглась і, не попросившись з матінкою, лягла в постіль, поклавши під подушку рукавичку з правої руки, до якої «він» торкався.

— А лоба на ніч перехрестила? — крикнула до неї матінка через двері.

Матінка теж лежить у постелі, але їй не спиться. Два протилежні почуття борються в ній: з одного боку, вкорінена любов до дочки, з другого — втома, яка поволі виникала, завдяки повсякчасним клопотам про дочку і тій непокірливості, з якою остання сприймала ці клопоти. Жодного дня не минає без історій! — в думках вигукує матінка: — і все через женихів, через проклятих. Так знахабніла Надюха, що рада всякому зустрічному на шию почепитись! Воно, що й казати, пора їй заміж, пора, — та чим же мати винна, що бог краси їй не дав! В іншої нема краси, то обдаровання яке-небудь є, а в неї... Що ж, що вона у Фільда уроки бере, — тільки грошам перевід. Трень та брень. А скільки вона в одну зиму грошей на її вбрання розтринькала — утримання всього дому стільки не коштує!

Матінка заплющує очі, але крізь прозору дрімоту їй привиджується, що «болячка» вже залізла в дім і починає точити не тільки дочку, але і її саму.

— Він і мене, от їй-богу, обплутає! — напівсвідомо мигтить у неї в голові: — «матінко» та «матінко!» та «будьте ласкаві, ручку!» — ну, і розтанеш, заради улюбленої дитини! Триста душ... ото дивовижа! Та йому язиком лизнути, тільки їх і бачили! Спочатку триста душ спустить, потім ще стільки ж видурить, потім ще і ще... І Обліпіха, і Лисячі Ями, і Новосілля — все в цю прірву піде! Пустить і дружину, і всю родину з торбами, а сам з ярмарку на ярмарок переїжджатиме... Та ще чи не при живій дружині він женитися задумав! Чула вона, ніби в нього у Харкові дружина є, і він їй грошима рота замазує, щоб мовчала... Ой, та й дочка! оце так потішила! Добрий буде сюрприз. Ми їх тут навколо аналоя обкрутимо, а справжня дружина візьме та до суду подасть.

При цьому припущенні матінка підводиться на постелі й починає прислухатися. Та вона прокинулась тільки наполовину, і низка сонних привидів, що обступила її, не покидає своєї роботи. Матінці привиджується, що «Надюха» втекла.

— Полотном дорога! — промайнуло в неї у голові, але

тут же зразу закрадається й інша думка: — А брильянти? мабуть, і брильянти з собою забрала!

У невимовному хвилюванні вона встає з постелі, простує до дверей сусідньої кімнати, де спить її дочка, і притуляє вухо до замка. Але за дверима ніякого руху не чути. Нарешті, матінка приходить до пам'яті й починає хреститись.

— Тьху, тьху, нечиста сило! — шепоче вона, знову закутуючись у ковдру і з силою склеплюючи повіки очей, щоб примусити себе заснути.

Та сон не приходить. Уява матінки так схвильована думкою про небезпеку, яка загрожує її улюблениці, що «блячка» так і крутиться перед її очима, зяюча, роз'їдаюча. Що робити? яке прийняти вирішення? — раз у раз питає вона себе, і болісно усвідомлює, що бувають випадки, коли рішення дістаються не так уже й легко, як досі здавалося їй, безконтрольній владарці долі всієї родини. Що коли одного її слова досить, щоб «розпорядитися» з такими покірними особами, як Стюпка-бельбас чи Сонька-калмичка, то в тій самій родині можуть зовсім несподівано проявитися інші особи, які, чого доброго, дадуть і відсіч.

І що найприкріше, вона сама створила цю відсіч, сама дала їй силу своїми непростими пестоццями і потуранням.

— Це за ласки за мої! — мигтить у неї в голові.

Однаке зробити що-небудь все-таки треба. Матінка розраховує, скільки ще залишилося до кінця зимового сезону. Виявляється, що разом з масницею, треба прожити в Москві трохи більше як три тижні.

— Вона мене з розуму за ці три тижні зведе! Гулятиме та баламутитиме. Мабуть, і знайомих усіх йому назвала, де і по яких днях буваємо, та й до нас у дім, чого доброго, запросила... Тепер куди ми, туди й він... ото потіха! Сорому, сорому самого по Москві скільки! Інша добра мати й приймати перестане; скаже: у мене не заїзд, щоб любовні побачення призначати!

Чи її, при доброму розумі, тепер же до Малиновця завести? — раптом виникає запитання, але на перший раз воно не затримується в мозку і поступається місцем іншим припущенням.

Чи не відновити переговори зі Стриженим, тим більше, що рішучого слова не було ще вимовлено. Послати до нього Стрелкова — він з'явиться. Старенький він — та їй же, «дилді», такого й треба... От хіба що він п'яничка...

— Наставляй кишеню! піде вона тепер за Стриженого! — шепоче вона: — бач, зразу так і врізалась! І що ці дівки в таких шалапутях знаходять! Нема того, щоб у статечну людину закохатися, — неодмінно справжнісінького мерзотника або картяра виберуть! А втім... як же вона за Стриженого не піде, коли я накажу? Скажу: будь ласка, одягайся, до вінця їхати — і поїде! А своєю волею не поїде, то силою обкручу! Я — мати: що хочу, те й зроблю. І ніхто мене за це не ганитиме. Навпаки, всі скажуть: «добре зробили, що вчасно спохватились!» Я і в монастир заховаю, ні в кого дозволу не питаю!

Матінка все далі й далі розгортає проект щодо шлюбу зі Стриженим; одначе, після роздуму, це вирішення виявляється не зовсім доцільним.

— А що, як вона втече? Забере брильянти та й поминай як звали! І навіщо я їх їй віддала! Зберігала б у себе, а для виїздів і видавала б... Утече вона, та на другий день і приїде з чоловіченьком перепрошувати! Та ще добре, коли він навколо аналог обведе, а то й так...

При цьому припущенні вона ціпеніє від страху. Щоб, коли й справді... Ой, та й дочка! потішить! Приїде з обшарпаним подолом, як остання...

У залі б'є годинник. Матінка прислухається й налічує п'ять. У той же час за стіною чути обережне шарудіння. Це Василь Порфиринович прокинувся й збирається до утрени.

— Святенник! — сердито шепоче матінка: — шляється по утрнях — та й горенька йому мало!

З цими словами думки її починають плутатися, і вона поринає у важке забуття.

Пізнім ранком обидві — і матінка і сестриця — з'являються до чаю бліді, з пом'ятими обличчями. Матінка сердита; сестриця прикидається веселою. Взагалі в неї недобре серце, і вона любить робити на зло.

— Ес-пер! Ес-пер! — наспівує вона тихенько.

— Не співай, Христа ради! дай чаю напитись.

— Я, мамонько, здається, нічого...

— А коли нічого, то й помовчи з чверть години. Можна хоч раз перед матір'ю поступитись.

Матінка стримується. Їй хотілося б крикнути, але вона розуміє, що попереду ще багато розмови буде і що для цього їй потрібно зберегти наявність духу. На час воюючі сторони замовкають.

— Ага! давно хочу я тебе спитати, де в тебе брильянти? — починає матінка, начебто їй тільки зараз це запинання прийшло в голову

— Де? в шифоньєрці сховані! — гостро відрізує сестриця.

— Ото ж бо в шифоньєрці. А цілі? чи ж довго до гріха? Приїжджаєш ти ночами, кидаєш сяк-так... Віддала б, за доброго розуму, мені на схорону, а я тобі, коли треба буде, видаватиму.

— Ах, та візьміть! Теж... брильянти! хіба такі брильянти бувають?

— Чого ж тобі! болячки, чи що? яких ще треба брильянтів! Фермуарчик, брошка, три браслети, трое сережок, дві фероньєрки, пряжка, хрестик... — перелічує матінка.

— Фермуарчик! хрестики! — дражниться сестриця: — чи ще чого не забули? Кольє обіцяли — де воно?

— І кольє зробимо, коли заміж виходитимеш. От Мутовкіна обіцяла...

— Не піду я за ваших женихів! гнілі та старі!... Беріть ваші брильянти! милуйтеся ними!

Сестриця сердито вибігає, грюкнувши дверима. Через хвилину вона з'являється знову й жбурляє на стіл кілька баульчиків і ящичків.

— Ось вам! все тут! не турбуйтеся! жодного не вкрала!

Матінка обережно відкриває ящички, повертає кожну річ до світла й милується грою брильянтів. «Не тобі б, дилді, носити їх!» вимовляє вона в думках і, зібравши баули, заносить їх до своєї кімнати, де й замикає в шафу. Але на серці в неї так наболіло, що, добившись брильянтів, вона вже не вважає потрібним стримуватись.

— Ти довго думаєш матір'ю командувати? — питає вона сестрицю, входячи в її кімнату.

Сестриця не відповідає й одягається собі. Матінка чує, як вона наспівує:

— Ес-пер! Ес-пер!

— Замовчи... нахаба!

— Якщо ви лаятися сюди прийшли, то краще вже б у себе в кімнаті сиділи!

— Цить, зміюко! Кажи: запросила, чи як, ти до нас свого шалапуту?

— Він не шалапут.

— Кажи: запросила ти його?

— Поїде він до нас! ще б пак!

— Ах, ти...

Матінка підіймає руку. Сестриця кілька секунд дивиться на неї визивними очима і раптом починає похитуватися. Зараз з нею зробиться істерика.

Сестриця вміє і непритомна падати, і істерично вдавати. Матінка знає, що вона не справді падає, а тільки «вміє», і все-таки страх як боїться істеричних вправ. Тому рука її застигає в повітрі.

— Гаразд, потім з тобою справлюсь. Подивлюся, що з тебе далі буде,— каже вона і, виходячи, звертається до сестрициної покоївки: — Сашко! дивись у мене! якщо ти записочки переноситимеш, або інше що, я тобі... Не подивлюся, що ти кузнечиха (тобто навчалася в модному магазині на Кузнецькому мосту),— у вологодське село за найбіднішого мужика заміж віддам!

Як на гріх, того ранку в нас у домі чекають візитів. Не те, щоб це був визначений прийомний день, а так уже завелось, що по п'ятницях приїжджають знайомі, за якими лічиться «боржок» по візитах.

О другій годині і матінка і сестриця сидять у вітальні; остання витягнула ноги на стілець; в руках у неї французька книжка, на колінах — скибка чорного хліба. Зрідка вона поглядає на матінку й старається вгадати по її обличчю, чи не зробила вона «розпорядження». Але на цей раз матінка промахнулась або, краще сказати, просто не догадалась.

— Чого чорний хліб їси? голодна, чи що?

— Снідати не даєт'— що ж їсти? В усіх порядних домах сніданок подають, тільки в нас...

— Не заведено так, через те й не подають.

— Шматка жалко! Ах, що за дім! Кімнати малесенькі, куди не повернешся, скрізь бруд, сморід... ху!

Сестриця встає й починає в хвилюванні ходити туди й сюди по кімнаті.

— Нудота! — вигукує вона: — вже коли-небудь я...

— Годі!

— Ні, не годі, не годі, не годі. Ви думаєте, що коли я ваша дочка, то й можна мене в хліві тримати?!

Матінка блідне, але перемагає себе. От-от гості налетять — і вона боїться, що дочка, на зло їй, піде в свою кімнату. Хоч вона й сама не цурається «світських розмов», але все-таки дочка і по-французьки вміє, і манери в неї справжні — перед ким хоч не вдарить лицем у грязь.

— Еспер Олексійович Клещевинов! — доповідає Конон.

— Скажи, що дома нема! — вигукує схвильовано матінка: — або ні, зажди! просто скажи: не велено приймати!

Та сестриця, як укопана, спинилась перед нею. Обличчя в неї зле, загрозливе; зеленуваті очі так і іскряться.

— Коли ви це зробите,— через силу вимовляє вона, задихаючись і простягаючи руки: — от клянусь вам... або втечу від вас, або ось цими самими руками себе задушу! Проси! — звертається вона до Конона.

Матінка нічого не розуміє. Губи в неї тремтять, вона хоче встати й піти, і не може. Клещевинов тимчасом уже стоїть у дверях.

Він у вишуканому коричневому фракку з ясними гудзиками; на руках у нього бездоганно чисті рукавички *beugte frais*¹. Подає сестрі руку — тоді це вважалося недозволеною фамільярністю — і розшаркується перед матінкою. Вона тупо дивиться в просторінь, наче перед нею проходить сонне видіння.

— Як це він проповз... змій підлий! — ввижається їй. Та й вона сама хороша! зранку не догадалась розпорядитися, щоб не приймали... Господи! Та що таке сталося? Бувало і в старі часи, що дівчата закохувались, але все-таки... А тут в одну добу наче окропом дилду обпарило! Все було тихо, благородно, і раптом...

— Маман! — мсьє Клещевинов! — нагадує сестриця. — Пробачте, мсьє, маман учора так стомилася, що сьогодні зовсім хвора...

— Ні, я не хвора... Будь ласка, пане Клещевинов! Як це вам здумалось до нас? Іхали мимо та й заїхали?

Клещевинову ніяково. З льодяного тону, яким матінка вимовляє своє безцеремонне запитання, він догадується, що вона належить до числа тих осіб, які вперто обстоюють раз схвалене вирішення. А вирішення це він зразу прочитав на її обличчі.

— Я думав... Григорій Павлович подав надію мені... — виправдувався він.

— Братікові, звичайно, краще відомо... Ну, пане Клещевинов, як у карточки граєте?

Це вже було в самісіньке око. Клещевинова починає по-смикувати, але він силкується бути байдужим.

— Ви, здається, за картjera мене вважаєте? — питає він розв'язно.

¹ Кольору свіжого масла.

— А то за кого ж?

— Надіє Василівно! Заступіться хоч ви за мене!

— Маман! ви нездужаєте! ви самі це знаєте, що говорите!

В сестриці побіліли губи і обличчя спотворилось. Ще хвилина, і з нею, чого доброго, на цей раз трапиться справжня істерика. Матінка помічає це й вирішує вгамуватися.

— І справді начебто мені нездужається,— каже вона: — не слід було б і виходити... Прошу пробачити, коли що ненавмисно вимовилось.

— Ах, що ви! Чи можу я сподіватись бути відрекомендованим вашому чоловікові? — змінює розмову Клещевинов.

— Він у мене відлюдник. Замкнувся в себе в кабінеті, і не викличеш його звідти.

— А який учора чудовий балок влаштував Григорій Павлович!

— Так, у нього приміщення добре. От ми то й раді б, та нема де. Зовсім у Москві добрих квартир нема.

— Ви часто зволите, пані, виїжджати?

— Та як вам сказати... майже всі вечори розібрані. Мені б воно, признатися, вже і не до лиця, та ось для неї...

Розмова набуває досить мирного характеру. Зачіпаються по черзі всі світські теми: вечори, театри, майбутні катання під Новинським, потім катання, театри, вечори... Але матінка почуває, що довго стримуватися їй буде важко, тому частенько додає до загальної розмови скарги на недугу. Клещевинов упевняється, що час попрощатися.

— Не стримались-таки! нагрубіняли! — кидається сестриця до матінки, ледве гість устиг зникнути за дверима.

Поява нових гостей не дає розігратися домашній бурі. Чергуються Соловкіни, Хлопотунови, Голубовицькі, Покотилови. Справжній раут. Дівчата, за звичкою, ходять, обнявшись, по залі; дами засіли у вітальні й говорять одна одній люб'язності. Та в безлічі лицемірних привітань, якими заповнюється вітальня, матінка чудово розрізняє ущипливу нотку.

— А ми оце мсьє Клещевинова зустріли... він од вас, здається, їхав? — цікавиться пані Соловкіна.

«Ну, почала ступа товкти!» — в думках вигукує матінка й неохоче відповідає: — так, приїжджав...

— Entre nous soit dit¹, ваша Надіна, здається, дуже йому сподобалась. Учора всі помітили.

— Пробачте! вчора вона вперше його бачила!

— Ах, не кажіть! дівчата ж дуже хитрі. Може, вони вже давно одне одного помітили; в театрі, в зібранні зустрічались, танцювали, розмовляли одно з одним, а вам і невтямки. Ми, матері, щодо цього прості. Заглядаємо в бог зна яку далечінь, а що в нас під носом робиться, не бачимо. Тому іноді...

— Не думаю! — холодно уриває мати.

— Ну, як знаєте! Звичайно, не я маю вам поради давати, а тільки... Скажіть, чи помітили ви, яке вчора на Праксовії Іванівні плаття було?

— Так, веселенька матеріка.

— Ні, я не про те... а як вона декольтувалась! аж...

Соловкіна нагинається до матінчиного вуха й шепоче.

— Уявіть собі!

Та й не сама Соловкіна коле, і Покотилова теж. У самій дочка з драгуном утекла, а вона теж злословить! Не встигла сісти, як уже почала:

— А у вас сьогодні мсьє Клещевинов був! У нас він, звичайно, не буває, але по зібранню ми знайомі. Ідемо ми оце саньми, розмовляємо, як він учора спритно з вашою Надін мазурку танцював — і раптом він, про вовка помовка, а вовк тут. — Звідки? — від Затрапезних!.. Ну, так і є!

— Так, він приїжджав.

— Ваша Надін зовсім вчора царицею балу була. Одягнена — диво! танцює — сама Гюленсор² позаздрила б! Личко оживилося, так щастям і пашисть! Завжди вона авантажна, але вчора... Всі чоловіки навколо стовпились, дивляться...

— Ну, є на що!

— Ні, не кажіть! Це велике, велике щастя мати таку чарівну дочку! От на мою Фенічку не задивляться — я можу бути спокійна щодо цього!

Матінка кисло усміхається: їй не по собі. А Покотилова далі коле:

— Тільки гнівайтесь на мене чи не гнівайтесь, а я не можу не застерегти вас, — торохтить вона: — нехороший пан цей Клещевинов... відчайдушний!

¹ Кажучи між нами.

² Знаменита тоді танцівниця *. (Прим. автора).

— Пробачте! та мені яке діло! Нехай його властивості при ньому й залишаються!

— Ні, я не про те... Тепер він вам візит зробив, а потім і не помітите, як втиснеться... Ці «відчайдушні» — саме ці люди... І слова в них якісь особливі... До нас він, звичайно, не приїде, але якби... Ну, нізачо!

— Ой, приймете!

— Нізачо. Заздалегідь накажу. Звичайно, я вам радити не можу, а тільки... А чи помітили ви, як учора Праксовія Іванівна одягнена була?

— Що ж, одягнена як одягнена... — нетерпляче відповідає матінка, яка, зважаючи на пересуди, що обступили її, починає впевнятися, що до ближніх не заважає від часу до часу бути поблажливою.

— Ну, до побачення, предобра Анно Павлівно! А-ре-вуа́р¹. Пробачте, коли що-небудь занадто одверто сказалося... І сама знаю, що недобре, та що вдієте! ніяк з собою справитися не можу! А втім, ви, як мати, звичайно, зрозумієте...

Близько третьої години, провівши останніх гостей, матінка, як звичайно, наказує відмовляти і подавати обід. Але вона так схвильована, що мусить зразу ж висловитись.

— Ну, нагодували грязю, любі друзі! По горло ситі-сінька. Кажі, безсоромна, де ти з ним познайомилась? — звертається вона до сестриці.

— З ким «з ним»?

— З ним, з шалапутом своїм?

— Ніякого в мене «свого шалапута» нема. Казала вже я вам раз і більше повторювати не маю наміру.

— Подивлюся! подивлюся, що́ з тебе далі буде!

— І подивитесь, і побачите!

Обід минає мовчки. Навіть батько починає догадуватися, що в домі робиться щось негаразд.

— Що́ таке зробилося? Чого ви весь ранок гризетесь? — цікавиться він: — то цілуються та милуються — водою не розіллеш! — то як собаки гризуться.

— А ти сиди, вороно!.. ходи по утренья!

Більше з батьком не вважають потрібним говорити. А втім, він, як видно, тільки для проформи спитав, а по суті його дуже мало цікавить те, що діється. Він раз назав-

¹ Перекручене французьке: до побачення.

жди сказав собі, що в домі панує нещасття і що цього стану речей ніякі сили небесні змінити не можуть, і тому дбає лише про те, щоб домашній розгاردіяш якомога менше зачіпав його особисто.

Увечері, в Сунцових, матінка, як увійшла до залу, зразу шукає очима. Так і є, «шалапут» стоїть біля самого входу і, глибоко поклонившись матінці, нагадує сестриці, що першу кадрий обіцяно йому.

— Умовились! — в думках вигукує матінка.

Вона зважається не бачити і йде собі до вітальні. Із зали долинають звуки кадрий на мотив «Ішли наші хлопці»; біля матінки змінюються дами одна за одною й вітають її з доньчиними успіхами. Трапляються й зовсім незнайомі, які теж говорять про сестрицю. Щоб не чути пересудів і не зробити якої-небудь історії, матінка змушена раз у раз переходити з місця на місце. Хазяйка дому навіть вважала потрібним пробачитися перед нею.

— Уявіть собі... Клещевинов! Зовсім ми про нього й не думали — раптом сьогодні Обрящин привіз його до нас... пробачте, бога ради!

— Що ж переді мною пробачитися! пробачайтесь самі перед собою! — холодно відповідає матінка.

І в голову їй западає давним-давно залишена думка:

«От якби в мене справжній чоловік був, ніхто б мене скривдити не смів! А йому й горя мало... замухрижці!»

Їй здається, що вечір тягнеться нестерпно довго. Кілька разів вона не витримує, підходить до дочки й шепоче: — чи не пора? — Але сестриця така весела й до того ж так мило при всіх відповідає: — Ах, мамонько! — що нема чого й думати про швидкий від'їзд.

«Хоч би вечеряти дали! — думає матінка: — а то по-частують, як ото якось, бутербродами з ковбасою та з мещерським сиром!»

Нарешті!

Поспіль три дні матінка їздить з сестрицею по вечорах, і кожного разу «він» теж там. Самовпевнений, нахабний. Бурхливі сцени зробилися ніби обов'язковими і розігруються, починаючись у візку й кінчаючись дома. Та ні погрози, ні умовляння — ніщо не впливає на «знесамовитілу Надюху». Вона наче з цєпу зірвалась.

«Не інакше, як вони давно вже знюхались!» — упевняється матінка і, щоб покласти край домашньому бунтові, наважується вдатись до героїчного способу.

Нікого не попередивши, вона шле до Малиновця листа з наказом негайно опалювати будинок та з сповіщенням, що слідом за цим приїде сама.

Минає ще три дні; сестриця далі «дуріє», але тому що матінка вирішила мовчати, то в домі панує відносна тиша. На четвертий день ранком вона їде попрощатися з дідусем і з дядьком і пояснює їм причину свого раптового від'їзду. Рідні схвалюють її. Вернувшись, вона перед обідом заходить до батька й оповідає, що завтра зранку виїжджає до Малиновця з дочкою, а по нього й по інших вишле коней через тиждень.

— Ось тобі ціла торба мідних грошей на церкву,— каже вона наприкінці: — а за квартиру розрахується Силка. Він і провізію для села закупить.

Після обіду сестриця, як звичайно, іде в свою кімнату, щоб приготувати вечірній туалет. Сьогодні балок у Хорославиних, і «він» неодмінно там буде. Але матінка на самому початку перериває її готування, оповідаючи різко:

— Не треба! Не поїдемо.

— Це що за новина! — гарячиться сестриця, але глянувши на обличчя матінки, переконується, що дурити більше не доведеться.

— Збирайте панночку; не все вкладайте, а тільки те, що на тиждень потрібне буде. Завтра ранком їдемо до Малиновця! Сашко, ти залишишся тут і все інше вкладеш, а панночку в селі Маришка догляне.

— Мамонько! голубонько! та масниця ж... Що ж це таке!

— Буде з мене. Годі.

Буря не примусила себе чекати і цього разу супроводжувалася кількома, може, і справжніми непритомностями. Та матінка вже не боїться і зовсім байдуже каже:

— Розшнуруйте панночку. Віддихається.

Звечора вклялись і підгодували коней, а на ранок бог послав сніжку, і візок щасливо виринув з воріт у напрямі до застави.

Недовгий сестричин роман закінчився.

Не можу з точністю визначити, скільки зим поспіль родина наша їздила в Москву, але в кожному разі поїздки ці, в матримоніальному розумінні, не дали користі. Женихи, з якими я оце познайомив вас, були єдиними, що заслуговували назви серйозних; хоч, крім них, з'являлися й інші

претенденти на руку сестриці, але вони належали до тієї мізерної женихівської маси, на яку жодна добра мати для своєї дочки не розраховує.

Переважно сваталися вдівці і старі. Для них влаштовувалися «оглядини», подібні до тих, зразок яких я показав у попередньому розділі; але після недовгих переговорів матінка впевнялася, що в порівнянні з цими «вдівцями» навіть удівець Стрижений міг уважатися верхом пристойності, стриманості й світськості. Приїжджав дивитися на сестрицю й оповіщений Мутовкіною ростовський поміщик, але тут трапилася іншого роду перешкода: не жених не сподобався відданиці, а відданиця не сподобалась женихові.

Проривалися в загальній масі й молоді люди, але це була вже така дрібнота, що матінка говорила про них не інакше, як «гультьяй», «перодряп», «голяк» тощо. Серед інших і Обрящин не завагався посвататися до сестриці, що матінку аж образило.

Отже, з Москвою не пощастило. Проте сестриця все-таки знайшла собі «долю», але вже у провінції. Згадала матінка про тітоньку Ласуху (див. розд. XI), написала їй і поїхала погостювати з сестрицею. У цей час до Р. приїслали нового городничого; почалося сватання, і справа, при допомозі тітоньки, вмить улаштувалася.

Семен Гаврилович Головастиків був теж удівець і до того ж не мав одної руки, але сестриця вже не звертала уваги на те, чи цілий у неї буде чоловік, чи з вадою. До того ж, у неї був приклад тітоньки; в останньої був чоловік кульгавий.

— Городничі всі такі бувають,— говорила тітонька:— спочатку воно справді начебто ніяково здається, а поживеш — і полюбитесь!

— Слухайся тітки! — додавала матінка: — Місто це хороше, прибуткове; якраз майбутній чоловіченько ко́ко з соком наживе. А ти першою дамою будеш!

Сестриця послушалась і була за це цілком винагороджена. Чоловік її одною рукою закріпив стільки, скільки іншому й двома не закріпить, і до того ж ніколи не приходив від дружини, скільки в нього за день зібралось грошей. Навпаки, прийде й покаже: «ось, серденько, мені сьогодні бог послав!» А вона за це родила йому дітей і була першою дамою в місті.

Не вважаю потрібним приховувати, що вона дякувала богу за те, що він урятував її від Клещевінова.

Скінчивши з портретною галереєю рідні і сестрициних женихів, я вважаю потрібним повернутися назад, щоб доповнити зображення тієї обстановки, серед якої минуло моє дитинство в Малиновці. Там скупчувалась кріпацька маса, там жили сусіди-поміщики, і з допомогою цих двох чинників виникало горезвісне пошехонське роздолля. Виходить, обминути їх мовчанкою означало б пропустити саме те, що надавало тон усій картині.

Почну з кріпацької маси.

Хоч я вже говорив про цей предмет на початку цієї хроніки, але думаю, що не зайвим буде коротко повторити сказане, хоч би у вигляді передмови до майбутньої портретної галереї «рабів»¹.

Селянам при кріпосному праві дихалося значно легше, ніж дворовим. Вони жили за очима і мали начальство, яке переважно призначалося з середовища одновотчинників, а свій брат, хай він буде хоч і з норовом, все-таки знає селянські злидні й зглянеться на них. Він грішний тими самими гріхами, що й інші — це головне; потім, він має між односельцями рідню, друзів, що теж застерігає від занадто різких виявів сваволі. Навіть панщинні селяни — і ті не до кінця терпіли, бо мали своє господарство, в якому самостійно розпоряджались, і свої хати, в яких хоч на час могли сховатися від очей поміщика і вберегтися від випадковостей.

Звичайно, і тут 'бували нерідко винятки. Траплялися поміщики, які буквально вичавлювали з панщинних селян останні соки, поголовно мордуючи на панській роботі чоловіків і жінок шість днів на тиждень і даючи їм змогу справлятися зі своїми роботами тільки по святах. Про таких поміщиків так і говорили, що селяни в них тільки з назви селяни, а по суті ті самі дворові. Але здебільшого це водилося тільки між дрібнопомісними і сходило з рук лише доти, поки потурав предводитель дворянства. Я знав, наприклад, одного поміщика-сусіда, за яким лічилося не більше сімдесяти душ селян і який, незважаючи на дванадцять душ дітей, додержувався всіх правил пошехонської гостинності. Прав-

¹ Матеріал для цієї галереї я беру виключно в дворовому середовищі. При цьому, звичайно, не обіцяю, що вичерпаю всю різноманітність типів, яких було рясно серед малиновецької двірні, а познайомлю лише з тими особами, які чому-небудь міцніше за інших затрималися в моїй пам'яті. (Прим. автора).

да, що ця гостинність обходилася не дуже дорого, і матеріал для неї давали майже виключно власні продукти (навіть чай подавався тільки при гостях); а проте гості найжджали в цей дім досить часто, веселились і виїжджали задоволені. А що найважливіше, при таких нікчемних коштах, цей поміщик дав дітям виховання не гірше за інших (в домі в нього завжди була гувернантка) і згодом улаштував їх усіх дуже непогано. Зате він не мав старости, сам вставав удосвіта, ходив по селу й виганяв селян на роботу. Навіть варити їжу дозволялося селянам в гарячу пору тільки раз на цілий тиждень, і саме в неділю, коли панщини не робили. Тому селяни жали свій хліб і косили траву прихапцем по ночах, а вдень діти і підлітки сушили сіно і в'язали снопи. Само собою розуміється, що така робота не дуже була успішна, тим більше, що поміщик не давав засиджуватися в підлітках, і п'ятнадцятирічного хлопчика уже садовив на тягло *. І ніхто не називав його мучителем, а навпаки, всі відзначали його, як зразкового хазяїна.

Другий випадок селянського лихоліття (який не минав і оброчних) траплявся тоді, коли пан довірявся якому-небудь улюбленому лакеєві й доручав йому управління маєтком. Головний контингент цього роду управителів давали люди, до мозку кісток розбещені, що вислужилися за допомогою різних ганебних послуг. З самої примхи їм нічого не варто було, в найкоротший час, заможного селянина довести до злиднів, а заради задоволення хвилинних спалахів любовострастя відібрати в чоловіка дружину або знеславити селянську дівчину. Жорстокі вони були неймовірно, а що в той самий час суворо додержували панського інтересу, то ніяких скарг на них не приймалося. Багато горя зазнали від них селяни, але зате й глибоко ненавиділи їх, отож часто доводилося чути, що там чи там уколошкали управителя, і що при цьому було пущено в хід такі витончені способи, які зовсім невластиві простодушній селянській природі і які могла викликати тільки нестримна жадоба помсти. При таких звістках усе поміщицьке середовище, звичайно, затихало, але через короткий час забувало про те, що сталося, і знову з легким серцем бралось до старих подвигів.

За всім тим, все-таки повторюю, що селянське життя було вільніше, ніж життя дворових людей.

Щодо нашої родини, то в батька, крім розкиданих у далеких губерніях дрібних клаптиків, душ по двадцять, налічувалося в Малиновці триста душ селян, які й відбували

панщину. Матінчин маєток (придбаний) був куди значніший і мав у собі близько трьох тисяч душ, які всі без винятку ходили по оброку. Матінка з більшою охотою купувала оброчні маєтки, бо вони коштували дешевше і вимагали менше клопоту, а норма оброку тимчасом ніяк не регламентувалась, і, виходить, її можна було при нагоді й збільшити. Нерідко їй пропонували перевести селян з оброку на панщину*, але вона не захоплювалася подібними пропозиціями, розуміючи, що витівки такого роду можуть привести до серйозного переполоху між селянами і що, крім того, заочне панщинне господарство дасть не вигоди, а збитки. Неспокійна з природи, вона, звичайно, пропала б від самої думки, якби послухалася доброзичливих порад. І я думаю, що діючи зовсім наперекір вказівкам так званих «хазяїв», вона цим самим доводила дуже вірний господарський інстинкт. Цим самим інстинктом вона керувалася й при призначеннях сільських начальників. Бурмістрів вона вибирала з місцевих селян, переважно таких, на яких вказувала селянська поголошка. Навіть малиновецький староста, Федот Гаврилов, був призначений, так би мовити, з мовчазної ухвали селян, яку вона зуміла вгадати.

А втім, я особисто знав тільки побут оброчних селян, та й то досить поверхово. Матінка охоче пускала нас у гості до заболотських багатіїв, і тому ми й надивилися на їх життя. Зате в Малиновці нас не тільки в гості до селян не пускали, але в свята й на селище ходити забороняли. Вважалось непристойним, щоб дворянські діти приєднувались до грубих мужицьких веселощів. Однак, я повинен сказати, що в цих заборонах головну роль відігравали гувернантки.

Як би там не було, але фактів, які доводили б, що малиновецьких селян обтяжують роботою, до мене не доходило, і я з задоволенням свідчу тут про це. Навпаки, зі щоденних розмов матінки з старостою Федотом я переконався, що панщина в Малиновці відбувалася, як загальне правило, брат на брата, і що випадково забрані в селян наперед дні зараховувалися їм згодом. Відхилення від цього правила, звичайно, бували — і, розуміється, не на шкоду панському інтересові, — але вони становили виняток і допускалися тільки в таких крайніх випадках, як, наприклад, тривала негода чи посуха.

Взагалі мужика берегли, бо бачили в ньому тягло, яке виконувало корисну і для всіх наочну роботу. Виснажувати цю робочу силу не було вигідно, бо подібний спосіб дії еко-

ротив би панщину і вніс би безладдя в господарські розпорядження. Тому головний секрет доброго поміщицького управління полягав у тому, щоб не виснажувати мужика, але в той же час і не давати йому «гуляти». І матінка так прийнялася цим господарським афоризмом і так спритно зуміла здійснити його на практиці, що й самим селянам не спадало на думку усумнитися в його справедливості. Вони, справді, не «гуляли», але й на тягар не скаржились.

Щодо двірні, то існування її в нашому домі було більше ніж незavidним. Я не боюсь помилитися, сказавши, що це в значній мірі залежало від погляду, який установився взагалі між поміщиками на працю дворових людей. Праця та, яка складалася переважно з дрібних домашніх послуг, що не вимагали ні розумової, ні навіть мускульної сили («Палажко! побіжи в лях по квас!» «Палажко! подай хустку!» тощо), вважалася не тільки легкою, а й навіть начебто запереченням справжньої праці. Здавалося, що люди не працюють, а метушаться, «гасають як очманілі». Звідси — спітети, якими так охоче винагороджували дворових: лежні, дармоїди, хлібогади. Згине один лежень — його не важко замінити другим, другого — третім і т. д. В усякій поміщицькій садибі цього добра було без ліку. Виняток становили майстри і майстерниці. Ними, звичайно, дорожили більше («дай йому ляпаса, а він тобі цілу штуку матерії зіпсує!»), але швидше на словах, ніж на ділі, бо основні порядки (харчі, приміщення тощо) були встановлені одні для всіх, а значить, і вони брали участь у загальних злигоднях поряд з іншими «дармоїдами».

Одначе і в середовищі дворових чоловічій прислузі жилося все-таки легше. Її було менше, і вона не скупчувалася в такій кількості в лакейській. Крім того, вона не метушилася безупинно перед очима, бо послуги її не так часто вимагались, та й здебільшого робота її була заочна (столяри, ткачі тощо). До того ж, траплялися в її середовищі такі особи, які могли за себе постояти. Цього теж не можна було не брати до уваги. Всіх під червону шапку не віддаси — е люди потрібні, без яких у домі обійтися не можна. Вони саме й «грубіянять». Матінка на власному гіркому досвіді упевнилася в цій істині, і хоч дуже важко було їй стримувати себе, але вона все-таки стримувалась. В усякому разі вона відстояла одно: ні для кого не допускала винятків із заведених порядків і тільки старалася уникати особистих стосунків з грубіянами. В цьому полягала єдина пільга, якою користу-

вались останні, але пільга немаловажна, бо зустрічі з матінкою, особливо в моральному розумінні, навіть на найбайдужіших людей впливали дратівливо.

Але так звана дівоча таки справді могла назватися при тулком скорботи. По всьому дому лунав звідти крик і галас і линули звуки, які свідчили про те, що розходилася панська рука. «Дівка» була завжди на очах, завжди під рукою і до того ж зовсім безсловесна. Тому з нею ніяк не церемонились. Крім пані, її пригнічували й панині фаворитки. З ранку до вечора вона або нерухомо сиділа над п'яльцями, або бігала стрімголов, виконуючи панські накази. Навіть свята в неї не було, бо і в свято вимагалася послуга. І за всю цю муку вона користувалася назвою дармоїдки і була єдиною істотою, до якої, навіть з вигоди, ні в кого не виникало почуття жалю.

— У мене повен дім дармоїдок, — говорила матінка: — а яка з них користь, тільки хліб їдять!

І, висловивши цей суворий вирок, вона була цілком певна, що устами її говорить сама правда.

Годували всіх взагалі дворових дуже скупю, і до того ж давали їжу, яку не завжди можна було назвати придатною для вживання. Коли до дівочої приносили обід чи вечерю, то не тільки там, а й по всьому коридору чути було огидний дух, так що матінка, з природи невибаглива, наказувала відчиняти навстіж вихідні двері, щоб хоч трохи освіжити кімнати. Пусті щі, тетеря з квасом і лляною олією, толокно — такі були звичайні м'яси сніданків і обідів. По святах давали розмазню на воді, ледве-ледве приправлену гусячим салом, пироги із житнього борошна, які відрізнялися від простого хліба тільки тим, що всередині був тонкий шар каші, і збиране молоко. Хліб відпускали на вагу й суворо облічували. Одно слово, було так голодно, що навіть безсловесні дівчата і ті час від часу дозволяли собі нарікати.

— Будьте ласкаві, пані, покуштуйте! — казала яка-небудь з них сміливіша, вбігаючи до матінчиної спальні й приносячи невелику дерев'яну миску з якоюсь мутною й смердючою рідиною.

Матінка набирала ложку, куштувала і вмить спльовувала. Кілька днів після цього їжа давалася трохи краща, але через короткий час знову брались за старі порядки, і система голоду тріумфувала.

Та, крім голоду, в жіночій прислуги було ще лихо, якого хоч частково позбавлялася чоловіча прислуга. Я маю на

увазі задушні й смердючі приміщення, в яких скупчувалися покоївки на ніч. І дівоча, і темні закутки, що прилягали до неї, являли вночі в повному розумінні слова клоаку. Через брак ящиків, більшість спала покотом на підлозі, так що не можна було пройти через кімнату, не наступивши на кого-небудь. Здається, і будинок був просторий, і місця для всіх вдосталь, але так у цьому будинку все жорстоко склалося, що на кожному кроці свідчило про якусь навмисну систему виснажування.

Та годі. Цікавих відсилаю до початку хроніки, де я згадував і про інші злигодні, що настигали покоївок,— злигодні ще обурливіші, ніж погане харчування і брак простору. Додам тут, що матінчині розпорядження, з яких одно обмежувало шлюби між дворовими, а друге скасовувало місячину, завдали дуже відчутного удару всій двірні. Перше звело дворових на ступінь завжди хтивих звірів; друге позбавило їх свого кутка і змоги розпоряджатися в тому малесенькому власному хазайстві, яким вони користувалися при попередніх порядках.

XVIII. А Н Н У Ш К А

Власне кажучи, Аннушка була не наша, а належала одній з тітоньок-сестриць. Але тому що останні більшу частину року жили в Малиновці, і вона завжди їх супроводжувала, то в нашій родині всі дивилися на неї, як на «свою».

Це була найпростодушніша істота, на вигляд трохи непокірлива, але внутрішньо сповнена добрості і жаління. Якості ці так переважали в ній, що з усього дитячого оточення жоден образ не залишився в моїй пам'яті так повно і живо, як її. Малоросла, присадкувата, з обличчям кольору дуже випаленої цегли, що формою своєю нагадувало гусяче яйце і було всіяне великими бородавками, вона не здавалася однак потворною, завдяки тому виразові впевненості, що був розлитий в усій її істоті. Очі її, вкриті старечою вологою, ледве виглядали з-під товстих ніби опухлих повік (одне око навіть майже зовсім закрилося, так що на його місці видно було тільки кліпаюче повіко); великий ніс, наче цитадель, панував над м'ясистими щоками, яких не проборознала ще жодна зморшка; підборіддя було прикрашене належним зобом. Хо́да в неї була важка, повільна, голос

густий і грубий. Віком її ніхто не цікавився, бо вона, як видно, вже замолоду мала вигляд старої; однак відомо було, що вона була ровесницею тітоньці. Марії Порфирівні і разом з нею росла в Малиновці. Взагалі зовнішністю своєю вона нагадувала почорнілі портрети старих бабусь, що довгий час прикрашали стіни нашої зали, поки, нарешті, не були винесені, з матінчиного наказу, на горище.

Подібно до батька, тітоньки-сестриці не дуже налягали на працю і особу своїх кріпаків, хоч останні терпіли чимало від їхніх дивацтв і безтолковості. Тому на всіх кутківських селянах (маєток тітоньок називався «Кутком») був особливий відбиток: вони хоч і почували на собі ярмо рабства, але несли його без нарікань і були, так би мовити, рабами з *переконання*. Аннушка належала до числа таких переконаних; у неї навіть склався свій рабський кодекс, якого вона не приховувала. Кодекс цей був не дуже складний і мав в основі своїй афоризм, що рабство є тимчасове випробування, надане лише обранцям, яких за це чекає вічне блаженство в майбутньому.

— Христос же для простолюду з небес сходив, — говорила Аннушка: — щоб простий люд урятувати, і для того благословив його рабством. Сказав: раби, панам підкоряйтесь і за це сподобитесь вінців небесних.

Але про те, яких вінців сподобляться в майбутньому житті пани, — вона, звичайно, мовчала.

Доктрина ця тоді була досить поширена в кріпосному середовищі і, як видно, навіть підтверджувала кріпосне право. Але поміщики чуттям угадували в ній щось злякаєне (в поняттях пуристів-кріпосників саме «міркування» про послух уже було крамольним) і тому якщо не прямо переслідували adeptів її, то всіляко до них чіплялись.

Та й справді, хіба не прикро було, наприклад, Фролові Терентійовичу Балаболкіну чути, що він, «природжений дворянин», на вічні часи приречений у пеклі розжарену сковороду лизати, тоді як Мишка-замазура чи Ванька-падлюка по райських садах гулятимуть, золоті яблука рватимуть та разом з ангелами славословитимуть?!

І коли б хоч вони «справжній» рай розуміли! — обурюючись, додавала сестриця Флора Терентійовича, Неніла Терентіївна: — а то який у них рай! їм би тільки жерти, та склавши ручки сидіти, та пісень горлати! ось, по-їхньому, рай!

З цього тлумачення всі сміялись, але в той же час на-

мотували на вус, що навіть і такий грубий рай все-таки кращий, ніж обов'язкове лизання розпеченої сковороди.

— І як же, каналії, прикидаються,— дедалі більше розпалювався пан Балаболкін: — «паночку!» та «годувальнику!» та «ви наші батьки, ми — ваші діти» — тільки й слів! На конюшню б вас, мерзотників, та бити, поки небо за макове зерно не здалося б! Та ще що! оце йду я повз лакейську, чую Паладчин голос — і спинився. І що ж, ви думаете, він проповідує? «Христос батечко,— каже,— що сказав? якщо тебе в щоку вдарять,— підстав другу!» Не стерпів я, увійшов та як гримну: ось я тебе зразу, стерво, по обох щоках відлупцюю, щоб ти вже й не підставляв!.. Так ось який закоренілий, навіть і тут не опам'ятався. «Будь ласка, пане! ми з вашої волі не виходимо».

Така була нескладна теоретична суть Аннушчиної доктрини. Та життя робило своє діло й не дозволяло залишатися виключно на висотах теоретичних поглядів, а вимагало пристосування і до суворої дійсності. Виникала ціла серія практичних обмежень, які, поміщицькою мовою, вже просто називалися бунтарськими. Хоч і слід було незаперечно приймати *все* і від *усякого* пана, але крізь загальну ноту послуху все-таки просочувалася думка, що й пани мають певні обов'язки щодо рабів, і що ті, які ці обов'язки виконують, і в майбутньому житті полегшення дістануть. Само собою розуміється, що подібне критичне ставлення виявлялося більше ніж несміливо, але і його було досить, щоб напоумити панів, що мозок у хамів все-таки не зовсім забитий і що в ньому відбувається якась робота. І робота тим неприємніша, що вона, обмежуючи в розпорядженнях взагалі, особливо приборкуючим чином впливала на ручну розправу.

— Біда, як цей дух у двірні заведеться,— говорила матінка: — ходять тихенькі, навшпиньки, немов святі! Ні ти йому слова не скажи, ні пальцем його не зачепи! «Слухаю, вся ваша воля» — тільки й слів... І ні усмішечки на обличчі, ні в голосі підвищення... причепитися нема до чого! А подивись на нього,— кожна жилка в нього каже: «що ж ти, мовляв, не б'єш,— бий! зате в майбутньому житті матиме кішка відплату за мишчині слізки!» Ну, подивись-подивись, побачиш, що діло йде як слід,— мимоволі й побережешся! Бо розправся-но з ним, то він розправу за нагороду собі вважатиме!

— І я, признаюсь, цих тихеньких не полюблюю,—

звичайно озивався на ці нарікання батько: — тихі-тихі, а що в них у голові — не вгадаєш. Суворіше з них вимагати треба!

— Як же ти вимагатимеш, коли в нього все гаразд, причепитися нема до чого!

— Ну, ти знайдеш. Аби спина, то буде й провина! чого говорити про це!

Аннушка була наскрізь просякнена вказівками виробленого нею кодексу і не тільки не приховувала цього від своїх «панночок», а й навіть від матінки.

Вона народилася в Малиновці й палко любила не тільки місце свого народження, але й усе, що стосувалось його, не виключаючи й панів. До батька вона ставилась, як до патріарха, «панночкам» була безмежно віддана. Разом з ними вона була приречена на безвихідне ув'язнення, протягом усієї зими, нагорі в боковеньці, і, як вони ж, сходила наниз виключно в години їжі та в свято, щоб іти до церкви. Тільки до матінки вона, здається, мала не зовсім приятні почуття, хоч і тут, я певен, всіляко старалася придушувати свою не-любов.

У свою чергу, і батько, і тітоньки дуже дорожили Аннушкою, що не заважало їм, проте, звати її то Анюткою, то Ганкою-каракатидею. Нерідко батько, після ранкового чаю, заходив до сестриць, вмощувався на одній із скринь і поринав у спогади про минуле. Аннушка завжди брала участь у цих інтимних розмовах, «наче рівня», хоч, як раба, весь час стояла. Перед співрозмовниками наочно відновлювався давній, тихий Малиновець, де всім було добре, всього доволі і всі були зв'язані спільним бажанням миру і любові. Згадувався покійний дідусь Порфирій Васильович, покійна бабуся Надія Осипівна, їхні повчання, приказки, звички і навіть улюблені страви. Не забувалися й старі слуги, щирі, вірні, віддані, і все майстри своєї справи. І прийняти, і подати, і приготувати — на все в них золоті руки були. І не з-під нагая працювали, а люблячи... Весело тоді жилося, гульливо, привільно! Зговоряться бувало сусіди і з'їдуться до Малиновця запросто. Мужчини, старші, з хортами на полювання пойдуть, пані старші зберуть покоївок і примусять пісень співати; молодь танцювати піде, куряву стовпом здійме.

— Наливки які були! горілки! кваси! — захоплювалась тітонька Ольга Порфирівна, що, як Христова наречена, замолоду біля господарства ходила.

— Та й я раніше квас пив, а ниньки не п'ю,— озивався батько.

— Який ниньки квас! Або знову соління, варіння — ниньки й секрет отой утрачено.

— Ниньки й овочу того нема. Пам'ятаєте, братіку, які бували яблука?

— Так, пам'ятаю, як одного разу при мені покійний батенько з саду приніс яблуко — отаке!

Батько складав до купи обидва кулаки, щоб показати, яке завбільшки яблуко.

— І куди все подівалося! — сумно казав він.

— А пам'ятаєте, як батечко приємно на гусях грав! — починала нову серію спогадів тітонька Марія Порфирівна: — «Звук журливий ф'ортеп'яна», або: «Це ти, душі моєї присуха»... до сліз бувало пройме! Адже й ви, братіку, раніше грали?

— Так, грав.

— І куди ваші гусельки поділися — немов я їх давно не бачу?

— На горище, мабуть, винесли.

— Не інакше, як на горище... А кому вони заважали! Ах, та що про старе згадувати! Ниньки підеш до дівочої, — немов у труні дівки сидять. Не те що пісню заспівати, і слова мовити проміж себе бояться. А при покійниці-матінці...

— Авжеж, добре тоді було! всім було добре! а ниньки — всім погано стало!

— Забулись — від того й погано стало, — коротко й круто вирішувала Аннушка.

Вирішення це завжди сердило батька. Він розумів, що Аннушка не самий Малиновець має на увазі, а взагалі «панів» і вважав її слово кровною образою.

— Забулись! хто забувся? — кажи, довгоязика, коли знаєш! — накидався він на непокірливу рабу.

— Певно, не раби, а пани забулись, — відповідала вона, нітрохи не бентежачись.

— Ах, ти, довгоязика холеро! Тільки в тебе слів на язичі, що про панів пасекувати! Просто вискочила з-під землі відьма (матінці, мабуть, ікалося в цю хвилину) і повернула по-своєму. А вона: «пани забулись»!

— Тьху, тьху, тьху! згинь-пропади! — відпльовувалися при слові «відьма» тітоньки, набожно хрестячись.

Батько задумувався. Немов вихорем усе занесло! — проносилося у нього в голові. — Сплять дорогі покійники на

двинтарі під сінню храму, ними спорудженого, навіть пам'ятників справжніх над могилами, їх не поставлено. Мине ще років з десять — і ті малесенькі пірамідки з цегли, які з самого початку були нашвидку покладені, зруйнуються самі собою. Тільки Спас Милостивий і буде оберігати оголені могильні насипи.

— Мабуть, і берізьку самосадочну, яка на батеньковій могилі виросла, — і ту на дрова зрубають.

— Ах, братіку! та ви б...

— Що ж я... старий я, помирати пора!

Просидівши з сестрами годину чи півтори, батько спускався вниз і зачинявся в своєму кабінеті, а тітоньки, залишившись самі, бралися до роботи з фольги¹, в якій вони вважалися майстерницями. Аннушка, в свою чергу, ховалася за грубку, де їй було відведено маленьке місце, буквально стільки, щоб постелити повстину, на якій вона спала. Там панував вічний присмерк і лазила й стрибала така кількість паразитів, що навіть ця до всього звична істота страждала від них. Сидячи на обрубку дерева, Аннушка з ранку до вечора машинально підплітала п'яти до продірявлених тітоньчиних панчіх і, похитуючись, дримала. Чи говорила вона собі, що жити вже досить, чи, навпаки, просила в бога ще хоч трошечки пожити — невідомо. Найпевніше, вона і те і інше бажання вважала гріхом — і внаслідок цього просто жила.

І не сама вона так жила; тітоньки, і кращі за неї, а не ліпше жили. Виходить, їй, рабі, і поготів претендувати на інше життя нема чого. Христос Спас Милостивий благословив її рабством — ось це вона пам'ятає твердо, і вже, звичайно, нікому не вдасться підірвати її впевненість, що в майбутньому житті вона буде сторицею винагороджена за свої тимчасові страждання. Сильна цією впевненістю, вона бадьоро піде назустріч безболісній і мирній смерті, а до того часу сидітиме за грубкою і «житиме». Та й тітоньки, поки вона там покректує і почухується, будуть з певністю твердити, що коли Аннушка почухується, то, значить, вона «живе».

В кожному разі, в боковеньці всі жили в цілковитій згоді. Пані «за любов» наказували, Аннушка — «за любов» під-

¹ Фольгою називалася жерсть найтоншої прокатки, фарбована в різні кольори. З неї робили переважно прикраси для місцевих церковних свічок, віночки для образів, а іноді й цілі оправи. (Прим. автора).

корялась. І якщо часом панночки називали свою рабу непокірливою, то це стосувалося не стільки внутрішньої суті слів і вчинків останньої, скільки їх своєрідної форми.

Тільки один раз згоду було порушено, і Аннушка цілком свідомо дозволила собі бути непокірною. І саме ось з якої нагоди. В випадку пустотливості тітоньці Марії Порфирівні раптом здумалося віддати Ганку-каракатицю (тоді обидві, і панночка і раба, були ще молоді) заміж. Чи серйозний був у неї цей намір, чи вона тільки жартувала, в кожному разі Аннушка злякалась. Та й було чого: за жениха їй вибрали найвищого парубка з усієї кутівської вотчини. Аннушка кинулась до тітоньки Ольги Порфирівни, але цій сестричина думка здалася такою забавною, що вона й сама не відмовилася взяти участь у затіяному сватанні. Тижнів два-три мучили веселі сестриці нещасну каракатицю і нарешті оповістили, що через день буде дівич-вечір. І от, перед неминучим лихом, Аннушка вирішила не послухатися. Крадькома пішла вона вночі з Кутка, майже без відпочинку відмахла сорок верст і на другий день під обід була вже в Малиновці. Розуміється, батько (він був ще неодружений) взяв її під свою опіку, написав тітонькам грізного листа, і витівка не здійснилась. Але мимоволі питаєш себе: що сталося б, якби й на батька напав такий самий сміхотливий настрій, як і на тітоньку Ольгу Порфирівну?

Але повертаюся до світогляду Аннушки. Я не назву її свідомою пропагандисткою, проте повчати вона любила.

Під час усякої їди в дівочій неугавно гув її голос, начебто вона винагороджувала себе за ту мертву мовчанку, на яку була приречена в боковеньці. У матінки завжди закипало серце, коли до слуху її долидало це гудіння, отож, навіть не розрізняючи виразно Аннушчиних слів, вона вже вгадувала їх зміст.

Слова ці були надзвичайно одноманітні і по суті, і по формі. Маючи на увазі виключно одну й ту саму думку, вони давним-давно вичерпали весь її зміст, але мали за собою ту перевагу, що зверталися до такого середовища, яке ніколи не могло досить насититися ними. «Підкоряйтесь! підкоряйтесь! підкоряйтесь! причасницями світла небесного будете!» твердила вона безперестанку й наводила приклади з евангелія і житій святих (як на гріх, вона церковні книги читати могла). А що й без того в основі встановлених порядків лежало безумовне підкорення, в ім'я якого тільки й дозволялося дихати, то всім ставало начебто легше при

нагадуванні, що пригнічуючі вериги рабства не були дією фаталістичного бешкетництва, а являли собою тимчасовий іспит, в кінці якого обіцялося возсіяння у вічносущому небесному світлі.

Заперечувальниць не траплялось; тільки Акулина-ключниця не минала нагоди, щоб не крикнути на неї.

— Закаркала, ворона, слухати нудно! підкоряйтесь та підкоряйтесь! і без тебе знають!

Та ще матінка, підслухавши розмову, озивалася з коридора:

— Ти чого, бунтівнице, баламутиш! доїдай своє, та й забирайся в боковеньку!

— Я не баламучу, а добра учу,— відказувала Аннушка: — я кажу: якщо пан слово лайливе скаже — не ремствуй; якщо рану завдасть — прийми з подякою!

— То, по-твоєму, значить, пани тільки те й роблять, що лаються та завдають рани рабам?

— Я не кажу: тільки те й роблять, я кажу: якщо пан рани завдасть...

— Ну, гаразд; хай буде по-твоєму: якщо завдасть... а далі що?

— А потім, пані, бог розсудить.

— Ото ж бо «бог розсудить»! Звелю я тебе відшмагати на конюшні й побачу, як ти мені дякуватимеш!

— І дякуватиму. В ніжки, пані, поклонюся.

Дальших наслідків сутички ці не мали. По-перше, не було за що вхопитися, а по-друге, Аннушку захищала загальна любов дворових. Не можна ж було вести її на конюшню за те, що вона вчила рабів з подякою приймати від панів рани! Якби ж і справді по її сталось, тоді б і розмова зовсім інша була. Але ото ж воно й є: на словах: «підкоряйтесь! та дякуйте!» — а на ділі... Підставляй кишеню! можуть вони щонебудь почувати... хаами! Легенько його повчиш, а він уже зуби на тебе точить!

— Їж-но, їж! краще не слухати тебе, безсоромну! — закінчувала матінка, ідучи до себе.

Однак якось матінка мало не вжила серйозного заходу щодо Аннушки. Було якесь велике свято, а що послуга по дому і в свято потрібна, та, крім того, матінка в цей день чимось особливо стривожена була, то, натурально, покоївки не гуляли. Як звичайно, Аннушка виголосила за обідом відповідне до нагоди слово, але, як я вже зауважив, ступивши раз на практичний ґрунт, вона вже не могла втриматися на ви-

соті теоретичних поглядів і непомітно зайшла в суперечність сама з собою.

— Бог ото як зробив? — вчила вона: — шість днів творив, а на сьомий — спочив. Так і всі повинні. Не тільки люди, а й звірі. І вовк, кажуть, у неділю худоби не рве, а лежить у болоті й відпочиває. Виходить, якщо хто господньої заповіді не виконує...

Та ключниця навіть скінчити їй не дала. Під її наглядом була вся дівоча, і вона відповідала перед пані за порядок і тишу серед «безштанної команди». Не дивно тому, що вона підозріливо поставилася до Аннушчиної проповіді.

— Ти щоб ж це? справді бунтувати здумала! — крикнула вона на неї: — по-твоєму, виходить, якщо теперечки свято, то й панських наказів виконувати не слід! Сидить, мовляв, склавши ручки, сам бог так велів! Ось я тобі... зажди!

З цими словами вона вибігла з дівочої й поскаржилася матінці. Стався цілий погром. Матінка вимагала, щоб Аннушку негайно вислали в Куток, і навіть загрозувала вирядити туди ж і самих тітоньок-сестриць. Але, завдяки втручання батька, діло скінчилося криком і погрозами. Він теж не похвалив Аннушку, але обмежився тим, що поставив її в ідальні, під час обіду, навколішки. Крім того, цілий місяць її «за кару» не пускали до дівочої і носили їжу нагору.

Взагалі багато горя зазнала Аннушка від ключниці, хоч не можна сказати, щоб та була лиха з природи чи свідомо ставилася вороже до язикатої каракатиці. Вони мало чи не сходилися в думках про умови, при яких можливе спільне існування панів і рабів (обидві однаково визнавали сліпе підкорення головним чинником цих умов), але перша була ідеалістка і пом'якшувала свої погляди на рабство втіхами від «писання», а друга, як справжня саддукеянка, дивилася на рабство, як на фаталістичне ярмо, яке при самому народженні придушило шню, та так і приросло до неї. Тому нічого нема дивного, що Аннушчині проповіді здавалися Акулині марною балаканиною, яка могла тільки даремно дратувати.

Крім того, становище Акулини в панській садибі склалося трохи інакше, ніж іншої прислуги. Вона була привезена й не мала ніякого кровного зв'язку з Малиновцем та його аборигенами. Матінка нагаділа її в Заболотті, де вона, як бурлачка, жила край села, існуючи з нікчемної торгівлі на площі в базарні дні. Упевнившись з розпитувань, що це жінка розторопна, що вона може розуміти з першого слова, та й сама за словом до кишені не полізе, матінка без довгих

міркувань узяла її до Малиновця, де й поставила доглядати за жіночою прислугою й стерегти панське добро. Цю роль та й виконувала в такій мірі буквально, що й сама себе називала не інакше, як цеповим собакою. Ні ворожості, ні ненависті ні до кого в неї не було, а був тільки той самодостатній начальницький гавкіт, від якого зачужа ставало моторошно.

— Посадила мене на цеп — я й гавкаю! — оповіщала вона: — ви думаєте, що мені панського добра жалко, та про мене, хай воно пропадом пропаде! А поставлено мене його стерегти, і я скакатиму на цепу та гавкатиму, поки не здохну!

Одно слово, це був гавкіт, що в такій мірі вичерпував зміст ярма, яке придушило шию Акулини, що ні для якого іншого душевного руху й місця в ній не залишилось. Матінка знала це й хвалилася, що знайшла для себе в Акуліні скарб.

Щось подібне до оце розказаного випадку, проте задовго до нього, сталося з Аннушкою і вдруге, а саме, коли вийшов перший обмежувальний для поміщицької влади указ, який забороняв продавати кріпосних людей інакше, як у складі цілих родин *. Звістка про це швидко поширилась по селах і висілках, і кінець кінцем дійшла й до малиновецької дівочої. Враження, справлене нею, було безперечним, хоч виявилось виключно в шепотінні й опущених очах, значення чого було приступне лише тонкому чуттю поміщиків («ач, шельми! і очі попускали, виказати себе не хочуть!»). Матінка, натурально, пильно стежила за всім, що відбувалося, і особливо уважно прислухалася, що Анютка брехатиме. І справді: Аннушка не примусила себе чекати і вже зовсім було зібралася сказати відповідне до нагоди слово, та ледве вимовила: — Милостивий батечко-цар! і про нас, страждених рабів, згадав... — як матінка вже й налетіла на неї.

— Цить, холеро язиката! — крикнула вона. — Дивіться, яка стражденна знайшлась! Та чи не ти, підла, завжди проповідуєш: від панів, мовляв, всяку рану слід з подякою прийняти! — а тут, на тобі, зраділа! За що ж ти вінці оті небесні одержуватимеш, коли пан не сміє, як йому треба, тебе повернути? задарма? Ось візьму, віддам тебе заміж за Ваську-дурня, та й продам з аукціону! одержуй вінці небесні!

На цей раз Аннушчина вихватка не минулася так щасливо. І батько не заступився за неї, бо хоч він і визнавав

теорію вдячного підкорення рабів, але ніяких практичних ускладнень у ній не допускав. Аннушку пошмагали...

Не знаю, чи розуміла Аннушка, що в її словах існувало двоголосся, але гадаю, що якби матінці могло спасти на думку почати коли-небудь з нею серйозний диспут, то переможницею вийшла б не раба, а пані. Повторюю: Аннушка вже тільки через те не могла не заходити в суперечності зі своїм кодексом, що на ці суперечності наштовхувало її саме життя. Припустімо, що приймати рани від пана слід з подякою, та ось біда: вчора відшмагали «задарма» Оришку, а вона дівчина хороша, жаль її. Або знову: Миронові Степановичу недавно без зарахування лоба забрили — за що і про що? Як, зважаючи на такі факти, втриматися на висоті теорії, як не висловитися? А висловишся — знову біда! Хай мотає собі пан на вус, що він, власне кажучи, не відшмагав Оришку, а сприяв тому, щоб вона одержала небесний вінець... «Ось-бо як вони, тихенькі ті, вдячність розуміють!»

Як би там не було, але Аннушка почувала себе цілком вільною тільки за відсутності матінки. Відтоді, як останньою заволодів дух набування, випадки такої відсутності повторювалися досить часто. Вона виїжджала то до Москви, то в новопридбані маєтки, і поїздки її були інколи досить тривалі. Після від'їзду матінки звичайно пошмавлювався весь дім. Батько не сидів безвихідно в кабінеті, а бродив по дому, балакав зі старостою, з ключницею, з кухарем, одно слово, розпоряджався; тітоньки-сестриці сходили до вечірнього чаю вниз і години до десятої розмовляли з батьком; діти гралися й бігали по залі; в дівочій починалися співи, спочатку несміливо, потім дедалі голосніше; навіть у ключниці Акулини гавкіт стихав у грудях. Слідом за тітоньками сходила наниз вечорами й Аннушка.

У дівочій їй відводили місце в кутку біля стола, на якому горів лойовий недогарок. Дівчата пряли. Аннушка надплітала панчошу й розповідала. Темою для цих розповідей переважно було подвижництво мучеників перших часів християнства (улюбленими її героїнями були великомучениці Варвара і Катерина). Говорила вона плавно і врозумливо, отож навіть ми, паничі, нерідко забігали до дівочої і з приємністю її слухали. Виходила яскрава картина, в якій, з одного боку, фігурували немилостиві царі: Нерон *, Діоклетіан **, Доміціан *** та інші, що в якомусь безглуздо-кровожерному забутті твердили одні й ті самі слова: «пожертвуй ідолам! жертвуй ідолам!» — з другого — смирні жертви їх

звірячих інстинктів, які з радістю йшли на вогнища і віддавали себе шматувати звірам. Враження було б повне, якби Аннушка обмежилась простим викладом фактів, але вона не стримувалась і виводила з них повчання.

— От як святі накази царські виконували! — говорила вона: — на вогнище йшли, супротивного слова не мовили, тільки ім'я господне славили! А ми що? Легенько нашу сестру пан покартає, а ми вже кричимо: немилостивий у нас пан, кров рабську п'є!

Розуміється, Акулина помічала суперечність між фактом і висновком і не залишала його без критики.

— Дурна ти, дурна! — відказувала вона: — адже якби по-твоєму, як ти завжди говориш, підкорятися, то свята людина повинна була б, нічого не кажучи, бовдурові поклонитись — та й годі. А вона, бачиш ти, що! краще, каже, на шматки мене поріж, а я твоему богові не слуга!

Та Аннушка не бентежилася цим запереченням і, в свою чергу, не лізла по слово до кишені.

— Так і слід, — відповідала вона: — над тілом рабським і цар і пан владні, і всяке тілесне катування раб повинен прийняти від них з подякою; а над душею владний тільки бог.

— Виходить, і твоя буде правда? Тобі пані скаже: не базікай зайвого, язиката! а ти їй у відповідь: що хоче, пані, робіть, хоч шкуру з мене здеріть, я все з подякою прийму, а мовчати не буду!

— Ну, нащо вже мене до святих рівняти!

— Ні, ти не викручуйся. Я тебе до святих не рівняю, а питаю: чи повинна ти наказ пані виконати чи ні?

Зав'язувався диспут, і треба признатися, що здебільшого Аннушку змушували поступитись. Звичайно, порівняна слабкість її діалектики почасти залежала й від особливостей того становища, в якому вона перебувала, як раба, і яке перешкоджало їй висловитися з цілковитою певністю, але фактично Акулина все-таки тріумфувала.

— То ж воно й є, — закінчувала суперечку остання: — і без того не солодко на каторзі жити, а ти ще, як той дятел, товчеш: підкоряйтесь та підкоряйтесь!

Коли розповіді про мучеників вичерпувались, на сцену виступали теми більш сучасні.

Деякі з них я й тепер пам'ятаю. Жив у деякому царстві, в деякому государстві пан немилостивий, що десятки років лютував у своїх вотчинах. Багато він неповинних душ згу-

бив, і ділом, і словом, і помислом — всіяко вбивав, і селян своїх до нитки розорив. І все йому бог терпів, все чекав, що від нього далі буде, та нарешті прогнівився. Жона в пана була — з полюбовником утекла, сім синів було — всі один за одним наглою смертю загинули. А тут, на гріх, згорів панський дім, і все добро, яке в ньому було, і золото, і срібло, — словом, усе пропало. Залишився пан самотнім, ні родини, ні притулку — нічого в нього нема. І почав він задумуватись. Думав та думав, і нарешті й вирішив. Надів щонайветхішу одежинку, взяв у руки палицю й пішов, скрадаючись уночі, щоб ніхто не бачив. Шукали його, шукали, навіть на селян думали, чи не вбили, мовляв, свого пана. І тільки роки через десять дізналися, що він в далекий-далекій монастир сховався й схиму прийняв. Тоді все розкрилось: і тиранство панове, і розкаяння його. Дізнався батечко-цар і звелів пана, через давній час, судом не судити, а маєток його відписати в казну. Тепер мужички живуть добре, відпочили.

Та Акулина й цієї немудрої розповіді не пропускала без критики.

— Коли послухаєш тебе, що ти завше без розуму балакаєш, — зауважила вона: — то богові в це діло й втручатися не слід. Нехай, мовляв, пан рабів мучить, зате вони вінців небесних сподобляться!

— Та ж і людському довготерпінню межу визначено. Не святі, а теж люди — чи довго до гріха! Інший не витерпить, та своїм судом собі правду здобути захоче, а бог його за це покарати повинен.

— І покарає. Терпи. Умреш, тоді й дістанеш нагороду.

Героєм другої розповіді, що теж склалася під тиском кріпосного ярма, був купець. Жив собі цей купець у деякому царстві, в деякому государстві й володів незліченними багатствами. Тільки неправедно він ці багатства нажив: татбою, та обманом, та грабежем. І завжди якраз навпаки, ніж казковий розбійник, чинив: багатіїв не займав, а грабував тільки бідний люд, який сам у руки дається. І все йому мало здавалося. Принесе додому пригорщу золота та й думає: тепер треба другу здобувати. І от, коли він повні засіки золота й срібла наскладав, раптом взяла його недуга. Почав він пухнути та гноєм наливатися, а під кінець і зовсім живцем тліти став. Пішов від нього такий дух важкий, що не тільки домочадці і друзі, але й слуги всі порозбігалися;

залишився він сам як палець зі своїми скарбами. І що він тільки не робив, і лікарів закликав, і до угодників їздив, і храми божі будував — нічого не допомагало. І бог жертви його не приймав. Тільки сидить він одного разу біля вікна та й бачить: іде повз нього прочанин. Ніколи він раніше жодного прочанина не нагодував, не обігрів, а тут раптом на думку спало: покличу та й покличу. Стали вони між собою розмовляти, і чим більше купець на свого гостя дивиться, тим більше в нього серце любов'ю до того запалюється. І почав він поволеньки перед прочанином відкриватися. «Покарав мене бог, каже, таку недугу наслав на мене, що й місця собі не знайду; і домочадці, і друзі — всі мене покинули; живу гірше за пса смердючого». — За що ж тебе бог покарав? — питає прочанин. — «І сам не відаю, за що. Здається, я й до угодників їжджу, і на храми божі жертвую — і все мені полегкості нема!» — А стань-но до світла, я на тебе подивлюсь! — Повернув прочанин до світла купцеву голову і з переляку тільки й міг вимовити: чорна, ох, чорна в тебе душа! — Та й заплакав. І купець, бачивши його сльози, теж заплакав. Став прочанин перераховувати купцеві гріхи його — і чого-чого тут не було! А найбільше кривди сиротам та рабам. І взяв з нього тоді обітницю: все неправедно нажите майно на викуп рабів та на полегшення їм повернути. Якщо почує купець, де пан раба мордує чи роботою мучить, — повинен за нього викуп внести: або якщо де пан надсильні данини стягає, а рабам платити нема звідки — і тут купець повинен на допомогу рабам прийти. — От коли ти таким чином свої багатства роздаси — бог і пошле тобі полегшення! — сказав під кінець прочанин і раптом зник, немов у повітрі розтанув. Зрозумів тоді купець, що в нього в гостях не людина, а ангел божий був. І зразу ж усе як слід, за його наказом, виконав. Запріг воза, навантажив його золотом і сріблом та й поїхав. Почує, де раб стогне, — він його й визволить: або зовсім на волю викупить, або серце начальників грішми зласкавить, заступництво для раба знайде. Один віз витратив, другий навантажив, і так до останнього засіка. І стало ім'я купцеве по всій окрузі славитись, і всі раби благословляли його й молили бога, щоб він його від немочі тяжкої врятував. А коли від неправедно нажитого багатства вже нічого не залишилося, прочанин знову з'явився, але вже не у вигляді прочанина, а у вигляді ясної хмарки. І почув купець голос із хмарки: «відпускаються тобі гріхи твої!» і раптом відчув таку полегкість, немов у

рай потрапив. І зібрались, як раніше, до купцевого дому домочадці і друзі-приятелі, і стали поживати мирно та тихо. Сини знову до торгівлі взяли і розжилися більше, ніж раніше, а дочка за генерала заміж вийшла. А сам купець оселився при домі в малесенькій сторожці й скінчив життя в мовчанні й пості.

— І тут знову...— починала заперечувати ключниця, але цього разу дівчата навіть не дали їй розвинути свою думку.

— Відстаньте, Акулино Севастіянівно! чого, справді, причепились,— перебивали вони її: — по-вашому, і допомагати сиротам гріх!

— Не гріх, а нема чого пусте балакати. Ото дивовижа, що купець крадене добро віддав!

— Крадене не крадене, а все-таки свого добра жалко!

— Он у Заболотті багатій Маслобоев живе. Який уже грабіжник, а спробуй-но в нього на бідність попросити, та він швидше повіситься, а не дасть!

Бачачи відсіч, Акулина замовкала, а часом і зовсім виходила з дівочої, і розмови відновлялися вільніше, ніж перше.

— А чи правда, тітонько, що в Тройці такий схимник живе, який усього тільки одну проскурку за день їсть? — цікавиться яка-небудь із слухачок.

— Є такий божий чоловік. Розмочить ранком у воді проскурку, з'їсть — та й ситий на цілий день. А першого та страсного тижня великого посту й на всі сім днів один раз поїсть. Принесуть йому на великдень яечко, він його облупить, поцілує та й віддасть жебракові. От, каже, я й розговівся!

— От як угодники живуть!

— А ми як живемо! Нас пани і щами, і толокном, і молоком — усім задовольняють, а ми нарікаємо, кажемо: немилостиві в нас пани! голодом морять!

По дівочій лунає гучне зітхання. Аннушка каже далі:

— В царство небесне не широко розчинені ворота, не легко в них потрапити. Інший хоч і раб, а милість божа не покриє його.

Нарешті, б'є десята; з ідальні долинає стукіт пересовуваних стільців. Це тітоньки прощаються з батьком, збираючись нагору. Слідом за ними здімається зі свого сідала й Аннушка.

— Спати пора! — позіхаючи, вирішують дівчата, забуваючи, що при матінці вони ніколи раніше одинадцятої години не покидали пряді.

І через півгодини весь дім поринав у глибокий сон.

Але всьому є кінець. Настає кінець і для Аннушчиних вільностей. О! від села чути дзвінок, спочатку ледве-ледве, потім виразніше й виразніше. Це їде матінка. З її приїздом все стає по-старому. Дівоча заповнюється тільки дзиччанням веретен; Аннушка, немов живцем замурована, вмощується в боковеньці за піччю й дремає.

Щось схоже на подібні розмови, але в скромніших розмірах, відновлювалось і на страсному тижні великого посту. Вся наша родина на цьому тижні говіла; діти не вчилися, прислуга користувалася відносною волею. Частіше, ніж звичайно, Аннушка сходила наниз, залишаючи тітоньок самих, і оселювалася в дівочій. Темою для її розмов, звичайно, були страсті господні. І треба сказати правду, що якби не вона, то бідолашні мешканки дівочої мали б дуже мізерне поняття про те, що співається й читається в ці дні у церкві.

Але матінка не давала їй засиджуватись. Думка, що «дівки», слухаючи Аннушку, можуть щось зрозуміти, була для неї нестерпною. Тому, хоч вона й не гнівалася явно, — в такі великі дні гніватися не слід, — але, почувши Аннушчине гудіння, приходила в дівочу й лагідно говорила:

— Не баламуть ти мене, Христа ради! дай великодня без гріха дочекатись! Попоїла і йди собі з богом нагору!

Аннушка, звичайно, підкорялась.

Одначе, незважаючи на ці часті сутички, взагалі Аннушка не могла поскаржитися на свою долю. Тільки під кінець життя доля послала їй серйозне випробування: матінка і її тітоньок випхала з Малиновця. Та оскільки я вже розповів подробиці цієї катастрофи, то повертатися до неї не вважаю потрібним.

Аннушка померла в глибокій старості, в тому самому монастирі, в якому, після смерті сестри, оселилась тітонька Марія Порфирівна. Ні на яку хворобу вона не скаржилась, але, тижнів за два до смерті, відчула, що їй нездужається, лягла в кухні на піч і не вставала.

— Слава богу, не залишив мене цар небесний без своєї милості! — говорила вона, вмираючи: — народилась рабою, життя прожила рабою в панів, а тепер, якщо сподобить всевишній батечко вмерти — на віки вічні залишусь... божою рабою!

Вона була новоторзька міщанка і добровільно закріпачилась. Живописець Павло (мій перший учитель грамоти), тиняючись по оброку, між іншим, працював у Торжку, де й запримітив Маврушку. Вони покохали одне одного, і матінка, яка майже ніколи не дозволяла шлюбів між дворовими, цього разу охоче дала дозвіл, бо Павло приводив у дім зайву рабу.

Років через два після цього Павла викликали до Малиновця для домашніх робіт. Очевидно, він не передбачав цієї випадковості, і вона так його вразила, що хоч він і не порушив панського наказу, але з'явився сам, без дружини. Жаль йому було молоду дружину з вільної волі назавжди запроторити в кріпосне пекло; думалося: потримають пани місяць-другий, та й знову по оброку пустять.

Але матінка розсудила інакше. Роботи знайшлося багато: весь іконостас у малиновецькій церкві треба було поновити, отож і строку визначити було не можна. Тому Павлові було наказано викликати дружину до себе. Марно благав він відпустити його, пропонуючи подвійний оброк і навіть зобов'язуючись виставити замість себе іншого живописця; марно запевняв, що дружина в нього хвора, до роботи незвична — матінка й чути нічого не хотіла.

— І для хворої тут робота знайдеться, — казала вона: — а якщо, ти кажеш, вона незвична до роботи, то до цього я візьмусь: в мене скорісінько звикне.

Однаке, Мавруша якийсь час опиралась і не з'являлася. Тоді її привели до Малиновця по етапу.

Вперше ж глянувши на нову рабу, матінка упевнилась, що Павло казав правду. Дійсно, це була квола й недокрівна істота, делікатна будова якої зовсім не мирилася з уявою про кріпосну каторгу.

— Та що ж небудь ти, голубонько, дома робила? — спитала вона Маврушу.

— Що робила! хліб на продаж пекла.

— Ну, і тут будеш хліб пекти.

І поставили Маврушу для панського столу ситний і білий хліб пекти, та, до речі, й пекти проскури для церковних відправ на неї ж поклали.

Мавруша корилась; але, як видно, вона з першого ж разу зрозуміла значення кроку, який зробила, вийшовши заміж за кріпака...

Оселили їх досить вигідно, окремо. В нижньому приміщенні панського дому одвели для Павла простору і світлу кімнату, в якій містилася його майстерня, а поряд з нею, в комірчині, він жив з дружиною. Навіть місячину їм призначили, дарма що вона вже була скасована. І роботою не обтяжували, бо праця Павлова була незвичайна й не піддавалася контролеві, а щодо Мавруші, то матінка, принаймні попервах, махнула на неї рукою, немов зрозуміла, що є на світі горе, роз'ятрювати яке совість не дозволяє.

Павло був лагідна й слухняна людина. Як іконописець він твердо знав церковне коло й відзначався побожністю. У свята співав на криласі й читав під час обідні апостола. Дворові любили його так, що не заздрили порівняно вільготному життю, яким він користувався. З таким самим співчуттям поставилися вони й до Мавруші, але вона цуралась і уникала зближень. Павло, зі свого боку, не наполягав на цих зближеннях і поволі звів її тільки з Аннушкою (див. попередній розділ), бо та, на його думку, могла силою переконливого слуха затамувати горе добровільної раби й примирити її з долею, яка випала їй.

Я, проте, досить неясно уявляв собі Маврушу, бо вона приходила нагору всього два рази на тиждень, та й то смерком. Перший раз, по п'ятницях, приходила по борошно, а вдруге, по суботах, Павло приносив величезний лоток, заставлений білим хлібом і проскурами, а вона йшла слідом за ним і здавала напечене вагою ключниці. Але за родинними нашими обідами розмова про неї виникала часто.

— Нічого казати, лишечко взяв собі Павлушка! — обурювалася матінка, поступово забуваючи короткочасну симпатію, яку вона виявила до нової раби: — сидять з ранку до вечора, одне одним милуються; він образи малює, вона панчошу плете. І панчошу не панську, а свою! Не знаю, що з неї далі буде, а тільки якщо... ну, вже не знаю! не знаю! не знаю!

— Вільна ж вона була, ще не звикла, — побічно заступався за Маврушу батько.

— А хіба чорт її за роги тягнув за кріпака виходити! Ні, ні, ні! По-моєму, якщо за кріпака заміж пішла, то повинна розуміти, що й сама кріпачкою зробилась. І хоч би раз вона догадалася, хоч би раз прийшла: дозвольте, мовляв, пані, мені на панській роботі попрацювати! У мене теж-бо розум є; тямлю, яку їй можна роботу дати, а якої не можна. Молотити б не примусила!

— Хліб вона пече, проскури...

— Це за тиждень на три години всього й діла; і то піч, мабуть, чоловіченько розпалить... Та ще що, бешкетники, роблять! Замкнуться, та нікого й не пускають до себе. Тільки Анютка язиката й бігає до них.

— Не займай їх, ради Христа! Нехай він іконостас закінчить.

— Іконостас — сам по собі, а й вона працювати повинна. На́ тобі! з'явилася панський хліб їсти, пальцем поворухнути не хоче! Дурно всякий уміє хліб їсти! І самовар з собою привезли — чаї та цукори... дворяни знайшлися! От я візьму, та самовар той відберу...

Іноді матінка підсилала ключницю подивитися, що роблять «дворяни». Акулина виконувала панський наказ, але не засиджувалась і через кілька хвилин уже приходила доповідати.

— Ну, що?

— Нічого. Сидять смирно, між собою розмовляють.

— От я їм дам «розмовляють»! Та ти б довше в них побула, добренько б подивилась.

— Нема чого дивитись. Сидять тихо; він образ малює, вона фарбу тре.

— Мабуть, чаєм частували?

— Не пила я їхнього чаю; не знаю.

— І ти з ними заодно... потураєш!

Але, як я вже сказав, особливих заходів щодо Мавруші матінка все-таки не вживала й обмежувалась бурчанням. Проте часом вона прикликала самого Павла.

— Чи довго твоя дворянка склавши руки сидітиме? — підступала вона до нього.

— Пробачте їй, пані! — благав Павло, стаючи навколішки.

— Ні, ти мені відповідай: чи довго дворянка твоя святкуватиме?

— Не вміє вона роботу виконувати. Хліб ось пече.

— Це на тиждень три-чотири години... А чи знаєш ти, як інші працюють!

— Знаю, пані, але хвора вона в мене.

— Ось я цю хворість з неї виб'ю! Гаразд! почекаю ще трошки, подивлюся, що з неї буде. Та й ти добрий безвз! замість жінку розуму навчити, а він цілується та милується... Геть з моїх очей... тихенький!

Натурально, ці розмови і сцени якнайбільше пригнічу-

вали Павла. Хоч досі він не міг поскаржитися, що пани його утискують, але побоювання, що його тихе життя може бути в кожну хвилину порушене, було нестерпне. Він занепав духом і притих більше, ніж раніше.

Минали місяці; матінка дедалі більше входила в роль владної господині, а Мавруша все «святкувала» і навіть хліб почала пекти абияк.

Павло не раз намагався силою умовляння примирити дружину з новим становищем (розказували, що він пробував і «вчити» її), та всі зусилля його в цьому розумінні були марними. Як видно, вона ще любила чоловіка, але над цією прив'язаністю вже панувало уявлення про добровільне закріпачення, силу якого вона тільки тепер зрозуміла, і думка, що заміжжя нічого не дало їй, крім рабського ярма, так гнітила її, що найщиріша любов легко могла поступитися місцем байдужості і навіть ненависті. Поки що ще до цього не дійшло, але очевидно було, що примусове оселення в Малиновці відкрило їй очі.

Подібно до Аннушки, вона завела свій кодекс, який склався в її голові поступово, в міру того, як вона поринала в умови рабського життя. Їй раптом стало ясно, що, відмовившись, заради ефемерного почуття любові, від волі, вона в той же час зрадила божий образ і накликала на себе «божу клятву», яка не перестане тяжіти над нею не тільки в цьому, але й у майбутньому житті, коли вона яким-небудь чудом не «викупиться». Виходить, віднині всі найзаповітніші мрії її життя повинні бути спрямовані до цього «викупу», і питання полягало лише в тому, яким способом це чудо влаштувати. Найприроднішим виходом здався такий: нести рабське ярмо лише настільки, щоб поступатися виключно перед насильством. Почасти вона вже виконала це завдання, відмовившись з'явитися до панів добровільно; тепер зовсім так само треба їй зробити, якщо пани здумають її примушувати панську роботу виконувати. Не буде вона працювати, не буде. Навіть якщо її мучити будуть, вона й муки прийме, заради виведення душі своєї з темряви, в яку занурила її «клятва».

Але якщо й цього буде недостить, щоб урятувати душу, то вона й інший вихід знайде. Поки що вона не загадувала наперед, але рішучості в неї вистачить...

Чи була цілком одверта Мавруша з чоловіком — невідомо, але в усякому разі Павло підозривав, що в голові її зріє якесь вирішення, що ні для неї, ні для нього не віщує

нічого доброго; природно, що з цього приводу між ними виникали навіть сварки.

— Не стану я панську роботу виконувати! Не покло-
нююся панам! — твердила Мавруша: — я вільна!

— Яка ж ти вільна, коли за кріпаком замужем! Така ж
кріпачка, як і інші,— переконував її чоловік.

— Ні, я природна вільна; вільною народилась, вільною
й помру! Не стану на панів працювати!

— Та печеш же ти хліб! хоч і легка це робота, а все-
таки панська.

— І хліба пекти не стану. Ти мене тоді підбив: попечи
та попечи! а я тебе, дурна, послухалась. Буду пекти самі
проскури для церкви божої.

— А якщо пані відшмагати тебе звелить?

— І нехай. Нехай як хочуть тиранять, нехай хоч шкіру
з живої здеруть — я волі своєї не віддам!

І справді, в одну з п'ятиць ключниця доповіла матінці,
що Мавруша не прийшла по борошно.

— Це ще щоб за моди такі! — спалахнула матінка.

— Не знаю. Каже: не слуга я вашим панам. Я
вільна.

— А от розпишу я їй вільну на спині. Привести її, та й
бовдура-чоловіка до речі покликати.

Передбачення Павлове здійснилось: Маврушу відшма-
гали. Але на перший раз зробили по-батьківськи: карали не
на конюшні, а в дівочій, і шмагати примусили самого Павла.
Коли екзекуція скінчилась, вона встала з лавки, поклонилась
чоловікові в ноги й тихо промовила:

— Спасибі за науку!

Але хліба все-таки більше не пекла.

Відтоді вона занудьгувала. До попереднього болю, який
мучив її, добавився ще новий, якого завдав уже Павло, так
легко наважившись виконати панський наказ. На її думку,
він повинен був усяку муку прийняти, але ні в якому разі
не торкатися лозою до її тіла.

— Безсоромний ти! — сказала вона, коли вони верну-
лися у свій куток. І Павло зрозумів, що з цієї хвилини зла-
гідному їхньому життю настав безповоротний кінець. Цілі
дні мовчки проводила Мавруша в комірчині, і не тільки не
сідала коло чоловіка під час його роботи, але й на всі його
запитання відповідала неохоче, аби відчепитись. Ніякого
просвітку в майбутньому не передбачалось; навіть уявити
собі Павло не міг, чим усе це скінчиться. Спробував був він

попросити «пана» заступитися за нього, але батько, як звичайно, ухилився.

— Раби ви,— відповів він,— і повинні, як раби, панам підкорятися.

— Це так справді,— спробував відказати Павло,— але якщо такий випадок вийшов.

— Ніякого випадку нема, просто з жиру казитеся! А втім, я, брат, у ці справи не втручаюся; я нічого не знаю, іди, проси пані, коли що...

Матінка, тимчасом, щодня довідувалася, чи все ще Мавруша обстоює своє, і діставала у відповідь, що обстоює. Тоді вийшло круте вирішення: місячини непокірним рабам не видавати і харчувати їх поряд з іншими дворовими, в застольній. Та Мавруша й тут вчинила опір і відповіла через ключницю, що до застольної добровільно не піде.

— Та захоче ж вона жерти? — дивувалась матінка.

— Не знаю. Каже: «якщо силою мене в застольну одведуть, то я все-таки там не їстиму!»

— Бреше, лиходійка! Голод не свій брат... жертиме! Ведіть до застольної!

Та Мавруша не брехала. Два дні поспіль сиділа вона не ївши і до застольної не йшла, а на третій день матінка занепокоїлась і покликала Павла.

— Та що вона в тебе, причинна, чи що? — спитала вона.

— Не знаю, пані. Хвора, виходить.

— Хворі ж смирно сидять, не бунтують; ні, вона не хвора, а просто комийється... Дворянку вдає з себе.

— Від чого б, здається...

— Наскрізь я її, мерзотницю, бачу! та й тебе, тихенького! Бережись! Не подивляюся, що ти з літ вийшов, так поза заліком в солдати віддам, що аж!

— Відпустіть нас, пані! Я й за себе, і за неї оброк заплачу.

— Нізащо! Навіть коли іконостас скінчиш, і тоді не пушу! Згну в Малиновці. Сиди тут, милуйся на свою жіночку любу!

Та все це була тільки розмова, а треба було який-небудь практичний вихід знайти. Нічого подібного матінка в поміщицькій своїй практиці не зустрічала і тому була дуже збентежена. Іноді в її голові мигтіла думка, чи не дати Мавруші спокій, як це вже й було допущено попервах після оселення її в панській садибі; але вона зайшла так далеко в своїх погрозах, що відступити було незручно. Отак і всі,

дивлячись на комизливу, скажуть: і ми будемо склавши ручки сидіти! Ні! треба хоч би там що зламати вперту лиходійку; треба, щоб усі відчутно зрозуміли, що панська влада не пуста слово.

І, проте, все-таки довелося, кінець кінцем, відступити.

Розпорядження щонайсуровіші йшли одно за одним, і одно ж за одним негайно скасовувались. По суті, матінка була не лихої вдачі, але безконтрольна поміщицька влада привчила її сипати загрози і в той же час притупила в неї здатність передбачати, які наслідки можуть мати ці загрози. Тому, натрапивши на такий норовливий опір, вона зовсім розгубилась.

— Ведіть, ведіть її на конюшню! — наказувала вона, але через кілька хвилин опам'ятовувалась і говорила: — а, хай їй дідько! не займайте! підожду, що́ іще буде!

Було навіть дано розпорядження відлучити дружину від чоловіка і силою оселити Маврушу в застольній; та коли внизу, з Павлової комірчини, почувся шум, який свідчив про те, що почали виконувати панський наказ, матінка злякалась... «А що, як вона, справді, голодом себе заморить!» мэйнуло в її голові.

Усі домочадці з подивом і страхом стежили за цією боротьбою нікчемної раби з всесильною господинею. Матінка бачила це, мучилась, але нічого вдіяти не могла.

— Їсть? — безперервно питала вона ключницю.

— Відмовляється поки що.

— Не інакше, як Павлушка нишком їй носить. Сказати йому, негідникові, що коли він хоч скоринку хліба їй передасть, то я — бачить бог! — до Сибіру обох зажену!

Та ледве, слідом за тим, приносили в дівочу сніданок чи обід, то матінка підклікала котру-небудь з дівчат (навіть перед ними вона вже не крилася) і казала:

— Занеси... ну, отій!.. щів, абощо... Та не кажи, що я звеліла, а ніби від себе...

Повторюю, всесильна пані змушена була признатися, що коли вона провадитиме цю боротьбу далі, то їй доведеться всі справи кинути й усю себе віддати приборканню непокірної раби.

Хоч яка гірка була свідомість цього, але здоровий глузд говорив, що треба за всяку ціну покінчити з безладдям, яке обступило її з усіх боків. І треба віддати належне матінці: вона вирішила піти за порадами здорового глузду. Покликала Павла й сказала:

— Котрий уже місяць я від вас муку тяжку терплю! Набридло. Живіть як знаєте. Тільки якщо дворянка твоя на очі мені потрапить,— то вже пробач! Твоя правда, чи ні... обох у Сибір зажену!

І тут-таки зробила розпорядження, щоб Маврушу не займати, а Павла знову перевести на місячину, але самого, без дружини.

— А вона нехай як знає, так і живе. Даремно хлібом не годуватиму.

Примирившись з цією розв'язкою, матінка на кілька днів начебто примовкла. Голос її не так часто лунав по дому, накази давалися тихо, без лайки. Вона зрозуміла, що необхідно, щоб враження, справлене чудним переполохом на двірню, вляглося.

Зі свого боку, і Мавруша присмирніла або, краще сказати, зовсім ніби перестала існувати. Сиділа, як ув'язнена, в своїй комірчині й мовчала, пригнічувана самотністю і гіркими думками про занапащену молодість.

В мене особисто, тоді ще майже дитини, подія ця викликала велику цікавість. Не раз я намагався спуститися вниз, в Павлову кімнату, щоб подивитися на Маврушу, та ледве підходив до дверей, як мене брав страх, і я повертався назад, не виконавши свого наміру. Зате всякий раз, коли мені траплялось бути в саду, я навмисно ходив туди й сюди вздовж фасаду будинку, уповільнював кроки перед вікном заповітної комірчини і вдивлявся в засновані павутинням шибки, які ховали від мене її внутрішність. І мені чулося, немов хтось там тихо стогне.

Як би там не було, але життя Павлове було занапащене. Мавруша не тільки відхитнулася від нього, а й навіть зовсім перестала з ним говорити. Перемога, яку вона здобула над владною господинею, що наводила трепет на всіх навколо, далеко не задовольнила її. Власне кажучи, тут і перемоги не було, а просто набридло пані морочитися з непутящою рабою, яка впала їй мов сніг на голову. Становище нітрохи від цього не змінилося. І до перемоги Мавруша була раба, і після перемоги залишилась рабою — тільки бунтівною. Тому сумнів її щодо «божого клятви» залишився в попередній силі.

Мавруша нудьгувала дедалі більше. Поступово їй уявився Павло, як головний винуватець нещастя, що скрушила її. Любов, поступово згасаючи, пройшла крізь усі фази байдужості і, нарешті, перетворилася в рішучу ненависть.

Мавруша не висловлювалась, але всіма вчинками, зовнішнім виглядом, рухами тіла, всім доводила, що в її серці нема до чоловіка ніякого іншого почуття, крім глибокої й непримирної огиди.

Аннушка побоювалася, щоб вона не звела чоловіка отрутою чи не «зіпсувала» його; та Павло відкидав можливість подібної розв'язки і не вживав ніяких заходів обережності. Життя з жінкою, яка ненавиділа його, але яку він усе ще любив, так остогидло йому, що він і сам палко бажав покінчити з собою.

— До цього вона не дійде,— говорив він,— а от я сам руки на себе накладу — це річ можлива.

Але й до цього діло не дійшло, а розв'язалося значно простіше.

Раннім осіннім світанком, було ще темно, я був розбуджений біганиною, що здійснюлася в дсмі. Схопившись з постелі, напіводягнений, я збіг наниз і від першої дівчини, яка зустрілася мені, дізнався, що Мавруша повісилась.

Драма скінчилась. Як епілог, я можу, проте, додати, що за ранковим чаєм, на моє запитання: коли ховатимуть Маврушу? — матінка відповіла:

— А от завтра загорнуть в рогожу й одвезуть у болото.

І справді, на другий ранок приїхав із земського суду сільський засідатель, дозволив поховати самовбивцю, і я з вікна бачив, як Маврушине тіло, загорнуте в діряву рогожу, звалили на віз і повезли в болото.

XX. ВАНЬКА - КАЇН

Справжнє його ім'я було Іван Макаров, але брат Степан з першого ж разу прозвав його Ванькою-Каїном. Власне кажучи, ні пустотливість вдачі, ні безмежне і, правду кажучи, досить-таки втомне базікання, якими відзначався Іван, зовсім не гармоніювали з репутацією, що закріпилася за справжнім Ванькою-Каїном, але прізвисько без роздуму зірвалося з язика і без роздуму ж було прийняте всіма.

З професії він був цирульник. Років зо два тому, після виходу з навчання, його відпустили по оброку; та що він, протягом усього часу, не заплатив ані копійки, то його викликали в село. І от, одного разу ранком матінці доповіли, що в дівочій дожидається Іван-цирульник.

— А! золото! просимо завітати! Ти чого ж, молодчику, оброку не платиш? — привітала його матінка.

Але Іван, замість відповіді, розв'язно підійшов до пані й сказав:

— Дозвольте, пані, ручку поцілувати.

— Геть... негіднику! Дивіться, блазня розігрувати на-думав! Кажі, чому ти оброку не платиш?

— Змилуйтесь, пані, я б з превеликою моєю охотою, та, признатися, самому гроші були потрібні.

— А от я тебе згною в селі. Я тобі покажу, як блазня перед господинею розігрувати! Подивлюсь, як «тобі самому гроші були потрібні»!

— Це як вам буде завгодно. Я й тут непогано проживу.

— Ах, ти, хамський виродок! скажіть, будь ласка!

— Мерсі бонжур. То не ляпас, коли не болить! Дуже вам за ласку вдячний!

Матінка широко розплющила очі від подиву. В цьому нескладному потоці блазенських слів вона зрозуміла тільки одно: що перед нею стоїть людина, яку при першій нагоді слід під червону шапку загнати і дальші розмови з якою можуть викликати ще більш несподівані реприманди.

— Геть! — крикнула вона, роблячи загрозливий жест і в той же час розсудливо ретируючись.

— Же ву фелісіт. Не доходячи пройшовши. Не звольте турбуватися, одержувати не бажаю.

Одно слово, він з першого кроку відзначив своє оселення в Малиновці так характеристично, що ніхто вже не мав сумніву щодо майбутньої його долі.

Зовнішній вигляд він мав, можна сказати, щонайбезглуздіший. Довгов'язий, з вузьким і коротким тулубом на довгих тонких ногах, він постійно похитувався, начебто ноги підломлювалися під ним, не будши спроможні підтримувати тулуб. Маленька, не по росту, голова, недокрівне й вузьке обличчя, яке формою своєю нагадувало лезо ножа, довге жовтявобіле волосся, ясногубі, без будь-якого блиску (немов пусті) очі, тонкі, ледве забарвлені губи, довгі, як в орангутанга, руки, що метлялись, і, нарешті, хитка, непевна хода (наче він не ходив, а швендяв) — все свідчило про якийсь ненормальний стан, що близько межував з неосудливістю. З'явився він у білій полотняній сорочці навипуск і, до того ж, з гармонією, яку, проте, залишив у сінях.

— Як це... як він сказав?.. «Же-ву-фелісіт»... а далі як? — пригадувала матінка, повернувшись до дівочої й стаючи біля вікна, щоб подивитися, куди піде базіка.— Як, дівки, він сказав?

— «Не доходячи пройшовши», — підказала одна з дівчат.

— Ач, блазень, і видумав!

— Бачив, що ви замахнулись — ну, і остеріг: проходите, мовляв, мимо,— пояснила ключниця Акулина, яка, в силу свого привілейованого становища в домі, не дуже соромилася з матінкою.

— А от я йому вже! Дивіться! ач мерзотник, швендяє! Саме не йде, а швендяє! Батечку! та невже він на гармонії грає! Біжіть, біжіть, відберіть у нього гармонію!

Одна з дівчат побігла виконувати наказ, а матінка залишилася біля вікна, цікавлячись, що буде далі. Через кілька секунд послана вже порівнялася з базікою, на бігу вихопила в нього з рук гармонію й кинулася вбік. Іван кинувся доганяти, але, на лихо, ноги в нього заплутались, і він з розмаху розтягнувся всім тулубом на землі.

— Дивіться! дивіться! розтягнувся!.. Ах, туша незграбна! що? почухуєшся? відбив печінки, падлюко? — скрикувала матінка, милуючись видовищем і забуваючи свій недавній гнів.

Гармонію принесли; але слідом за тим на сходах залунали кроки. Почувши їх, матінка поспішно схопила гармонію й буквально вибігла з дівочої.

— Це вже не манір! — на все горло бушував, вернувшись, базіка: — немов на великому шляху грабують! А я ж, дурень, ішов з Москви і думав, покличе мене пані та й скаже: заграй мені, Іване, на гармонії штуку!

Нарешті, дівчата всією юрбою обступили його й вивели. А слідом за тим кучер Алемпій (він виконував у садибі обов'язки ката), як то кажуть, добре відшмагав московського гостя.

У той же день матінка за обідом говорила:

— От і ще готовий солдат з'явився. Подивлюсь трохи, і коли що, то й набору не чекатиму.

Тут-таки, за обідом, брат Степан охрестив гостя Ванькою-Каїном, і прізвисько це так усім сподобалось, що з тієї ж хвилини увійшло в загальний вжиток. А проте, для Степана його вигадка не минулася даремно. Увечері,

зустрівши свого хрещеника, він, зі звичною невимушеністю, спитав його:

— А що, Ванько-Каїне, добре оце випарили?

Іван, почувши нове прізвисько, спочатку здивувався, але зразу ж зрозумів, що панич — такий самий базіка, як і він.

— Ванька-Каїн... навіщо? до чого? — огризнувся він. — Мене, добродію, Іваном Макаровим звать, а от вас, правда чи ні, татонько з мамонькою завше Стьопкою-бельбасом величають!

Ремесло цирульника вважалося найпустішим з усіх, яких поміщицьке дозвілля навчало дворових для домашнього вжитку. Цирульники, що ходили по оброку, дуже рідко виявлялися справними платниками. Це були люди, з юних літ зіпсовані легкою працею і базіканням з відвідувачами цирулень; тому більшість їх майже завжди тинялася по Москві без роботи.

Пияцтво не дуже було поширене між ними; зате переважними рисами були: неробство, блазнівство і якийсь непереборний потяг до виконання всякого роду ганебних «замовлень». Охлялі, обірвані, бродили вони, пропонуючи свої послуги щодо «дівчат», і не спинялися навіть перед перспективою побитих боків, аби тільки догодити своїм випадковим замовникам. І що найприкметніше, — незважаючи на те, що «замовлення» цього роду оплачувалися широко, в цих людей ніколи не бувало грошей. Або, краще сказати, вони зразу ж якнайбезладнішим способом розтринькували одержаний гонорар у першій пивничці, жбурляючи туди й сюди дрібними асигнаціями. Взагалі, поміщики дивилися на них як на пропащих, і якщо вперто віддавали дворових хлопчиків у науку до цирульників, то, мабуть, чи не заради тільки того, щоб у домі був у наявності повний комплект усякого роду ремесел.

В селі ремесло цирульника ще більше відрізнялося від інших. І ткача, і шевця, і кравця можна було тримати в постійній роботі, властивій спеціальності кожного, тоді як послуга цирульника майже зовсім не вимагалась. У нас, наприклад, можна було покористуватися Ванькою-Каїном тільки для того, щоб поголити чи постригти батька, але цю делікатну операцію чудово виконував камердинер Конон, та й навряд чи батько довірився б рукам пройди-світа, в якого бог знає, що в голові. Тому треба було підшукати для Ваньки-Каїна сторонню роботу, на якій він зне-

магав би безперестанку. Матінка, розуміється, і взялася до цього, бо вона навіть у думках не могла допустити, щоб хто-небудь з дворових даремно хліб їв.

Одначе, завдання це виявилось не зовсім легким. Ні до якої роботи Ванька-Каїн пристосований не був. Якщо в дім його взяти, примусити допомагати Кононові, то дивитись на нього гидко, та й він, чого доброго, ще бешкету якогось наробить; якщо за помічника до пастуха приділити, то він і там що-небудь накапостить: або череду розпустить, або корів видоюватиме. Думала, думала матінка і, нарешті, вирішила: добре, що почався сінокіс, послати Ваньку-Каїна сіно косити. І звечора, як тільки з'явився староста Федот за наказами, вона сказала йому про свою витівку.

— Навряд чи він і косу в руки взяти вміє,— попередив Федот: — гріх тільки з ним самий.

— Не вміє, то вмітиме. Частіше нагаєм стьобай — скоренько навчиться.

— Ото ж бо що... Ти його нагаєм, а він на тебе з косяю...

— Ну, бог милостивий... з богом!

Та ранком, ледве виглянула матінка у вікно, як побачила, що Ванька-Каїн спокійнісінько шляєтьсь по красному двору, розмахуючи руками.

— Чому Ванька не на сінокосі? — звернулась вона до ключниці.

— Виходить, не пішов.

— Покликати його, падлюку!

— Краще б ви, пані, з ним не зв'язувались.

— Ні, ні... покликати його...зараз покликати!

І через кілька хвилин у дівочій уже здійснювся звичайний содом.

— Ти чого ж, голубчику, на сінокіс не йдеш? — кричала матінка.

— Дозвольте, пані! «Тут стрижуть і голять і кров пускають», а ви мене з косяю посилаєте! Хіба благородні пані так роблять?

— Ах, мерзотник! він ще й жартує... Зараз до Алемпія сам біжи! Нехай він тобі по-вчорашньому всипле.

— Не двічі йшов дощ у вічі... Вчора всипали, сьогодні всиплють... Про це ще подумати треба, пані.

Здавалося б, недавня зустріч мала б застерегти матінку щодо майбутніх сутичок з Ванькою-Каїном, але завжди вдала кріпосна практика так привчила її до незаперечного

підкорення, що вона й цього разу, немов заскочена зне-нацька, стояла перед непокірливим рабом з широко розплю-щеними очима, мовчазна і вражена.

«Як же в інших? — мигтіло в неї в голові: — невже в усіх так? в Овсецові в Анфіски... справляється ж вона як-небудь?»

Само собою розуміється, що Іванові, кінець кінцем, все-таки всипали, але матінка, проте, вирішила до якогось часу з Ванькою-Каїном у розмови не заходити, і як тільки польові роботи дадуть хоч трохи дозвілля, то зразу ж вирядити його до рекрутського присутствія.

— А доти покладуся на волю божу, — казала вона Акуліні: — нехай батечко цар небесний як розсудить, так зі мною й робить! Захоче — захистить мене, не захоче — віддасть на потіху поганцеві!

— Та ще чи приймуть в солдати? — висловлювала сумнів Акуліна.

— А чому не приймуть?

— У нього, батче, передні зуби вибиті.

— Ну, так я й знала! То ж бо я вчора дивлюся, немов у нього діра в роті... От і ще кару цар небесний за гріхи посилає! Ну, що ж! Коли в залік не приймуть, то без за-ліку віддам!

Не знаю, одначе, чи встигла б виконати матінка своє вирішення не зустрічатися з непокірливим рабом, якби не виручив її кучер Алемпій, випросивши Ваньку-Каїна на конюшню.

Після цього матінка начебто заспокоїлась, але спокій цей був тільки зовнішній, і, по суті, думка про Ваньку-Каїна все переслідувала її.

— Побіжи, подивися, що падлюка робить? — по кілька разів на день посилала вона дівчинку на конюшню.

І коли дівчинка поверталася з відповіддю: «сидить на приступочці й посвистує», то матінка так хвилювалась, аж губи в неї біліли й тремтіли.

— Ти чого ж, добродію, мовчиш! — накидалася вона на батька: — твій же він! Дивіться, будь ласка! Холоп з пані глузує, а він замкнеться в кабінеті та з проскурами по-рається!

Але в батька була завжди готова стереотипна відповідь:

— Нічого я не знаю. Ти в мене всі маєтки відібрала, ти й розпоряджайся!

Дні минали за днями; Ванька-Каїн не тільки не винився,

а, як видно, зовсім прижився. Він навіть здобував симпатії серед дворових. Хоч його рідко випускали з кінського двору, та що він, разом з іншими, ходив обідати й вечеряти в застольну, то до слуху матінки безперервно долинав звідти регіт, який вона, не без підстав, приписувала присутності ненависного базіки.

«Ач, жеребці, іржуть! — думалося їй: — напевно це він, Ванька-Каїн, їх потішає!»

Навіть у дівочій чути було підозріле хихикання, яке теж не пройшло мимо уваги матінки. Очевидно й туди встигли проникнути Іванові жарти й особливо справили враження на «кузнечіх», яким вони нагадали золотий час, коли у вухах їх неугавно лунав безшабашний жаргон бувалих московських майстрів.

Та й справді, хіба можна було не качатися зі сміху, коли Ванька-Каїн, пританцьовуючи на своїх незграбних ногах, співав:

Пирогі!
Гарячі!
З вогню, з жару,
Шеляг за пару!
З цибулею, з перцем,
З собачим з серцем!

Або коли перед аудиторією, що зібралась, виступали на сцену епізоди з нескінченної повісті про бійки, яких він зазнав на протязі свого багатостраждального життя.

— Причепився до мене одного разу купець Завийхвостов, — розказував він: — живе, каже, тут у нас в провулку дівця Груша — вона за канарейку в князя Розважтимоєгоре служить — ах, хороша штучка! То ось що, Іване! коли ти мені її приставиш, викуплю я тебе насамперед у панів, а потім власний заклад тобі влаштую... Ось тобі й четвертна на витрати! Взяв я ото гроші, думаю: завжди я добрим панам служив, треба й тепер послужити. Подався. Пройшов, значить, повз її квартиру раз, пройшов другий, третій — ходжу та посвистую. Бачу, сидить біля вікна дівця, на п'яльцях шие; гляне на мене й усміхнеться. Еге! думаю, та ти вже звична! Підійшов до вікна та й кажу напрямки: дозвольте мені з вами, Аграфено Максимівно, порозмовляти! — «Будь ласка!» каже. Увійшов я, значить, у горницю. Так і так, кажу, купець Завийхвостов бажає з вами в коханні жити. — Ну, розуміється, попервах заманіжилась «Ах, що ви! та як я! та яким же маніром я свого князя

покинути можу!» А між іншим: «приходьте, мовляв, завтра в цю ж саму пору, я вам відповідь певну дам». Гаразд; завтра, то завтра. Приходжу на другий день, а в неї вже й самовар на столі кипить. «Чи не хочете чайку?» Сіли, п'ємо чай, розмовляємо. «Яка настанова від Терентія Прохоровича буде? якої він вдачі?» Одно слово, про все докладно дівця розпитує. Тільки раптом, чую я, немов у провулку хтось їде. Ближче та ближче... і раптом вона як схопиться! «А це ж, каже, мій князь! сховайтесь у спальню, я його вмить спроваджу». Впхнула вона мене в спальню, а слідом за тим і «сам» наскочив. Чую, питає: «прийшов?» — прийшов! Так у мене серце й захололо: попався я, значить. Виволік він мене тоді ось за це саме волосся в світлицю, поставив до груби й почав періщити. Періщить-періщить по пиці, відпочине й почне в зуби періщити, потім ще відпочине і знову по пиці. Та в ніс! та в очі кұлаком, кров так струменем і лє... «Я, каже, твою пику погану наскрізь аж до потилиці проламаю!» І раптом під самий дих як стусоне кулаком — ну, думаю, вб'є він мене! І вбив би, вже прохожі почали біля дому збиратись...

Під час розповіді Ванька-Каїн поступово впадав у такий азарт, що аж білясті очі його запалювались. З усіх боків чути було вигуки:

— Ото ж бо рило в тебе сплюснуте!

— Ото ж бо трьох зубів у нього спереду нема! це князь його пошанував.

— А що ж ти з четвертною зробив? оброк, чи що, заплатив?

— Ні, братця, саме тоді останні моди прийшли, і я купив собі манжети на заячому хутрі з вилогами!

— Ха-ха-ха!

Та в міру того, як зростала популярність Івана, і час, у свою чергу, минав. Вересень уже підходив до середини; головна маса польових робіт минула; дівчата вечорами збиралися в дівочій і розмовляли в присмерку; взагалі весь дім поволі переходив на зимове становище. Ванька-Каїн догадувався, що для нього готується щось недобре, і здогад цей, як видно, починав справляти на нього деякий вплив. Не те, щоб він угамувався, але нерідко помічали, що він ходить, як сонний, і тільки внаслідок стороннього підбурювання починає жартувати.

— Усього мене, братця, ниньки вночі поламало, — скаржився він: — голова як казан, боки болять, ноги ниють...

— Це тебе князь тоді так чисто обробив!

— Багато в мене князів було. В самій холодній якщо поррахувати, то інший зірок на небі стільки не бачив, скільки спина моя лозин прийняла!

На його щастя, в матінки трапилися діла в Москві. Після від'їзду пані побоювання Ваньки-Каїна так угамувалися, що до нього повернулася колишня пустотливність. Щовечора приходив він до дівочої, вечеряв разом з дівчатами і жартував.

— Добре! Москвою запахло! — говорив він, коли на стіл ставили пусті щі.

Або коли приносили толокно:

— А це, виходить, бламанжей найостаннішого фасону. Кесе-киселю (мабуть, *qu'est-ce que c'est que cela*¹) — просимо попоїсти! Ні, дівчата, раз мене один пан бламанжем з дьогтю почаствував — оце то штука була! Мало було нутро в мене не склеїлося, та царської горілки півштофа в мене влила — тільки тим і врятували!

— Ач, бреше!

— Я брешу? Це пес бреше, а не я. Я, красуні, одного разу на заклад виделку проковтнув. То й досі вона в мені сидить.

Аннушку-каракатицю ці жарти доводили до справжнього обурення... Взагалі блазнівство було огидне її природі, а крім того, Іван відвертав увагу дівочої від її повчань.

— Не баламуть, Христа ради! дай хліба божого з'їсти! — умовляла вона нахабу.

— А вам, тітонько, хочеться, видно, поговорити, як від панів ляпаси з подякою слід приймати? — огризався Ванька-Каїн: — так, по-моєму, цим добром і без того всі тут по горло ситі! Дівчата-красуні! — звертався він до слухачок: — розкажу я вам краще, як я одного разу їздив на Мохову, слухати музику духову... — І розказував. На превелику прикрість Аннушки, розповідь його не тільки не баламутила дівчат, а давала їм видиму насолоду.

Нарешті матінка вернулась. І ледве встигла привітатися з домочадцями й улаштуватися в спальні, як уже спитала, що робить Ванька-Каїн. Розуміється, ключниця доповіла, що він відбився від рук і весь час сидьма сидів у дівочій.

— Ну, більше не сидітиме, — рішуче мовила матінка і

¹ Що це таке.

того ж вечора наказала старості, щоб на завтра готував далеко підводу.

У той час обряд відсилення непокірливих рабів до рекрутського присутствія виконувався якнайпідступнішим чином. За наміченим суб'єктом нишком стежили, щоб він не втік або не пошкодив собі чого-небудь, а потім в умовлений момент раптом з усіх боків оточували його, набивали на ноги колодки й здавали з рук у руки здавачеві.

З Іваном учинили ще підступніше. Його розбудили вдо-світа, напівсонному зв'язали руки і, забувши в колодки ноги, викинули на підводу. Через тиждень здавач вернувся й доповів, що рекрута прийняли, але не в залік, так що ні-якої матеріальної вигоди від здачі цього разу не вийшло. Одначе матінка навіть не докоряла здавачеві. Вона й тому була рада, що кріпосна правда перемогла...

Минуло кілька років. Я вже вийшов з училища й пере-бував на службі, як одного ранку мій старий дядька Гав-рило увійшов до мене в кабінет і оповістив:

— А до нас гість прийшов. Зайди! нічого, іди! — додав він, звертаючись до гостя, що стояв за дверима.

Переді мною став довгий-довгий, зовсім висохлий ске-лет. Довго я вдивлявся в нього, силкуючись пригадати, де я його бачив, і, нарешті, догадався.

— Іван?

— А так, вашескородіє.

— Одначе, брат, охляв ти!

— Звольте дивитись, вашескородіє!

З цими словами він розтулив рота й розтягнув пальцями губи.

— Звольте дивитись! — казав далі він: — раніше тільки трьох зубів не було, а тепер жодного майже нема!

— Так, малувато. Що ж ти робиш? служиш?

— А так. При полковому лазареті фершалом служу. Тільки не довго мені вже служити. Жодного суглобика в мені живого нема; умирати пора.

Він пробув у нас цілий день. Гаврило намагався викли-кати його на жарти, але Іван так тоскно глянув на нього при цьому нагадуванні, що залишалоя тільки разом з ним у думці повторити: умирати пора.

XXI. ПРОДОВЖЕННЯ ПОРТРЕТНОЇ ГАЛЕРЕЇ ДОМОЧАДЦІВ. — КОНОН

Конон не відзначався ніякими особливими властивостями, що виділяли б його із загальної маси дворових, але через те, що в ньому ця остання знайшла цілковите втілення свого потаємного світогляду, то я вважаю не зайвим присвятити йому кілька сторінок.

Чоловіча кімнатна прислуга була доведена в нас до мінімуму, а саме, як мені пам'ятається, для всього дому вважалося достатнім не більше двох лакеїв, з яких один, Степан, виконував обов'язки камердинера при батькові, а другий, Конон, завідував буфетом. Але, само собою розуміється, ці спеціальності не заважали обом виконувати й усякі інші лакейські обов'язки. Матінка вважала лакеїв, навіть у порівнянні з жіночою прислугою, переважно дармоїдами, і тому нещадно скорочувала штат їх. Ще я пам'ятаю час, коли в передпокої юрмилася чимала маса чоловічої прислуги; та поволі гурт старих слуг рідшав, і люди, що вибували з лав, не замінялися новими.

Конон знав твердо, що він природний малиновецький дворовий. Крім того, він пам'ятав, що попервах його навчали кравецького майстерства, а що кравець з нього вийшов поганий, то зробили лакеєм і приставили до буфету. А завтра, чи взагалі, коли здумається, його поставлять череду пасти — він і пастухом буде. У цьому полягав увесь його світогляд, той потаємний світогляд, який не формулюється, а сам собою залягає в тайниках людської душі, не освітлюваної променем свідомості.

Факти уявлялися його розумові безповоротними, і причина появи їх у тій чи іншій формі, з тим чи іншим змістом, ніколи не розбуркувала його цікавості. Пан у кабінеті сидить, пані наказує чи гнівається, паничі вчаться, дівчата на п'яльцях шиють або коклюшки перебирають, а він, Конон, ножі чистить, на стіл накриває, страви подає, зимові печі топить, дивиться, щоб занадто рано чи занадто пізно димаря не закрити. От і все. Якщо у проміжках між цими миттєвими явищами випадково трапляється вільна хвилина, він піде до лакейської, сяде на скриню, розставить ноги й трошечки подрімає.

— Чого ти, Кононе, дримаєш? — скаже йому хто-небудь: — ти б краще подивився, скільки сала на столі в буфеті набралось, та вичистив би.

— І справді піти вичистити,— мовить він, візьме скребачку і через півгодини велику-велику купу сальних вишкребків несе у фартусі на дівочий ганок..

Якщо по дорозі побачить цю купу матінка, то неодмінно зауважить:

— Давно б пора, лежню, догадатися! Ач, до чого довів! Дивитися гидко.

На що він теж неодмінно відкаже:

— Не одно, пані, діло!

Це відказування начебто свідчило, що резонуюча здібність не зовсім ще в нього згасла. Але й вона, мабуть, не була наслідком самодіяльної внутрішньої роботи, а чув він, що інші так говорять, і машинально повторював чужі слова.

Взагалі, все його життя являло собою ніби безперервне і до того ж безладне сновидіння. Навіть коли він по-спражньому спав, то бачив сни, які відповідали його посаді. Або грубку топить, або за стільцем в старого пана, під час обіду, стоїть з тарілкою під пахвою, або кімнату мете. Часом траплялося, що раптом серед ночі він скочить, схопить спростення коцюбу й почне в холодній печі перегортати.

— Це в тобі, Кононе, нечиста сила орудує,— глузує хто-небудь з нього.

— І справді, лукавий попутав!

Плану в праці своїй він не додержувався й переробляв у розбивку взагалі все, що вимагалось за лакейською посадою. А коли ще крім того щось накажуть, то й це зробить. Взагалі, ніякої особистої ініціативи не мав, нічого, крім заведеного, того, що; так би мовити, увійшов йому у плоть і кров, порядку і справді випадкового стороннього імпульсу. І ніколи не цікавився знати, що з його роботи вишло, і чи все в нього справно, начебто виконане формальним способом лакейське завдання само по собі становить щось самостійне, таке, що не потребує перевірки його практичними результатами.

— Соромно дивитись, які ти склянки на стіл подаєш!— мало не щодня нагадували йому. На що він, з упевненим виглядом, незмінно відповідав одне й те саме.

— Здається, перетираю...

Мовчальник він був дивний. Рідко-рідко з його язика злітало яке-небудь несподіване запитання, як-от: «накажете на стіл накривати?» або: «накажете сьогодні груби топити?» — на що звичайно діставав у відповідь: «здурів ти, чи що, про що питаєш?» Здебільшого він або мовчав, або

обмежувався односкладовими відповідями найпростішого змісту.

— Холодно сьогодні? — питає, наприклад, матінка за ранковим чаєм.

— Не помітив.

— Ач шкура яка в тебе...

— Звісно, зима, а не літо.

Навіть з прислуги він ні з ким у розмови не заходив, хоч йому майже вся двірня була ріднею. Інколи, проходячи повз кого-небудь, раптом спиниться, немов згадати про щось хоче, але не згадає, вимовить: «здорова, тітко!» — і йде собі далі. А втім, це нікого не дивувало, бо й на іншій двірні, в переважній більшості, лежав той самий відбиток мовчанки, який обумовив свого роду загальний *modus vivendi*¹, що йому всі несвідомо підкорялись.

Інколи він заходив увечері до дівочої (розуміється, коли не було матінки, як більше дозвілля було), сідав де-небудь скраю на скрині й слухав Аннушчині розповіді про подвижників перших років християнства. Та чи справляла вони на нього яке-небудь враження, і чи справді він що-небудь чув — цього ніхто визначити не міг. Слухає-слухає, і раптом на самому цікавому місці позіхне, перехрестить рота, вимовить: «Господи Ісусе Христе!» — та й піде дрімати в лакейську, поки пани не розійдуться на ніч по своїх кутках.

Яксь гнітюча байдужість була написана на його обличчі, але в чому полягала таємниця цієї байдужості, це навіть йому самому навряд чи було відоме. В усякому разі, ніхто не бачив на цьому обличчі променя не тільки радості, а й навіть звичайнісінького задоволення. Наче це було не обличчя, а задубіла маска. Дивиться, кліпає, носом ворушить, волоссям струшує, а який внутрішній процес ховається за цими рухами — відгадати неможливо.

Якийсь час він був приставлений, як камердинер, до старого пана, але батько не міг зносити виразу його обличчя, і самого Конона не інакше звав, як кам'яним ідолом. Щождо матінки, то вона не кривдила його і навіть у наказах була обережніша, ніж щодо іншої прислуги, такого самого, як і Конон, потаємного світогляду. Отож можна було подумати, що вона начебто його побоюється.

— Дідько його знає, що в нього в голові, — казала вона: — так само, як солдат по вулиці з багнетом іде. Здаєть-

¹ Спосіб життя (лат.).

ся, він і смирно йде, а тобі думається: а що, як йому на думку спаде — візьме та й заколе тебе. Судися, біжи, з ним.

А втім, вона бачила, що Конон, у міру розуміння, своє діло робить, і усвідомлювала, що людина ця не що інше, як машина, що її збивати з раз наміченої колії безкарно не можна, бо вона, чого доброго, і зовсім перестане діяти. Але внутрішньо він був їй несимпатичний. Як жінка з природи жвава, вона і в прислузі найбільше цінила жвавість і любила тільки тих, в кого діло, як то кажуть, у руках горить. Тому, дивлячись, як Конон, метляючи руками й водячи здивованими очима, бродить зі щіткою по кімнатах, не стільки замітаючи їх, скільки збиваючи куряву стовпом, вона казала:

— Ач, йолоп, бродить! немов уві сні мотузки сукає! Здається, так би взяла та щіткою тебе, та щіткою...

А що найбільше допікало матінці — це усмішка, що з'являлася часом на обличчі в Конона. Не справжня усмішка, а якась подоба, наче на портретах, мальованих неправною рукою кріпосного живописця:

— Виходить, є в нього розум, виходить, він чого-небудь та сміється! — бурчала вона, з цікавістю спостерігаючи, як ця загадкава подоба усмішки то майне, то знову зникне на тонких знебарвлених губах «йолопа».

Чи можна було вважати Конона «вірним» слугою — це запитання нікому не спадало на думку. Безперечно, він ніколи нічого не вкрав, нікого не продав і навіть нікому не нагрубів, але все це були якості негативні, в яких внутрішнє його ество не брало ніякої участі, і яких тому ніхто на заслугу йому не ставив. Доручити йому все-таки нічого не можна було, бо в такому разі треба було б зайти в такі дрібні подробиці, передбачити які заздалегідь зовсім неможливо. А якщо всього до найменшої дрібниці йому наперед не переказати, то він при першій же непередбаченості або зовсім розгубиться, або так наплутає, що й мудрецеві розплутати буде не під силу. Нічого від себе він придумати не міг, ані найменшої кмітливості не мав. Він був лакей у буквальному розумінні цього слова — та й годі.

Тому його завжди тримали в лакейській, не даючи, поза нею, ніякого ходу. І матінка, яка дуже дорожила заповзятливими і чесними слугами, дуже правильно висловлювалася про нього, кажучи:

— Ось він і чесний, та що з нього!

І зовнішність він мав таку, що незважаючи на безпечно лакейський тип, показним лакеєм його все-таки назвати було не можна. Середній на зріст, вузький у плечах, сухорлявий, з запалими грудьми, він мав дуже жалюгідну фігуру, прислужуючи за столом, і ледве-ледве тримався нетвердими ногами, стоячи в лівреї на зап'ятках за візком і ризкуючи при першому ж вибої розтягнутися на снігу. У Москві, коли почалася виїзди, це зробилося особливо помітним, і сестриця почасти йому приписувала свої невдачі в пошуках женихів. Ні прислужити по-столичному, ні сповістити як слід про приїзд гостя він не вмів, нещадно перебріхував прізвища, переплутував назви вулиць і на довершення всього переніс у московську квартиру ту саму нестерпну неохайність, яка відзначала його на селі. Одно слово, тільки звичка і крайня невибагливість пояснювали присутність у великому місті подібного сільського вайла, навіть серед такої скромної обстановки, якою була наша.

Ходив він у селі, буднями, в широкому синьому затралежному сюртуку, в сірих нанкових штанах і в туфлях на босу ногу. Таке було загальне обмундирування чоловічої прислуги в нашому домі. Але в свята надівав синю суконну пару й виросткові чоботи і гоголем виступав у цьому одязі по кімнатах, заглядаючи мимохідь у дзеркала та частіше, ніж у будні, навідуючись до дівочої. Очевидно, в ньому крилася в зародку схильність до франтівства, але й цей зародок, подібно до всіх інших властивостей, які тьмяно блимали в глибинах його істоти, якось не здійснився, бо коли яка-небудь з дівчат зауважувала: «Е! та який ти сьогодні франт!» — то він, як і завжди, залишав зауваження без відповіді або ж відповідав коротко:

— Звісно... свято!

По неділях він акуратно ходив до обідні. З першим ударом дзвона вийде з дому й дереться сам один по горбу, але йде не дорогою, а збоку по траві, щоб не запаршити чобіт. Прийде до церкви, стане спочатку перед царськими вратами, поклониться на всі чотири боки і потім притулиться на лівому криласі. Там покладе руку на поруччя, щоб усі бачили рукав його сюртука, і в цій позі нерухомо стоїть до кінця відправи.

— Ти чого ж це, йолопе, цілу обідню лоба не перехрестив! — прикрикне на нього матінка, повернувшись із церкви.

— Так немов...

— «Так немов!» дивіться, який резон видумав! ось я тебе, «так немов», наступної неділі до церкви не пушу! Сиди дома, милуйся собою... Франт!

Але ніякі напоумлення не впливали, і наступного свята та сама історія повторювалася з буквальною точністю. Не раз, зважаючи на подібні факти, матінка запідозрювала Конона в затаєній непокірливості, але, роздумавши, покинула свої підозріння й упевнилася, що значно простіше пояснити його поведінку тим, що він — «природний йолоп». Ця кличка була йому якраз; вона цілком вичерпувала його внутрішній зміст і визначала всі вчинки.

Звичайно, завжди мати перед очима «йолопа» було свого роду божою карою; та що всі навколо так жили, всі такими самими йолопами були оточені, то доводилось миритися з цим фактом. Однаково: хоч ти йому кажи, хоч ні,— ні слова, ні навіть кари, ніщо не вплине, і йолоп, сам того не розуміючи, поставить-таки на своєму. Добре, хоч горілки не п'є — і за те спасибі.

— Розказували мені, що за кордоном машину таку видумано,— заздрила нерідко матінка: — вона й на стіл накриває і страви подає, а пани сядуть за стіл та й їдять! От якби в Москву таку машину привезли, здається, нічого б не пожаліла, а вже купила б. І зразу б усіх цих йолопів з очей геть!

Але машини не привозили, а доморослий йолоп муляв та муляв очі владній пані. І щодня нагороджував нові щари сала на буфетному столі, щодня пловив у товчену цеглу, яка застосовувалась для чищення ножів, і дихав у чашки, з яких «пани» пили чай...

— Пес ти бездушний! чи довго я від тебе наругу терпітиму! — ганила матінка, застаючи його при подібних ділах.

— Це як вам, пані, захочеться.

Конон був неодружений, але питання про те, як він ставився до жіноцтва, становило його особисту таємницю, якою ніхто не цікавився, як і взагалі всім, що стосувалося його внутрішніх спонукань. Чи зберігав він що-небудь у глибинах свого ества, чи там було порожнє місце — кому яке до того діло? Проте відомі були два факти: по-перше, що в літописах малиновецької садиби, досить-таки багатих розповідями про наслідки таємних дівочих хтивостей, ніколи не згадувалось ім'я Конона, як співучасника, і, по-друге, що, за всім тим, він, як я сказав вище, любив у святкові дні, одягшись у суконну пару, заглянути до дівочої, і, виходить, пориван-

ня до прекрасної половини роду людського не зовсім він цурався.

В усякому разі, якщо замолоду, і коли до того ж шлюб між дворовими дозволялися досить вільно, він ні разу не виявив бажання оженитися, то ще менше можна було пустити в нього подібний намір у такому віці, коли він уже налічував принаймні п'ятдесят років. Але чого ніхто не сподівався, те саме й трапилось.

Одного разу ранком, одягшись у святкову пару (хоч був будень), він без дозволу з'явився до матінки в кімнату й став перед її письмовим столом, заклавши руки за спину.

— Опам'ятайся! куди прийшов? чого? — здивувалась матінка.

— Маю бажання шлюб узяти,— мовив він, не витрачаючи слів для попередніх пояснень.

— Який шлюб? Що ти, мелево, мелеш?

— Звісно, шлюб... як інші, так і я... одружитися дозвольте.

— То ж я дивлюся, ти в суконну пару вбрався... Чого раптом приспичило?

— Бажання маю.

— А ти б на себе в дзеркало подивився... жених! Кого ж ти ошасливити собою задумав?

— Мотрьона, виходить, піде.

— «Виходить»... Ач-бо, йолоп, немов уві сні марить! Питав ти її, чи як?

— Ні. Однаково з панської волі не вийде.

— Наставляй кишеню! Так я за тебе дівку силоміць заміж і віддам!

— Однаково. Мотрьона не піде,— Катюшка піде!

Матінка аж підскочила: так її в одну хвилину вивело з себе невимовне йолопство, з яким Конон, без будь-якої ознаки думки, переходив від одного припущення до іншого.

— Геть! — крикнула вона на нього: — Гей, дівки! хто там? хто його до мене смів пустити?

Конон мовчки ретирувався. Ані найменшого почуття не відбилосся на застиглому обличчі його, наче він зробив такий самий обряд, як чищення ножів, підмітання кімнат тощо. Зробив своє діло — та й з пліч геть.

А проте матінка задумалась. Хоч дуже часто Конон сердив її своєю безголовістю, але в той же час він був покірний і ніколи ні про що не просив. Якось совісно було відмовити

в першому проханні людині, яка з ранку до вечора поневірялася на панській службі, жодним словом не заявляючи, що служба ця їй набридла чи важка. Тому вона не тільки не взяла Конона на зубок, як це звичайно в подібних випадках робила, але й нікому не сказала про те, що трапилось, і взагалі вирішила поводитися стримано. І я певен, що якби Конон відновив своє прохання, то, безперечно, дозвіл йому був би даний.

Та минув тиждень, минув другий — Конон мовчав. Очевидно, намір оженитися був у нього плодом тієї ж плутанини, яка завжди бродила в нього в голові. За короткий час ця плутанина так уже вляглася, що він і сам не пам'ятав, чи справді він збирався женитись, чи це йому тільки снилося. Як і раніше, він усе рухався з лакейської до буфету і назад, не виявляючи при цьому й тіні незадоволення. Цей безглуздий спокій так зацікавив матінку, що вона вирішила відновити перервану розмову.

— Видно, ти, Кононе, вже передумав женитися? — спитала вона його одного разу.

— Це як ваша воля.

— Подумай! Тобі вже цілих п'ятдесят стукнуло — чи не пізно про дружину думати?

— Звісно...

— Задумав женитись, а спитати тебе, чи піде за тебе якась з дівчат, — ти й сам не скажеш.

— Чому не піти — підуть.

— Хто піде? — кажи!

— Проти панської волі жодна не вийде. Котру самі zvolите визначити, та й піде.

— А якщо я нікого не визначу?

— Це як ваша воля.

— То ось що. Через три місяці ми до Москви на цілу зиму поїдемо, я й тебе з собою взяти зібралась. Якщо ти оженишся, доведеться тебе тут залишити, а самій у Москві без тебе, як без рук, мучитися. Подумай, чи по-божому так буде?

Бліда усмішка перебігла на губах Конона: матінчині слова «без тебе, як без рук», очевидно, були приємні йому. Та через секунду обличчя його знову затяглося немов павутинням, і з язика злетіла звичайна загадкова відповідь:

— Звісно...

— Ну, іди! Кинь цю дурість, не думай про неї.

На цьому й закінчились матримоніальні наміри Кононові. Але родина наша не встигла ще зібратися до Москви, як

у дівочій трапилась подія, яка всіх примусила дивитись на «йолопа» зовсім іншими очима. Катюшка виявилася з приплотом, і коли про це проведено було розслідування, то виявилося, що співучасником у Катюшчиному гріху був... Конон! Матінка так і ахнула.

Конон служив у нашому домі з двадцятилітнього віку (матінка вже застала його лакеєм), день у день виконуючи одну й ту саму лакейську справу і не змінюючись ні внутрішньо, ні зовнішньо. Навіть чорне волосся його не сивіло й густим пасмом, немов парик, прилипло до голови, з висками, зачесаними до кутків очей. Ця незмінюваність у значній мірі спрощувала ставлення до нього. Минали роки, десятки років, а Конон був усе той самий Конон, якого не совісно було назвати Коцькою або Коцяшкою, як і в старі часи, коли йому було двадцять років. Нікому не спадало на думку, що він старіє, подібно до інших, і що лакейська метушня, може, йому вже не по силі...

Тимчасом усе навколо старіло і занепадало. Юрма старих слуг рідшала; одних винесли на цвинтар, інші, лежачи на печі, чекали черги. Помер староста Федот, помер кучер Алемпій, відпросилася помирати до Заболоття ключниця Акулина; дівчатка, які ще недавно сновигали на побігеньках, поробилися перезрілими дівками...

Нарешті, помер і старий батько, досягши глибокої старості, а скоро після його смерті в народі пішли чутки про майбутню волю...

Матінка зажурилася. Їй теж підходило до шістдесяти, і вона почувала, що кермо влади ось-ось має вислизнути з її слабючих рук. Часом вона догадувалася, що її обманюють, і усвідомлювала себе безсилою проти хитрощів невірних рабів. Але, розуміється, найбільше її збентежила поголоска про те, що кріпосне право вже взяло все, що могло взяти, і наближається до неминучого кінця...

— Так, мабуть, язиками даремно мелють! І раніше брехали, і тепер те саме брешуть! — втішала вона себе, але в той же час таємний голос підказував їй, що на цей раз брехня схожа на правду.

Не будши спроможна вгамувати цей таємний голос, вона марно тинялась по спорожнілих кімнатах, вдивлялася в церкву, під якою розкинулося сільське кладовище, і пригадувала. Старий чоловік у могилі, діти розбрелись хто куди, старі слуги повимирали, до нових вона пристосуватись не може... чи не пора і їй звільнити місце для інших?..

І раптом назустріч іде Конон і доповідає, що подано їсти. Він такий самий бадьорий, як був у незапам'ятні часи, і з такою самою регулярністю далі робить своє лакейське діло...

— І йому, мабуть, сімдесят літ є,— проноситься в матінки у голові: — а він он ще який!

Все ж черга і його не минула. Проте смерть захопила його зовсім випадково. Ішов він одного разу сходами, посковзнувся й переламав ногу. Костоправ трапився поганим, зростив ногу неохайно; виявилася костоїда, і Конон зліг.

Мабуть, біль був дуже тяжкий, бо тільки тут догадалася, що й Конон може почувати й страждати.

Одного разу матінці доповіли, що Конон відходить. Вона поспішила в комірчину, де він лежав, розпростертий на постині, яка була йому за постіль, і нахилилась над ним.

— Що, Кононе? тяжко? — спитала вона.

— Звісно... смерть.

XXII. БЕЗТАЛАННА МОТРЬОНКА

Я не раз згадував, що коли батько був неодружений, і навіть роки з п'ятнадцять після його одруження, поки матінка була молода, шлюби між дворовими відбувалися без перешкод. Ще в моїй пам'яті живі (хоч я був тоді дуже малий) дівич-вечори, які весело справлялися в домі напередодні весілля. Увечері, години з шостої, в залі накривали великий стіл і заставляли його дешевими ласощами та графинами з медовою ситбою. На покуті садовили жениха з молодю, навколо сідали покоївки; але чи брала участь у цьому святі чоловіча прислуга — не пам'ятаю. Дівчата співали пісень і величали наречених; пани від часу до часу заглядали до зали й походили навколо стола. Години до десятої всі розходились.

Та чим глибше поринала матінка в господарські інтереси, тим складнішими і причіпливішими ставали її вимоги до праці дворових. Двірня їй уявлялася чимось на зразок опричини, яка мала цуратися всякого інтересу, крім панського, і шлюби при такому погляді були *невигідними*. Сімейний слуга — не слуга, ось афоризм, який вона собі виробила і за яким вирішила йти незмінно. Батько називав цю систему системою припинення роду людського, і попервах опирався їй; та матінка, раз схваливши вирішення,

проводила його до кінця, і заперечення старого чоловіка цього разу, як і завжди, залишилися без наслідків.

Відтоді малиновецька дівоча зробилася ареною таємних прагнень і сумнівних історій, зовсім непристойних у домі, де було багато дітей.

З Мотрьонкою, коли вона вперше виявилася «з прибутком», вчинили, порівняно, досить милостиво.

— Солдатик-утікач у лісі... тоді ходили по ягоди...— безладно белькотала вона, стараючись виправдати свій вчинок.

— Чи не вітром надуло? — різко обірвала її матінка.

Проте на перший раз вона вирішила бути поблажливою. Мотрьонку зіслали на скотний і, коли вона одужала, вернули до дівочої. А прибудного сина охрестили, назвали Макаром (усіх прибудних називали цим ім'ям) і віддали на село до бездітного мужика «за дитину».

— Жалко тобі, Мотрьонко, дитиночки? — питали ми її.

— Чого жаліти! Там їй в мужичка добре,— відповідала вона тоном, з якого видно було, що мова йде про глухий факт, якому треба було тільки безумовно підкоритися.

— А ходитимеш ти до неї?

— Хіба матінка ваша дозволить!

— А ти крадькома. От матінка в Заболоття поїде, ти й піди...

— Ні вже... щó!

Та коли вона вдруге виявилась винною, то було вирішено не дозволяти ніяких послаблень. Проте вона й сама це передчувала: до останньої змоги приховувала свій гріх, немов сподівалася, що станеться яке-небудь чудо. Але в той же час вона розуміла, що чуда ніякого не буде, і бродила задумлива, зосереджена. Приклади були в неї в пам'яті, приклади такі жорстокі і невблаганні, що при самій думці про них ставало моторошно. Зважаючи на ці приклади, вона, можливо, щось обдумувала. Та за нею вже пильно слідкували, побоюючись, щоб вона чого-небудь з собою не зробила, і в той же час не допускаючи думки, щоб винна могла уникнути заслуженої кари. З цією метою матінка заздалегідь написала старості в батьківське українське село, щоб вислав щонайгіршого хлопчика-гадюченя, аби тільки законні роки мав. Вона не забула, що одного разу вже потурала Мотрьонці, і вирішила повестися з невдячною з усією невблаганністю.

Мотрьонці вісімнадцять років. Взяли її до панського дому ще маленькою, коли вона, зоставшись без батька і матері, корінних малиновецьких дворових, стала круглою сиротою. Тут вона, в дівочій, на пустих щах та на толокні й виросла. Це добра, покїрна й ласкава дївчина, яку не тільки подруги, а й панські діти любили. Вродливою її не можна назвати, але при невисокому рівні краси серед малиновецької жіночої прислуги вона може подобатись. Вдача в неї весела, чутлива, щб дуже різко видїляється на загальному фонї нудьги, яка панує в дївочій. Але вже коли вона вперше стала матір'ю, веселість з неї як рукою зняло, а тепер, коли її вдруге гріх попутав, вона з першої ж хвилини, як упевнилася, що лиха не минути, зовсім занепала духом.

І справді, лихо насувалось. Безперечні ознаки переконали Мотрьонку, що провина її всім відома. Подруги поглядали спїдлоба, коли вона проходила: ключниця Акулина з сумнівом похитувала головою; панї, забачивши її, ніколи не пропустили нагоди, щб не назвати її «втікачкою-солдаткою». Але ніхто ще прямо нічого не говорив. Тільки панич Степан Васильович одного разу спинив її і з властивою йому безсердечністю крикнув:

— Що, Мотрьонко, знову вітром надуло?

Так-таки в упор і сказав, не посовістився... А вона, тимчасом, нічого Степанові Васильовичу поганого не зробила. Навпаки, навіть жалїла його, бо ніхто в домі, ні матїнка, ні гувернантки, його не жалів і всі називали бельбасом.

Новий гріх нагадав Мотрьонці й про старий гріх. Прокинулося почуття матері. Син у неї був хоч і «несправжній», а все-таки син... Де ж то він тепер, Макарко безталанний? лежить, мабуть, мокрий, у колїсці, та смокче соску з житнього хлїба... Правда, що Ненила, якій його «за дитину» віддали, доброю жїнкою славилась, та воно ж і в добрих людей за чужою дитиною серце хїба болить? Добра-добра, а все-таки не рїдна мати. Чи дїзнається коли-небудь Макарко, що в нього своя, кровна мати була? Чи, може, вона так і помре, не сказавши синкові!

Щб спонукало її піти на гріх? чи схильність сердечна, чи просто молода кров заговорила? Думається, що останнє припущення певніше. В тому середовищі, в якому вона жила, на тїй каторзі, що не давала ані хвилини вільної, не було навіть умов, при яких могла б розвинути ся справжня сердечна схильність. Двїрня являла собою зборище під'яремних звїрів, якї й хтивї були як звїрі. Хтивість проявляли урив-

ками, оглядаючись на всі боки, не дозволяючи собі зайвої ласки й розбігаючись, як тільки тваринний інстинкт був задоволений. Зустрівся Єрмолай-лимар—інстинкт направився до нього; але якби, замість Єрмолая, з'явився ткач Дементій—інстинкт не одвернувся б і від нього. Одна різниця зі звірами: хтивість останніх минає безкарно, а вона, «дівка» Мотрьонка, мусить за свої захоплення чекати кари.

Інша річ пани! Живуть як здумається, ні на що їм заборони нема. І критися їм нема з чим, бо вони на свою користь закон відмежували. А рабам нема закону; в беззаконні вони народились, в беззаконні й померти мають, і якщо, часом, намагаються манівцями увійти в заповітну область, осінуювану законом, то пани не знаходять достатньої кари, яка могла б спокітувати зухвале зазіхання.

Гай-гай! нема для раба іншого закону, крім беззаконня. З печаттю беззаконня він з'явився на світ; з нею він протинявся осоружне життя і з нею ж мусить зійти в могилу. Тільки за межами останньої, як запевняє Аннушка, засяє для нього вічносухе світло Христове... Ах, Аннушка, Аннушка!

Нарешті все вияснилось. Мотрьонка призналася, що вже четвертий місяць вагітна, але при цьому така була певна неминучості майбутньої кари, що навіть слова про пощаду не вимовила.

— Ну, тепер чекай жениха і збирайся в далеку дорогу!— сказала їй матінка.

Мотрьонку вбрали в затрапезний одяг, вивернутий навиворіт, і зняли з неї фартух, щоб вагітність для всіх була очевидна (серед цих «усіх» були й панські діти). Мабуть, цим хотіли впливати на дівочий сором, забуваючи, що мали діло з істотами, які з народження були фаталістично позначені печаттю звіриного образу. Крім того, винній заборонили показуватись на очі старому панові, від якого взагалі приховували подібного роду події, побоюючись, щоб він не «збунтувався» і не перешкодив Немезіді виконати свою справу.

Чи почувала Мотрьонка сором? На це запитання скоріш можна відповісти заперечливо. Але безумовно, що перспектива, що, як можна було догадатися зі слів матінки, чекала попереду, примусила її дуже задуматися. Якого жениха їй готують? Куди, в яку далеку дорогу збиратись наказують? Якщо, наприклад, у вологодське село, то, кажуть, там му-

жики справні, і дівчина Наташа, яку туди, теж за такі діла, заміж видали, писала, що живе з чоловіком добре, їсть досита і завжди взимку в лисячій шубі хдить. Але матінка в подібних випадках зберігала свої розпорядження в такій таємниці, що проникнути в її наміри було неможливо. Відомо було одно: що вона не тільки сувора, але й винахідлива.

Тимчасом жених не з'являвся, а матінку викликали до губернського міста, де всоте слухалася одна з багатьох позовних справ, які вона вела. Мотрьонка на якийсь час повеселішала, дворові вже не обмежувалися шепотінням, а одверто висловлювали жаль, і це підбадьорило її.

Та ось одного ранку прийшов до дівочої Федот і сказав Акуліні, щоб Мотрьонка готувалася: з України приїхав жених. Розпорядитися, через відсутність матінки, не було кому, але загальна цікавість була така збуджена, що Федота упросили показати жениха, коли пан, після обіду, ляже спочивати. Навіть ми, діти, висипали в дівочу подивитися на жениха, дізнавшись, що його привели.

Жених був такий малий на зріст, мав вигляд такого хлопчика, що ніяк не можна було дати йому більше, ніж п'ятнадцять років. На ньому був новісінький сіряк з селянського сукна, на ногах — нові личаки. Атмосфера панських хоромів так затуманила його, що він, як закам'янілий, стояв, роззявивши рота, біля вхідних дверей. Навіть Акуліна, хоч як звикла до сюрпризів, що завжди були готові в матінки, ахнула, глянувши на нього.

— Тобі котрий же рік? — спитала вона його, раптом проймаючись глибоким співчуттям до Мотрьонки.

— На різдво вісімнадцять минуло, — відповів він боязко.

— Ну, признатись...

Мотрьона зовсім розхвилювалася.

— Ні за що в світі я за тебе, гаденя, не піду! — кричала вона, підступаючи до жениха з кулаками: — так і в церкві попові скажу: не згодна! А якщо силою віддадуть, то я — і до місця доїхати не встигнемо — тебе доконаю!

Жениха трохи пересмикнуло; він спідлоба поглядав на Мотрьончин живіт і мовчав.

— Чуеш! — все хвилювалася наречена: — так ти й знай! Краще добром їдь звідси, а вже що я сказала, те зроблю, не піду я за тебе! не піду!

— Та й мені неохота, — пробурмотів хлопчик похмуро.

— Чого ж ти їхав, осоружний?

— Староста звелів... через те...

— Іди з моїх очей! іди!

Хлопчак повернувся та й вийшов. Мотрьонка заплакала. Всього можна було сподіватися, але не такої наруги. Їй не спадало на думку, що ця наруга значно тяжче падає на ні в чому не винного хлопця, ніж на неї. Цілий день вона лялалась і проклинала, раз у раз вдаряючись животом об стіл, з наміром зробити викидень. Подруги старалися втішити її.

— Нічого, ще вирівняється! — казала Акулина: — років зо два мине, гренадер буде! Йому ще довго рости!..

— Їхня сторона — хлібна! — запевняли дівчата: — скирт, скирт, кажуть, понаставлювано стільки, немов місто на околиці збудовано!

— Гусей мужики тримають, качок, свиней, перепелиць ловлять. Борщ з м'ясом круглий рік їдять.

— Гаденя, гаденя! гаденя! — кричала у відповідь Мотрьонка, заливаючись слізьми.

Одначе на другий день вона начебто притихла. Умовляння і втішання відновились і почали впливати.

— Слухай-но ти мене! — умовляла її Акулина. — Однаково тобі неминуче заміж за нього виходити, то ось що ти зроби: піди вже до нього, та й поговори з ним до ладу. Які в нього старі, чи добре живуть, чи простять тобі, чи нема в хаті невісток, зятів. Та й до нього самого підлестись. Він тільки на зріст невеликий, а хлопчик — нічого.

— В за-пас-ці ходитиму... — схлипувала у відповідь Мотрьонка.

— Що ж, що в запасці! І всі жінки так ходять. Будеш жінкою, по-жіночому й одягатимешся. Станеш жіночу роботу виконувати, в хазяйстві старим помагатимеш — от і обійдеться у вас. Невже ж краще, з ранку до вечора, не розгинаючи спину, за п'яльцями сидіти?

— Звісно, гірше! — підтверджувала вся дівоча.

— Гей, послухайся, Мотрьонко! Він-бо теж людина підневільна; йому й не снилося, що ти завагітніла, а він ні з того, ні з сього має чужий гріх на себе взяти. Може, і він зараз сидить у застольній та плаче!

— Вони мене смертним боем битимуть..

— Нічого, не вб'ють. Звісно, старі повчать спочатку, а потім побачать, що ти не супроти них — та й облишать. Підди-но, піди!

Мотрьонка послухалась. Після обіду пішла до застольної,

в якій, на її щастя, нікого не було, крім кухарки. Жених лежав, простягнувшись на лавці, і спав.

— Єгорушко! — гукнула вона до нього, стараючись знайти в своєму голосі ласкаві тони.

Єгорушко встав і здивованими очима вп'явся в її живіт, наче ніщо інше в ній не цікавило його.

— Господи! Та він же все той самий, що учора! — майнула в неї в голові, але вона перемогла себе й казала далі: — Я з тобою, Єгорушко, говорити прийшла...

— Прийшла? — машинально повторив він за нею.

— Прийшла пробачення в тебе випросити. Хоч і не по своїй волі я за тебе заміж іду, а все-таки якби не гріх мій, ти б по своїй волі молоду собі взяв, на людей дивитись не соромився б.

— Неохота мені тебе брати, нечесна ти. Буду в панів ласки просити.

— Однаково: пані що сказала, те безпремінно зробить. Краще вже прости ти мені.

— Не маю я чого тобі прощати; нечесна ти — от і все. Погибелі на вас, дівок, нема: бігаєте, висолопивши язика, та коханців шукаєте... Як я тебе з таким горбом до старих своїх привезу!

— А лихі в тебе старі?

Мотрьонка тоскно дивилась на жениха, сподіваючись помітити в його очах хоч іскру співчуття. Але Єгорушко навіть не відповів на її запитання й похмуро промовив:

— Була вже в нас така — Варварою звалась... теж з козубом привезли... Не довго вижила.

— Замучили?

— Сама догадалася, замучилась.

— Виходить, ти мені не простиш?

— Сказав: не маю чого тобі прощати. Бідолашний я!..

Єгорушко поклав голову на стіл і заплакав...

— Любитиму тебе, — шепотіла Мотрьонка, підсідаючи до нього: — берегти буду. Вітрові на тебе дмухнути не дам, всяку твою вину на себе візьму: хоч що скажеш, все виконаю!

Женихові сльози остаточно розбудили її. Вона зрозуміла, що заради неї ця людина, майже ще дитина, загинути має, і ця гірка думка, немов електричний струм, боляче проймала її єство.

— Тяжко мені, сили нема, тяжко! — казала вона: — як я до твоїх старих така з'явлюся!

Вона все ближче горнулася до жениха, намагаючись обняти його, але він, не змінюючи пози, грубо відпхнув її ліктем.

— Не чіпляйся! не займай! — сказав він гидливо.

— Ріши ти мене! вбий! краще тепер убий, ніж там мене щодня мучитимуть!

Він підвів голову й глянув на неї. Їй здалося, що він раптом на кілька років постарішав: у такій мірі молоде обличчя його спотворилось ненавистю і злобою.

— Та невже ж тебе жаліти... паскуду! — прошипів він, і з цими словами встав і вийшов із світлиці.

Спроба примирення зникла сама собою; ні про що було далі говорити. Висновок уявлявся в усій жорстокій своїй наготі: ні тій, ні другій стороні не було іншого виходу, крім того, який отруював обом життя. Над обома тяжіла загадка, яка для Мотрьонки називалася «виною», а для Єгорушка була одною з тих неймовірних випадковостей, якими щерть переповнене було кріпосне право.

Мотрьонка вже не робила дальших спроб зближення з женихом. Вона вернулася в дім, коли там уже засвітили, і мовчки, разом з іншими, сіла прости. З обличчя її подруги зразу побачили, що вона «прощення» не принесла.

— Не тямить ще він, старих боїться. Ти б знову... — почала була Акулина, але зрозуміла, що чекати більше нема чого, і додала: — Ось воно, який вузол вийшов, і не придумаєш, як його розв'язати!

Роздумуючи про долю, яка чекала Мотрьонку, в дівочій пошепки згадували ім'я Єрмолая-лимаря, який жив собі, не знаючи лиха, наче й не його гріх. Це ім'я, звичайно, могло б розв'язати все, але встановлені владною рукою порядки не допускали й думки про природну розв'язку. Порядки ці були на руку чоловічій прислузі і падали всім тягарем виключно на дівочу. Нещасна істота, що називалася «дівкою», не тільки мовчки приймала лайки і побої, не тільки знемагала з ранку до вечора в надсильній роботі, але й сама зносила на собі всі наслідки розбудженого інстинкту.

Мотрьонка, як видно, зовсім забула про Єрмолая. Як я вже сказав вище, вона впала, як самиця звіра, несвідомо, в чаду, яким до болю переповнила її плоть, що раптом збунтувалася. Зустрічаючись з ним тепер, коли суворе майбутнє вже цілком вималювалося перед нею, вона не відверталася від нього, а поводитися так, начебто він зовсім для неї не

існує. Їй навіть не було досадно, коли він, проходячи повз неї, сміючись, на неї поглядав і нахабно посвистував, немов підманював на новий гріх. Та коли до неї дійшло, що Єрмолай називає Єгорка хрещеним синком і взагалі глузує з нього, це так розхвилювало її, що одного разу вона, як розлючена, кинулася на свого випадкового коханця. Але він жартома відвів її безсилі руки, і нічого з цього пориву не вийшло.

Єрмолай був така ж сама несвідомо-розбещена людина, як і більшість дворових мужчин; виходить, іншого й чекати від нього було не можна. В Малиновці він з'являвся рідко, коли його робота була потрібна в домі, а більшу частину року ходив по оброку в Москві. Нудьга сільського життя була така нестерпна для московського ледаря, що потреба в розвазі виникла сама собою. І він шукав цих розваг, де міг, не питаючи, які наслідки може потягти за собою задоволення його примхи.

Все було прокляте в цьому середовищі; все ходило навпамацки в мороці безнадії і відчаю, що повивав його. Одні були розбещені до самих кісток, інші пригнічені так, що втратили людську подобу. Тільки несвідомість і допомагала жити в такому чаду.

Час минав. З Єгорка одверто глузували в застольній і раз у раз підбивали Єрмолая на нові вихватки, отож Федот нарешті, догадався й віддав жениха на село до мужика за наймита. Мотрьонка, зі свого боку, почувала, як з кожним днем в її серце дедалі глибше в'їдається журба, і з нетерпінням вислухувала співчуття подруг. Не співчуття були їй потрібні, а розв'язка. Не та розв'язка, якої всі чекали, а зовсім інша. Одно бажання цілком опанувало її: загинути, пропасти!

І розв'язка не примусила себе чекати. Темної ночі, коли надворі бушувала хуртовина, а в дівочій усі полягали на свої місця, Мотрьонка в самій сорочці, боса, вийшла на ганок і сіла. Сніг стьобав її в обличчя, холод пронизував усе тіло. Але вона не ворушилась і безстрашно дивилася в очі розв'язці, яку сама придумала. Смерть приходила не зразу, і процес її не був болісний. Скоріше це був сон, який доти заколисував провинну, поки серце її не захололо.

Ранком на ганку знайшли задубілий Мотрьончин труп.

Поховали провинну на сільському кладовищі, за християнським обрядом, не доводячи до поліції і приписавши її

смерть простому випадкові. Єгорка, оскільки його місія закінчилась, того ж дня вирядили в українське село.

Матінка вернулася додому, коли все було скінчено.

XXIII. САТИР - БЛУКАЧ

— А Сатирко вернувся.

Цією звісткою докінчив одного разу староста Федот свою вечірню доповідь матінці.

— Брешеш!

У снігах дожидається.

— Клич.

До дівочої увійшов високий і худий мужчина років тридцяти, такий блідий, що, здавалося, йому цілий місяць щодня поспіль кров пускали. Одягнений він був у чорний демікотоновий балахон, що спускався нижче колін і нагадував кроєм попівський підрясник; на ногах були туфлі на босу ногу.

— Де побував? — спитала його матінка.

— І сам не знаю. Де ніч, де день — не питав.

— Бродяга ти; святим прикидаєшся. Чи на дзвона набирав?

— Приніс. Три біленькі та дрібними карбованців з десять.

Сатир вийняв з-за пазухи гаман і висипав на стіл гроші.

— Малувато. Не так, як перше.

— Суворо ниньки, пані. Треба дозволу просити, а прийди-но без паспорта, то замість дозволу, чого доброго, в буцегарню посадять. Та, признатися вам, і обікрали в дорозі. Близько сотні з гаком, мабуть, пропало.

— А ти б більше гав ловив!

— Якщо іншим разом... — почав був Сатир, але матінка на першому ж слові гнівню його перебила.

— Не встиг вернутися, та й уже знову дати драла збираєшся? І не думай! прив'яжу тебе мотузком... сиди!

— Не турбуйтеся, пані, це я тільки до слова. Ниньки я й сам не підумав... Треба подумати, куди себе справжнім маніром приділити...

— Гаразд, думай, а я за тебе передумаю... Ач, думальник знайшовся... «Подумати треба»! Ти перше дізнайся, що пані про тебе думають, а потім уже й сам думай. Піді до пана, занеси гроші. Нехай старості церковному віддасть.

Сатир уже тричі був утікачем. Походить років зо два, зо три, назбирає грошей на церковне будівництво та й вернеться. Він і балахон собі пошив такий, щоб на збирача скидатися, і книжку з відозвою до христіололюбивих жертвувачів завів, а покривало на книжку тітоньки-сестриці йому пошили. А що в нашій церкві дзвін був малий і поганий, то назбиране ним долучалося до загальної суми пожертв на купівлю нового дзвона.

З молодих літ Сатир різко виділявся із загальної маси дворових. В дитинстві він уривками навчився церковний друк розбирати і захопився читанням божественних книг. Крім цього, він ні до якого іншого заняття покликання не почував. Одвезли його в десять років у Москву й віддали вчитися до палітурника; але хазяїн без будь-якого пуття морочився з ним шість років і був радий-радісінький, коли строк контракту скінчився. Не сиділося йому за верстатом, усе по церквах ходив. Піде зранку й пропадає до ночі. На оброк іти він навідріз відмовився, а коли вернувся до Машиновця, то й там виявився зайвим. Думки його, здавалося, витали всюди, але тільки не коло роботи, яку йому доручали. Глибока задумливість охоплювала все його ество, серце рвалося й нудьгувало, хоч він і сам не міг певно сказати, куди і чого. А крім того, і хвороба в ньому якась загадкова таїлася, отож він ні-ні, та й зляже. Хоч яка сувора була матінка, але й вона, коли бачила, як Сатир, прибираючи в кімнатах, раптом впускає на підлогу щітку й почне богу молитися, повинна була признатися, що з цієї людини ніколи путящого лакея не вийде. Так його й покинули; від роботи не звільняли, але й не примушували.

І в способі життя він мало скидався на своїх собратів. Не їв ні м'ясного, ні навіть овочів, бо останні вживалися в застольній тільки в солоному і квашеному вигляді. Випросить кухоль збіраного, зовсім синього молока, накришить хліба — та й ситий; а не дадуть молока — із водою тетері з'їсть. В одежі додержував охайності, ходив поволі, ледве чутно ступаючи по підлозі туфлями, говорив тихо, тоненьким тенором, і марних слів ніколи не вживав. Побожний був надзвичайно, і коли в домі бували всеношні, то помітно жвавішав. Не відриваючи очей від образів, зітхав і взагалі виявляв ознаки ідеальної пристрасності, зовсім невластивої тому середовищу, яке його породило.

Серед двірні його вважали блаженним. Майже такого самого погляду додержувався батько і тітоньки-сестриці.

Матінка, хоч внутрішньо обурювалась, що він тільки лобом об підлогу стукає, проте терпіла.

— Чи довго з тобою морочитися? Цілісінький день ти без діла тиняєшся! — говорила вона йому.

— Маю бажання богові послужити.

— А ти панам добре служи — от і богові цим послужиш. Бог, ти думаєш, прийме твою послугу, коли ти про панів не дбаєш?

У той час ходили чутки про секту «бігунів» *, яка переходила з села в село, *взискуючи вишнього града* і переховуючись від властей у клунях та в підпіллях селянських хат. Поміщики називали цю секту «капосною», бо одним з її догматів було невизнання панської влади, Підозрівали, що Сатир перебуває в спілці з «бігунами», а матінка навіть рішуче запевняла, що він «капосник». Та це було несправедливо, бо він не тільки не переховувався, а, навпаки, одверто з'являвся серед білого дня в найлюдніших місцях і, тримаючи в руках книжку, випрохував подаяння. Траплялося, що його ловили й садовили в буцегарню, але діло кінчалося тим, що місцева власть відбирала в нього зібране й відпускала.

Тікати він почав з двадцяти літ. Перша втеча викликала загальний подив. Йому вже дали спокій: живи, як хочеш — здавалося, чого ще треба! І ось, одначе, він цим не задовольнився, зник зовсім. А втім, він сам пояснив загалу, приславши з дороги батькові листа, в якому повідомляв, що втік з тим, щоб послужити церкві Милостивого Спаса, що в Малиновці.

— Полотном дорога! — сказала матінка: — принаймні на очах не буде, та й з панського хліба геть!

— А може, і користь для нашої церкви дасть, — озвався батько.

— Дожидайся!

Пробувши в безвісній відсутності три роки, він вернувся додому. Батькове передбачення здійснилось: утікач приніс на користь церкві близько трьохсот карбованців. Це всіх обрадувало і навіть почасти примирило з ним матінку. Однаково, не минеться нового дзвона купувати, і якщо не вистачить церковних грошей, доведеться своїх власних додавати, то ось зібране Сатиrom і здасться...

— Та ти б паспорта взяв, та з ним би вільно й ходив, — умовляла його пані.

— Не візьму, пані, паспорта. Не слуга я богові, коли в мене паспорт у руках! — опирався Сатир.

Цілу зиму після цього він вижив у Малиновці. Його не турбували і навіть одвели в нижньому приміщенні панського дому особливу комірчину, де він і сидів, немов засуджений до самотнього ув'язнення. Там він, поки було видно, займався переписуванням «квітничків» (молитовних збірничків), гадаючи, як видно, продавати їх на користь церкви, а увечері, сидячи без світла, співав духовні пісні, відгомін яких нерідко проникав і в панські кімнати. Батько не без приємності прислухався до цього співу, але матінка при перших же звуках нетерпляче вигукнула: «ну, завив... співак!» Під великдень він випросив у тітоньки кілька крашанок, вирізав на шкаралупі складаним ножиком «Христос Воскресе» і роздав домочадцям.

Як настала весна, він знову зник. Цього разу хоч не дивувались, але без тривоги не обійшлося. Виникло побоювання, щоб його, як безпаспортного, на Сибір не загнали; таким чином, чого доброго, він і зовсім для «панів» пропадає.

— А тобі щоді однаково без користі тут жив! — умовляв матінку батько.

— З користю чи без користі, а все-таки... — опиралась матінка, не висловлюючи своєї думки цілком.

Вернувшись з другої втечі, Сатир знову зробив у церкву добрий внесок, але прожив дома ще менше, ніж раніше, і знову зник. Після цього про нього подали до земського суду заяву і потім перестали думати.

Тепер він з'явився з третьої втечі. Через годину після розмови з матінкою, на запитання її, куди подівся Сатир, доповіли, що він до своєї комірчини пішов.

— Ач-бо, святенник, так просто й пре! «Своя кімната», бач, у нього є! наче йому заздалегідь у панському домі квартиру припасено! Не давати йому дров, нехай у холодній кімнаті живе!

Але це були тільки марні слова. Надворі стояв вересень, і співчутливі душі, не питаючись пані, нанесли до Сатирової комірчини трісок і витопили грубу.

— Мабуть, знову, Сатире, весною втечеш? — цікавилися дворові.

— Ні вже, годі. Треба себе справжнім маніром приділити, — повторив він ту саму загадкову відповідь, яку тільки що перед тим дав пані.

Ця відповідь примусила матінку задуматись. Куди ще бродяга гадає приділити себе? Можливо, до діла якого-не-

будь... добре, якби так!.. Як же! наставляй кишеню! Звикала людина байдикувати, то скільки й житиме, хоч ти її скільки не карай,— вона і пальцем не поворухне! Ні, певно, в Сатира в голові що-небудь інше... жадливе! Он, розказують, одному такому самому спало на думку, що коли раб свого пана вб'є, то всі гріхи з нього знімуться... та й убив! Хто його душу знає, може, і Сатир... Біда з цими богомолами! бродять по білому світу, всяких дурниць наслухаються — дивишся, а з нього лиходій вийшов! Він себе на каторгу, гляди, «справжнім маніром приділить», а пани, між іншим...

Матінка хвилювалась, а Сатир жив собі тихенько в комірчині, займаючись своєю звичайною справою. Щоб перебування його в Малиновці було не зовсім безкорисним для дому, матінка посилала йому папір і наказувала зошити для дітей шивати й розлініювати. Але праця була така мізерна, що не тільки не задовольняла пані, а й ще більше хвилювала її.

— Нічого ти не робиш, як тільки одур тебе не візьме!— докоряла вона бродязі, закликаючи його час від часу до себе.

— Нездужається мені. Важкої праці несила робити,— незмінно давав він одну й ту саму відповідь.

— Ти хоч би в кімнатах послужив, Кононові б поміг! Здається, не важка це робота!

— Де вже, пані, мені; я й ступити в панських хоробах не вмію. От якби богові послужити!

Минали дні і тижні в марних переговорах, а Сатир усе обстоював своє. Тимчасом полічили церковні гроші; виявилось, що на дзвін зібрано понад тисячу карбованців, з яких добрі дві третини внесені були стараннями Сатира. Ще карбованців з двісті, і можна було купити дзвона пудів на тридцять, що для Малиновця вважалося дуже пристойним. Матінці спало на думку виконати це негайно. З цієї метою вона написала в Москву Стрелкову, щоб зараз-таки придбав дзвона, а гроші, якщо не вистачатиме, попросив би заводчика почекати. Потім покликкала Сатира й сказала йому:

— Хвалився ти, що богові послужити бажаєш, то ось я тобі службу знайшла... Іди в Москву. Я вже написала Силантієві (Стрелкову), щоб купив дзвона, а по першому сніжку підводу по нього пошлю. А що за рахунками, карбованців з двісті в нас не вистачає, то ти поки що походи

по Москві та й позбирай. Між своїми мужиками походиш, та Силантій купців знайомих покаже, які про божу церкву дбають. Легко недостачу покриєш.

Так усе й зробилось. Днів за три до зимового Миколи привезли з Москви дзвона, а з ним разом з'явився й Сатир. Він не тільки з успіхом виконав покладене на нього доручення, але і, після виплати заводчикові, на руках у нього виявився навіть лишок.

Але він прийшов уже зовсім хворий і на превелику силу був при церемонії підіймання дзвона. Мабуть, до колишньої хвороби долучилася ще простуда, бо йому й теплої одежі на дорогу не дали. Коли церемонія скінчилась, і дзвін загув, він вернувся в комірчину й остаточно зліг.

І дні і ночі чути було в нашій образній (якраз над комірчиною Сатира) глухий кашель хворого, такий тяжкий, немов він нутроців позбутися силкувався. Догляду за ним не було. Відданий в жертву недузі, він тяжко метався на своєму одрі, на самоті розв'язуючи завдання, до якого діла себе справжнім маніром приділити. Батько навряд чи навіть знав про його хворість, а матінка міркувала так: «нічого! вилежитья до весни! отакі ще довше за здорових живуть!» Тому, хоч дворові й жаліли його, але, зважаючи на байдужість панів, боялися виявляти діяльне співчуття. Зрідка хто-небудь забігав, підкидав у грубку трісок, приносив їжу і зникав.

Тільки тітоньки-сестриці згадували про Сатира й присилали до нього Аннушку з торбинкою сухої малини, жменькою липового цвіту й чашечкою меду. Аннушка роздобувала гарячої води й поїла хворого.

— Ну що, Сатирушко, як? — питала вона.

— Кашляти важко. Так і дивись, серце зіскочить. Чого доброго, на той світ у рабському вигляді з'явишся.

— То що ж, в рабському — легше до раю потрапиш. І Христос у рабському вигляді на землю сходив і за рабів постраждав.

— Воно так, та тоді раби інші були, одвічні...

— А ми які ж?

— А ми раніше вільні були, а потім самі свою волю продали. За гроші панам у кабалу продались. За це ось і судити нас будуть.

— Не ми, думаю, продались. Наші ж і батьки, і дідуся, всі споконвіку рабами були.

— Однаково, якщо і в старі часи батьки продались, ми за їхній гріх відповідати повинні. Нема за той гріх тяжчого, як коли хто волю свою продав. Те саме, що душу.

— Не зрозумію я тебе. Як же з цим бути?

— Кругом нас неволя оточила, лещатами затиснула. Райські двері навіки перед нами закрила.

Сатир казав ці слова з хвилюванням, поспішаючи, наче не довіряв самому собі. Очевидно, в цих словах полягав свого роду світогляд, але такий неусталений, безладний, що він і сам був неспроможний звести кінці з кінцями. Навряд чи він міг би навіть сказати, що саме це, а не інший, простіший мотив, як от, наприклад, укорінена в російському житті пристрасть до блукання, керував його діями.

— Гріх, Сатирушко, так говорити: ну, та вже, заради довготерпіння твого, бог тобі простить. Що ж ти з собою робитимеш?

— Тяжко мені... видіння бачу! Оце встав я вночі з скрині, сів, ноги звисив... Дивлюсь, а он у тому кутку Смерть стоїть. Череп — голий, ребра з боків повипинались... немов шкилет. «По мене, чи як?» кажу... мовчить. Три рази я до неї гукнув, і все без відповіді... Нарешті не побоявся, пішов просто до неї — дивлюся, а її вже нема. Тільки безпремінно це вона приходила.

— А приходила та знову пішла — тим краще; значить, час тобі не прийшов... може, до весни одужаєш. Почнуться ясні дні, сонечко сяятиме — і в тобі душа заграє. Недобре тобі тут у комірчині: темно, вогко; хоч би пани коли заглянули...

— Нічого, звик. Я, тітонько, знаєш, що надумав. Якщо бог мене помилює, піду, коли просохне, в пустинь на Сольбу¹, та там і залишусь.

— У панів дозволу просити треба.

— Дадуть. Користі з мене нітрохи. А в монастирі з мене рабський образ знімуть, я в євангельському чині на вишній суд і з'явлюсь.

— Ну, от і добре. А поки що я тобі оливкою груди витру... Кашель той, може, і вгамується.

Аннушка натирала Сатирові груди і виходила, залишаючи хворого мучитися від тяжких приступів кашлю.

¹ Сольбинська пустинь, якщо не помиляюсь, знаходиться в Кашинському повіті, Тверської губернії. Родина наша їздила туди на богомілья, але тому що я тоді був дуже малий, то ніяких певних спогадів про цей факт не зберіг. (Прим. автора).

Одного разу вона з'явилася до «старого пана» й доповіла, що Сатир просить навідати його. Одначе, батько сам собою йти не наважився, а сказав про бажання хворого матінці, яка зразу ж зібралась і зійшла вниз.

Прийшовши в Сатинову комірчину, вона трохи збентежилась: так її вразили і страдницький вираз обличчя хворого, і обстановка, серед якої він умирав.

— Та ти тут у бруді та в смороді задихнешся,— мовила вона: — дай-но я в челядню тебе переведу!

— Спасибі, пані. Справді, що там сухіше буде. Тільки ось кашель мене долає, спокою там від мене нікому не буде.

— Нічого; потерплять. Зараз же піду й розпоряджусь. Ти, я чула, по старого пана посилав; відкритися, чи що, ти йому хотів?

— Богові послужити бажаю... в монастир би...

Матінка на хвилину задумалась. Не те, щоб просьба хворого здивувала її, а все-таки... «Виходить, він так-таки й пропаде!» — перебігало в неї в голові. Одначе, вагання її були недовгі. Досить було глянути на Сатира, щоб зразу переконатися, що висловлене ним бажання — останнє.

— У монастир, то в монастир,— вирішила вона: — доброду бажанню пани не перешкода. Видужуй, а влітку, як дорога просохне, видамо тобі звільнення — та й з богом! Ти в який монастир надумав?

— Та на Сольбу хотілося б...

— І чудово. Тихо там, спокійно... немов у раю! І монахи прості, в шовки та в парчу не вбираються, якраз по тобі. З богом, Сатирушко! видужуй!

— Спасибі вам, пані! пошли вам цариця небесна!

— Давно б ти так сказав! Всі ви отакі: від панів криетесь, та на них же й нарікаєте...

— В ангельському чині на вишній суд з'явлюсь, і за вас молитимусь.

— От і добре. Лежи-но, лежи, а я зараз по тебе пришлю.

Сатира перенесли до застольної й поклали на піч. Під впливом тепла йому стало начебто легше. В звичайний час у застольній була тільки кухарка з помічницею, але під час обідів і вечер збиралася вся двірня, і гамір, який вона вчиняла, досить-таки тривожив хворого. Одначе, він кріпився, старався не чути марного гомону і, в свою чергу, стримував, скільки міг, кашель, що розривав йому груди.

Настав березень; сонечко засяло; з гір побігли струмки; дороги почорніли. Сатир усе ще лежав на печі, лічив дні і надіявся.

Одного разу привидівся йому сон. Стоїть ніби він в ангельському образі, повитий ясною хмарою; у вухах лунає солодкоголосо ангельське славослов'я, а перед очима вічно-суше світло Христове горить... Всі земні недуги з нього як рукою зняло; кашель ущух, груди дихають легко, все ество поривається увись та увись...

— Іноче Серапіоне! — чути йому голос, який виходить з сяючої глибини.

Так уві сні, і став він, в ангельському чині, перед вишнім судом божим.

XXIV. ПРОСИМО ЗАВІТАТИ

— Сергійович у дівочій дожидається, — доповідає матінці ключниця Акулина.

— Спорожнилася, чи як, Аксінья?

— Виходить, спорожнилась; хлопчика, чуеш, привела.

Іван Сергійович — головний садівник, і матінка дорожить ним. По-перше, вона купила його й заплатила досить дорого; по-друге, він може, чого доброго, залишити панів без фруктів і без овочів, і, по-третє, незважаючи на похилий вік, у нього ціла купа дітей, починаючи з двадцятирічного сина Сеньки, який уже ходить у Москві по оброку, і кінчаючи немовлям. Тому за ним, як виняток, залишено місячину, і Аксінью, його дружину, теж немолоду жінку, рідко беруть на панську роботу, залишаючи справлятися дома. На Аксінью матінка любила посилатися на виправдання своєї системи безшлюбності дворових.

— Що з неї! — говорила вона: — тільки слава, що крипачка, а куди ти її повернеш! Те й знає, що водить дітей та годує, та обмиває їх — от і вся з неї користь! Погана та раба, в якій не панське діло, а свої діти в голові!

— Діти за неї служать, — відказував на це батько: — Сенька вже по оброку ходить, та дві дівки за п'яльцями сидять.

— Діти само по собі, а й вона повинна б...

Садівник з'являється одягнений по-святковому, в сюртук з темносинього мохнатого сукна; в руках у нього блюдо, на якому лежить пиріг з пшеничного борошна.

— Чи довго твоя карга родитиме? — зустрічає його матінка: — сором сказати, шостий десяток бабі пішов, а вона, що не рік, дітей водить!

— Виходить, так бог...

— Хлопчика народила?

— Хлопчика. Сергієм назвали. Прийшов вас просити, пані, чи не охрестите?

— Гаразд. А батьком хрещеним хто буде?

— Та з дітей хто-небудь...

Матінка вибирає мене, і справа влаштується¹.

Днів через три в ідальні ставлять купіль і наповнюють теплуватою водою. Приходить піп з причтом, приносять немовля, закутане в шматок нового полотна. Я заглядаю йому в обличчя й виявляю, що воно непоказне: червоне, як рак, і вкрите висипом. Обіч, на столику, покладено сорочечку і срібний хрестик на рожевій стрічці — подарунок хрещеної матері. Матінка бере новонародженого на руки, стає позад купелі; я стаю біля неї, тримаючи в руках свічку. Весь час, поки відбувається обряд, кума навчає мене: «дунь і плюнь!» «я піду навколо купелі, а ти за мною йди!» При занурюванні немовля немилосердно кричить, що дає привід для різних зауважень, з яких далеко не всі на користь новонародженому.

Нарешті все відбулось. На світі стало більше не тільки на одного раба, але й християнина. Батькущі заплатили два гривеники і покликали Сергійовича з дівочої. Той, зі свого боку, підносить два рушники, з яких один призначається священникові, другий — матінці.

— Слуга, пані, буде вам! — каже Сергійович, кланяючись матінці в ноги.

— Дай боже! Кононе, скажи Акуліні, щоб Сергійовичу чарку піднесли!

Через кілька годин про Серьожку вже ніхто в домі не згадує, а потім, чим далі, тим глибше поринає він у безодню забуття. Відомо тільки, що Аксінья годує його груддю і разів два приносила в церкву до причастя. Обидва рази, проходячи повз хрещену матір, вона уповільнювала ходу і визволяла голову немовляти з пелюшок, стараючись повернути до нього увагу «хрещеної»; але матінка залишалася байдужою і в розпитування не заходила.

¹ Хоч я був малолітній, але тоді ще не було закону, що забороняв особам, які не дійшли повних літ, приймати немовлят в купелі. (Прим. автора).

Років через два Серьожку бачать уже коло флігеля, в якому живе Сергійович. Літнього часу, до пояса задерши сорочину, він бродить нетвердими ногами біля ганку й старається залізти в калюжу, яка утворилася внаслідок того, що тут раз у раз виливають помії. Він сам, і доглянути його нема кому, бо мати вже встигла народити іншу дитину й плакає її. Діти теж розбрелись. Одних пани забрали в «хлопчаки» або роздали в Москві в навчання, інших, найменших, Аксінья послала в ліс по гриби. Часом Серьожка намагається вилізти нагору по східцях ганку, але забувається й починає ревити. Одначе, на крики його ніхто не приходять, і він поволі сам собою затихає й знову починає дертися й бродити. Нарешті, під обід, з'являється старий Сергійович, бере Серьожку на руки й несе його до хати. Він гладить сина по голові і взагалі, здається, любить його. Напевно, він приніс із саду в кишені огірок або кілька стручків цукрового гороху й віддасть їх Серьожці, коли побачить, що за ним ніхто сторонній не дивиться.

Минає ще років зо три; Серьожка вже починає з'являтися на красному дворі. Побравшись за руки з іншими ровесниками-хлопчаками, він мчить навскоки з одного кінця в другий, зображуючи собою то голобельного, то припряжного, і захоплюється цією розвагою доти, поки матінка, якій урвався терпець, не крикне з вікна:

— Ось я вам, шибеники!

Почувши цей крик, хлопчаки, на очах у сердитої пані, зникають так спритно, що вона не може зрозуміти, куди вони поховались. Мабуть, тут-таки десь причаїлись — чи багато місця маленькому треба? — та й виглядають.

Десь близько цього часу Сергійович і Аксінья вважають корисним нагадати «хрещеній» про Серьожку. Його одягають в чисту сорочку, дають в руку зав'язану в хустку тарілку з пшеничним коржином і посилають до пані.

— Це, хрещененька, вам! — вимовляє Серьожка заздалегідь затверджену фразу і ставить гостинець на стіл. — Спасибі, голубчику, спасибі! — дякує матінка: — ходи до мене, я на тебе подивлюсь!

Серьожка не боязкий і досить розв'язно підходить до «хрещеної». Матінка розглядає його, але доброго знаходить мало. Обличчя широке, червоне, вилиці випнуті, очі вузькі, ніс як гудзик. Справжній калмик. Та й на зріст малий не за віком.

— Доведеться в кравці віддати! — перебігає в голові у

матінки, від очей якої не приховується, що ноги в хрещеника короткі й вигнуті колесом, наче сама природа ще в колісці прирекла його на верстаті коротати життя.

На восьмий рік Серьожку взяли до панського дому й призначили в хлопчачі до буфету. Конон навчив його дихати в склянки, стояти з тарілкою під пахвою за стільцем у кого-небудь з панів та ін., а сам він власним інстинктом навчився вилізувати язиком з тарілок рештки соусу. За це його досить-таки шарпали; а що, крім того, він бив багато посуду і взагалі «бешкетував», то час від часу кликали старого Сергійовича й примушували шмагати сина різками. Взагалі, з перших же кроків на лакейському шляху, він так неблагоннадійно зарекомендував себе, що зразу для всіх стало ясно, що ніколи з нього справжнього лакея не вийде.

Тому, не встигло йому минути й десять років, як Москва вже поглинула його. Віддали його, як заздалегідь вирішила матінка, в навчання до знайомого кравця Веліфантьєва, який мав майстерню на Солянці. І почав Серьожка утюги гріти, до трактиру по окріп бігати і діставати в ніс щиглі. Всю гірку чашу існування майстрового-учня він випив до дна, на власних боках переконуючись, що потрапив у зав'язаний мішок, з якого нема куди вибратись, і що, виходить, найкраще, що залишалось,— це притупити в себе всяку чутливість, обтерпітись.

І він, справді, дуже скоро обтерпівся. Стусани, ляпasi, щипки градом сипалися на нього з усіх боків, і він, як видно, навіть не почував болю. Мало того, бродяче життя майстрового-учня так сподобалося йому, що він був безмежно задоволений собою, коли в загідженому сірому халаті походжав по тротуару, посвистуючи й виробляючи ногами зигзаги. Весела вдача невичерпним джерелом була в його серці і щохвилини підбивала зробити який-небудь хвацький вчинок, бешкетництво чи містифікацію. Хвацький вчинок проявлявся в тому, що він з розбігу бив головою в спину або в живіт випадкового прохожого, і, розуміється, тут-таки його нещадно били. Або набігав на лоток роззяви-рознощика, вмить хапав пиріг чи стопку маківників і вмить же зникав, немов провалювався крізь землю. А особливо любив він усякого роду містифікації. Помітить на тротуарі роззяву й розв'язно до нього підбіжить.

— Вас Іван Андрійович до себе кличе!

— Який Іван Андрійович?

— Не знаю. Іду оце по Таганці, а він мене зупинив:

«побачиш, каже, пана Роззявіна, скажи, що Іван Андрійович кличе».

— Я не Роззявін, а Тузов.

— Так точно, він так і сказав, а це вже я від себе...

І починає такий роззява пригадувати, який це Іван Андрійович виявляє бажання бачитися з ним. Пригадує, пригадує, та, чого доброго, і пригадає. Кине потрібну справу та й піде Івана Андрійовича шукати.

Або спиниться на бігу посеред тротуару, задер голову й почне в саму височінь вдивлятися. Ідуть повз нього роззяви, бачать, що людина, мабуть, що-небудь цікаве виглядає, і теж спиняються й задирають голови. Дивляться, дивляться — нічого не видно.

— Та якого ти дідька там бачиш?

— А того самого чорта, що й ти виглядаєш!

Розуміється, прочуханка.

Взагалі, він так звикся з думкою про неминучість прочуханок, що вже не ухилився, а навіть ніби напрошувався на них.

Та незалежно від бешкетливості, яка розвивалася дедалі більше, в нього почали проявлятися й пороки. Став він попивати, красти і взагалі обіцяв показати з себе зразкового гульця. Розбещене й бездоглядне учнівське середовище нещадно точило й розбещувало молоде серце, а особиста сприйнятливість відкривала псуванню безперешкодний доступ. Впливати на нього розумним способом було нікому, та й ніколи, а що у виховній практиці все-таки почувалася потреба, то сума побоїв, поступово збільшуючись, досягла, нарешті, таких розмірів, що Серьожка не виходив з синяків. Бив його хазяїн, били майстри, били товариші-учні. Не було тієї руки, тієї нагайки, тієї палиці, яка не побувала б на ньому. Але жодної сльозинки не з'являлося на його очах, ні найменшого скорочення м'язів не помічалось на обличчі: стоїть, як кам'яний, жодним м'язом не ворухне.

Чи боліло серце старого Сергійовича за гинучим сином — я сказати не можу, але в кожному разі йому було відомо, що з Серьожкою діється щось недобре. Може, він говорив собі, що в «їхньому» званні завжди так буває. Кинуть людину ще нерозуменятком у вир — вона й крутиться там. Дехто випадково вирине, інший так само випадково загине — нічого не зробиш. Якщо йти до пані, просити її, вона скаже: про що ти просиш? сам подумай, що ж тут зробиш?... Нехай уже...

Навчання тимчасом ішло своєю чергою. На шістнадцятому році Серьожка вже сидів на верстаті і безладно тикав голкою в суконні клапті, на яких його привчали до справжньої роботи. Через рік, через два він зробиться, чого доброго, справжнім кравцем, а там, благослови господи, і на оброк будь ласка. Піде Серьожка від кравця Веліфантьєва і почне по Москві з майстерні в майстерню мандрувати.

Сидить він, скорчившись, на верстаті, а в голові в нього немов молоти стукають. Похмелитися б треба, та нема за що. Згадує Серьожка, що ото недавно в хазяїна в кімнаті (через сіни) на кіоті він мідну гривню бачив, встає з верстата і, добре, що хазяїна дома нема, зникає з майстерні. Але головний підмайстер пильно стежить за ним, і в ту мить, як він починає двері в хазяїнську кімнату, чіпляється йому у волосся.

— Ти що це, падлюко! красти зібрався?

Бійка.

Іскри сиплються з очей у Серьожки, але він не заперчує. Йому навіть здається, що стусани до певної міри похмелили його. Спокійно вертається він на верстат і, ніби нічого й не було, далі тикає голкою в клаптики.

І всі навколо регочуть, всі раді, що на їх очах розігралося побоїще.

Та ось строк умови, складеної з Веліфантьєвим, скінчився. З Малиновця надходить наказ: обкласти Серьожку оброком, на перший раз легким, у двадцять п'ять карбованців (асигнаціями). Серьожка негайно покидає майстерню, в якій дістав виховання, і вирушає шукати місця. З тиждень він тиняється по Москві, проводячи де день, де ніч, а що у нього досить приятелів, то, нарешті, йому вдається притулитися в одній з великих майстерень, де аж кишить ціла маса майстрових. Завдяки цій багатолюдності, нагляд не такий причіпливий, і Серьожка, розуміється, дуже цьому радий. Він випрошує в хазяїна грошей на оброк, і на перший раз цілком відносить їх Стрелкову (довірений матінки, див. XIV розділ): нехай, мовляв, пані знає, який отой Серьожка кравець!

Рік минає щасливо. На другий рік настає строк платити оброк — про Серьожку ні слуху, ні духу. Кинувся Стрелков до останнього хазяїна, в якого той жив, але там сказали, що Серьожка кілька тижнів тому пішов до Тройці богу молитися і відтоді не повертався. Шукав, шукав його Стрелков по Москві, на візників витратився, але так і не знайшов.

— От і знову солдатик на чергу вискочив! — мовила матінка, коли до неї дійшла звістка про зникнення хрещеного сина. — І чекати нема чого; без розмов треба хамове поріддя знищувати!

Стрелкову підтвердили наказ чатувати Серьожку і, як тільки з'явиться, не висилаючи в село, приставити в Москві до рекрутського присутствія й здати в солдати, розуміється, в залік. Але матінка не обмежилася цим і покликала до відповіді старого Сергійовича:

— Кажі, де Серьожка? — прикрикнула вона на нього.

— А я звідки знаю?

— Ти батько: повинен знати. А коли ти від рідного сина відмовляєшся, то ось що: напиши своєму Сеньці, що коли він через місяць не приставить брата до Стрелкова, то я йому самому лоба забрию.

— Вся ваша воля, — почав був Сергійович, та схаменувся і різко, але резонно відповів: — ви, пані, тільки не знати за що людей переводите. Сенька, може, і в сні не бачив, де брат його перебуває... Нема чого йому й писати.

І матінка мусила була замовкнути.

Протягом цілих двох років не могли вислідити Серьожку. Найрізноманітніші чутки ходили про нього. Одні казали, що він вступив до зграї злодіїв і промишляє по Москві дрібними крадіжками; інші запевняли, що він пішов в один з пустинних монастирів і став там послушником. Були навіть такі, що напевно казали, що він перейшов у розкол, що його перехрестили в Хапиловському ставу й потім завезли далеко «в Зиряни» (в північній частині Пермської губернії), в скити. З цих припущень правдивим виявилось перше: Серьожка справді переховувався в Москві і крав.

Ледве встигнувши стати на ноги, він уже гинув. Ремесла в нього не було, а те дещо, чого він устиг навчитись у Веліфантьєва, протягом двох років гультяювання остаточно позабувалось. Злодійство здавалось єдиним виходом, щоб існувати. Існувати, тобто пити, бо горілка, як ліки, давала його організмові ті елементи, яких тому бракувало. Це було свого роду «порочне коло», в якому він обертався, лаючись і проклинаючи, але найменший ухил від якого справляв у ньому тяжкий переполюх. Під впливом горілчаного чаду він оживав; як тільки чад проходив, так з усіх боків обступав рій сірих привидів, які заповнювали серце нудьгою, що стискувала його. У двадцять років він уже мав вигляд за-

старілого п'яниці; обличчя запухло й покритлося червоними плямами; все тіло дрижало, як у лихоманці.

Постійного притулку в нього не було. Вдень він тинявся по околицях міста, не ризкуючи заходити в центральні частини; коли наставала ніч, ішов за заставу і влітку ночував у канаві, а взимку заривався в ожеред сіна. Крав він сам один, бо настільки вже отупів і здичавів, що жодна зграя його не приймала. Майже щодня ловили його на крадіжках, та що крадіжки були дрібні, і до того ж росіянин взагалі судитися не любить, то діло рідко доходило до холодної й кінчалось кулачною розправою. Але побої настільки перевищували розмір крадіжок, що всі кості в нього боліли і нили.

Як би там не було, але горілка підтримувала в ньому життя і в той же час приносила з собою забуття життя. Я не запевняю, що він свідомо добивався забуття, але воно приходило само собою, а це тільки й було потрібне.

Нарешті, Стрелков дізнався напевно, що Серьожку тримають у холодній одній з віддалених частин міста. Цього разу він попався на досить великій крадіжці, і про нього йшло слідство. Завдання було важке; треба було погасити справу і хоч би там що визволити Серьожку. Потім треба було витверезити його й здати в солдати, хоч малий зріст і криві ноги робили це дуже сумнівним. Та матінка недарма називала Стрелкова золотою людиною. З допомогою знайомств і порівняно невеликих витрат йому вдалося виконати наказ пані з буквальною точністю. Серьожку підвели під мірку й витягли так спритно, що він якраз підійшов.

— Лоб! — виголосив голова присутствія.

— Лоб! лоб! лоб! — прокотилося, як луна, по всіх камерах до останньої, де прийнятих чекав цирульник. Скінчилось. Серьожка перестав існувати як дворовий і вступив у нове життя.

Матінка не без приємності одержала звістку про цю розв'язку, але, розуміється, ще більше була задоволена тим, що звістка супроводжувалась заліковим рекрутським квитком.

Та коли вона ховала цей квиток у грошову скриньку, то їй мимоволі сплили на пам'ять слова, сказані Серьожкою в той раз, коли він, ще п'ятилітній хлопчик, з'явився до неї з пшеничним коржиком:

— Це, хрещененька, вам!

Третій місяць Федот уже не вставав з печі. Хоч йому було понад шістдесят, але перед тим він мав вигляд ще зовсім бадьорий, і тому нікому не спадало на думку, що це сильне, сповнене праці життя чекає швидка розв'язка. Про причини своєї хвороби він говорив невизначено: «в нутрі ніби обірвалось».

— Тоді віз з сіном погано наклали,— говорив він,— і став він по дорозі набік валитися. Мужик коня за вуздечку вів, а я збоку йшов, плечем підпирав. Ну, і трапилось.

З усієї малиновецької вотчини це була єдина людина, до якої матінка була щиро прихильна. Старостою його призначили років з двадцять тому, і весь час він так розумно й чесно розпоряджався, що про нього без помилки можна було сказати: ось людина, яка воістину вірою й правдою служить! Випивав він, правда, але тільки по великих святах, коли й бог простить. Та найдорожче в ньому було те, що дбаючи про панський інтерес, він і за селян заступався. І хоч матінка часом називала його за це потуральником, але внутрішньо усвідомлювала, що Федотова політика врятує її від цілої маси дрібних неприємностей.

І Федот, і матінка, як то кажуть, серцями зійшлись. Щовечора старий з'являвся в стінах дівочої й подовгу розмовляв з господинею. Обое проникли в саму суть сільсько-господарської справи, обое розуміли одне одного. Матінка з непослабною увагою вислухувала старосту, який неквапно і докладно доповідав їй історію цілого дня. Потім вони спільними силами обмірковували кожне окреме питання, і майже завжди доходили згоди. Матінка була далекоглядніша, зате Федот брав гору щодо подробиць. А що в сільському господарстві подробиці відіграють найважливішу роль, то здебільшого розбіжності розв'язувалися на користь старости. Навіть старий пан нерідко заходив до дівочої під час цих диспутів і з цікавістю до них прислухався. Наговорившись досхочу і спроектувавши завтрашній робочий день (завжди надвое: на випадок доброї погоди і на випадок дощу), матінка наказувала подати Федотові чарку горілки і спокійна йшла до своєї кімнати.

І раптом цей вірний і чесний слуга — навіть друг — захворів. Захворів безнадійно, як це завжди в селянському побуті водиться. Не люблять мужички задарма боки пролежувати, а якщо котрий зліг, то так і чекай неминучого

кінця. Добре ще, що це сталося глибокої осені, а якби влітку, в самому розпалі жнив,— просто хоч пропадай без Федота. Жалко Федота: «друг» він, але друг само по собі, та й про панський інтерес не можна не подумати! От і тепер: молотьбі й кінця ще не видно, а як вона йде — піди устеж! При Федоті кожна зернина була на обліку; без нього — так і гляди, десятого зерна не долічишся. Особливо баби. Хитра баба-кріпачка; не догадаєшся, як вона торбину з пашнею винесе. Одна торбинку, друга торбинку — полчи-но, воно й багатенько вийде.

Одно слово, суміш щирого жалю за вмираючим слугою з не менш щирим жалінням пана, якого ця смерть застала зненацька, на повну силу проявилася тут, як проявлялася взагалі в усій кріпосній практиці. Це було не лицемірство, не зрадництво, а природне двоголосся, в якому дві течії йшли поряд, не роблячи ніякого переполоху в людській свідомості.

Матінка цілими годинами перечитувала Єнгалічевський лікарський порадник *, шукаючи придатні ліки. Натрапивши на яку-небудь недугу, схожу, на її думку, з тією, якою страждав Федот, вона вдавалася до домашньої аптеки, радилася з покоївкою, яка вважалася спеціалісткою з усяких хвороб, і обидві спільними силами готували ліки. Через день, а інколи й частіше, вона брала з собою дівчину-лікарку, сідала на лінійку-трясучку і, незважаючи на осінню сльоту, вирушала за дві версти до Ізмалкова — сільця, де жив Федот. Та ні ліки ласкавої пані, ні присутність її не допомагали хворому. Лежав він крижем на печі, схудлий, як скелет. І живіт у нього дуже здувся — мабуть, саме там і крилася причина недуги.

— Даремно, пані, непокоїтесь, — говорив він здушеним голосом, силкуючись підвестися.

— Лежи, лежи! не говори, коли важко! — наказувала матінка і сідала до стола, щоб докладно розпитати домашніх і дати необхідні поради.

— Чи добре він спить?

— Де там! трошечки задрімає, і знову стогнати починає.

— А чи їсть?

— Де там! трошечки з'їсть — все геть! все геть!

— Ну, так ось що. Сьогодні я нових ліків привезла; ось це — травневий бальзам, живота йому частіше натирайте, а на ніч скачайте кульку і всередину ковтнути дайте.

Ось це—гофманські краплі, теж, коли що трапиться, давайте; це — настоянка звіробою, на ніч півсклянки хай вип'є. А якщо давно він не випорожнявся, промивальне поставте. Бог дасть, і легше буде. Я й лікарку у вас залишу; нехай хворого догляне, а завтра ранком прийде додому й скаже, коли щоб іще треба. І знову що-небудь придумаємо.

— Дай-но, господи! пошли вам цариця небесна! — хором дякували Федотові домочадці.

— Ну, Федотушко, поки що прощай! ніхто як бог! — казала матінка, підходячи до Федота, — а я за тебе в неділю твоєму ангелові свічку поставлю! Це так ми з тобою поживемо, аж любо!

— А молотьба ж як? — тоскно бурмотів хворий, бажаючи хоч цим запитанням віддячити пані за співчуття.

— Що молотьба! був би ти здоровий, а молотьба своєю чергою зійде... Ну, Христос з тобою! лежи!

— Дай вам бог! пошли цариця небесна!

Матінка їхала, а Федотові щиро терли живіт і вливали в рот звіробійну настоянку.

Матінку дуже хвилювало питання, кого на місце Федота за старосту вибрати. Сина свого, Афоньку, старий не рекомендував: хисту хазяйського в нього нема, та й до вина схильний. А сільський Архип, про якого казав Федот, не до вподоби був матінці. Почнеш з ним говорити — слова у відповідь не почуєш. І при роботах згоаду в нього нема. Дивиться прямо, а що по боках робиться — не бачить. Справжнє вайло, ніякої самостійності від нього не сподівайся. А матінка любила, щоб начальники, яким вона довіряє, заперечували їй (але, розуміється, щоб заперечували до діла, а не базікали марно), щоб вони мали очі не тільки спереду, а й з боків, і ззаду. Правда, що в Архипа власне хазяйство було справне, але ж панське хазяйство не рівняти до селянського. Доручи-но йому велике колесо — він зразу розгубиться.

В панському домі, за обідом, за чаєм, хоч би коли зібралися пани, тільки й було мови, що про Федота. Смерть його розглядали як лихо.

— Так, задав Федотушко загадку! — скаржилася матінка: — здається, і кінців не знайдеш, якого він розгардіяшу наробив!

— На все божа воля, — смиренно озивався батько.

— Тобі щоб! Ти замкнувся в себе в кабінеті, та й горенька мало! сидиш та по стегнах поляскуєш... А я цілісінь-

кий день як у вогні горю... Як я тепер без Федота справляюсь!

— Ну, знайдеш кого-небудь.

— Шукай ти, а я вже втомилася, шукавши. Кину все, поїду від вас; живіть як знаєте.

Гляне матінка у вікно, а надворі дощ. І знову в неї по Федотушкові серце боліти почне.

— Але та поливає! — нарікає вона: — котрий уже день ця канітель іде, а все кінця-краю хмарам не видно. Намолотили зо три погібелі, а намолочене невіяне стоїть¹. Якби Федот — він що-небудь та придумав би.

— Що тут придумаш! Як проти волі божої підеш!

— Божа воля само по собі, а треба й заходів уживати. Під лежачий камінь й вода не біжить. Ось як зерно зіпріє, тоді й псбачимо, як ти про божу волю розмовлятимеш!

Та найбільше непокоїла перспектива: розтягнуть! розкрадуть! Давно вже в малиновецькій панщині про розкрадання панського добра чуток не було, та це ж все-таки Федот завів. Він не був суворий з селянами, але крадіжки переслідував неблаганно. Погляд у нього на це діло тонкий був: підійде й зразу вгадає. Попервах, як його за старосту поставили, тільки, бувало, і бачиш: іде Федот і бабу з торбою з колосками чи з пашнею на конюшню веде. Водив, водив, та так відучив, що під кінець і підозри ні на кого вже не виникало. А на Архипа (він уже тимчасово заступав Федота) хіба можна покластися? Це таке, прости господи, вайло, що з-під носа в нього потягнуть — він і не побачить. І про що тільки він думає! Перед очима панська справа, а в думках: «що, мовляв, дома в мене робиться?» А от узяти та й розтягти цей «дім» по брусочку — і думай тоді про нього!

— Треба б у клуню послати та подивитися, що там робиться, кого я пошлю? — знову починає матінка.

— Архип догляне.

— Доглядач!

— Ну, Акулину пошли, сама піди.

— В Акулини свого діла по горло; а сама й пішла б, та ходуни в мене вже не колишні. Та й що я на вас працювати повинна! Ач, командир командує: піди та піди. Поїду звідси, ось тобі хрест, поїду! Збудую в Бикові садибу, візь-

¹ У той час ні молотарок, ні віялок не було; віяли лопатою на відкритому току, при сприятливому вітрі. (Прим. автора).

му дітей, а ти живи сам з любими сестрицями, милуйся ними!

Батько зітхав і смирявся. Давно вже, при кожній зустрічі, з кожної нагоди ця колотнеча йде, і не пригадаєш, коли вона почалася. Всяка неприємність, яка тільки трапиться в домі, неодмінно на нього падає! «Це все ти! Це все ти!» — тільки й слів. А іноді й так ще скаже: «чи скоро ти, старий хрін, на той світ підеш!» Був час, коли він, у відповідь на ці вигуки, вибухав брутальною лайкою й бунтував, але нарешті стомився. Старечість все глибше й глибше втягала його в свої надра, а за старістю, сама собою, прийшла безпорадність. І не сама безпорадність — це хай би там! — але й свідомість цілковитої особистої безкорисності. Він і сам начебто розуміє, що докори, які кидаються йому в обличчя, цілком ним заслужені, тільки форма їх немов занадто безсовісна. Справді, він не тільки зайвий, а й завада в домі. Хоч як скорочує він свої вимоги, хоч як ховається від живих людей, все-таки він ще дихає, і цим самим нагадує, що за ним потрібен догляд...

Федота він, здається, любив, навіть більше, ніж матінка. Чомусь у нього склалося переконання, що старий слуга побічним способом охороняє його. Поки Федот розпоряджався панщиною, менш траплялося приводів для галасу і крику. Рідше кричали: «це все ти! це все ти!» Рідше нагадували, що йому давно очистити місце пора, що з його боку безсовісно марнувати час, обтяжувати землю, тоді як усе навколо працює, в казані кипить. Та ось і Федот помирає — всі старі повмирали — всі! — тільки він один, старий малиновецький владика, чекає смерті й дочекатися не може.

Матінка хоч на короткий час старається забути про лихо, що спіткало її.

Вона уважно вислухує вечірню доповідь Архипа й старається ввести його в коло своїх господарських поглядів. Та Архип незвичний і торопіє перед господинею. На лихо, матінка остаточно втратила всяке почуття самовладання й не може стримувати себе. Почавши з мовчазного вислуховання, вона переходить на повчання, а з повчань на крик. Приголомшений цим криком, Архип уже не просто торопіє, а тремтить. Внаслідок цього питання залишаються нерозв'язаними, і новий староста іде, залишений напризволяще.

— Нічого він не тямить! — скаржиться матінка Акуліні.

— Надто вже ви, пані, кричите на нього.

— Чого ж Федот з одного слова розумів?

— На те він і Федот був. Федот краще за вас всю справу знав, а цей новий. З Федотом ви, мабуть, тихим манером розмовляли.

Матінка починає пригадувати. Справді, ніколи вона Федотові поганого слова не сказала, ніколи на нього не крикнула. З самого початку в них якось скоро налагодилось. Хто знає? — може, і з Архипа що-небудь путне вийде, якщо добре до нього підступити? Матінка задумується над цим запитанням і обіцяє собі *завтра* хоч би там що стримати себе. Та з'являється на другий день Архип, і схвалені напередодні вирішення зразу ж зникає. Він по-вчорашньому боязкий і неметкий і по-вчорашньому ж матінка, крім беззмістовних криків, нічого не знаходить, щоб сказати йому в повчання.

Охоплена однією й тією самою думкою, матінка всі справи занедбала. Візьметься до рахунків — нічого не розуміє, задумає кому-небудь з бурмистрів наказ написати — нічого до ладу зміркувати не може. Прийде до дівочої — до всього чіпляється, кухареві обід замовляти перестала: чим хочеш, тим і годуй! Навіть грошей до пуття полічити не може: чи то всі цілі, чи то розікрали. Всюди їй привиджуються несправності, порушення, збитки... Розуміється, всі ці порушення і збитки існують тільки в її уяві, бо заведені Федотом порядки ще в усіх упам'ятку, і справа, поки що, йде, як ішла. Та раз уява збудоражена, вона вже не може справитися з нею.

— Хоч би вже скоріше... один кінець! — частелько спадає на думку.

І сни їй сняться такі, що не розбереш. То присниться, що Федот уже вмер, то ніби він прийшов до дівочої й каже: «а я ж, пані, встав!»

«От якби...» — починає вона мріяти спросоння і чекає, не дочекається ранку, коли повинна прийти дівчина-лікарка з доповіддю з Ізмалкова.

— Ну що? — вибігає вона назустріч їй.

— Та все те саме. Не довго, мабуть.

Матінка з хвилюванням зникає в своїй кімнаті й починає дивитися у вікно. Грязюка на дорозі невилазна, навіть траву на красному дворі затопило, а дощик усе ле та ле. Вона сидить схоплює дзвоник і дзвонить.

— Архипа!

Приходить Архип і заздалегідь уже тремтить, передчуваючи, що пані гнівватиметься.

— Сьогодні не віяли?

— Як же в таку негоду віяти!

— Іди геть... роззява!

Архип виходить, але через хвилину, вже з власного почину, повертається.

— Ви б мене, пані, звільнили! — каже він, намагаючись надати своєму голосові твердості.

— Це що за новина! Без року тиждень палицю до рук узяв, а вже он що казати почав! Захочу відпустити — і сама догадаюсь. Знати нічого не хочу! Хоч на долонях у себе вивійте зерно, а щоб було готове!

Архип сумно виходить; матінка знову дзвонить.

— Біжіть до попа! скажіть, щоб завтра вдосвіта молебень про погоду відправив, та й про Федота, до речі, помолився б. А Архипкові-роззяві накажіть, щоб усю панщину до церкви зігнав.

Однак і молебень не підвів недужого з одра. Федот видимо наближався до фатальної розв'язки, а дощ усе лив, як із відра. Матінка особисто з'явилася в клуню й аж руками сплеснула, побачивши величезні купи намолоченого і невивіяного хліба.

— А ви, голубчики, все молотите та молотите! — крикнула вона до молотників, і тут-таки, звернувшись до Архипа, грубо розпорядилась: — поки негода надворі, нехай мужики на себе працюють. Нема чого балувати. А як тільки випаде погожий день — всіх людей до одного на панщину гнати.

Нарешті смерть утомилася чекати. Пізно увечері Афонька примчав верхи і доповів, що Федот кінчається. Незважаючи на темряву, матінка зразу ж подалась до Ізмалкова.

Федот умирав. В хаті були духота і сморід, ціла юрба людей — не тільки домашні, а й сусіди — скупчилась біля печі, де лежав хворий, і голосно гомоніла.

— Вийдіть усі! — крикнула матінка: — хай лишаються тільки Лукерія (Федотова дружина) та Афанасій.

З допомогою Афанасія вона вилізла на піч і сіла біля вмираючого. Федот лежав з заплющеними очима: груди вже не здіймались, так що важко було розібрати, чи дихає він. Але старий слуга, навіть повитий хмарою агонії, почув наближення пані і косніючим язиком пробурмотів:

— Молотьба...

Це було останнє його слово. Федот перестав існувати. Матінка заплакала й нахилилась до нього.

— Розпорядження перед смертю зробив? — спитала вона домашніх, коли всьому був кінець.

— Все, матінко, зробив... І худібку, і одержу свою... двадцять карбованців грошей було... все поділив.

— Так і зробить, як він наказав.

Через три дні Федота поховали. Вся вотчина була на похороні, і не було людини, яка б спом'янула покійника лихом. Батько до землі покловився прахові вірного слуги; матінка всю панахиду проплакала.

Минуло ще кілька днів; випогодилося, і молотьба пішла своєю чергою. Разом з погодою повеселішав і Архип. Смерть Федота начебто розв'язала його, і він усі свої помисли спрямував на те, щоб виправдати рекомендацію покійного.

Та зі смертю Федота Малиновець уже остогид матінці.

Закінчуючи цим оповіданням портретну галерею домо-чадців, образи яких залишилися в моїй пам'яті найживіше, я вважаю не зайвим зробити застереження. Читачеві може здатися дивним, що я не згадав тут про нянок, які звичайно забирають багато місця в родинних спогадах. На це відповідаю так: нянька, як професійне звання, майже не існувала в нашому домі. Матінка розуміла, що звичай привласнює цій посаді певну пошану, яка ставить няньку в пільгове становище. А що загальна система її управління не допускала ніяких пільг, то прислуга, якій доручалось дітей, мінялася весь час.

XXVI. ПОМІЩИЦЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Поміщиків у нашому краю було багато, але матеріальне їх становище не являло собою чогось завидного. Здається, наша родина вважалась найзаможнішою; багатшим за нас був тільки власник села Відради, про якого я одного разу згадував, та оскільки він у маєтку жив лише наїздом, то про нього в поміщицькому колі не було й мови¹. Потім можна

¹ Я не кажу про небагатьох власників більш чи менш значних оброчних маєтків, що мали садиби в інших губерніях, а в нашій стороні навіть наїздом не показувались. (Прим. автора).

було назвати три-чотири середніх маєтки від п'ятисот до тисячі душ (в різних губерніях), а за ними йшла дрібнота від півтораєста душ і менше, спускаючись до десятків і одиниць.

Були місцевості, де в одному селі скупчувалося до п'яти-шести панських садиб, і внаслідок цього існувала найбезладніша черезполосиця. Але суперечки між співвласниками виникали рідко. По-перше, кожен чудово знав свій клапоть, а по-друге, досвід доводив, що суперечки між такими близькими сусідами невігдні: породжують нескінченні чвари і заважають співжиттю. А що останнє становило єдиний ресурс, який хоч трохи пом'якшував нудьгу, нерозлучну з безвиїзним життям у глухому закутку, то розсудлива більшість воліла дивитися крізь пальці на земельне безладдя, аби не сваритись. Тому й питання про розмежування черезполосних володінь, незважаючи на наполягання начальства, залишалось незацепленим: всі знали, що як тільки приступлено буде до його практичного здійснення — загальної сутички не минути.

Та іноді траплялося, що в подібній щільно замкненій поміщицькій оселі з'являвся кляузник, або просто нахаба, який починав судитися і з допомогою сутяг-под'ячих поширював навколо отруту. Під впливом цієї отрути оселя приходила в рух; всякий починав шукати *своє*; виникали розгляди і поступово втягали в себе всіх сусідів. Суперечка про клапоть у кілька квадратних сажнів переходила в особисту сварку, а нарешті і в одверту ворожнечу. Ворожнеча загострювалась, робилася неблаганною. Бували випадки, що сусіди-односельці, всі поголовно, не тільки не одвідували один одного, але й уникали зустрічей на вулиці і навіть у церкві влаштовували взаємні скандали. Розуміється, перемагав той, хто був дужчий і могутніший; а слабким і занепалим і судитися не було на щоб. Останні мимоволі смирялись і, кругом знедолені, з'являлися просити пощади. Тоді в оселі знову відновлювалася тиша та гладь, та божа благодать.

Поміщики, що володіли особняками, звичайно були позбавлені колотнечі, яка становить неминучу належність занадто близького сусідства, але зате вони жили нудніше. Між люди їздили рідко, полюванням займалися тільки восени, а господарство становило надто слабкий ресурс, щоб заповнити життя. Запальні господарі траплялись як виняток; більшість задовольнялася заведеними порядками, які

забезпечували насущний шматок і давали досить дозвілля, щоб мати право називатися паном чи пані. Не завадить сказати при цьому, що поміщики, які хоч трохи підносились над матеріальним рівнем дрібноти, дивилися згорда на своїх зубожілих собратів і взагалі надто легко заражалися чванством.

Поміщицькі садиби були дуже непоказні. Задумавши будуватись, ставили довгастий зруб, на зразок казарми, розділяли його всередині перегородками на комірчини, проконопачували стіни мохом, вкривали тесовим дахом і в цьому непримхливому приміщенні тулились, як могли. Під впливом атмосферичних змін зруб розсихався і чорнів, дах протікав. У вікна дуло; вогкість проникала безперешкодно всюди: підлога ходила ходуном, стелі вкривалися плямами, і будинок, через брак ремонту, вrostав у землю й руйнувався. На зиму стіни обкутували соломкою, яку прикріпляли жердинами; та це погано захищало від холоду, отож зимою доводилося топити і вранці, і на ніч. Само собою розуміється, що в поміщиків багатіших будинки споруджувалися просторіші й міцніші, але загальний тип будов був однаковий.

Про життєві вигоди, а менше про мальовничу місцевість не було й мови. Садибу ставили переважно в низині, щоб од вітру шкоди не було. Обабіч ставили господарські будівлі, ззаду розводили город, спереду — маленький палісадник. Ні парків, ні навіть фруктових садів, хоч би як прибуткової статті, не існувало. Де-не-де можна було зустріти натуральний гайок чи обсаджений берізками ставочок. Зразу ж за городом і господарськими будівлями починались панські поля, на яких з ранньої весни до пізньої осені безупинно йшла робота. Поміщик мав цілковиту змогу з вікон дому стежити за процесом її і радіти чи сумувати, залежно від того, що мало бути попереду, врожай чи брак харчів. А це було в житті найістотнішим і всі інші інтереси відсувало далеко на задній план.

Одначе, незважаючи на недостатні матеріальні засоби, особливої нужди не почувалось. Хіба вже найубогіші не встигали зводити кінці з кінцями й шукали підмоги в тому, що перекочовували з дітьми від одних сусідів до других, граючи незavidну роль буфонів і нахлібників. Причина такого порівняного достатку полягала почасти в загальній дешевизні життя, а переважно у крайній невибагливості. Обмежувалися виключно своїм, некупованим. Groшових витрат

вимагала тільки одежа, горілка і рідко коли бакалійні товари. В деяких поміщицьких родинях (навіть не з найбідніших) і чай пили тільки по великих святах, а про виноградне вино зовсім не було чути¹. Настоянки, наливки, квас, мед — ось напої, які мали хід, а домашні соління і маринади фігурували як закуски. За столом подавали все своє, крім яловичини, яка через те вживалася рідко. Домочадці, не маючи поняття про так звані ласощі, задовольнялися цією їжею цілком, та й гості претензій не заявляли. Аби жирно та всього вдосталь — ось мірило, яким керувалася тодішня поміщицька гостинність.

Сто, двісті карбованців (асигнаціями) вважалися тоді за великі гроші. І от, коли вони випадково збиралися в руках, то для родини робили що-небудь значне. Купували сукна, ситців тощо, і з допомогою домашніх майстрів і майстерниць члени родини обшивалися. Дома, як і раніше, ходили в старенькому; нове берегли про гостей. Побачать, що гості їдуть, та й біжать переодягатись, щоб гості думали, що привітні хазяї завжди так ходять. Взимку, коли продавався зайвий хліб і різні сільські продукти, грошей в обороті було більше, і їх «розтринькували»; влітку тремтіли над кожною копійкою, бо в руках залишався тільки сліпий дріб'язок. «Літо — припасає, зима — прибирає», — казало прислів'я і цілком виправдувало свій зміст на практиці. Тому зими чекали нетерпляче, а влітку усамітнювались і пильно стежили за процесом створювання майбутнього зимового родолля.

В усякому разі, на долю рідко нарікали. Влаштувалися, наскільки хто міг, і на зайві шматки не зазіхали. Лойові свічки (теж покупний товар) берегли, як ока в лобі, і коли в домі не було гостей, то взимку довго сиділи без світла і рано лягали спати. Коли наставав вечір, поміщицька родина скупчувалася в теплішій кімнаті; ставили на стіл лойовий недогарок, підсідали ближче до світла, провадили немудрі розмови, займалися шитвом, вечеряли й розходилися не пізно. Якщо в родині було багато панночок, то весела їхня розмова й після півночі лунала в домі, але ж розмовляти й без свічок можна.

¹ Виноградне вино всіх назв вироблялося в Кашині купцем Терликовим. Не знаю, наскільки ця мішанина була нешкідлива, але в усякому разі вона коштувала недорого. Згодом, крім Терликових, до підробки вина взялися Зизикіни (в Кашині ж) і Соболеви (в Ярославлі). Здається, і досі їхні вина мають хід. (Прим. автора).

Проте, якою мірою це відносно незлиденне життя відбивалося на кріпацькій спині — це питання особливе, яке я залишаю відкритим.

Освітній рівень поміщицького середовища був ще нижчий, ніж матеріальний. Тільки один поміщик міг похвалитися університетською освітою, та двоє (мій батько і полковник Гуслицин) дістали досить непогане домашнє виховання і мали середні чини. Решту становили недоуки з дворян і відставні пра́пори. В нашій місцевості здавна так повелося, що вийде молодий чоловік з кадетського корпусу, прослужить рік-другий та й приїде в село жити на батьківський хліб. Там поше со́бі архалук, почне по сусідах їздити, дівчину нагляне, ожени́ться, а коли помруть старі, то й сам господарювати почне. Нема чого гріха таїти, не честолюбні, смирні люди були, ні вгору, ні в далечінь, ні на всі боки не задивлялися. Шпорталися навколо себе, як кроти, причини причин не дошукувались, нічим, що робилося за сільською околицею, не цікавились, і якщо жилося тепло та сито, то були вдоволені собою і своєю долею.

Друкарська справа успіху не мала. З газет (їх і всього на цілу Росію було три) * одержували тільки «Московские ведомости», та й то не більше, як у трьох чи чотирьох домах. Про книги й мови не було, крім академічного календаря, який виписували майже всюди; крім того, траплялися пісенники та інші дешеві твори базарної літератури, що їх вимінювали в рознощиків панночки. Тільки вони й любили з нудьги почитати. Журналів не одержували зовсім, але з 1834 року матінка стала передплачувати «Библиотеку для чтения», і треба сказати правду, що від прохань прислати почитати книжку відбою не було. Найбільше подобались: «Оленька, або все жіноче життя в кількох годинах» і «Висячий гість», що належали перу барона Брамбеуса **. Останній зразу зробився популярним, і навіть його не зовсім охайним «Літературним літописом» зачитувалися з захопленням. Крім того, панночки дуже любили вірші, і не було дому (з панночками), в якому не існувало б товстого рукописного збірника чи альбома, заповнених творами вітчизняної поезії, починаючи з оди «Бог» і кінчаючи безглуздим віршем: «На останньому листочку». Геній Пушкіна досяг у той час апогею своєї зрілості, і слава його гриміла по всій Росії. Проникла вона і в наш глухий закуток і особливо серед панночок знайшла собі захоплених

прихильниць. Та слід додати, що найслабкіші речі, на зразок «Талісмана», «Чорної шалі» та ін., подобалися більше, ніж твори зрілі. З останніх найбільше враження справляв «Євгеній Онегін», через легкість вірша, але справжній зміст поєми навряд чи був кому доступний.

Позбавлене міцної освітньої підготовки, майже непричетне до розумового і літературного руху великих центрів, поміщицьке середовище грузнуло в забобонах і в цілковитому незнанні природи речей. Навіть до сільського господарства, яке, здавалося б, мало торкатися найістотніших його інтересів, воно ставилося цілком рутинно, не виявляючи ані найменших спроб щодо поліпшення системи чи способів. Раз заведені порядки були законом, а уявлення про безмежну розтяжність мужицької праці лежало в основі всіх розрахунків. Вважалося вигідним розорювати якомога більше землі під хліб, хоч, через відсутність удобрення, врожаї були бідні й давали не більше як зерно на зерно. Все-таки це зерно становило лишок, який можна було продати, а про те, якою ціною діставався той лишок мужицькій спині, і думати потреби не було.

До цієї загальної системи, як підмога, додавалися молебні про погоду чи дощ; та що путі провидіння для смертних закриті, то й найпалкіші моління не завжди допомагали. Сільськогосподарської літератури тоді майже не було, а якщо в «Библиотеке для чтения» * й з'являлися щомісяця компіляції Шеліхова, то вони склалися поверхово, за підручником Теєра **, зовсім непридатним для нашого заукта. Під їх впливом знайшлося дві-три особи — з молодих та ранніх — які намагалися робити досліди, але з них нічого путнього не вийшло. Причина невдач, звичайно, насамперед полягала в цілковитому неутті експериментаторів, а почасти і в бракові терпіння й наполегливості, що становить характеристичну рису напівосвіченості. Здавалося, що наслідок має прийти зараз-таки, негайно, а що він не приходив за бажанням, то невдача супроводжувалася зливою лайки, яка нічого не коштувала, і охота робити досліди так само легко зникала, як і виникала.

Щось подібне повторилося згодом, при визволенні селян, коли мало не всі до одного поміщики уявили себе сільськими хазяями і, витративши задарма викупні позики, скінчили тим, що навально тікали з насиджених батьками гнізд. Як стоїть ця справа тепер — сказати не можу, але вже тільки з того, що землеволодіння, навіть велике, не зо-

середжується більше в одному стані, а зробилося строкагим від різноманітних сторонніх домішок,— досить ясно, що старовинний помісний елемент виявився не таким сильним і підготовленим, щоб утримати за собою зверхність навіть у такому істотному для нього питанні, як аграрне.

Питання зовнішньої політики були зовсім невідомі. Тільки в небагатьох домах, де одержували «Московские ведомости», виступали на арену, при гостях, деякі вбогі новини, як-от те, що така-то принцеса породила сина чи дочку, а такий-то принц, бувши на полюванні, упав з коня й пошкодив собі ногу. Та що новини були запізнілі, то звичайно при цьому додавали: «тепер уже, мабуть, нога зажила!» — і переходили до іншої, такої ж самої запізнілої звістки. Трохи довше спинялися на кривавій плутанині, що відбувалася в той час в Іспанії між карлістами і хрістіносами* але, не знаючи початків її, марно силкувалися розгадати її зміст. Францію вважали вогнищем неморальності й були певні, що французи живляться жабами. Англійців називали купцями і диваками і розповідали анекдоти, як один англієць бився об заклад, що цілий рік живитиметься самим цукром, тощо. До німців ставились поблажливіше, додаючи, одначе, як поправку: «що росіянинові здорово, то німцеві смерть». Цими короткими байками і характеристиками вичерпувався весь зовнішній політичний горизонт.

Про Росію говорили, що це держава простора й могутня, але ідея вітчизни, як чгось кровного, що живе одним життям і дихає одним диханням з кожним із синів своїх, навряд чи була досить ясна. Найскоріше змішували любов до вітчизни з виконанням розпоряджень уряду і навіть просто начальства. Ніяких «критик» у цьому останньому розумінні не допускалось, навіть на хабарництво не дивились, як на лихо, а вбачали в ньому глухий факт, яким слід було вмюючи користуватись. Всі суперечки і непорозуміння розв'язувалися з допомогою цього фактора, так що якби його не існувало, то ще бог знає, чи не довелось б пошкодувати за ним. Потім, відносно всього іншого, що не виходить за межі наказів і приписів, панувала цілковита байдужість. Побутовий бік життя, з його обрядами, переказами і розлигою у всіх його подробицях поезією, не тільки не цікавив, а й здавався низьким, «неблагородним». Старалися знищувати ознаки цього життя навіть серед кріпосної маси, бо вважали їх шкідливими, такими, які підривають систему безмовного підкорення, що її одну визнавали придатною в інтересах помі-

щицького авторитету. В панщизняних маєтках свято нічим не відрізнялося від буднів, а в «зразкових» поміщиків пісні настирливо виганялися з середовища дворових. Траплялися, звичайно, винятки, але вони вже становили аматорську справу, як-от домашні оркестри, півчі тощо.

Я знаю, мені можуть сказати, що бували історичні моменти, коли ідея вітчизни спалахувала дуже яскраво і, проникаючи в найглибші закутки, примушувала битися серця. Я зовсім і не думаю заперечувати цього. Хоч би як мало були розвинені люди, все ж вони не дерев'яні, і спільне лихо здатне розбуркати в них такі струни, які, при звичайному ході справ, зовсім перестають звучати. Я ще застав людей, в яких у живій пам'яті були події 1812 року і які оповіданнями своїми глибоко хвилювали моє молоде почуття. То був час великого випробування, і тільки зусилля всього російського народу могло дати і дало порятунок. Та не про такі урочисті моменти я тут кажу, а саме про ті будні, коли для підсиленого почуття нема приводу. На мою думку, і в урочисті часи, і в будні ідея вітчизни однаково повинна бути властива синам її, бо тільки при ясному її усвідомленні людина набуває права назвати себе громадянином.

Дванадцятий рік — це народна епопея, пам'ять про яку перейде у віки й не помре, поки житиме російський народ. Але я був особистим свідком іншого історичного моменту (війни 1853—1856 р. *), який близько нагадував собою дванадцятий рік, і можу сказати ствердно, що за сорокалітній проміжок часу патріотичне почуття, через брак живлення й життєвої розробки, в значній мірі потьмяніло. Всі пам'ятають кременіні рушниці з пофарбованими дерев'яними цурками замість кременів, картонні підосви в ратницьких чоботях, гниле сукно, з якого шили ратницьку одягу, гнилі ратницькі кошушки тощо. Нарешті, пам'ятається процес замісництва ополченських офіцерів, а після укладення миру торгівля ратницькими квитками. Мені відкажуть, звичайно, що всі ці ганебні діла були вчинені окремими особами, і ні поміщицьке середовище (яке, проте, було головним розпорядником у влаштуванні ополчення), ні народ не причетні до них. Охоче допускаю, що в усьому цьому настрої переважними винуватцями є окремі особи, але ж маса була при цих діяннях — і не ахнула. Сміх лунав, сміх! — і нікому не спадало на думку, що сміються мерці...

В усякому разі, при такому невиразному уявленні про вітчизну не могло бути й мови про громадську справу.

На похвалу поміщикам того часу я повинен сказати, що, незважаючи на невисокий освітній рівень, вони дбайливо ставилися до виховання дітей, — проте, переважно синів, — і робили все, на що були спроможні, щоб дати їм порядну освіту. Навіть найбідніші всі зусилля напружували, щоб досягти сприятливого наслідку в цьому розумінні. Не доїдали шматка, в зайвій одежині домочадцям відмовляли, клопоталися, кланялись, оббивали в сильних світу пороги... Розуміється, очі всіх були звернені на казенні заклади і на казенну калитку, і тому кадетські корпуси все ще стояли на першому плані (туди легше було на казенний кошт вступити); але тільки-но хоч трохи дозволяли кошти, то вже мріялося про університет з попереднім гімназичним курсом. І треба сказати правду: молодь, що прийшла на зміну старим недоукам і прапорам, виявилася дещо іншою. На жаль, поміщицькі дочки відігравали в цих виховних клопотах зовсім другорядну роль, так що навіть і питання про хоч трохи пристойну жіночу освіту не виникало. Жіночих гімназій не існувало, а інститутів було мало, і доступ у них поєднувався з чималими труднощами. Та головне все-таки, повторюю, самої потреби в жіночій освіті не почувалося.

Щодо морального змісту поміщицького середовища в нашій місцевості в описуваний час, то ставлення його до цього питання найпевніше можна назвати пасивним. Атмосфера кріпосного права, яка тяжіла над ним, була настільки в'їдлива, що окремі індивідууми потопали в ній, втрачаючи особисті ознаки, на підставі яких можна було б виректи над ними правильний суд. Рамки були для всіх однаково обов'язкові, а в цих спільних рамках обов'язково ж вимальовувалися контури осіб, які майже нічим не відрізнялися одна від одної. Розуміється, можна було б вказати на подробиці, але вони залежали від обстановки, що випадково склалася, і до того ж мали споріднені риси, на підставі яких можна було легко добратися до спільного джерела. А втім, з усієї цієї хроніки досить виразно виступає непривабливий бік морального стану тодішнього культурного товариства, і тому я не маю потреби повертатися до цього предмета. Додам одно: вкрай обурливим фактом було гаремне життя і взагалі неохайні погляди на взаємні стосунки статей. Болячка ця була досить-таки поширена і нерідко становила привід для трагічних розв'язок.

Залишається сказати кілька слів про релігійний настрій. Щодо цього я можу засвідчити, що сусіди наші були взагалі

побожні; а якщо зрідка й траплялося чути марне слово, то воно виривалося без наміру, саме тільки заради красивих слівця, і всіх таких марнословів без церемонії називали бабіками. Крім того, досить часто траплялися особи, які, очевидно, не розуміли справжнього змісту найпростіших молитов; але й це слід віднести не до браку релігійності, а до розумової нерозвиненості і низького освітнього рівня.

Переходячи від загальної характеристики поміщицького середовища, яке було свідком мого дитинства, до портретної галерії окремих осіб, що залишилися в моїй пам'яті, я вважаю незайвим додати, що все сказане вище написано мною цілком щиро, без будь-якої упередженої думки хоч би там що принизити чи підірвати. На схилі віку охота до перебільшень зникає, і з'являється нездоланне бажання висловити правду, саму тільки правду. Вирішивши відновити картину минулого, ще такого недалекого, але вже з кожним днем більше й більше потопуючого в безодні забуття, я взявся за перо не з тим, щоб полемізувати, а з тим, щоб засвідчити істину. Та й нема ніякої мети підірвати те, що вже само, в силу загального історичного закону, підірване.

Побутописців зображуваного мною часу з'являлося в нашій літературі досить багато; але я можу запевнити сміливо, що спогади їх приводять до тих самих висновків, що й мої. Можливо, забарвлення інше, але факти і суть їх одні й ті самі, а фактів же нічим не зафарбуєш.

Покійний Аксаков своєю «Сімейною хронікою» *, безперечно, збагатив російську літературу дорогоцінним внеском. Але, незважаючи на трохи ідилічний відтінок, який розлило в цьому творі, тільки короткозорі можуть побачити в ньому апологію минулого. Самого Куролесова цілком досить, щоб зняти запону з найупередженіших очей. Та поскребіть трохи й самого старика Багрова, і ви упевнитесь, що це зовсім не така самостійна людина, якою він здається з першого погляду. Навпаки, на всіх його намірах і вчинках лежить покрив фаталістичної залежності, і весь він від голови до п'ят не більше як іграшка, що беззаперечно підкоряється вказівкам кріпосних порядків.

В усякому разі, я дозволю собі думати, що в ряді інших матеріалів, якими скористуються майбутні історики російської громадськості, моя хроніка не буде зайвою.

Наш повіт не мав доброї репутації в губернії, і на станових виборах відігравав дуже незавидну роль. Не було прикладу, щоб з середовища наших поміщиків обиралися губернські предводители дворянства, та й на посаду повітового предводителя охочих знаходилося мало. Байдужість до громадської справи була загальна; на вибори їздив дуже мало хто, бо це вимагло витрат, а в наших поміщиків зайвих грошей не було. Тому дійовими особами на станових торжествах були переважно представники так званих «складних душ» * (їх звичайно возив предводитель своїм коштом) та поміщики, які самі мали намір балотуватися на урядові посади.

Завдяки цим умовам, Федір Васильович Струнников багато тріліть поспіль був обраний на повітового предводителя, не знаючи конкурентів. Кожні три роки він їздив у веселій компанії до губернського міста, слідкуючи, щоб була в наявності кількість голосів, яка вимагалася законом (здається, не менше семи; в іншому разі повіт оголошували несамостійним і приєднували до сусіднього повіту), і члени компанії, поділивши між собою урядові посади, верталися додому княжити і володіти. Це до такої міри увійшло в звичай, що нікому й на думку не спадало, що міг бути інший предводитель, крім Струнникова, інший суддя, крім Глазатова, і інший справник, крім Метальникова.

Струнников виховувався в одному з вищих навчальних закладів, але відзначався таким незвичайним тупоумством і такими непереборними лінощами, що начальство не раз поривалося вернути його батькам. Проте він був уже на старшому курсі, коли помер його батько (мати померла раніше). Не довго думаючи, юнак покинув заклад, не закінчивши курсу, вступив юнкером у драгунський полк, що квартирував у нашому місті, дослужився до корнетського чину і вийшов у відставку. А в двадцять два роки він одружився з однією з поміщиць нашого повіту і слідом за тим був обраний на предводителя.

Він мав чималі статки, але власні його маєтки були в інших губерніях, а в нас він користувався цензом дружини. В її садибі він і жив край великого села, в якому скупчилося кілька дрібнопомісних родин. Двоповерховий його дім, збудований на пагорбі, панував над селом і тримав у респекті тих, що жили в ньому. Дім був просторий, але збудо-

ваний по-старовинному і спотворений безліччю прибудов, які зовсім були непотрібні, бо власник жив у ньому вдвох з дружиною і дітей не мав. Між іншим, у домі була велика зала в два світла, якою Струнников дуже пишався. Взимку він задавав у ній бенкети, на яких гримів домашній оркестр і співали доморослі півчі. Але ні парку, ні навіть порядного садка при садибі, як заведено, не було.

Жив він нарозпашку, не по достатках. Мав чудових кухарів, виписував з Москви справжнє виноградне вино та всяку бакалію, завжди пригощав панів дворян, а його полювання з собаками становило гордощі цілої губернії, хоч собачий гавкіт і виск, що неугавно лунали на псарні, просто не давали жити сусідам. Одно слово, навіть у той пільговий час він зумів так улаштуватися, що, не виїжджаючи з закутка, не тільки проживав свій власний прибуток, а й не вилазив з боргів, робити які вмів дуже майстерно.

В той час від предводителя нічого іншого й не вимагалось. Вже значно пізніше пішли в хід усякі «принципи», а тоді вимагалось тільки справне й досить містке черево. Якщо при доброму шлунку були в наявності відповідні матеріальні засоби і певна доза гостинності, то на такого предводителя всі дивилися з надією. Поміщики говорили: «в нас тільки й попиту та попоїсти, що в предводителя», — і без будь-якої совісті зловживали гостинністю своєї улюбленої людини, яка промотувала сотні душ і пнула із шкіри, щоб заслужити від панів дворян похвалу.

Зовнішнім виглядом Струнников похвалитися не міг. Зріст нижчий ніж середній, ноги короткі, живіт великий, натщесерце одвислий, а після вживання їжі випнутий наперед і тугий, як барабан. Жирові і збоку, і спереду, і ззаду — кінця нема. Голова маленька, кругла, без найменших нерівностей, немов на токарному верстаті виточена, що особливо яскраво виступало внаслідок того, що він стриг волосся під гребінець. «Дзеркало душі» (обличчя) — викапаний мопс. Вираз обличчя мінливий: натщесерце — воно готове відгризатися, після вживання їжі — ласкаве. З першого погляду на нього можна сказати: ось людина, яка з дня народження приречена безперервно їсти! І він, справді, їв часто і багато, і коли наїдався, то вся істота його сповнювалася тихим мурканням. Тоді проси в нього, чого хочеш, — ні в чому відмови не буде.

Наскільки він був неблагообразний, настільки ж гожа була його дружина. Це була в повному розумінні слова

пишна російська красуня, висока, струнка, повногруда, з прекрасним овалом обличчя, великими вирлатими сірими очима і густою темнорусою косою. Вона теж любила попоїсти, і ця спільна риса зближала їх так, що, незважаючи на фатальну зовнішність чоловіка, подружжя жило в досить добрій згоді. Не було коли милуватися один одним; вдень — перед очима тарілки; настане ніч — темно, не видно. Одна тільки причина чвар була — це неплідність Олександри Гаврилівни, на яку Федір Васильович гірко скаржився.

— Чого ж ти не родиш! — раз у раз докоряв він дружині: — сором сказати, скільки років вкупі живемо, а хоч би дочку ти привела!

На що вона цілком резонно відказувала:

— І добре роблю, що не роджу. Дочка, чого доброго, вдалася б у тебе — хто б її тоді, мопса такого, заміж узяв!

— Ну-ну, їж-но, їж! Мопс та мопс, торочить одно! Ниньки мопси в моді, втридорога за них дають!.. А котлетка, здається, пригоріла... Гей! хто там! покличте сюди Сисойка-кухаря!

Цим інцидент і закінчувався.

Дурним, у грубому значенні цього слова, Струнникова назвати не можна було, але й розумний він був лише настільки, щоб, як то кажуть, лійових свічок не їсти і склом не втиратися. Взагалі, мав той ординарний розум, який не дивує гучними справами, але зовсім достатній для створення особистої безпеки. Не почувачи ні найменшої потреби пориватися в незвідані сфери і навіть не маючи тям про подібні сфери, він легко уникав помидок, властивих виспренім умам, і завжди мав під руками готовий афоризм, в тій якого ховався, цілком певний, що ніхто його там не знайде. Він міг навіть вести розмову в товаристві — розуміється, не важку, — але говорив так своєрідно, сказати б, стрімголов, що багато хто його висловів збагнути не міг.

— Є коли мені розмови обдумувати! — виправдувався він перед тими, що ображалися несподіваними зворотами його промов: — у мене діла по горло, а тут ще розмови обдумуй, будь ласка! Сказав, що треба — та й годі!

Незважаючи на безперечну простодушність, він, як я вже згадав, був великий майстер позичати гроші, і дотепники-поміщики не без підстав казали про нього: «от би кого міністром фінансів призначити!» Насамперед до нього

вабила його безмежна гостинність: совісно було відмовити людині, в якій завжди випити й попоїсти можна. А крім того, через те, що він ні про що інше серйозно не думав, то, внаслідок тривалої практики, в нього утворилася свого роду прозорливість щодо цього. Верхнім чуттям вгадував він позикодавця й досвідченою рукою накидав на нього зашморг. На одних він впливав обіцянкою значних процентів, на інших — ласкою і дрібними послугами. Або візьметься охрестити новонародженого, або на весіллі як названий батько фігурує. Приїде в мундирі, в білих рукавичках — картина! — як тут відмовити! Невдач не було, всім навколишнім поміщикам він був винен, навіть таким, які самі були по вуха в боргах. Та не гидував і багатенькими мужичками, і якщо де великої суми не дадуть, то задовольниться й малою, а решту в іншому місці випросить. Почує, що в якого-небудь міцного мужика кубушка завелася, заїде й почне зашморга закидати.

— Іхав мимо, — скаже, — дай, думаю, заїду на кума подивитися. Здоров, кумоньку! Чайку даси, чи як?

— Даруйте, пане! чого іншого... Гей, ви! повертайтеся жвавіше!

— Що, як діло?

— Діло як сажа біла! Похвалитись не можна.

— Ну, це ти брешеш, куме. Кубушка ж у льоху непоцата стоїть.

— Яка в нас, пане, кубушка!

— Відомо, які кубушки бувають. Ну щоб, як хрещений синок? дочка названа як?

— Все слава богу.

— Слава богу — найкраще. Я, брат, проста людина, старих приятелів не забуваю. А ти ось запишався; і не заглянеш, дарма що кум!

— Даруйте! чи смію я!

— Чого «чи смію»? Всякого, хто б не прийшов — всіх уклінно просимо! а для доброго приятеля й поготів шматок знайдеться.

Вип'є чашку, вип'є другу, а потім жартом та смішком і почне справжню мову.

— Ну, то як же, друже, нам з кубушкою твоєю бути! Так без користі в тебе гроші лежать, а я б тобі добрий процент дав.

При цьому вступі кум починає неспокійно ворухити лопатками.

— Справді! мені, брат, небагато й треба. Карбованчиків двісті-триста на тиждень перехопити.

— Що ви, пане! де ж мені таку силу грошей узяти!

— А багато, то три півсотні дай. Я тобі їх через тиждень верну, та біленьку на подяку додам... користуйся!

— Що ви! біленьку! немов уже й багато!

— Ні, я такий. Всяке діло по справедливості люблю робити. Ти мені послугу зробиш, а я тобі за це дякуватиму.

І буде сидіти й жартувати доти, поки кум хоч дві півсотні не викладе на стіл.

Одно слово, вже яка була крута на гроші матінка, але й вона не могла встояти проти улесливої мови Струнникова, і хоч зрідка, але позичала-таки йому невеликі суми. Розуміється, кожного разу після подібної видачі йшло каяття і клятви ніколи надалі не сплохувати; та це не допомагало справі, і те, що вже раз потрапило до кишені ласкавого Федора Васильовича, зникало там, як у безодні.

Зате Струнников не одержував платні й поводився «благородно», тобто хабарів не брав; зате він годував і напував весь повіт.

Треба, проте, віддати належне Струнникову: поведження його з селянами і дворовими було дуже миролюбне. Всі вироблені кріпосною легальністю обмеження, що давали підневільному людові можливість зітхнути, додержувалися ним безумовно. Мужики жили справно і надмірно панщиною не обтяжувались; дворові дивилися весело, дарма що в домі панувала повсякчасна метушня з нагоди гостей, які безперервно змінювали одні одних. Одне в ньому було погано: жодного лакея він не кликав на ім'я, а для кожного мав свій свист. З ранку починали лунати по дому найрізноманітніші свисти, то короткі, то протяжні, то тихі, то різкі, то такі, що нагадували який-небудь пісенний мотив. І біда «хамові», який стрімголов не прибігав на присвоєний йому свист: Федір Васильович усе ладен був простити, крім цього злочину.

Та цим, так би мовити, домашнім м'якосердям і вичерпувалися чесноти Струнникова. Як предводитель, зобов'язаний стежити за своїми собратами, він просто зовсім був непридатний. І це було цілком зрозуміло, бо навколо жили все позикодавці, на дії яких мимоволі доводилося дивитись кризь пальці.

А втім, для того, щоб іще ясніше змалювати особу на-

шого предводителя, я вважаю незайвим описати його буденний день.

Літній ранок; початок дев'ятої години. Федір Васильович у синьому шовковому халаті виходить з спільної спальні й через цілу анфіладу кімнат проходить до кабінету. Обличчя в нього вкрите маслянистим глянцем; очі вологі, злипаються; в кутках губ запеклася слина. Він спиняється по дорозі перед кожним дзеркалом і пригадує, що вчора звечора в нього свербів ніс.

— Так і е! — бурчить він: — вискочив-таки прищ... анафема.

З уст його злітає короткий свист, на який прожогом вбігає камердинер Прокофій.

— Умиватися приготовлено! — доповідає він.

— Без тебе знаю. Погода яка?

— Зранку дощик ішов невеликий, а тепер повеселішало.

— Повеселішало, то тим краще. Сіно сушитимемо. Староста прийшов?

— В лакейській дожидається.

— Умиватися! хутко!

В одну хвилину Струнников уже вмитий. Лунає новий свист, іншого фасону, на який вбігає буфетник Тимофій і доповідає, що в їдальні подано чай.

— Без тебе знаю. Скажи старості, щоб дожидався. Як попию чаю, покличу.

В їдальні на круглому столі кипить самовар; на підносі лежить ціла купа домашнього печива; збоку стоїть нарізаний шматочками холодний ростбїф. Олександра Гаврилівна наливає чаю.

Вона в ранковому білому капоті і в мереживній головній накидці, що підтримує косу. Обличчя в неї чисте, свіже, наче вимите росою й тільки що обсохле під промінням ранкового сонця; крізь тонкий батист капота виразно вимальовуються контури налитих плечей і грудей. Та Федір Васильович не задивляється на неї й коротко каже:

— Цукру більше клади.

— Пий-но, пий, нема чого вчити!

Струнников випиває містку чашку чаю з густими вершками і з'їдає, одну по одній, кілька булок. Задовольнивши перший голод, він подає дружині чашку за новим чаєм і поглядає на неї.

— Усім би ти хороша,— починає він жартувати,— і обличчям гарна, і плечі в тебе... тільки от дітей не родиш!

— Чула. Набрид. Ще баба надвоє казала, хто винен, що в мене дітей нема.

— Вже чи не я? Та в тутешній усій окрузі жодного села нема, в якому б у мене дітей не було. Це хоч кого хочеш спитай.

— Кажуть тобі: набрид. Мовчи, коли іншої розмови нема.

— У мене б то нема розмови! Та я про що хочеш, що хочеш... зараз!

Федір Васильович п'є другу чашку і кожен ковток заїдає шматком ростбіфа, який жадібно розриває зубами. Олександра Гаврилівна теж їсть апетитно.

— От ми ранком чай п'ємо,— починає він «розмову»,— а німці, ті кофій п'ють. І Петербург від них заразився, теж кофій п'є.

Олександра Гаврилівна мовчить.

— Чого ж ти мовчиш? Сама ж іншої розмови просила, а тепер мовчиш! Я кажу: ми ранками чай п'ємо, а німці кофій. Чай, розказують, в їхній країні в аптеках продається, так само, як у нас шальвія. А все через те, що ми не даємо...

— Чого не даємо?

— Чаю... Яка ти нетямуща! До нас чай просто з Китаю йде, а крім нас китайці нікому не дають. Така вже умова: ви нам чай давайте, а ми вам ситці та міткالی, та сукна... та все гнилі!

— Ач бреше! Свищи-но та клич старосту. Тільки даремно людину затримуєш.

— Не великий пан — підожде!

— Та для тебе ж...

— Знаю, що для мене. А то для кого ж? Ну-ну, не го-роїжся! зараз покличу.

Лунає свист.

— Клич старосту! чого він там стирчить!

Входить староста Терентій, здоровий і кремезний мужик з кмітливою фізіономією. Він знає пана, як свої п'ять пальців, уміє вгадувати найменші його думки і взяв собі за правило ніколи не суперечити. Дивиться не боязко.

— Як діла?

— Діла середні, Федоре Васильовичу; похвалити не можна. Дощі майже щодня ллють. Два тижні з сіном морочимось — зовсім потемніло.

— Нічого, з'їдять.

— З'їсти — чого ж не з'їсти; навіть охоче з'їдять.

— А коли з'їдять, виходить, і розмовляти нема про що. Нам не продавати.

— Навіщо продавати! У нас своєї худоби доволі.

— А ти кажеш: потемніло! Коли з'їдять, то чого ж тут! Не люблю я, коли дурниці говорять. На полях як?

— Слава богу. Жито налилось, підсихати скоро почне. І овес викидається.

— Гаразд. Щоб у мене всього, і жита і вівса,— всього щоб усемеро було. Як хочеш, так і розпоряджайся, я знати нічого не хочу.

— Щось воно, Федоре Васильовичу, для вівса начебто й багатенько. В тутешніх місцях і чутки про такі врожаї не було.

— Ну, не всемеро, то вп'ятеро. З богом; іди!

— Щасливо!

Староста йде собі. Під час господарської наради Олександра Гаврилівна теж підвелася з місця й пішла до себе. Лунає короткий свист.

— Одягались приготовлено! — виголошує Прокофій.

— І без тебе знаю. Пошли на стайню сказати, щоб чекали мене. Буду сьогодні вивід дивитися. А звідти на псарню піду. Іван Хомич тут?

— В кабінеті дожидається.

Іван Хомич Синьогубов — письменник Струнникова. Це старий под'ячий, якого навіть у той хабарницький час визнали незручним тримати на коронній службі. Але Федір Васильович саме за це й полюбив його.

— Вже коли тебе з повітового суду за кляузи вигнали, значить, ти дόка! — сказав він. — Переходь на службу до мене, нічого не втратиш.

Синьогубов пішов на запрошення, але часом нарікав, що предводитель платні йому не дає, а якщо й віддасть зразу чималий куш, то зараз же його в позичку випросить. Таким чином борг зростав і, всупереч здоровому глуздові, заплутував не боржника, а мимовільного кредитора. Неодноразово Іван Хомич збирався тікати від свого патрона, але кожного разу його затримувала думка, що в такому разі борг, який доріс до значної цифри, чого доброго, пропаде безповоротно. Навпаки, Струнников, стримуючись від виплат, разом досягав двох цілей: і від зайвих грошових витрат звільнявся, і «доку» на припоні тримав.

Федір Васильович приходить до кабінету й починає без церемонії одягатися перед письмоводителем.

— Багато справ? — питає він.

— Папірець від губернатора прийшов. Чудний. Питає, який у нас дух у повіті.

— Який це дух?

— Я й сам, признатись... Думок, чи що, яких шукають.

— А я звідки знаю! Не смажене — не пахне. Думок! Зроду не було, і раптом здумалось!

— З приводу, каже, недавніх подій... Француз, виходить... Та ось звольте самі прочитати.

— Ото їх! Француз бунтує*, а в нас — дух! І не читатиму; пиши просто: ніякого в нас духу нема.

— Слухаю.

— А тепер з богом. У мене свого діла по горло. На стайню йду, та й на псарню давно не заглядав. Скажіть, будь ласка... «дух» знайшли!

Але Синьогубов переступає з ноги на ногу й не спішить піти.

— Боржку б мені, Федоре Васильовичу... хоч частинку! — каже він нерішуче.

— Нащо тобі?

— Змилуйтеся! як же нащо! своїх грошей прошу, не чужих!

— Я тебе питаю, нащо тобі гроші знадобилися, а ти дурниці верзеш. Людською мовою тобі кажуть: навіщо тобі гроші?

— Все-таки... як же можливо!

— Сам ти, як палець, ні дружини, ні дітей нема; квартира готова, стіл готовий; одягнений, взутий... Жадний ти — ось що!

— Федоре Васильовичу!

— На табаку коли, то я давно тобі кажу: кинь проклятим зіллям носа набивати. А якщо й треба на табаку, то ось тобі два гривеники — та й годі. Це вже я від себе, ніби як подарунок... Нюхай!

Струнников відмикає бюро, дістає з гаманця два гривеники й подає письмоводителеві.

— З богом. А на папір так і відповідай: ніякого, мовляв, духу в нас у повіті нема й не було. Живемо тихо, француза не наслідуюмо... А щодо боргу не турбуйся: гроші твої в мене немов у ломбарті лежать. Іди собі.

Скінчивши з письмоводителем, Федір Васильович рушає

на стайню, але, прийшовши туди, поглянув на годинник... Скоро одинадцять, а якраз опівдні на нього чекає сніданок...

— Сьогодні я недовго у вас буду: справи затримали, — оповіщає він: — виведіть «Модницю»!

«Модниця» — молода кобилка, на яку Струнников покладає великі надії. Конюхи знають це і задалегідь її настобали, щоб вона ставала дибки й «басувала» перед паном.

— Навіщо дибки ставати даєте? — командує пан, видимо, однак, задоволений, що улюблениця його «басує». — Попустіть поводи, нехай смирно йде... ось так! Гарапника дайте!

Старший конюх стає посередині площадки з довгою кордою в руках; поряд з ним стає пан з гарапником. «Модницю» примушують робити кола найрізноманітнішими алюрами: і повільною ходою, і риссю, і галопом, і на весь кар'єр. Струнников весело полохає кобилу, і серце в нього починає грати.

— Ач селезінкою хлопає... так, з цієї кобили буде пуття! — вигукує він, потішившись хвилин з двадцять.

— Якого ще коня треба! — чути навколо підслесливі голоси.

— Вивести «Іллю Муромця»!

Виводять ставного жеребця, якого вважають головним плідником невеликого струнниковського заводу. Почувши кобилу, він теж здійсмається дибки й гучно ірже.

— Ач, гогоче, падлюка! знає, чим пахне! — захоплюється пан і ні з того ні з сього, згадавши недавно доповідь Синьогубова, додає: — а тут ще духів якихось шукають! ось це так дух!

«Іллю Муромця» теж примушують усякі алюри виробляти; але Струнников уже не з попередньою увагою слідкує за його роботою. Він раз у раз виймає з кишені годинник і нарешті упевняється, що стрілка вже переходить за половину дванадцятої.

— Годі; стомився. Скажіть на псарні, що зайду після сніданку, а якщо справи затримують, то завтра в цей самий час. А ти в мене, Артеме, гляди! як ока в лобі «Модницю» бережи! коли що трапиться — ти відповідатимеш!

— Що там трапиться... борони боже!

— Ото ж бо. З богом; ведіть жеребця назад.

Струнников, не кваплячись, вертається додому і для збудження апетиту заглядає в господарські будівлі, що

трапляються по дорозі. Зайде на погріб — там дівчатка під навісом сидять, горшки зі сметаною між коліньми тримають, чухонське масло колотівками збивають.

— Це ви чухонське масло для столу б'єте? — мовить він: — бийте! Кухареві багато масла треба.

Або до борошняної комори заверне; там ключник борошно пекареві відпускає.

— Борошно, чи що, для столу видаєш? — видавай! Тільки гляди: видавай вагою й записуй, що відпустив. А то ж я вас знаю!

— Ми, здається, Федоре Васильовичу...

— Гаразд. Знаю я, що я Федір Васильович, а не Сидір Карпович...

Стрілка показує без п'яти хвилин дванадцять; Струнников починає спішити. Він майже бігом біжить додому і якраз устигає в ту хвилину, коли на столі вже парує повне блюдо гарячих телячих котлет.

— Корнійович не приходив? — питає він, сідаючи в крісло за стіл, проти Олександри Гаврилівни, і запинаючи груди серветкою.

— Не приходив.

— Через годину послати по нього. Сказати, що спішно.

Федір Васильович з'їдає котлету за котлетою. Він рве м'ясо зубами, і коли жує, то дивиться в далечінь, немов про щось думає. Від насолоди обличчя його набирає майже страдницького виразу. З'ївши три котлети й запивши їх квасом (вина він зовсім ніякого не п'є), він незрозуміло дивиться на смажене курча, начебто не може здати собі справи, ситий він чи не ситий. Нарешті вирішує питання негативно, захоплює здобич виделкою й несе на тарілку. Скінчивши з курчам, береться до суфле з грецьких горхів і так само справно орудує ложкою, як орудував виделкою і ножем. Нарешті наївся й утомився, немов п'ять верст пробіг. В кімнаті чути тяжке й тривале зітхання.

— О, господи Ісусе Христе! — стогне Струнников, — заплашуючи очі, і тут-таки за столом впадає в сон.

Уві сні він бачить цілу епопею. Сниться йому той самий бичок, котлети з якого він тільки що їв. Бичок народився якраз шість тижнів тому, в корови Красавки, і подібно до своєї матері мав рябий одяг. З перших же кроків свого вступу в життя він виявив неабиякі телячі здібності, обіцяючи з часом зробитися розумним і статечним биком, надійним керівником дорученого йому стада. Але ще в той час, коли

він був у материній утробі, в серці в Струнникова дозрів уже задум, який вирішив його долю зовсім інакше. Вирішено було дати теляті солідне домашнє виховання, тобто випоювати. Спочатку поїли його материним молоком, потім стали поїти молоком від двох корів. Федір Васильович щодня заходив на скотний двір і радів, дивлячись, як він поступово дурнішає. Дурнішав-дурнішав, нарешті ліг і почав упадати в дрімотний стан. Це була ознака, що домашнє виховання скінчилось і що віднині мали лише користуватися плодами його. Одного ранку Струнников прийшов у хлів, в якому нерухомо був розпростертий приречений бичок, наказав підняти його, власними руками промацав тушу й зробив ребром долоні промір частин, приказуючи: «задня нога, друга нога, котлети, грудина, печінка» і т. д. А на кінець так захопився, що поцілував теля в слиняву морду, так би мовити, «попрощався» з ним.

— Годі! завтра ж різати! а то, борони боже, ще здохне! — злетів з його язика жорстокий вирок.

Теля вийшло хоч куди. Четвертий уже день подають його, в найрізноманітніших стравах, на стіл, а все йому кінця не видно. Поки що їсться ще з охотою, але ж і тут, як і в усіх людських бажаннях і прагненнях, межа є. Ото ж воно їй горе, що дружина дітей не родить, а здається, якби в нього, подібно до Іакова, дванадцять синів було, він усіх би телятиною нагодував, та ще й залишилося б! А крім того, як на гріх, настала робоча пора, і гості перестали бувати. Неминуча річ, доведеться з сусідами ділитися. Корнійовичу вже занесли передню ногу, — чи не послати другу Псу Васильовичу? Так, йому, саме йому, більше нема кому. Нехай старий пес жере!

— А печінку самі з'їмо! — мигтить у нього в голові: — звелю я її у вершковому маслі засмажити, та за сніданком і подати. Жирна має бути печінка... величезна!

Багато хто печінку в сметані смажить, але він цієї манери не додержується. Сметана все-таки сметана, як її не просмажуй. А якщо вона трошечки сира, то хоч зовсім не їж. Печінка та у вершковому маслі — ось це справді царська їжа! Жувати не треба; досить язиком присмоктатися — вона й проскочила!

Струнников робить губами рух, немов присмоктується. Він солодко зітхає й хоче повернутися на бік, щоб краще заснути, але в цю хвилину в передпокої відбувається рух, який розбуджує його.

— Степан Корнійович прийшов,— доповідає Прокофій,

— Прийшов? га? хто послав? — питає пан, насилу приходячи до пам'яті.

— Самі зволили посилати.

— Без тебе знаю. Клич.

Степан Корнійович Пеструшкін — дрібнопомісний дворянин, який володіє в одному селі з предводителем п'ятнадцятьма душами селян. Це п'яленький і зовсім зігнутий старик, плішивий, з червоним, оброслим широкою бородою обличчям, над яким панує сизий, величезного розміру ніс. Дома він майже не живе; зранку бродить по сусідах; в одному місці пообідає, в другому повечеряє, а на ніч, якщо ноги носять, вертається додому. Особливо часто буває він у Струнникова, при якому перебуває як домашній блазень. Хазяйством у нього заправляє стара дружина та літня дочка, в якої одне око витекло. Четверо синів перебувають в розброді і не тільки не допомагають батькам, а й дуже рідко подають звістки про себе. Бідність, як то кажуть, не вкрита, така, що навіть Струнникову ніколи не спало на думку позичити в Корнійовича грошей.

— А! Корнійович! як поживаєш? кого пригортаєш? — жартівливо вітає старого Федір Васильович:—чого завітав?

— Прислали, значить!

— Хто прислав? зроду не прислав! Гей! горілки, та вчорашньої телятини на закуску наріжте. Сідай, гостем будеш. Як діла?

— Діла як слід. Ось тепер літо, запасемо всякого ніта, а взимку житимемо багато, як щось принесуть в хату.

— Бреши більше. В самого засіки від пашні тріцять, а він алілуя співає! А я, брат, розпорядився: наказав старості, щоб у мене було всього всемеро — та й годі!

— Чого вам непокоїться, благодійнику! Якби ви і вдесятеро наказали, то й те якраз саме добре було б! Чого захочете, те й буде.

— А що ти думаєш! і то дурний, що не наказав. Ну, та ще встигнеться. Як Прасковія Іванівна? В Оринуски нове око не виросло, замість старого?

— Усе-то ви, добродію, жартуєте!

— Нітрохи не жартую. Оце якось у місті суддя мені розказував: проявився в Парижі фокусник, який нові очі робить. Не сподобалися, наприклад, тобі твої очі, зразу ж до нього: будь ласка, мусьє, севуплей! Живим маніром він тобі старі очі виколупає, а нові вставить!

— І бачать?

— За сто верст бачать. Хочеш блакитні, хочеш чорні — які здумаєш. Ну, та тобі до Парижа пішки далеко ходити; розкажуй, де був, побував?

— Ах, благодійнику! бідняк, як та муха: куди забіг, там і ліг, де сидиш, там і спиш. Ходжу, поки ноги носять; у За-трапезних побував.

— Ото тебе нечиста сила за сім верст киселю їсти но-сила!

— І те сказати... Анна Павлівна з тим і зустріла: — без тебе, каже, як без рук, і плюнути нема на що! Людям, каже, дихнути нема коли, а він по гостях шляється! А мені, при-знатись, розжитися грошей хотілось. Думав, чи не дасть багата пані хоч четвертачок на бідність. Де там! розсерди-лась, ногами затупотіла! — Сиди, каже, сам, коли при-йшов! — займатися з тобою нема кому. А четвертаків для тебе в мене не припасено.

— А обідати дала?

— Погодували. Супцю позавчорашнього дала та поло-точка солоненького з душком... Поїв, відпочив годинку-другу, та й поплентався назад.

— Ач, як! по горло в грошах закопалася, а четвертака пожаліла! Та хіба тобі дуже треба?

— Так треба, так треба...

— Робити нічого, доведеться, видно, для любого дружка гаманця дістати. Приходь цими днями — дам.

— Так, як оце яюсь, мабуть, зробіте! Мені б те-пер...

— Тепер — не могу: по гроші ходити далеко. А хіба я оце недавно обіцяв? Ну, забув, братіку, пробач! Зате разом півкарбованця дам. Я, брат, не Анна Павлівна, я... Та ти чого ж на горілку дивишся — пий!

Корнійович випиває одну чарку, потім другу; хоче третю налити, але Струнников спиняє його.

— Годі. Зразу очманіти, видно, хочеш! п'є чарку за чаркою, немов нутро в нього просмолене!

Пеструшкін випив і починає їсти. Він голодний і зразу знищує всю принесену телятину; але все-таки видно, що іще не ситий.

— Чи тобі ікри не хочеться?

— Якби...

— Гаразд. Приходь через тиждень — дам. А тепер ви-пий ще чарку, і давай «комедії» розігрувати.

«Комедії» — улюблена розвага Струнникова, заради якої, власне кажучи, він і підготовує Корнійовича. Співрозмовники ідуть у кабінет; Федір Васильович уможується в зручне крісло; Корнійович стає проти нього в позитуру. Обов'язок його полягає в тому, щоб відповідати на запитання, пропонувані гостинним хазяїном. Співбесіди ці повторюються з дня у день в одних і тих самих формах, з одним і тим самим змістом, але не помітно, щоб часте їх повторення набридло учасникам.

— Кажу, яка ти є людина? — запитує Струнников.

— Людина щира, зверху шкіра, в одязі діри. Здала ні те ні се, а що ближче, то гидкіше.

— Правду сказав. Чого в тебе такий ніс, що дивитися нудно?

— Мій ніс для двох ріс,— одному дістався. А також і від пияцтва.

— І це правда. Навіщо ти бороду запустив?

— Борода очам заміна: хто б плюнув у вічі — плюне в бороду.

— Добре. Сказав ти, що людина є; а крім того, ще що?

— Крім цього царя мого пошехонський дворянин. Маю в селі Словущенському п'ятнадцять душ селян, з яких дві перебувають у втікачах, а інші в поті чола здобувають для пана свого вбогий прожиток.

— Що таке є російський дворянин?

— Дворянин є ім'я загальне, знамените. Дворянином називається всякий потомствений слуга Престол-Вітчизни, починаючи з Федора Васильовича Струнникова і кінчаючи Степаном Корнійовичем Пеструшкіним і Марією Марівною Золотухіною.

— Який головний привілей дворянина?

— Головний і єдиний: не бий мене в рило. Потім інші розуміються самі собою.

— Що скажеш про обов'язки дворянина?

— Дворянин повинен подавати приклад іншим. Він повинен бути шанобливий до старших, чемний з рівними і поблажливий до нижчих. Відсутність гордості, забування кривд і великодушність до ворогів становлять найкращу прикрасу, якою пишається російський дворянин.

Далі йде ще кілька запитань і відповідей непристойних, і співрозмовники переходять уже до справжніх «комедій». Корнійович показує різноманітні епізоди з життєвої практики сусідніх поміщиків. Як Анна Павлівна Затрапезна ку-

хареві обід замовляє; як Пес (Петро) Васильович селянські городи ночами грабує; як овсецовська пані чоловікові ляпасів дає і т. д. Все це Корнійович робить так жваво і образно, що Струнников захлинається від насолоди.

Нарешті репертуар вичерпався. Федір Васильович починає потирати живіт і поглядає на годинник. Пів на другу, а обідати подають о третій.

— Хоч би ти новеньке що-небудь придумав, а то все одне та одне,— звертається він до Корнійовича: — ще півтори години до обіду залишається — загинеш з нудьги. Танцюй.

— Радий би, та не можу, благодійнику: ноги не працюють. Був час, танцював я. Танцював, танцював, та й дотанцювався.

— Чого «дотанцювався»? все ти, старий пес, канючиш! якого ще тобі дідька треба!

— Воно звичайно... Чужу біду руками розведу... Та й інше прислів'я щодо цього є: біда не дуда; станеш дуть — слъози йдуть. Ось воно, добродію, що!

— А ти звикай! Дуй собі та дуй. На мене дивись: хіба чув коли-небудь, щоб я на біду поскаржився? А в мене самого діла стільки, що й за добу не переробиш. Оце так біда!

— Яка ж це біда! плюнути та розтерти...

— Спробуй! Оце недавно губернатор з папером звернувся; питає, який у нас в повіті дух? — А я звідки знаю!

— Тсс...

— Йому ж то з півлиха: кинув камінь у воду, а мені його витягати звідтіля! Чуєш! наче хтось приїхав?

Струнников дослухається й чекає. Через хвилину в передпокої чути рух.

— Федул Єрмолаєв приїхав! — доповідає лакей.

Струнникова злегка пересмикує. Федул Єрмолаєв — капітальний економічний мужичок, якому Федір Васильович винен чималий куш. Напевно він грошей просити приїхав; говоритиме, набридатиме. Якби заздалегідь передбачити його візит, можна було б до сусідів піти чи сказати, що дома нема. Але тепер уже пізно; хочеш чи не хочеш, а доводиться приймати гостя... нечиста сила його принесла!

— Дожидайся! так я й віддам! — люто бурчить він крізь зуби.— Клич!

Входить високий і ставний мужик у синьому суконному сиряку, підперезаному червоним поясом. Це, в повному ро-

зумінні слова, російський молодець, з веселими очима, рум'яним обличчям, обрамованим русим волоссям і шовковистою бородою. Від нього так і пахнуть здоров'ям і бадьорістю.

— Федуде Єрмолайовичу! скільки літ, скільки зим! Сідай, брат, гостем будеш! — вітає його Струнников. — Гей, хто там! горілки і закуски!

— Не звольте турбуватися, — не буду, — відмовляється гість, сідаючи: — на хвилиночку я... діла у вашій стороні знайшлися...

— Не встиг зайти, а вже «на хвилиночку»! Куди прямуєш?

— Раїдіна Надія Савельївна кликала. Пустовщинка в неї зайва виявилась, продати охоту має. А ми доброго діла не чураємось.

— Коли ж ти від доброго діла відмовляєшся! скоро всі пустоші в окрузі скупийш; стільки землі набереш, що всіх поміщиків перевершиш.

— Де нам! Воно справді, що валошами¹ потроху торгуємо, то худібку в пустощах випасаємо. Ну, а коло худоби й хліборобством теж потроху займаємось.

— Розкажуй: «потроху»! Гроші лопатою горне, а сам смиренника вдає!

— Навіщо вдавати! Ми своє діло одверто ведемо; слава богу, задоволені, не скаржимося. А я ось про що хотів вас, Федоре Васильовичу, просити: чи не віддасте мені хоч трохи боржку?

— А я хіба тобі винен? — жартує Струнников.

— Та тисячок з сім чи й більше буде.

— А я думав, тільки три. І коли ви, чорт вас знає, на збираєте!

— Змилуйтесь! я й записочки ваші захопив. Половину б мені... з Раїдіною розрахувався б.

— Половинку! дивак ти, братіку! чому ж позавчора не приїжджав? Я б тобі тоді хоч усе з охотою віддав!

— Як же це, пане, так?

— Та так ось: позавчора були гроші, а тепер їх нема.. агов!

— Скільки вже часу, Федоре Васильовичу, минуло!

¹ «Валошами» називаються в нашій місцевості воли. (Прим. автора).

— І більше мине — нічого не зробиш. Приходь, коли гроші будуть — слова не скажу, віддам. Навіть сам позичу, коли попросиш. Я, брат, проста людина; є в мене гроші — бери; нема — пробач. І закону такого нема, щоб гроші віддавати, коли їх нема. Це хоч кого хочеш спитай. Корнійовичу! ти закони знаєш — чи є такий закон, щоб гроші платити, коли їх нема.

— Не чув. Багато є законів, а про такий не чув.

— От бачиш! вже коли Корнійович не чув — значить, і говорити нема чого!

Єрмолаєв злегка мнеться, начебто в нього в голові скла-лася якась комбінація, і нарешті каже:

— Ось що, пане, я вам запропонувати хочу. Пустов-щинка у вас є, «Голубине Гніздо» називається. Вона вам не з руки, а я б у ній користь знайшов.

— Як тобі користі не знайти. Ти й самого мене проковт-неш — користь знайдеш.

— Навіщо ж! У ній, в пустовщинці тій, всього десяти-сімдесят навряд чи знайдеться, то я б на круг по двадцять карбованчиків заплатив. Частинку боргу і скинули б, а решту б я почекав.

— Не можна.

— Чому ж? Ціна, здається, справжня.

— Хоч би й пресправжня, та не можна.

— Змилуйтесь! що ж таке?

— А те й «таке», що земля не моя, а жінчина, а вона щодо цього сувора. Якби моя земля була, я б слова не сказав; от у мене в Чухломі болота тисяча десятин — бери! Навіть якби й жінчину землю можна було легенько, без купчої, продати — і тут би я й слова не сказав...

— Умовити Олександрю Гаврилівну можна.

— Спробуй!

Настає хвилина мовчанки. Єрмолаєв тяжко і довго зіт-хає.

— А я був понадіявся, — вимовляє він, — і до Раїдіних надвоє вийхав; думав: якщо не вийде діло з вами — поїду, а вийде, то й їхати без потреби нема чого.

— Виходить, їхати треба.

— Та, видно, їхати. Як же, пане, боржок?

— Причепився! людською мовою кажуть: коли будуть гроші — все до копійки віддам!

Федул Єрмолаєвич знову зітхає, але нарешті вирішує знятися з місця.

— Нема чого, видно, з вами робити, Федоре Васильовичу,— каже він: — а я був думав... Пробачте, що потурбував даремно.

Він уже зовсім зібрався йти, як Струнникову раптом приходять у голову щаслива думка.

— Стій! — вигукує він: — лісу на вируб купити хочеш?

— Не займаємося ми лісами. В тутешніх місцях дівати їх нема де. Вигоди мало.

— А ти візьмись. Я б тобі Червоний Ріг на вируб продав; в ньому сто десятин буде. А ліс який! сосняк! Яке хоч дерево на млиновий вал продавай.

— Нічого лісок. Не займаємося ми — ось тільки що. Та знову ж і ліс не ваш, а Олександрі Гаврилівни.

— Нічого; на вируб вона погодиться. Вона, брат, щодо лісів дурна. Недавно ще говорила: «тільки дороги ці ліси псують, вирубати б їх».

— Це справді, що в лісі дороги...

— Ну, от; скажу їй, що знайшовся бевзъ, який погодився вирубати Червоний Ріг, та ще й гроші за це дає, вона навіть рада буде. Тільки я, друже, цього лісу дешево не продам!

— А як по-вашому?

— Та по сто карбованців за десятину — ось як!

Сказавши це, Струнников широко розплющує очі, немов і сам своїм вухам не вірить, яка це цифра злетіла в нього з язика. Єрмолаєв, у свою чергу, схопився й починає хреститись.

— За все б то угіддя, значить, десять тисяч? — запитує він здивовано: — просимо пробачити! простіть, що потурбував вас.

— Чого? Куди тікаєш? Ти послухай. Я тобі що кажу? Я кажу: десять тисяч, а якщо тобі це дорого здається, то я й на сім згоден.

— І сім тисяч — багато грошей.

— Торочить одно: багато грошей! Згадай, ліс який! дерева одно в одно, немов солдати, стоять! Скільки ж потвоюму?

— По-моєму, тисячки б три з половиною.

Торг відновився. Нарешті встановлюється цифра в п'ять тисяч асигнаційних карбованців, на яку обидві сторони згодні.

— Тільки ось що. Умова дорожча за гроші. Продаю я

тобі сто десятин, а дружині скажемо, що всього сімдесят п'ять. Це щоб їй у ніс ударило!

— Як же так? мабуть, умову писатимемо?

— І умову так напишемо: сімдесят п'ять десятин, або більше чи менше... Корнійовичу? так можна?

— І завжди так умови пишуть.

— Бачиш, і Корнійович каже, що можна. Я, брат, людина справедлива: коли робити діла, то так, щоб було по честі. А друге — ось що. Продаю я тобі ліс за п'ять тисяч, а дружині скажемо, що за чотири. Три тисячі ти боргу скинеш, тисячу дружині віддаси, а тисячу — мені. До зарізу мені гроші потрібні.

— А я був думав — всі п'ять тисяч з боргу вирахувати.

— Жартуєш. Я, брат, і сам з вусам. Яка ж мені вигода задарма ліс віддавати, коли я й так можу грошей тобі не платити?

Єрмолаєв з хвилину вагається, але нарешті зважується.

— Що з вами робити! Тільки для вас... — вимовляє він з зусиллям. — Боргу багато ще залишиться: понад чотири тисячі.

— Я тобі їх на тому світі пряженими горіхами віддам. До Раїдних поїдеш?

— Аякже; пустовщиночка все-таки потрібна.

— Ну, щасливо. Дорого не давай — їй гроші потрібні. Прощай! Та й ти, Корнійовичу, додому йди. В мене для тебе обіду не припасено, а от коли я з нього гроші одержу — синеньку тобі подарую. Єрмолайовичу! вже й ти розбийся! викинь йому синеньку на бідність!

Єрмолаєв виймає з-за пазухи бумажник і видає цю суму.

Корнійович іде додому, зраділий і підбадьорений. Грубо випровадив його від себе Струнников, але він не ображається: знає, що сам винен. Раніше він часто в патрона свого обідав, та одного разу трапився з ним гріх: не втримався, в салфетку висякався. Розуміється, патрон розлютився.

— Коли ти, свинтусе, в салфетку сякатися видумав, то забирайся з-за мого стола геть! — крикнув він на нього: — і не смій на очі мені з'являтися!

І відтоді, як тільки настає обідній час, то Струнников нещадно жене Корнійовича додому.

Обідати доводиться самому; але цього разу Федір Васильович навіть задоволений, що нема сторонніх: треба про «справу» з дружиною переговорити. Починається сцена спо-

кушення. На втіху Струнникову Олександра Гаврилівна навіть не задумується.

— А де ж це... Червоний Ріг? — питає вона зовсім байдуже.

— А там... не доходячи, перейшовши, — жартує він у відповідь.

— А чи багато ж Єрмолаєв дає?

— Чотири тисячі. Три тисячі боргу скинути, а тисячу тобі... готівкою.

— Виходить, за тисячу карбованців?

— Кажуть: за чотири. Адже борг теж коли-небудь платити доведеться.

— Однаково, грошей тільки тисяча карбованців буде.

Струнников починає непокоїтись. З Олександром Гаврилівною це буває: зверне зовсім несподівано вбік, і не витягнеш її звідти. Тому він не доводить, що борг ті самі гроші, а намагається як-небудь зам'яти виниклу перешкоду, щоб дружина забула про неї.

— Авжеж, — каже він: — всю тисячу карбованців разом і одержиш. Накупиш у Москві токів¹ і шикуватимеш тут узимку на балах.

— Вже, звичайно, ані копійки тобі не віддам.

— Мені нащо, в мене своїх грошей дівати нема куди.

Перешкоду усунено. Думки Олександри Гаврилівни розбрелися в різних напрямках.

— Одначе дурень він! — каже вона, апетитно згортаючи тоненький шматочок шинки.

— Хто дурень?

— Та Єрмолаєв твій. Всі його розумною людиною уславили, а по-моєму, він просто дурень. Дає тисячу карбованців за ліс, а кому він потрібен?

— Кінь на чотирьох, та й то спотикається. Он про мене кажуть, що я проста людина, а я, між іншим, розумну людину якнайкраще обкрутив. То як же, Сашенько, — по руках?

— А мені що! тільки якщо умову писатимеш, то щоб він якомога швидше ліс вирубав.

— Це вже само собою.

Подружжя виходить з-за стола вдоволене одно одним. Олександра Гаврилівна мріє, що, одержавши гроші, вона на п'ятсот карбованців замовить у Сихлерші два плаття. В одному з'явиться 31 грудня в себе на балу, коли сусіди з'їдуть-

¹ Ток — головне вбрання. (Прим. автора).

ся до них Новий рік зустрічати, в другому — в суботу на масницю, коли в них призначається *folle journée*¹. Перше буде яснолілове, атласне, друге — з синього гроденапля. Плаття коштуватимуть не більше як п'ятсот карбованців, а на решту п'ятсот вона брильянтиків купить. Треба ж парюри освіжити. До речі: глянути, які там у неї квіти? Вона виймає з шифоньєрки кілька коробок зі штучними квітами й роздивляється, чи можна буде використати їх. Виявляється, що квіти ще зовсім свіжі, наче тільки що з магазину. Вона вважає себе ошадливою, і знахідка дуже її тішить. Вона підходить до дзеркала й заздалегідь підшукує місце для квітів. Ось цей букет вона приколе до корсажа; ось цю гірлянду — по спідниці пустить. Добре, що вона зберегла квіти, а то, чого доброго, на два плаття п'ятисот карбованців і не вистачило б. Вирішено. Восени вона їде до Москви і все влаштує. А Федорові Васильовичу ні копійки не дасть. Годі. Нехай звідки хоче, звідти й дістає — їй яке діло!

Струнников, зі свого боку, теж задоволений. Але він не мріє, по-перше, тому, що обважнів після обіду й ледве може добрести до кабінету і, по-друге, тому, що мрії взагалі не входять в його життєвий ужиток, і він воліє прожити гроші, як доведеться, без заздалегідь обдуманого наміру. Прийшовши до кабінету, він скидає одяг, надіває халат і кидається на диван. Через хвилину гучне хропіння сповіщає, що улюблена людина повністю скористувалася післяобіднім відпочинком.

О шостій годині він прокинувся, і з кабінету лунає протяжний свист. Вбігає буфетник, несучи на підносі графин з холодним квасом. Федір Васильович випиває підряд три склянки, відпирхується й відсапується. До чаю ще залишається ціла година.

— Як надворі?

— Сонечко. Тепло.

— У вас завжди тепло. Шкура товста, не проймеш.

Ніхто не прийжджав?

— Нікого не було.

— Ах, пес їх бери! Справді, як пси, по конурах поховалися. Іди. Сьогодні я одягатися не буду; і так походжу. Хоч би чай скоріше!

Струнников починає походжати туди й сюди анфіладою кімнат. Він заклав руки назад; халат розхристанься й розкрив нижню білизну. Ходить він і ні про що не думає.

¹ Веселий вечір (проводі масниці).

Проспіває: «спаси, господи, люди твоя», потім «слава отцю», потім згадає, як протодиякон в Успенському соборі, в Москві, багаторіччя виголошує, випне губи й старається наслідувати. Часом загляне в дзеркало, побачить: викапаний мопс! Проходячи по залі, подивиться на годинник і вилає стрілку.

— Ач бо, бреде не бреде! як стояла на чверть сьомої, так і тепер чверть сьомої показує. А та bestія, годинна, і зовсім не рухається.

Та от уже близько. Лунає свист.

— Невже ніхто не приїжджав?

— Ні, ніхто.

— Та ви, ворони, чи не прогавили? Покликати Синьогубова.

— Вони, Федоре Васильовичу, язиком не повернуть.

— П'яний? — ну, чорт з ним!.. О-о-ох!

Б'є сьому. Доводиться пити чай удвох з дружиною.

Самовар подано. На столі ціла купа чищених полуниць, печиво, масло, вершки і окіст шинки. Струнников з'їдає глибоку тарілку ягід з вершками й випиває дві великі чашки чаю, заїдаючи кожен ковток шинкою з маслом.

— А я вже розпорядилася з грішми,— сповіщає Олександра Гаврилівна.

— Ну, і слава богу.

— Восени до Москви поїду й замовлю в мадам Сихлер два плаття. Це карбованців з п'ятсот коштуватиме, на решту брильянтиків куплю.

— Чудово.

— Тільки коли цих грошей не вистачить, то ти вже доплати.

— Неодмінно... після дощукі в четверг. От коли народиш мені сина, тоді я ще тисячу карбованців дам.

— Знову ти до своїх дурниць узявся!

— Йй-богу, дам! А дочку народиш — біленьку дам. Така вже умова. То ти, кажеш, до Москви поїдеш?

— Розуміється. Не дома ж плаття шити.

— Гаразд; і я з тобою поїду... О-о-ох! щось мені немов душно!

— Ще б пак! хоч би ти надвір вийшов.

— Це куди?

— В сад, абощо. Походив би.

— Що я там забув!

Чай випито; робити зовсім нема чого.

— Гей, хто там? староста не приходив?

— Ні, не приходив.

— Воловодиться там... Саша! давай у дурня грати!

— Давай.

Починається гра. Струнников грає байдуже; Олександра Гаврилівна, навпаки, гарячиться й на кожному кроці викриває чоловіка в крутість.

— Це що за мода така! почав уже разом по шість карт ходити!

— Ну-ну, пусте. Ось ти мені трійку підкинула — хіба такі трійки бувають! Десятка з дев'яткою — ах, ти, зроби ласку! Забери назад.

Але саме тому, що Олександра Гаврилівна гарячиться, вона програє частіше, ніж чоловік. Залишившись кілька разів поспіль у дурнях, вона сердито кидає карти й виходить з кімнати, кажучи:

— От уже правду прислів'я каже: дурень спить, а щастя в нього в головах стоїть. Не хочу грати.

— І не треба; для тебе ж я... О-о-ох! щось мені сьогодні зранку душно!

«Дінь-дінь-дінь!» — лунає раптом дзвінок. Струнников швидко схоплюється й дослухається.

— Дев'ята година. Кого це нечиста сила в таку пору принесла! — бурчить він.

— Становий приїхав, — доповідає лакей: — одягатися зволите?

— І так добре. Клич.

Посада станового тоді була ще нова; але вже з самого початку ніхто на цей новий інститут надій не покладав. Такий уже був ненадійний час, що, хоч як, бувало, перейменовують — все пуття нема. Були дворянські засідателі — їх куроцапами звали; замість них станових приставів завели — теж куроцапами звуть. Нічого не зробиш.

Входить становий, літня людина, досить мізерна на вигляд. На ньому відмундир, який він, очевидно, надів, в'їжджаючи в село. Поводиться він перед предводителем смиренно, навіть боязко.

— А, пан становий! тебе тільки бракувало! Зараз черятимемо, — куди бог несє?

— Пан справник на завтра в місто викликають.

— Навіщо?

— І сам, признатись, не знаю. Не пояснюють.

— А коли викликає та не пояснює, навіщо — значить, пиши пропало. Це вже так.

— За що б, здається...

— За капосні діла — більше нема за що. За добрі діла не викличуть, бо не треба. От, наприклад, я! сиджу смирно, своє діло роблю — навіщо мене викликати! Курка мені для супу знадобилася, молока глечик, яйця — я за все гроші плачу. Про що зі мною розмовляти! чого на мене дивитись! Обличчя в мене чисте, без позначок — нічого на ньому не прочитаєш. А в тебе на обличчі узорі написані.

— Що ви вже, Федоре Васильовичу!

— Нічого «що ви вже»! Я, брат, наскрізь бачу. У мене, чи, як, ночуватимеш?

— Ні, ніяк не можу. До Кувшинникового ще заїхати треба. Пішла чутка, ніби мертве тіло там виявилось. А завтра, на світанку, до міста треба встигнути.

— От хоч би мертве тіло. Кому горе, а тобі радість. Померла людина; мабуть, плачуть по ній, а ти радієш. Приїдеш, усіх курей по дворах перешукаєш, зовсім село розориш... за що, про що!

— Змилуйтесь, невже ж я лиходій!

— І не лиходій, а звичка в тебе капосна; не можеш бачити, де погано лежить. Ну, та годі. Жалко, брат, мені тебе, а потрапиш ти під суд — правдиве слово кажу. Гей, хто там! подавайте хутчий на стіл!

Поки подають вечеряти, розмова триває в тому самому тоні і дусі. Незв'язна, безладна, грубо-настирлива.

Вечеря являє собою подобу обіду, починаючи з супу й кінчаючи печивом. Федір Васильович безперестанку частує гостя, але так частує, що в того кілком у горлі шматок стає.

— Іж, брат! — каже він: — в мене своє, не крадене! Я не те, що всякі інші: я за все готовенькими грошиками плачу. Коли своїх курей нема — купую; коли яєць нема — купую! Мене, брат, до міста не викличуть.

Або:

— Пий горілку. Сам я не п'ю, а для п'яниць — тримаю. І за горілку гроші плачу. Ти од відкупщика дурно її одержуєш, а я купую. Дворянин я — через те й поводжусь благородно. А якби я канцеляристом був, може, і я горілку жлуктав та по шинках руку простягав би.

Одно слово, насилу бідолашний земський чин кінця дочекався. Але й на прощання Струнников не стримався й пустив йому навздогін:

— Проводжати я тебе не вийду — це вже, брат, дзуськи!

А якщо зі служби тебе виженуть — синеньку на бідність пожертвую. Прощай.

Пора спати. Федір Васильович насилу вилазить з крісла і, похитуючись, рушає до спільної спальні.

— Староста дожидається, — нагадує лакей.

— Нема коли. Скажи, щоб завтра прийшов.

Я міг би навести ще кілька зразкових днів — приїзд гостей, звані обіди, бали і т. д., — але вважаю, що викладеного вище цілком досить, щоб змалювати характер мого героя. Сусіди їздили до Струнникових часто й охоче, особливо взимку, бо садиба їх, можна сказати, являла собою в'їжджий дім, в якому кожен їв, пив і жив скільки хотів. Їздили і поодинокі, але більше змовлялися компанією, бо хазяїн на людях просити в позику грошей совістився. Наїзди ці робили в домі неймовірну метушню; але вона вже зробилась ніби потребою марного життя, так що не вона впливала пригнічуючим способом на нерви, а лад і тиша.

Сам Федір Васильович дуже рідко їздив до сусідів, та, правду сказати, ніхто особливо й не бажав його відвідин. По-перше, прийом такого розбещеного ідола вимагав витрат, які не всякому були по кишені, а по-друге, приїде він та, чого доброго, ще нагрубіянить. А не нагрубіянить, то грошей випросить — а це вже хай бог боронить!

Минали роки. Струнников з триліття на триліття переходив у званні предводителя, немов воно приросло до нього. З'явився був одного разу конкурент, в особі обрусілого француза Галопена, власника — теж по дружині — досить великого оброчного маєтку, що мав намір «освіжити» наш край, поклавши на себе тягар його представництва. Та успіху «сухорлявий француз» не мав, а тільки грошей даремно силу-силенну перевів. Приїхав він у повітове місто (влаштованої садиби у нього в маєтку не було) місяців за два до виборів, найняв просторий будинок, прибрав його килимами й почав пригощати панів дворян. І з'їли і випили в нього за цей час цілу прірву, але коли настав строк виборів, то до губернського міста вирушили всі ті самі виборні елементи, як і завжди, і піднесли Федорові Васильовичу на блюді білі кулі. Це так розчулило Струнникова, що він пустив сльозу й усіх заслинив, цілуючись. А Галопен так ні з чим і поїхав собі додому.

В 1848 році з'явився однак ледве помітний рух, який сповістив Струнникова, що й для улюблених минає час безтур-

ботного життя. До губернії приїхав новий губернатор і пригрозив звітлія. Поміщикаві Григорію Олександровичу Перхуну, про якого дійшли звістки, що він «шумаркає», звелено було наказати, щоб сидів смирно. А на закінчення предводитель одержав папір з написом «зовсім секретно», в якому вже наполегливо вимагалось відомостей про дух, що панує в повіті, і вперше згадувалось назву «соціаліст»*.

— Скажи ти мені, що за спеціалісти такі проявились? — тоскно допитувався Федір Васильович у Синьогубова.

— Не знаю. Виходить, «спеціями» займаються, — відповів Іван Хомич.

Однак, через якийсь час, пройшла роз'яснювальна чутка, що в Петербурзі розкрили таємне товариство зловмисних молодих людей, які в карти не грають, по трактирах не ходять, шпіцбалів не відвідують, а тільки книжки читають і проміж себе розмовляють. Струнников серйозно занепокоївся і сам особисто помчав до Перхуну, що, як про це згадано вище, уже був одного разу запідозрений у вільнодумстві.

— Кинь ти це, зроби ласку! — підступив він до вільнодумця.

— Що таке «це»?

— Книжки кинь!

— У мене книжок і в заводі нема. Купити нема за що; випросити — нема в кого.

— Ну, розмовляти кинь.

— Невже й розмовляти не можна?

— Виходить, не можна. От я тебе досі розумною людиною вважав, а виходить, що ані краплини в тебе розуму нема. Кажуть, не можна — ну, і не можна.

Одначе розгاردіаш сяк-так ущух, коли стало відомо, що хоч небезпека загрожувала чимала, але начальницька пильність задушила гідру в самому зародку. Струнников уже знову поринув був у забуття, як раптом зашумів турок, а слідом після того почалась англо-французька кампанія. Прогримів Синоп; за ним Альма, Севастополь...

Рекрутські набори відбувалися один за одним; пролунав заклик до ополчення; предводителі одержували папери про потребу підносити народний дух взагалі і дворянський особливо; поміщики пожвавішали, відкупщики жертвували порції вина... Кожному повітові треба було виставити майже цілу армію, одягнену, взуту, постачену харчами.

Я не кажу, щоб Струнников скористувався чим-небудь

з усіх цих постачань, але перед очима в нього відбувалися найзухваліші крадіжки, в яких брав діяльну участь і Синьогубов, а він тимчасом вважався головним розпорядником справи. Зłodії орудували так зухвало, що мало не в очі називали його тухтієм (тепер сказали б, що він стоїть не на висоті свого покликання). А втім, йому й самому нерідко здавалося, що навколо робиться щось негаразд.

— Безладдя почалось! у відставку подавати пора! — твердив він, сумно схилиючи голову.

Але, розуміється, у відставку не подав, та й поміщики наші не допустили б його до цього, хоч Галопен, з нагоди ополчення, знову навідав наш край, пропонуючи свої послуги.

Та все на світі кінчається; настав кінець і тривожному часові. В 1856 році Федір Васильович їздив до Москви. Там уже ходили чутки про майбутні реформи, але він, звичайно, не повірив їм. Цілий рік після того просидів він спокійно в Словущенському, вгодуючи своє тіло, пригодуючи сусідів і суворо стежачи, щоб ніхто про «те» навіть натякнути не смів. Коли раптом прийшла певна звістка, що «воно» вже вирішене й підписане.

Першим сказав йому цю звістку вільнодумець Перунов.

— Чули? — промовив він пошепки, мало не навшпиньки входячи до кабінету.

— Що слухати! всіх дурниць не переслухаєш! — відри-зав Струнников зовсім упевнено.

— Волю дають!

— А чи ти знаєш, що я тебе за ці слова до справника відішлю та напишу, щоб він тебе гарненько провчив! — погрозив Федір Васильович, не втрачаючи самовладання.

— Мені що ж... відсилай, як хочеш! Я власними очима дві години тому, у «Ведомостях» читав*.

— І це збрехав. Не міг ти читати, бо цього нема. А чого нема, то й у «Ведомостях» того не може бути.

— Та кажуть же тобі...

— Нема цього... І бути не може — ось тобі й усе. Я тебе розумною людиною вважав, а тепер бачу, що ані краплини в тебе розуму нема. Не може бути, бо ненатурально.

— Надруковано, тобі кажуть.

— І надруковано, а я не вірю. Коли надруковано, то всьому й вірити? Завжди були раби і завжди будуть. Це перодряпи французи видумали: пермете-бонжур та коман

ву порте ву¹ — їм це дозволено. Бігають куці, та жаб'ятину жеруть. А в нас держава ґрунтовна, справжня. У нас, брат, за такі слова і в буцегарні посидіти можна.

Та не минуло й чверті години, як примчав Петро Васильович Кутяпін. І він увійшов навшпиньки, немов остерігався, щоб навіть кроки його не були почуті тими, кому відати про це не належить.

— Волю... волю дали! — почав він, притаївши подих.

— Та що ви, дурману понаїдалися, чи що? — прикрикнув Струнников, наступаючи на Кутяпіна, аж той подався назад.

— В газетах... пробачте!

За Кутяпіним з села поприбігали: Корнійович, два брати Безкормидини, Анна Іванівна Зацепова. Ці не читали в газетах, але теж чули.

— Що ж це таке, Федоре Васильовичу, з нами буде? — чіплялась пані Зацепова.

— Що буде, те й буде — та й годі! Відчепіться, без вас нудно.

Струнников усе ще обстоював своє, та вісникам загибелі все-таки вдалося настільки його розбудити, що він захвилювався.

— Гей, хто там! горілки і закусити. Женіть верхівця до старого Бурмакіна! Скажіть, що Федір Васильович, мовляв, кланяється і просить газету почитати.

Гай-гай! «воно» справді було надруковане. Хоч, як видно, справа стосувалася тільки західних губерній, а все-таки... Одначе Струнников і тут не впевнився.

— Ну, що ж, так і є! на моє й вийшло! — тріумфував він: — там поляки; вони бунтівники, їм так і треба. А ми сидимо смирно, владі підкоряємось — нас кривдити нема за що.

— Гаразд; надійся! — піддражнював Перхунов: — ти ж усе твердив: мовчи та не розмовляй! — от і домовчались.

— А по-моєму, за те, що ми балакали та так і сяк міркували, — за це нас бог і карає!

— Чи за те, чи за інше, а тепер дожидайся від губернатора паперу. Вже не про те питатиму, навіщо ти вільний дух розпускаєш, а про те, чому в тебе у повіті його нема. Та й з предводителів тебе за це — по шапці!

¹ Дозвольте, здрастуйте, як ви поживаєте.

І справді, не минуло й тижня, як Федір Васильович одержав офіційальне запрошення прибути до губернії. Згадалися йому тоді його ж віщі слова, якими він колись проводжав станового пристава: за добрими ділами не викликають.

Коли він приїхав до губернського міста, всі предводителі вже були в наявності. Губернатор (з військових) прийняв їх стримано, але чемно; виклав *неодмінні* наміри уряду і виявив надію і навіть певність, що панове предводителі поспішать піти назустріч цим намірам. Нагода для цього траплялася чудова: через місяць мають відбутися губернські збори, на яких і надано буде панам дворянам змогу висловити почуття, що запалюють їх.

— А тепер, панове, верніться в свої повіти,— сказав губернатор на закінчення: — і підготуйте ваших достойних колегів. Прощайте, панове! Бог хай благословить ваші починання!

— Ви б, вашество, заступилися за нас! — мовив Струников серед загальної мовчанки.

— Чого?

— Попросили б ви, вашество, за нас!

— Ах, Федоре Васильовичу, Федоре Васильовичу! — збагнув нарешті губернатор: — я сам дворянин, сам поміщик — невже ж я не розумію? Т-т-та!

Він підняв указівного пальця, розвів руками і пішов. Нарада скінчилась.

В половині грудня відбулися губернські збори, які на цей раз були особливо багатолюдні. Навіть наш повіт, хоч який був лінивий, і той майже весь піднявся, не виключаючи й матінки, яка, незважаючи на слабнучі сили, вирушила до губернського міста, щоб хоч з хорів послухати, як «судитимуть» дворян. Вона все ще сподівалася, що панове дворяни опам'ятаються, що начальство прозріє, і що «злочинство» пройде мимо.

Відбувся церемоніал відкриття зборів. Чергові справи, серед них і балотування, провели хутко. Через три доби настав судний день. Всі, що поз'їжджалися, були до полудня присутні в залі зборів, через те і яблукові ніде було впасти. Гомін від безлічі голосів хвилями ходив у просторій залі, той невиразний гомін, в якому жодного членороздільного звуку розрізнити не можна. З буфету долинали спокусливі звуки готування закуски. Нарешті із загального натовпу виділився статечний старичок, губернський предводитель, і,

розмірено ступаючи, почав виходити на підвищення, до губерньського стола. В залі вмить запанувала мертва тиша.

— Панове! я маю запропонувати на ваше обміркування дуже важливе повідомлення,— почав губерньський предводитель схвильованим голосом: — накажете прочитати?

— Читайте! читайте!

Предводитель повільно, спроквола, прочитав папір, в якому присутніх запрошувалось принести дуже важливу жертву і висловлювалась надія, що вони й цього разу, як завжди, виявлять похвальний зразок однастайності і сприяння.

— Панове! без дебатів! — проголосив голова зборів: — нехай кожен учинить, як йому бог на серце покладе!

І пустив сльозу.

— Без дебатів! без дебатів! — загули збори.

Предводитель прочитав інший папір — то був проект адреса. В ньому говорилося про прекрасну зорю майбутнього і про могутню длань, що вказує на цю зорю. Першу привітали з захопленням, перед другою — схилились і благоговіли. І раптом хтось у далекому кутку зали проспівав:

Зоря ранкова зійшла,
Радість із нею прийшла...

— Хто там співає! сором! — розсердився старичок-предводитель і казав далі: — панове! хто хоче? Будь ласка до стола! підписувати!

Всі як один підвелися з місць і кинулися вперед, перебігаючи один одному дорогу. Навколо стола утворилася давка. За яких-небудь півгодини питання було вирішене. На хорах не сподівалися такої швидкої розв'язки, і деяким дамам зробилося погано.

— Ой та й голубчики! враз продали! — пролунав з корів чийсь голос.

Та улюблені люди не звертали уваги ні на що. Вони квапливо підписувались і зникали в буфеті, де через кілька хвилин вже гув цілий натовп і стояв густий дим.

— А яку мені ікру зернисту сьогодні з Москви привезли! — хвастася утримувач буфету: — балик! сьомгал! словом, віддай усе, та й мало.

Справді, ікра була така, що хоч яке горе забути за нею було можна. Струнников сам цілий фунт з'їв.

Зала спорожніла. Тільки деякі старички бродили в спорожнілому просторі й похмуро між собою перемовлялися.

— Повтікали! — докірливо говорив один, показуючи на буфет: — ото ж бо й воно! Горілка та закуска — тільки до цього ми й здатні!

— Схоже на те!

— Дозвольте! — запевняв інший: — якщо вже без того не можна... ну, припустімо! Влаштували селян — треба ж і панів улаштувати! Невже ж ми так залишимося! Рабам — права, і нам права!

— Це вже опісля!

— Ото ж бо «опісля»! Опісля та опісля — дивись, так змором і змучить!

— Ні, ви мені ось що скажіть! — ораторствував третій. — Чув я, що винагороду дадуть... припустімо! Дадуть мені теперички, цілу купу папірців — не штука їх надрукувати! Що я з ними робитиму? Сісти на них та й сидіти, чи як?

— В ломбард покладете...

— А ломбард що з ними робитиме?

— Ну, ломбард знайде місце.

— Нам же теперички в садиби свої носа показати не можна, — непокоївся четвертий: — ну, як я туди з'явлюся? Ні пан, ні хлоп, ні в місті Іван, ні в селі Селифан. Поки вгорі труть та мнуть, а нас «вільні» оті люди зовсім знищать. Ще коли там діло зробиться, а вони зразу ж очманіють!

— Ну, в разі чого й станового покликати можна!

— Дожидайтесь! приїде він до вас! та він їх же нацькувати буде — от побачите...

І так далі.

Увечері того ж дня в залі зібрання відбувся бал. З усіх кінців губернії поз'їжджалися дами і панночки, так що утворився чарівний квітник. З'їхалися й офіцери розквартированої в губернії кавалерійської дивізії; виходить, і кавалерів не бракувало. Туалети були чарівні, зовсім свіжі, так що і в столиці не соромно в таких покрасуватись. Дбайливі матінки розраховували позбувати дочок, а тому остання копійка ставилася ребром. На хорах грав бальний оркестр одного з полків; в залі було гамірно, весело, наче ранком нічого й не сталося. Розуміється, і Струнникови були на балу. Олександра Гаврилівна, все ще надзвичайно гарна, затьмарювала всіх і примушувала битися серця.

А Федір Васильович, як звичайно, не стримався від

нахабних звичок. Не бувши п'яний, він притулювся до одної з колон і на весь голос твердив:

— Сорочку зняли! шкуру здерли!

Ну, раз сказав, другий сказав — можна б і вгамуватися, а він куди тобі! торочить одно, та й кричить, щоб усі чули, невгаваючи: — здерли!

На його лихо, тут же близько стояв «той, що має вуха, щоб слухати» (посада така в старі часи була); стояв, стояв, та й причепився:

— Ви про кого це зволите говорити? — поцікавився він.

Струнників вирячив очі, але не злякався. Побіг до губерньського предводителя й поскаржився. Губерньський предводитель побіг до губернатора.

— Згляньтесь, вашество! — ремствувала улюблена людина всієї губернії: — ми жертвуємо майном... на заклик поспішаємо... Нарешті, це наша зала, наш бал...

— Заспокойтесь! я все влаштую! Федоре Васильовичу! прошу вас! тут сталося якесь непорозуміння!

— Яке непорозуміння! Я про позикодавця про одного говорив, що він шкуру з мене здер, а «він» скандали мені робить! — збрехав Струнников.

Губернатор поманив пальцем «того, що має вуха, щоб слухати» й пошепотівся з ним. Потім той з хвилину ніби вагався і раптом зник без сліду.

— Так воно, брат, краще, надалі розумнішим будеш! — процідив йому навздогін Струнников.

Справедливість вимагає сказати, що Федір Васильович переміг і у вищій інстанції. Невідомо, чи записали його за цю штуку в книгу живота, але в усякому разі через тиждень «той, що має вуха, щоб слухати» був переведений до іншої губернії, а до нас прислали іншого такого самого.

Одначе похмурі передчуття поміщиків не здійснились. І селяни, і дворові наче змовились поводитися благородно. Вернувшись додому, матінка аж здивувалася, що «дівки» ще старанніше намагаються догоджати їй. Розуміється, вона знайшла цьому явищу цілком обгрунтоване, на її думку, тлумачення.

— Залишилися в мене все старі та хворі, — говорила вона: — хоч зараз їм про волю оповісти — куди вони підуть! Повиснуть у мене на шиї — напувай та годуй їх!

А проте не можна було заперечувати, що чорна кішка вже пробігла. Хоч як притихли раби, а все-таки виникали окремі випадки, які переконували, що тиша ця вичікувальна. П-

мішки підіймали трохи запону майбутнього і, стараючись забезпечити себе від наступних сутичок, охоче вдавалися до заступництва закону, який дозволяв засилати непокірливих на Сибір. Та цьому скоро було покладено край. Закону не скасували, а розпорядилися адміністративно, щоб кожен подібний випадок супроводжувався попереднім дослідженням.

Влітку 1858 року відбулися в повітах вибори в селянський комітет *. Струнникова обрали одноголосно, а другим членом, як «занозу», послали Перхунова. Федір Васильович, треба віддати йому належне, наполегливо відпрохувався.

— Звільніть, панове! — волав він: — стоимився, сили в мене нема! Хіба ж це жарт, восьме триліття предводителем служу! Не придатний я для теперішніх кляузних справ. Все жив благородно, і раптом тепер до кляуз братимуся!

— Просимо! просимо! — пролунав у відповідь загальний голос: — у кого ж нам і захисту шукати, як не у вас! А якщо важко вам буде, то Григорій Олександрович пособить.

— Радий старатись! — озвався Перхунов, якому приємна була перспектива завжди готового столу в патрона.

Скінчилось, розуміється, тим, що Струнников пустив сльозу. З роками він набув слізного дару і частенько-таки поплакував. Іноді просто підсяде до вікна й на самоті сплакне, іноді покличе камердинера Прокофія й поведе з ним розмову:

— Радий, Прокошко?

— Чого, пане, радіти!

— По очах бачу, що радий. Даси ти драла від мене!

— Невже, пане, ви так про мене думаєте? Здається, я...

І так далі.

Поговоривши трохи, Федір Васильович відішле Прокофія й сплакне:

— Добрий він! добрі і всі так... А от Петрушка... цей якраз... Що тоді робити? Втече Петрушка, втече ключниця Степанида, втече кухар... Хто їжу варитиме? підлоги митиме, самовар подаватиме? Кухар же втече та й кухарчука підманить...

Посидить, потужить — і знову сплакне.

Струнников ще не старий — йому сорок років з гачком, але він передчасно обрешк і обважнів. Чи від надмірної їжі це з ним сталося, чи від того, що реформа спіткала, — ска-

зати важко, але в усякому разі він не тільки зовнішньо, але й внутрішньо змінився. Ніколи в житті він нічим не тривожився, і раптом відчув, що все його єство сповнилося тривоги. Найбільше його мучило те, що гроші позичати стало важче. Сусіди кажуть: чи такий тепер час, щоб гроші на борги розпускати! Багатії з селян теж розв'язніші поробились. Відмовляють, не розмовляючи, наче й не розуміють, що йому до зарізу гроші потрібні. А деякі, що їм він винен був по простих записках, навіть зажадали, щоб розписки були замінені справжніми документами. Оце недавно кинувся він до Єрмолаєвича, а той йому!

— Ні, Федоре Васильовичу, ви й без того мені десять тисяч сріблечком винні. Годі.

Так і не дав. Насилу навіть устав, такий-сякий, як він до нього в хату зайшов. Забув, підла душа, що коли ополчення влаштувалось, він йому постачання онуч надав...

Добре ще, що на стягнення не подають, а тільки документи з року в рік переписують. А що коли раптом збожеволіють та зажадають: плати! А по теперішніх часах тільки цього й сподівайся. Ніхто й не згадає, що коли він і позичав гроші, то за це двері його дому були для званого і незваного навстіж відчинені. І сам він жив, і іншим давав жити... Все позабувається: і бенкети, і оркестр, і півчі; одно не забудеться — жорстоке слово: «плати!»

Чим жити? — це питання ставало ребром. І без цього він кругом обрізав себе: псарню знищив, оркестр і півчих розпустив, — не жити ж йому, як який-небудь Корнійович живе! І ніхто йому не поставить у заслугу, що він, наприклад, на масницю, заради ощадності, folle journée в себе скасував; ніхто не скаже: ось як Федір Васильович ниньки розсудливо поводитьсь — треба йому за це зітхнути дати! Ні, просто так-таки до суду й полізуть. Добре, що хоч суддя свій брат-дворянин, не зразу скривдити дасть, а що коли і його торохнуть? Ах, жорстокі ниньки часи, немилостиві!

З чого жити? — В Чухломі що було зайвого — все продане; в Арзамасі сільце було — теж продали. І продавати більше нема чого. Олександра Гаврилівна, правда, ще кріпиться, не дозволяє пустоші продавати, та яка ж користь з цих пустошей! Рижик та біловус на них ростуть — тільки слава, що земля! Та й вона кріпиться тільки тому, що не знає справжнього стану речей. Адже вона майже по всіх зобов'язаннях поручителькою підписалась — будьте певні, потягнуть і її. І його чухломські мужики, і її словущенська са-

диба — все в одну прірву піде. Ось тепер селян визволяти здумали — може, гроші за них видадуть... Та й тут знову: видадуть з казни гроші, а їх тут-таки по руках розхапають. І тепер уже, мабуть, чатують.

Так, сплакнеш, ой-ой-ой, як сплакнеш, коли в голові з ранку до ночі тільки таких думок і повно!

Тимчасом справа визволення вже почалася. З виснажливою повільністю тяглося недоумкувате становище речей, випробовуючи терпіння зацікавлених сторін. Тривали суперечки; ходили анекдоти; діла не кидали і діла не робили. Вся неспроможність російського культурного громадянства того часу виступила з різкою яскравістю. Незважаючи на те, що питання було поставлене безповоротно й загрожувало в корені змінити весь лад російського життя, всі й далі жили собі сяк-так, крім небагатьох; але й ці зосередили свої турботи лише на тому, що під шумок переселяли селян на непридатні землі і тим приготували собі в майбутньому репресалії. Добре ще, що програму для бесід заздалегідь згори прислали, а то, здається, в губерніях почався б такий розгардш, що й не вибратися звідти.

Однак, нарешті настав жаданий день 19 лютого 1861 року.

«Осіни себе хресним знаком, російський народ!» — пролунало в церквах, і слідом за цими словами по всій Росії пронеслося полегшене зітхання.

Приїхали на місце мирові посередники, діти батьків своїх, і привезли з собою старі суперечки, на новий лад вистроєні. Почалися судьбища, на яких щоденно виникали зовсім несподівані подробиці. Особливо поміщиків хвилювало питання про дворових людей, до якого, протягом попередніх трьох років, ніхто не приготувався. Строки служби, встановлені «Положенням», виявилися обов'язковими тільки на папері, а на ділі зацікавлені сторони тлумачили їх кожна по-своєму. Бували випадки, коли посередники зразу звільняли в якому-небудь поміщицькому домі всіх дворових, так що дім раптом перетворювався на пустелю. Але найбільше обурювало те, що посередники говорили «хамам» ви і під час розгляду садовили їх рядом з колишніми панами.

Струнников притих. Відсидівши встановлений строк у губернському комітеті, він повернувся до Словоуценського, але життя його вже пішло по-іншому. Передчуття не обманули його: Прокофій залишився, але головного кухаря посередник відсудив раніше обов'язкового строку за те, що Федір Ва-

сильович погарячився і дав йому один ляпас (а кухар на судьбищі збрехав і сказав три лядаси).

— Це за лядас! — обурювався Струнников: — та якби й усі три, що ж тут такого!

Проте він і на судьбище не з'явився, ото ж вирок був заочний. Взагалі він зразу став з посередником у контри і, як звичайно, на весь голос торочив про нього всякі дурниці. А той, щоб помститися, кухаря в нього відібрав, а в Митрофана Столбнякова не відібрав, хоч той *напевно* дав три лядаси, а не один. Не шкодить, одначе, додати, що Струнников почасти був навіть радий цій знегоді, бо вона звільняла його від обов'язку робити прийоми, які були йому вже над силу. Довелось обмежитися кухарчуком, який умів готувати самі битки.

— Треба про це подумати, — говорив він часом дружині: — битки та битки — хіба це їжа! Та й Арсюшка, так і дивись, драла дасть.

— Нічого! Мені сестра пише, що в неї в Москві куховарка на прикметі є — пречудова!

— Куховарка — не вірю! Скажіть, будь ласка! жив-жив, кухарів та кондитерів тримав — і раптом куховарка! Незгоден.

— А незгоден, то їж Арсюшчині битки.

Нудно робилося, тоскно. Поміщики, написавши уставні грамоти, покидали рідні гнізда й вирушали шукати чогось невідомого. Тільки дрібнота міцно засіла, бо йти було нікуди, і Струнников не виїжджав, бо він виконував службу, та й кредитори стежили за ним. На нове триліття його знову вибрали всіма кулями, але на наступне вибрали вже не його, а Митрофана Столбнякова. Судова реформа, що настала, почала справляти свій вплив.

Слідом за округним судом губернія вкрилася цілою сіткою мирових установ. Хоч невдача на виборах не дуже схвилювала Федора Васильовича, але зіставляючи її з іншими обставинами, він відчув, що вона віщує йому швидкий і немилостивий кінець.

Кредитори заворушилися. Тільки небагато хто погодився переписати позичкові зобов'язання, а головна маса просто подала на стягнення. Спочатку справ у нових судах було небагато, і на Струнникові майже на першому їм довелося виявити швидкість і правильність своїх вирішень. Особисто він у суд не з'явився, а дав доручення Синьгоубову, немов і сам не мав сумніву, що остаточно пропав.

Справи прискореним алюром вирішувались одна за другою на користь позивачів, і судовий пристав раз у раз їздив до Славущенського з виконавчими листами, призначаючи строки для опису, оцінки тощо.

Не скидаючи халата, Федір Васильович бродив з ранку до вечора по спорожнілих кімнатах і весь світ обвинувачував у невдячності. Особливо обурювався він Єрмолаєвим, який з невтомною безсердечністю його переслідував, і обіцяв собі, що, при першій же зустрічі, поб'є йому морду до крові («прав же у нас ще не відібрали!» втішав він себе); та Єрмолаєв цього не бажав і зустрічей уникав.

— Дивіться, які моди пішли! — голосно нарікав Струнников на свою занедбаність: — пили-їли, та й раптом усі покинули! Хоч би тобі який собака забіг! Хоч би одна християнська душа знайшлася, щоб сказати: ось вам, Федоре Васильовичу! зважаючи на прослужені вами дев'ять триліть і тимчасові труднощі, яких ви зазнаєте, — звольте одержати позичково куш! Ні-таки, нікто! Одержують собі викупні позики і нікому й на думку не спаде запропонувати! Пробачте! хіба я не віддам! Хіба в мене нема маєтків! Досить тільки на викуп подати — от я й з капіталом! Бери, скільки хочеш; і борг і проценти — все одержуй!

На викуп він, однак, не йшов: боявся, що викупну позику підстержуть. Боргів, мабуть, не сплатять, а його останнього шматка позбавлять, та ще неспроможним оголосять... Але й тут фортель знайшовся. Ждали-ждали кредитори, та й зажадали примусового викупу. Одержавши цю звістку, він зовсім розгубився. Безодня розорення, темна і зяюча, розверзлась перед ним у всьому страхітті злиднів. Він сидів, втупившись у далечінь нерухогими очима, і шепотів безладні слова.

Та коли переполох, що спіткав Федора Васильовича, був великий, то подив Олександри Гаврилівни був просто безмежний. Розуміється, їй було відомо, що чоловік по вуха залутовався в боргах, але вона й підозри не мала, що і їй доведеться відповідати за ці борги. Стався ряд бурхливих домашніх сцен, але справедливість вимагає сказати, що в цьому випробуванні дружина виявилась незмірно вищою за чоловіка. Вона не тільки зуміла опанувати себе, але й вирішила цілком поділити спільну долю. В домі настала мертва тиша і, поки Федір Васильович нарікав і виявляв малодушність, Олександра Гаврилівна діяльно готувалась. Чекати не було чого. Поки робилися описи та оцінки, Струн-

никови приховали деякі цінності, без галасу переправили їх до Москви, а слідом за тим і самі туди ж виїхали. Проводів, розуміється, не було; добре, що хоч кредитори не затримали. Тільки Єрмолаєв (тоді вже першої гільдії купець), причаївшись в одному з флігелів панської садиби, навздогін крикнув:

— Ні ложки, ні плошки не залишили! Повен дім срібла був, самовар срібний був, скільки брильянтів, окрім усього іншого,— все приховали! Плакали наші грошики! дай боже двадцять копійок за карбованець одержати!

Одно слово, подружжя підбадьорилось. Начебто кошмар, що душив їх стільки років, раптом розвіявся, і перед очима в них відкрився зовсім новий просвіт.

— От ти мені казав іноді, що я на браслети та на фермуари гроші розтринькую — а вони й здалися! — весело пригадувала дорогою Олександра Гаврилівна: — в чому б ми тепер виїхали, коли б їх не було?

— Розумна ти в мене! розумна! — озивався Федір Васильович, любовно цілуючи ручки дружині й притуляючись головою до її плеча.

Та загрози ще не скінчились. Знайшлися безсердечні кредитори, які заговорили про затаєння речей і порушили питання про злісне банкрутство.

Коли раптом розійшлась чутка, що Струнникови зникли з Москви.

Років через чотири після струнниковського погрому мені трапилось прожити кілька днів у Швейцарії на березі Женевського озера. Часом ми цілою компанією робили екскурсії по околицях і одного разу навідалися в невеличкий городок Евіан, що стоїть на французькому березі. Зайшовши в сад гостиниці, ми, як звичайно, були зустрінуті цілою юрбою гарсонів, і безмежний був мій подив, коли, придивившись пильно до гарсона, який ішов попереду всіх, я впізнав у ньому... Струнникова.

Так, це був він. Як і раніше, він мав вигляд мопса, але мопса веселого, діяльного й бадьорого. Не тільки він не постарів, а навіть немов років з десять у нього з пліч скинули. Черевце випиналося вперед і було натягнуте, як барабан: значить, він був ситий; очі дивилися спритно; кругла, обстрижена під гребінець голова, як і в попередні роки, здавалося, тільки що вийшла з токарного верстата. З дивною

спритністю бавився він серветкою, перекидаючи її з руки на руку; чорний, з чужих плечей і потертий по швах фрак, з нумерком у петлиці, замість ордену, якнайбільше личив йому.

Проте я не повірив би очам своїм, якби він сам не переконав мене, що з мого боку нема помилки — вигукнувши чистісіньким російським діалектом:

— Впізнали, мабуть! так, він самий і є!

— Батечку! Федоре Васильовичу! невже ви?! — вигукнув я в свою чергу.

— Він самий! панове! дуже прошу їсти до мене! он моє відділення — там! — запросив він нас, показуючи на досить далекий куток саду.

Розуміється, ми пішли за ним.

— Та розкажіть же... — почав був я, але він не дав мені говорити далі й заспішив.

— Нема коли, нема коли — потім! Тепер я вам, панове, мену *raisonne*¹ складу. Вам який обід? В середніх цінах?

— Так, середній.

— Можна. *Potage Julienne*²... гаразд?

— Федоре Васильовичу! Жюльєн та Жульєн... Якби ви нас розсольничком почастували, та з курчаточком!

— Мало чого нема! що було, те минуло! — мовив він і похилив голову. Очевидно, спогади роями ринули й пронеслися перед його очима. — Тут суп тільки для проформи подають. На друге що? Хотите *pièce de résistance*³, чи з риби почати?

— Краще з риби, не так обтяжливо.

— Ну, *sole au gratin*⁴. «Соль» свіжа, сьогодні тільки з Парижа привезли. А на смажене — *canard de Dijon*⁵, чи пуле?..

— Качку! качку!

— На солодке — розуміється, морозиво. Вино яке питимете? Понтекане... рекомендую! Ну, а тепер спішу!

— Та почекайте! Олександра Гаврилівна... тут?

— Зі мною; за кастеляншу тут служить, — відповів він уже на ходу.

Скоро ми пообідали. Він прислужував моторно і, незважаючи на огрядність і немолоді роки, як муха літав з саду

¹ Продумане меню.

² Суп Жюльєн.

³ Великий шматок м'яса

⁴ Камбала в сухарях.

⁵ Діжонська качка.

до ресторану і назад, нічого не впустивши. Коли подали кофе, ми посадили його з собою і, розуміється, почали розпитувати.

— Все обійшлося, як по-писаному, — повідав він нам. — Прочув я, що судити мене хочуть, думаю: ні, брат, це вже дзуськи! Отак і до Сибіру потрапити не важко! — і задумав план кампанії. Продали ми срібло та Сашині брильянтики, виклопотали закордонний паспорт — та й драла. Грошей в руках назбиралося близько двадцяти тисяч франків. Розуміється, першим ділом до Парижа. Спинилися в *Grand-Hotel*'і — куди обідати йти? Днів з п'ять за табльдот ходили: сервірують чисто, порядок зразковий, їдальня багата, не гірша, ніж у палаці; але їжа не дуже добра. Встанемо з-за столу надголодь, купимо в ротисера пуле і з'їмо на ніч. — Ні, — кажу, — Олександро Гаврилівно, якщо ти хочеш справжню паризьку їжу взнати, то треба по ресторанах походити. Взяти Бедекера, побачимо, де зірочку поставлено — туди і йдемо. І в Бребана, і у Фуа, і в Маньї, і в *Maison d'Or* — скрізь побували. Треба честь французам віддати — добре годують. Тільки ходили ми таким маніром по ресторанах та по театрах місяців зо три — дивимось, а в нас уже грошей на денці залишилося. Стали ми себе скорочувати, з Гранд-Готелю до «Мадлени» в *chambres meublées*¹ перебрались; замість *Café Anglais* почали до Дюрана ходити: теж непоганий ресторан, і тим вигідний, що там за п'ять франків можна цілий обід одержати. Ходимо щодня, платимо справно, я, зі свого боку, стараюся увагу хазяїна на себе звернути. Підійду після обіду й почну розказувати, які в нас у Росії страви готують. Бачу, що людина тямуща, навіть холодний борщ зрозумів: можна б, каже, замість осетрини тюрбо вжити, тільки от квасу ніяким маніром роздобути не можна. Пожуїрували таким чином ще з місяць — бачимо, зовсім мат. Тоді я наважився. Зібрався раненько, коли ще публіки мало, і, не кажучи поганого слова, просто по Дюрана. Так і так, кажу, чи не можете ви в ресторан гарсоном приділити? Він, знаєте, очі на мене вирячив, думав, що я з глузду з'їхав. Як, каже, *un boyard russe!*² Так, кажу, був *boyard russe*, та весь вийшов. Розказав я тут, як нас начальство скривдило, як я в Слоущенському всіх частував, поїв-годував, і як мені за це віддя-

¹ Мебльовані кімнати.

² Російський пан.

чили. А тепер, кажу, пропадати доводиться. І якби не Дюран — справді б пропав! Вислухав він мене, бачить, що я діло тямлю, пуття з мене буде,— і поспівчував. «У себе,— каже,— я вам нічого дати не можу, а є в мене родич, який у Ніцці ресторан держить, то я з ним спішуся». І справді, днів через чотири приходить з Ніцци резолюція: іхати мені туди за гарсона, а дружині — кастеляншею. «Бог хай благословить вас на нове життя! — сказав мені мій благодійник: — недосвідчені ви, та з вашими здібностями скоро звикнете!» Відтоді я й блукаю. Взімку — на Рів'єру, влітку — в Німеччину або сюди, на озеро. Цілою артілью з місця на місце переїжджаємо.

— Ах, Федоре Васильовичу! наче чарівну казку ви нам розказали!

— І таки казка. Та нічого, звикли. Спочатку, справді, совісно було... Ну, та не в нігілісти ж, справді, іти!

— Це вже борони боже! А пам'ятаєте, як ви, бувало, посвистували?

— Був час, і всі посвистували. А тепер сам прислухаюся пильно, чи не почується де: pst! pst!

— Та що ж вам за охота в таку глушину, як Евіан, забиратися?

— Непогано й тут. Росіян скрізь багато, а відтоді, як дізналися, що колишній предводитель за гарсона тут служить, то навмисно дивитись їздити почали. Навіть англійці цікавляться.

— Становище у вас хороше?

— Становище середнє. Платня маленька, за побиту посудину більше заплатиш. З пурбуарів¹ живемо. Дай боже здоров'я, російські панове не забувають. Тільки раз одна російська дама, в Емсі, повадилась до мене у відділення вранці кофе пити, а трінгельду² два пфеніги дає. Я був їй назад: візьміть, мовляв, на бідність собі! — та хазяїнові, шельма, поскаржилась. Мало були мене не вигнали.

— А з їжею як?

— І з їжею... Розуміється, залишками живимось. От ви оце крильце качки залишили, інший — ніжку пулє на тарілці віддасть; це вже мое. Повиходить публіка — я сяду в куточку й поїм.

— Не турбують вас кредитори?

¹ Pourboire — чайові (франц.).

² Трінгельд — чайові (нім.).

— Спочатку тривожили. Намагався я тікати від них, та вже губернатору написав. Я, кажу, все, що в мене залишилося,— все кредиторам віддав, тепер працею собі хліб здобуваю, невже ж і це відбирати! Виходить, усовістив; тепер затихло...

— От і чудово... Батечку! та у вас же ордени були! — раптом згадалося мені.

— Як же!.. Як же! Станіслава другого, Анни...

— Надіваєте ви їх коли-небудь?

— Надіваю... От наступного тижня хазяїн гуляти відпустить, поїдемо з дружиною на той бік, я й надіну. Тільки прикро, що на шиї тут ордени носити нема звички: в петличці... стрічечки самі!

Одно слово, ми цілу годину провели й не помітили, як час минув. На жаль, почулося кличче: pst! — і Струнников швидко схопився і зник. Ми, зі свого боку, покинули Евіан, і, переїжджаючи пароплавом, міркували про те, як приємно зустріти на чужині співвітчизника і які швидкі успіхи робить Росія, наочно доводячи, що як «гарсони» сини її в грязь обличчям не вдарять.

Та Олександра Гаврилівна не показувалась нам. Струнников оповістив, що вона цурається російських «панів»: совісно.

Минуло й ще кілька років. Витримавши курс вод в Емсі, я приїхав до Баден-Бадена. І раптом, одного разу ранком, прогулюючись по Ліхтенталевій алеї, опинився вічна-віч з... Олександрою Гаврилівною!

Вона ще була дуже свіжа; обличчя її, як і раніше, було гарне, тільки волосся зовсім посивіло. В руках вона тримала велику корзину і, побачивши мене, звернула була вбік, але я не витримав і спинив її.

— Як ви влаштувалися? — спитав я після коротких взаємних привітань.

— Влаштувалася, слава богу. Ось тут у князя М. М. економкою служу.— Вона показала на чудову вілду в глибині саду, обнесеного кам'яною огорожею.— Принаймні місце постійне. Переїжджати не треба.

— І Федір Васильович з вами?

— Ах, ні... та звідки ж, проте, вам знати? — він минулої весни помер. Рік тому ми тут у Hôtel d'Angleterre служили, а з осені він захворів. Так на зиму до Ніцци й не потрапили. Сяк-так місяців з чотири тут перебилися, а в бе-

резні я його до Гейдельберга, в тамтешню клініку, одвезла. Там він і помер.

— Ну, а ви як? до Росії вернутися не розраховуєте?

— Що я там забула... сором один! Тут я хоч і економкою служу, нікому до мене діла нема, а там... Ні, видно, прислів'я правду каже: хто давнє спом'яне, той лиха не мине.

ХХVІІІ. ЗРАЗКОВИЙ ХАЗЯЇН

Початок липня. Сонце ще ледве-ледве починає показуватись одним краечком; янтарні хмари, що скупчилися на східній окраїні, так і червоніють. За ніч випала рясна роса й полила траву; весь луг здається всипаним вогняними іскрами; надворі холоднуватого, майже холодно; живлюще ранкове повітря насичене пахоццями зволоженого листя берези, розквітаючої липи і скошеного сіна.

Годинник показує третю, але Арсеній Потапович Пустотелов уже на ногах. Він чує, що в селі уже клепають коси і спішать у поле. Нашвидку сполоснувши обличчя водою, він одягається в білу пару з домашнього полотна, випиває велику чарку звіробійної настоянки, заїдає скибкою чорного хліба, другу таку саму скибку, густо посолону, кладе в сітчасту сумку, підперізується паском, за який затикає нагайку, і виходить у вітальню. Там двері вже відчинені навстіж, і на балконі сидить дружина Пустотелова, Філаніда Протасівна, в самій сорочці, з накинутою на плечі старою драдемамовою хусткою і в стоптаних черевиках на босу ногу. Перед балконом скупчилась панська череда,— понад сто штук,— і пані стежить за доїнням корів. Цією справою, крім двох скотарок, зайняті близько десятка селянських молодіць, і з балкона раз у раз чути крик:

— Чистіше! чистіше видоїйте! чогось Голубка немов нудна сьогодні? га?

— Нічого Голубка...— долинає голос скотарки знизу.

— То ж бо нічого! в тебе завжди нічого! Коли що трапиться, ти відповідатимеш.

Арсеній Потапович заглядає на балкон і вітається з дружиною.

— Що, як Новокупленка? — цікавиться він.

— Звикає потроху. Сьогодні вже пів'яндови молока надоїли.

— Ну, і слава богу. Прощавай, серце моє, я в село спішу, а ти, як видоять корів, ляж в постельку, поніжся.

Пустотелови — небагаті поміщики. У чоловіка в наших

місцях вісімдесят душ селян, яких він без відпочинку мучить на панщині; в дружини — десь далеко запропастилося сілце душ близько двадцяти, які обкладені великим оброком і жебракують. Жити б потихеньку можна, але бог нагородив їх сім'єю в дванадцять душ дітей, з яких тільки двоє хлопчиків, а всі інші — дівчатка. Майже всі діти погодки: хлопчиків устигли збути до Аракчєєвського кадетського корпусу, а дівчатка залишилися на руках, і з них дві вже настільки виросли, що хоч зараз заміж віддавай. А що і мати, і батько ще не старі, то й від дальшого приросту сім'ї не застраховані. Тому обоє б'ються, як риба об лід; самі доглядають усього господарства, нікому ані найменшої господарської дрібниці не довіряють. Зате господарство в них іде куди справніше, ніж у сусідів, і вони в усій окрузі славляться зразковими хазяями.

Садиба Пустотелових, Послідівка, розташована в справжньому, як то кажуть, ведмежому кутку нашої глушини. Просторий дім поступово поширювався прибудовами і тому являє собою незграбну купу зрубів. Ні гаю, ні саду при садибі нема; нічого, крім мініатюрного круга, посипаного піском і обсадженого старими липами та простого городу, де розводиться всяка овоч, потрібна для зимового запасу. Обабіч панського дому — безліч господарських будівель, здебільшого справних, і це свідчило, що поміщик живе заправний. Сажнів за сто від садиби, як на долоні, видно сілце, а за ним тягнуться поля, розташовані по далеко розкинутій і зовсім рівній площині. На самому краю площини видно невеликий ліс, що його Арсеній Потапович береже, як ока в лобі. Землі в нього доволі; тому він поступово збільшує кількість ріллі і тепер довів її до шістдесяти десятин у кожному полі. При вісімдесяти душах він, звичайно, не міг би справитися з такою кількістю ріллі, але, на щастя, верст за п'ять є велике й малоземельне економічне село. Разів з чотири за літо скликає він допомогу — переважно жниць — варить брагу, пече пироги і при допомозі трьохсот-чотирьохсот молодих встигає за три-чотири святкові дні зробити стільки, скільки сама панщина і за два тижні не могла б зробити. Завдяки цьому жнива в нього закінчуються вчасно і зерно не висипається.

Незважаючи на суворі матеріальні умови, родина Пустотелових має порівняний достаток, а взимку живе навіть весело, не гірше за інших. Але на все зайве, покупне, в домі був найсуворіший карантин. Чай, цукор і пшеничне

борошно тримають тільки на випадок приїзду гостей; варення та інші ласощі заготовляють на меду з власних вуликів, з сіллю поводяться обережно; навіть свічки примудрилися робити дома тонкі, які опливали, а куповані подають тільки при гостях. Завдяки цим систематичним обмеженням і врізуванням вдається так звести кінці з кінцями, щоб скромненько обшити і взути родину та заплатити дешевенькій гувернантці.

Поки Арсеній Потапович дійшов до села, воно вже спорожніло. Жінки, яким ще нема чого робити на панській роботі, погнали в череду корів; мужики — пішли всі до одного на панщину. Майже біля самої околиці щось із сорок косарів (Пустотелову щодо цього щастить: мужики у нього справні, один в один) обкошують досить великий луг, що вважається найкращим у цілому маєтку. Значну частину його скошено ще вчора, решту мають докосити сьогодні. Луг ще вологий, і робота йде хутко; коси швидко, в такт, мигтять у повітрі з різким свистом. Трава нині виросла добра; густі й щільні покоси лягають один біля одного, тішачи серце зразкового хазяїна. Він підходить то до одного, то до другого покосу, переверне палицею й подивиться, чи чисто скошено, чи нема незахопленого косою. Нічого; здається, все справно.

— Чистіше косить! чистіше! щоб не було ні незахопленого, ні огріхів! всякий огріх — на спині! — кричить він услід косарям.

Потім він складає копичку скошеної трави, стелить зверху клапоть старої клейонки й сідає, закурюючи коротеньку люлечку. Курить він найпростіший тютюн, якісь корінці; не раз закаювався й цю розкіш кинути, та звичка взяла своє, а до того ж люлька й користь дає, не дозволяє йому задрімати. Попахує він люлечкою, а очима далеко попереду бачить. Он Митрошка немовби заминатися став, а Лукашка то й зовсім даремно косою махає. Схоплюється Арсеній Потапович і біжить. Як у зразкового хазяїна, в нього все приведено в систему. За першу провину — п'ять ударів нагаєм, за другу — десять, за третю — п'ятнадцять, а за четверту — не прогнівайся, і рахувати не заведено.

Лунає крик, і через хвилину все йде як і треба.

Викурив Арсеній Потапович люльку, викурив другу й починає кльовати носом. Задрімає трошечки, і зразу ж здригнеться й протре очі. Він мало спав уночі, і в очах у нього мутиться; щоб розважитися, він виймає з сумки скибку

хліба і їсть, потім знову закурює люльку, і знову. Тоскно а піти раніше восьмої години не можна: найсприятливіший час для косовиці пропустиш. Безперестанку дивиться він на старовинну срібну цибулину, але впевняється, що до визначеного часу ще дуже далеко. Сонечко хоч і зігріло вже повітря, але повзе догори з дивною повільністю. Від часу до часу він іде на сусіднє поле подивитись, як наливається жито, але зразу ж вертається назад і знову починає ходити туди й сюди по рядах покосів, поглядаючи в той же час уперед. Йому здається, що косарі починають приставати, що коси рухаються мляво, і покоси кладуться не з попередньою швидкістю.

— Ворушіться, хлопці! ворушіться, поки трава не обсохла! — раз у раз покрикує він.

Нарешті визначений час настав. Пан проголошує: шабаш! — і панщині дається година для сніданку й відпочинку.

Час, призначений для відпочинку, Арсеній Потапович проводить дома. Він снідає, обідає і закінчує день одночасно з мужиками, бо інакше порушився б правильний нагляд. Дома все вже готове. Посередині нічим не накритого стола, на дерев'яному крузі, лежить величезна ватрушка із житнього борошна, поріzana на шматки. Це сніданок родини, а голова родини задовольняється великим кухлем збираного молока, яке править йому і за сніданок і за чай, бо він, уставши ранком, випив тільки чарку горілки та з'їв чорного хліба. Але йому не сидиться на місці; нашвидку поснідавши, він раз у раз виймає з кишені цибулину й рівно о дев'ятій годині знову з'являється на лузі.

Косарі вже махають косами, і тому що луг зовсім просох, то поприбігали з села й молодичі і розкидають скошені напередодні покоси. Сонце так і поливає згори спекою, і в той же час з півночі подуває вітрець; взагалі сушіння передбачається чудове. Робота йде в глибокій мовчанці, бо Арсеній Потапович марнослів'я не любить. Він не прихильник веселої роботи; любить, щоб діло йшло хутко і жваво, а для цього не треба розмов, а потрібно, навпаки, щоб уся увага робочої сили звернена була на одну точку. Він проходить, посвистуючи, між рядами молодичь, які в самих сорочках, що поприлипали до пітного тіла, високо підкидають граблями. Він не квапить їх, бо поки вони дійдуть від початку лугу до кінця, треба, щоб верхній шар перших покосів хоч трохи просох. Тільки тоді робота піде безупинно і не дасть молодичам марно засиджуватись.

Побродивши по лузі з півгодини, він почуває, що спека починає дошкуляти йому. Бачить він, що й косарі мнутья, занадто часто коси гострять, але розуміє, що суху траву й коса не дуже добре бере: почнуть квапитись,— чого доброго, й покіс попсують. Тому він не кричить: «ворушітья!» а тільки нагадує: «чистіше, хлопці! чистіше косіть!» і підходить до рядів косарів, щоб особисто впевнитися в чистоті роботи.

Нічого, все йде як слід. Нагай хоч кого навчить бути справним. Знемагаючи від спеки, весь у поту, вертається він до тієї самої копички й закурює люльку. Думка, що в нього перед очима працюють люди, які теж знемагають від спеки, не приходить йому в голову. Можливо, колись, коли він тільки що на господарство сів, вона часом і мигтіла, але тепер він уже звик. І вони, думається йому, звикли; не в нього, то в себе в таку саму спеку і таким самим маніром працювали б. Найкраще про це не думати, бо без чого не можна, то не можна. Якби була інша робота, як от оранка, наприклад, він, звичайно, в таку спеку на сінокіс людей не послав би, але на початку липня, крім косовиці, і в поле виходити нема чого.

— Чистіше, хлопці, чистіше косіть! — машинально покрикує він, щоб дрімота, яка підкрадається, не заскочила його по-зрадницьки зненацька.

А сонечко тимчасом дійшло до зеніту й стоїть, немов дерев'яне, не спускається.

Арсеній Потапович насуває нижче білий кашкет на голову й згинається, підставляючи спину під дію сонячного проміння. Йому здається, що в цьому стані обличчя й груди менше страждають від спеки. Він складає руки між коліними й задумується. До далекого минулого думка його вже не звертається; воно зникло з пам'яті, немов його й не було. Та й справді, що там таке було? якась дурниця—от усе, що можна відповісти. А в теперішньому щось є. Принаймні він може певно сказати, що і вчора він мотався, і сьогодні мотається, і завтра мотатиметься. За це його й називають зразковим хазяїном. Тепер іде сінокіс, потім молодіці жито жати почнуть, потім парове поле під озимину двоїтнуть, потім сівба, ярове збирати, снопи возити, молотити. А поряд з цим у домі варять, солять, настоюють горілки, наливки. Скрізь — він, скрізь — його хазяйське око потрібне. Проходять в його уяві перспективи трудових днів. Нового нічого не уявляється; та що він один

раз увійшов у колію й іншої не знає, то й повторень досить, щоб зацікавити його думку. Протягом двох-трьох місяців треба все до останнього огірка на зиму припаси. Він перевіряє в голові кількість домашньої птиці, призначеної на заріз, і вираховує, який може статися до осені в птичому табуні збиток. Потім думка його переноситься на скотарню й визначає кількість молочних запасів, скільки для дому треба буде, скільки на продаж залишиться. І от нарешті настають і приморозки: треба птицю підготовувати. Всяка крихта в нього на обліку: всі залишки від трапези панів і дворових, все ощадливо збирається в купу і разом з сироваткою та зайвим сиром перетворюється на птичий корм. Зима все з'їсть, та, крім домашнього запасу, і грошей чимало вимагатиме. Треба дружині і дочкам хоч по одному новенькому платтю пошити, а двом відданицям, мабуть, і по два. Треба хоч два фунти чаю та дві голови цукру купити, горілки, вина недорогого, свічок. Він вираховує гаданий урожай, старається заздалегідь вгадати ціни, визначає прибуток і витрати й нарешті зводить кінці з кінцями. Багато праці в нього передбачається, але зате взимку він відпочине. Дім його заповниться веселим гамором, і він, як і попередніми роками, на практиці доведе сусідам, що й від вісімдесяти душ, при величезній родині, можна і собі і іншим прийнятність зробити.

— Шабаш! — кричить він, виходячи з задумливості й упевняючись, що годинникова стрілка показує вже годину після полудня.

Коси і граблі вмить опускаються, і він спішить додому, де, нашвидку пообідавши, лягає спочивати, наказуючи розбудити себе обов'язково о третій годині.

Поки він спочиває, і на лузі панує глибокий сон. Треба сказати, що в маєтку Пустотелова заведено такий порядок, що селянам дозволяється топити печі тільки по неділях. Розпорядження це зроблено під приводом усунення пожежних випадків, а по суті для того, щоб жодної хвилини панської роботи, навіть для варіння страви, не пропадало, бо чоловіки і жінки весь тиждень щодня, крім свят, ходять на панщину. Тому селяни гарячу страву їдять тільки по святах, а в будні задовольняються виключно тетерею з чорного хліба, розмоченого у воді.

Взагалі заведені Арсенієм Потаповичем порядки дуже суворі. Він цілком заволодів рабом на свою користь і дає йому поратись у себе лише уривками. По святах (а в будні

тільки по ночах) чоловіки і жінки можуть поратись в себе, а потім, поки тяглові робітники мучаться на панщині, хлопчики і дівчатка виконують дома легку роботу: сушать сіно, в'яжуть снопи тощо. Майже нема тієї хвилини в добі, щоб на послідівських полях не кипіла робота; три години протягом дня і трохи більше протягом ночі — ось усе, що залишається селянинові для відпочинку. Та, крім того, Пустотелов і вибагливий. Він вимагає, щоб мужичок виходив на панщину в чистій сорочці, щоб дома в нього було все як слід — і хліба вистачало до нового, щоб і робоча худоба, і інструмент були справні, щоб він принаймні через кожні два тижні ходив до храму божого (парафія за чотири версти) і дивився б весело. Він бажає, щоб про нього говорили, що він не тільки зразковий хазяїн, а й дбайливий розпорядник.

О третій годині Арсеній Потапович знову на своєму посту. Робітники й цього разу випередили його, отож йому залишається тільки визнати, що заведена ним дисципліна дала належний плід. Він ходить туди й сюди по розкиданому сіні й упевняється, що воно вже досить пров'яло, і завтра, мабуть, можна буде почати збирання. Підходить до косарів, з приємністю бачить, що до кінця вечора і луг буде зовсім викошений.

— Старайтесь, братця, старайтесь! — заохочує він мужичків: — якщо раніше викосите — додому відпушу.

Спека поволеньки спадає; косарі, маючи на увазі панську обіцянку, подвоюють зусилля, а близько шостої години й жінки починають згрібати сіно в копички. Ще трохи, і весь луг усіється з одного боку покосами, а з другого невеликими копицями. Пустотелов сів на старому місці і цього разу дозволяє собі справжнім чином задрімати; але близько сьомої години його будить голос:

— Скінчили, Арсенію Потаповичу!

Луг викошений остаточно; сіно теж згорнуте в копиці; серце зразкового хазяїна радіє.

— Спасибі, молодці! — каже він прихильно: — тепер можете свою роботу робити!

— Та й трава ж цього року вродила — за всі роки! — хвалять мужички.

— Авжеж, добра трава; дав би тільки бог висушити та зібрати без перешкоди.

Він повертає очі на захід і пильно дивиться, як сідає

сонечко. Немовби на самому краєчку обрію хмарка показується... чи це тільки так здається?

— Дивіться, хлопці, коли б сонце в хмарку не сіло! — непокоїться він.

— Де там, Арсенію Потаповичу! зовсім чисто сідає! справжнісінький завтра день для сушіння буде!

— Ну, спасибі! розходьтесь по домівках!

Після того, як селяни пішли, зразковий хазяїн з чверть години ходить по лузі й упевняється, чи все справно. Трапляються подекуди невеликі віхтики, але взагалі луг скошений чудово. Нарешті він, мляво спираючись на палицю, прямує додому, проходячи повз село. Але воно вже спорожніло; селяни повечеряли і зникли на свій сінокіс.

— Бог працю любити,— каже він і, почувавши, як усе його тіло опанувала знемога, додає: — одначе, як мене сьогодні розломило!

— Чого сьогодні дуже рано? Хіба вже пошабашили? — зустрічає його Філаніда Протасівна.

— Скінчили. Втомився до смерті. Добре б тепер чайку гаряченького попити.

— Що ж, можна самовар поставити звеліти...

— Ні, чого там! не великі пани, нема коли з чаями морочитися. Дай чарку горілки — от і буде з мене!

Пустотелов виходить на балкон, сідає в крісло й відпочиває. День хилиться до кінця, в повітрі чувається роса, сонце дійшло до самого краю обрію і, на превелику втіху Арсенію Потаповичу, сідає зовсім чисто. От уже й череду женуть додому; її вкриває величезна хмара куряви, з якої долинає мекання овець і мукання корів. Бугай, як урядова особа, іде позаду. Зразковий хазяїн пильно вдивляється в далечінь, і йому здається, що бугай немов кульгає.

— Філанідочко! — кличе він дружину: — дивися, здається, бугай кульгає!

— Нічого не кульгає — так тобі здалося... бугай як бугай! — заспокоює чоловіка Філаніда Протасівна, теж вдивляючись у далечінь.

— Гей, гляди, чи не кульгає?

На цьому бугаї лежать всі надії Пустотелових. Вони купили його років з шість тому у «Відраді» (багатий маєток, про який я згадував вище) ще телям, і відтоді, як він став на дійсну службу, череда помітно стала поліпшуватися.

Через чверть години череда вже перед балконом. На щастя, Арсеній Потапович помилився; бугай не тільки не кульгає, а й сердито копає ратицями землю і, опустивши голову, грається рогами. Справжній красунь!

Повторюється той самий процес доїння корів, що й ранком, з тією лише різницею, що при ньому присутній сам хазяїн. Філанида Протасівна ретельно записує удій і наказує налити кілька великих куклів молока з-під корови на вечерю.

Вечеряють надворі, під липами, бо в кімнатах уже стемніло. На столі стоять куклі з молоком і шматки солонини, що залишилися від обіду. Філанида Протасівна дає чоловікові звіт за свій господарський день.

— Я сьогодні суниць фунтів з п'ять наварила та бутель наливки налила. Гриби з'явилися, завтра пиріг замовлю. Полуниці в саду досягають, зранку збиратимемо. Стільки діла, стільки діла разом зібралось, що не знаєш, куди й устигати.

— Ти б діткам полуничками поласувати дала.

— І лісових суниць поїдять — такі! Погано полуниці вродили, спочатку варенням запастися треба. Зима довга, а ви ж вареннячка попросите.

— Розумна ти в мене.

— А що я тобі хотіла сказати! Хоч би з п'ять фунтиків цукрового вареннячка зварити — а може, хороші гості прийдуть.

— Цукор, матінко, ниньки кусається; і з медком добре.

Вечеря кінчається скоро, за кілька хвилин. Панночки, одна по одній, підходять до батьків прощатися.

— Добре вчилися? — питає батько гувернантку, Авдотю Петрівну Веселицьку, яка присутня при прощанні і машинально твердить: *embrassez la main! embrassez le main!*¹.

— Нічого... непогано.

— Крім Варвари Арсенівни, — скаржитья Філанида Протасівна. — Зовсім по-французьки вчиться кинула. Сьогодні за лінощі Авдотія Петрівна її цілу годину в кутку протримала.

— Недобре, Варю, лінуватися. Вчіться, діти, вчіться! Не бог знає, які достатки в батька з матір'ю! А може — здасться.

¹ Поцілуйте руку.

Діти розходяться, а подружжя залишається ще якийсь час під липами. Арсеній Потапович покурює люлечку й думає. Здається, теперішнє літо врожай-обіцяє. Сінокіс почався щасливо; жито налилось, підсихати починає; ярина теж чудово виколосилась. Коли хліба багато вродить, з цінами можна буде й почекаати. Спочатку тільки частину запасу продати, а потім, як ціни підскачуть, і решту.

— Пам'ятаєш, Філанидочко,— каже він: — ті дві десятини, які весною, торік, вичистили та гною трохи на них накидали — ще ти казала, що нічого з цієї витівки не вийде... Такий на них тепер льон вискочив. Просто щітка!

— Ну, і слава богу, що помилилась. І олію матимемо, і пряжу. А на полях як?

— І на полях добре. Жито вже визначилось: всемеро, увосьмеро сподіватися можна. Тільки б бог щасливо закінчити поміг.

— А пам'ятаєш... три роки тому?

— Так, теж сподівалися...

Арсеній Потапович аж здригається при цьому нагадуванні. І три роки тому, в цей самий час, все йшло весело, коли раптом, у самому розпалі надій, звідки не взявся град і весь хліб враз на грязь перетворив. Залишилося ціле тільки далеке поле, мало угноєне, на якому ледве на насіння зібрали. Як тільки їх тоді бог урятував — він і не розуміє. Цілу зиму він тоді бився; худобу мало не переморив, тримав на самій соломі, а для власного харчування позичив у сусідів жита та й замкнувся в садибі. Ні сам нікуди не їздив, ні в себе нікого не приймав, а дочки в затрапезі проходили.

Ах, життя, життя! однаково, як одяг. Все цілий та цілий і раптом де-небудь лопне. Добре ще, коли лопне по шву — полагодити легко; а якщо на цілому місці — пиши пропало! Хоч як лагодь, хоч як латай, а воно все далі та далі розлазиться. І латки порядної не пришиєш: нитка не тримає. Господи, та невже ж бог такий немилостивий, вдруге таке саме випробування пошле! Чи ж він не старається! чи ж він не вибивається з сили!

Та ні, журитися не слід. Поки що все йде щасливо; чому і надалі так само не йти? Нема чого заздалегідь лякати себе та всякі напасті придумувати — гріх.

Арсеній Потапович починає розраховувати, як воно вийде, коли надії на добре закінчення літа справдяться. Скільки чого він продасть, скільки чого купити доведеться, чи не

передбачається чого екстреного. Он у скотарні один рік зовсім набік похилився — доведеться вінців зо три нових підрубати. Своїх теслярів у нього в селі нема, треба десь наймати. І на конюшні не все справне: старий голобельний підупадати став. Свої підлітки хоч і є, та молоді й не виїджені — не минеться зайвого коня прикупити. І в домі накриття на меблях у вітальні зовсім оббилось... Ах, багато дір зібралось, і не зміркуєш зразу, скільки! Розраховує, розраховує Арсеній Потапович, навіть на пальцях машинально викладки робить, але на закінчення встигає-таки звести кінці з кінцями. Чудово. Встигне він цього року урівноважити прибуток з витратами... якщо літо мине щасливо... та й тільки. А потім настане ще рік, і знову доведеться задумуватись, знову розраховувати...

— Ах, життя, життя! — вимовляє він у голос, встаючи. — Пізно вже, Філанидочко, спати пора!

Подружжя хрестить одне одного і йде спочивати в спільну спальню.

Так минає день за днем, літо... якщо все стоїть гаразд. Під кінець жнив зразковий хазяїн худне і стомлюється, наче він сам особисто і орав, і сів, і жав, і косив. Та іноді буває й не зовсім гаразд. Тижнів зо два поспіль, наприклад, відбувається в природі безладдя. Підуть дощі, ні до чого рук прикласти не можна, отож панщина сама собою скасовується. Мужики відпочивають і пораються дома; Арсеній Потапович теж відпочиває, але при цьому глибоко страждає. З досади він бере в руки козубець і вирушає до лісу по гриби. Все-таки хоч що-небудь та дістане на зиму.

Але зате, як тільки випаде перший погожий день, робота закипає неабияк. Розгрібаються почорнілі покоси і копиці; просушуються намоклі снопи жита. Ні пощади, ні пільги — нікому. Якщо й подвійну роботу мужик виконав, все-таки, поки не зайшло сонечко, пан з поля не пустить. Одну роботу скінчив — марш на іншу! На те він і зразковий хазяїн, щоб про нього говорили:

— Вже на що, здається, невдале літо ниньки було, а він, дивіться, як упорався!

Слава богу, літо закінчилося щасливо; все добре вродило і справно зібране. Надходить кінець вересня; вже два тижні як почалася молотьба, і спробні вимолоти вияви-

лися чудовими. Повітря похолоднішало; чути гупання щіпів, тхне гаром з клуні. Молодиці вже вибили лляне сім'я і натіпали льону. Сім'я почнуть поступово возити на найближчу олійню: і олії і макухи — всього буде доволі. Макухою добре корів, як вони отеляться, підгодовувати; але й дворові її охоче їдять; навіть панночки люблять часом поласувати нею, вмочаючи в свіжу лляну олію. А льонволокно роздадуть на пряжу — буде що робити зимовими вечорами і покоївкам, і ткалям. А поки що всі дворові працюють на городі; копають останню картоплю, зрізують капусту. Вечорами з застольної долинають звуки сікачів, якими б'ють об ночви; це січуть капусту; верхні листи відокремлюють для людських сірих щів; тверді головки відкладають на білі щі для панів; качани приносять у дім, і панночки охоче їх їдять. Одне слово, важку роботу скинуто, настали майже що веселощі.

Серце Пустотелова радісно б'ється в грудях: тепер уже ніякої несподіванки побоюватись не можна. Він пильно стежить за молотбою, але дні стають усе коротшими й коротшими, отож доводиться бути на току не більше семи-восьми годин на добу. І чим далі, тим буде легше. Пора й відпочити.

— Здається, заслужив? — жартує зразковий хазяїн, звертаючись до дружини.

— Заслужив, мій голубчику! Подивись на себе: весь ти за літо знемігся.

— А коли заслужив, можна мене й зайвою чарочкою горілки почастувати.

Але для Філаніди Протасівни пора відпочинку ще не настала. Вона більше, ніж улітку, заклопоталась, бо тепер, мабуть, справжня «припасуха» й почалася широко. Бігає вона, як молоденька, з дому до застольної, із застольної до погребя. Скрізь подивиться, скрізь питає; боїться, щоб навіть крихта мала даремно не пропала.

— Оце вчора квас зливали — куди ти гущу з квасу подів? — питає вона кухаря.

— Птиці, пані, відніс.

— Тобі велено пташниці з рук у руки віддавати. Кому ти віддав?

— Пробачте, пані, сам птиці в корито вилив.

— Брешеш, негіднику, зжер!

— Змилуйтесь... навіщо ж мені?

— По очах бачу, що зжер! От скажу вже Арсенію По-

таповичу, як ти панське добре бережеш,— розправиться він з тобою!

Посварившись з кухарем, побіжить на скотарню, звелить відчинити двері комірки, де зберігаються полова і послід, купи яких щодня приносять з току.

— Немовби сьогодні посліду менше, ніж учора?

— Змилуйтесь, пані, куди ж би він подівся?

— Куди подівся! звісно, в село до рідненьких у пеленах носите... От уже розправиться з вами Арсеній Потапович!

Із скотарні до застольної.

— Чи довго ви, команда безштанна, з капустою поратися будете? — покрикує вона на покоївок: — до пряжі братися давно пора, а вони — на тобі! — пішли в застольну та пісень виспівують!

— І без пісень нуднісінько! — огризається стара Агафія, яка колись виняньчила Арсенія Потаповича, а тепер працює в домі ключницею.

— Ти чого, стара вільмо, грубіяниш! От уже розправиться з тобою Арсеній Потапович!

І т. д.

З настанням жовтня починаються перші серйозні морози. Земля замерзла, трава ранками вкривається памороззю, вода в канавках зтягується тонким шаром криги; грязюку на дорозі так скувало, що їзда на возах і в екіпажах зробилась неможливою. Але зате холод настав великий: гуляй, мужичок, та погулуй. Якби на промерзлу землю та сніжку бог послав — краще б і не треба.

В садибі й біля неї з кожним днем стає тихше: домашнє припасання вже скінчилось, тільки молотьба ще на повному ході і триватиме аж до свят. В домі зимові рами повставляли, груби топити почали; після обіду, години до шостої сидять без світла, а потім і свічки запалюють; покоївки вже понад тиждень як сіли до пряжі й працюють до півнів, а ранком, як тільки почне світати, знову на ногах. Нарешті, в середині жовтня випадає перший сніг просто на мерзлу землю.

— Успішний ниньки рік випав! — радіє Арсеній Потапович: — і літо закінчити вдалося добре, і на озимину сподіватися можна, не підіпріє.

— Зажди ще хвалитися; може, ще відлига почнеться.

— Ні, відлиги не буде; це я вже помічав. Коли осінь холодна стоїть та сніг раніше листопада випав — виходить, і санний шлях встановиться зразу.

Вдень Арсеній Потапович веде звичайне діяльне життя. З раннього ранку надіває козушок і великі, змазані ворванню чоботи й вирушає до клуні. Відпочинку тепер покладено усього яких-небудь півгодини на обід; тому за шумом і стукотом ципів не бачиш, як і час минає. Але довгі вечори наводять на Пустотелова нудьгу. На лихо, він останнього часу попивати почав. Стоїть у нього в залі, в шафочці, графинчик з настоянкою; от він походить-походить, та ні-ні й підкрадеться до шафочки. І доти підкрадається, поки до дна графинчика не осушить.

— Чи не годі? — від часу до часу остерігає його Філаніда Протасівна.

— Не бійся, п'яницею не зроблюсь. Горілка корисна для мене; звіробій мокроту гонить.

— А по-моєму, випив чарку, випив другу, та й доволі. Звикнеш, то потім важко відвикати буде.

— То ти б не цілий графин наливала; випив би я в препорцію, скільки, по-твоєму, слід, та й шабаш.

— І то по півграфина ставитиму.

— Нудно ж бо, матінко! доріг справжніх нема, ціни невідомі... розраховуєш, розраховуєш — аж тоскно стане.

— Наберись терпіння, візьмись до чого-небудь. Не нудьгаю ж я; в мене завжди діло знайдеться.

І справді, у Філаніди Протасівни діло, наче безконечна нитка, тягнеться. Скінчивши з домашніми заготівлями, вона береться обшивати домочадців. Усім треба білизну підновити, а дочкам, на перший час, хоч ситцьові плаття на кожен день пошити. Витягла вона зі скрині кілька шматків нового полотна, згадала, що з минулого року цілий сувій ситцю залишився, випросила в сусідів викроечок і тепер сидить у залі, кроїть і ріже разом з двома швачками-майстерницями. Старшеньким, звичайно, і кращі платтячка потрібні будуть, та через бездоріжжя до міста їхати ще не можна, а крім того, й грошей поки що нема.

Будуть гроші, будуть. Наприкінці жовтня санна дорога вже встановилась, і Арсеній Потапович раз у раз поглядає на дорогу, що веде до міста. Нарешті приїжджають один за одним прасоли, але ціни поки що дають невеселі. За четверть жита дванадцять карбованців, четверть вівса — вісім карбованців асигнаціями. А втім, на перший раз зразковий хазяїн наважується продешевити, аби лише діри заткнути. Продав четвертей по п'ятдесят жита і вівса, та олійки, та яєць — от він і з грішми.

Подружжя їде до міста й робить перші закупівлі. Чоловік бере на себе, що потрібне для прийому гостей; дружина займається виключно вбранням. Об'їжджають міських знайомих, особливо полкових, і всім нагадують про те, що настала зима. Арсеній Потапович довідується про ціни в справжніх торговців і впевняється, що хоч він і продешевив на першому продажі, але не дуже. Нарешті, купи всякої всячини вкладаються у візок, і подружжя, веселе й задоволене, повертається додому. Слава богу! тепер хоч кого не соромно прийняти.

І справді, листопад ще на половині, панночкам ледве встигли новенькі платтячка пошити, як уже по дорозі до Послідівки починають дзеленчати дзвоники. Спочатку приїжджають полкові з ескадрону, розміщеного по селах, та ближчі сусіди. В домі стає гамірно; єдиний лакей, Асон, з ніг збився, дарма що на допомогу йому дали двох хлопчиків. Зранку йде хлібосољство: чаї, сніданки, обіди. Тільки не судить, а запасів, слава богу, для всіх вистачить. Увечері дешевенька гувернантка на фортеп'янах грає, а панночки і кавалери танцюють. Здебільшого гості залишаються ночувати; мужчини розташовуються спати в залі і у вітальні покотом на розстелених на підлозі перинах; жінок розводять по кімнатах панночок, на антресолі. Деякі днів по два і по три гостюють, з прислугою і кіньми, але хазяїв це не тільки не обтяжує, а навіть приємність їм дає; адже й вони, в свою чергу, в сусідів по два і по три дні веселитимуться.

Приїзди не заважають, одначе, Арсенію Потаповичу стежити за молотьбою. Всі знають, що він зразковий хазяїн, і розуміють, що кому іншому, а йому не можна не доглянути за роботами; а крім того, настали найкоротші дні, робота триває не більше п'яти-шести годин на добу, і Пустотелов до обіду вже зовсім вільний. А втім, часом він і зовсім себе звільняє від нагляду; прийде в клуню на яку-небудь годину, скаже мужичкам:

— Дивіться за мене, хлопці! щоб усе до останньої зернини було ціле! — та й піде додому, певний, що вимолот весь буде в наявності.

Та все це тільки квіточки. Наближається 13 грудня, день ангела Арсенія Потаповича. До цього дня готуються дуже діяльно, бо здавна заведено, що в Пустотелових до іменин хазяїна з'їжджається ціла маса гостей. Філаніда Протасівна нашвидку об'їжджає сусідів і всім нагадує про

майбутнє святкування. Арсеній Потапович тимчасом продає ще партію хліба і їде до міста по нові закупки.

13 грудня, зразу ж після обідні, в домі в іменинника відбувається справжній розгардіяш. Гості найжджають одні за одними; жіночої і чоловічої прислуги набирається стільки, що більшу частину її відсилають у застольну; екіпажі і коні теж, через брак місця, розміщуються на селі по селянських дворах.

Проте я не описуватиму тут подробиць свята. Хлібосольство в той час справлялося скрізь однаково і тому становитиме предмет окремого розділу, в якому я маю намір змалювати загальне пошехонське роздолля.

Зима скоро минає в безперервних прийомах і виїздах, а особливо весело проводяться святки і масниця.

Днів за три до святок обмолочуються останні снопи вівса; стукіт ціпів у панській клуні змовкає, і Арсеній Потапович на цілих три місяці може вважати себе вільним козаком. Він поповнішав, смага з його обличчя зникла, навіть заклопотаний вираз пропав. Жоден з'їзд у сусідів не обходиться без Пустотелових; скрізь вони дорогі гості, дарма що приїжджають цілою юрбою. Але, крім сусідів, їздять і до міста, де панове офіцери влаштували клуб і дають у ньому, від часу до часу, танцювальні вечори, для яких панночки-відданиці зберігають свої краці платтячка.

Пустотеловим і з дочками щастить. Завдяки ласкавості і гостинності, вони встигають улаштувати протягом зими двох старших панночок. Одну за полкового лікаря посватали, другу — за повітового стряпчого Стрельбищева. Обидва люди незможні, але нужна навчить гроші роздобувати. Зате вони багатого приданого не вимагають. Пошла відданицям Філанида Протасівна по два зайвих платтячка, білизни додала, та сріблечка по півдюжини столових і чайних ложок купили — от і все. В інших і з багатим приданим бог дочкам долі не посилає, а Пустотелови всього тільки дві зими своїх відданиць вивозили і вже встигли їх з рук збути. Двох збули, а потім поступово й інших збудуть. А все через те, що Арсеній Потапович уміє вчасно останню копійку ребром поставити, а Філанида Протасівна приголубити й прийняти майстерниця.

Одна біда: чим більше іде зима вглиб, тим меншає запас продуктів, призначених на продаж. На кінець м'ясиць Пустотелови продали рештки хліба, відклавши тільки те,

що потрібне буде на насіння та на власне харчування, і засіли на масницю дома. Навіть на folle journée до Струнникових не поїхали, під тим приводом, що панночки побажали провести останні дні перед постом з женихами. Та рік усе-таки виправдав сподівання зразкового хазяїна; він не тільки звів кінці з кінцями, але й устиг відкласти невелику суму і для майбутніх весільних торжеств.

Нарешті настає й чистий понеділок. І Арсеній Потапович і вся родина говіють на першому тижні, побоюючись, щоб бездоріжжя не перешкодило виконати християнський обов'язок пізніше. Посту додержуються суворо; на стіл подають виключно гриби, картоплю, капусту, редьку і взагалі найневибагливішу страву; тільки двічі, на Благовіщення та на Вербну неділю, пани дозволяють собі рибою поласувати, але й цими ласощами Пустотелов заздалегідь застася встиг. Ще восени, коли настали перші приморозки, випросив у сусіда Гуслицина дозвіл в його озері рибки половити, а в другого сусіда невід роздобув. І що він був на всі руки майстер, то наловив багатенько. І щук, і окунів, і в'язів насалили й заморозили пудів з двадцять; цілу масницю і самі їли, і в застольну відпускали, а решту в піст доддатимуть.

Святий тиждень минає тихо. Настало цілковите бездоріжжя, отож на великдень родина змушена виїхати з дому завидна й тільки з допомогою всієї панщини встигає потрапити до парафіяльної церкви на утренью. А з бездоріжжям і гості попритихали; сусіди позапиралися по домівках і відпочивають; навіть женихи приїхали з міста, рискуючи на кожному кроці зануритися в заторі.

На провідному тижні Пустотелови справляють разом обидва весілля. Але ні прийомів, ні виїздів з цієї нагоди не робиться, по-перше, тому, що робоча пора недалеко, а по-друге, і головним чином, тому, що грошей мало.

Ранком, зразу ж після обідні, відбувається вінчальний обряд, потім у батьків подається ранній обід, і слідом за тим молоді виїжджають до міста, — до себе.

Дві дочки з пліч скинуто; залишається ще вісім.

Та ні Арсену Потаповичу, ні Філаніді Протасівні скучати за дочками нема коли. Слава богу, батьківській обов'язок виконали, влаштували — чого ж більше! А крім того, й робота почалась, на ярове поле вже виїхали з боронами мужички. Як зразковий хазяїн, Пустотелов ще з

осені виорав поле, а тепер доводиться тільки скородити. Скоро після Миколи поле засіють вівсом і знову зорють і заскородять.

Одно слово, поступово підкрадається літо, а разом з ним і нескінченний ряд днів, протягом яких Арсенію Потаповичу, за прикладом минулого року, доведеться розв'язувати тяжку загадку, завершить він чи не завершить, зведе кінці з кінцями чи не зведе.

— От, Філанидочко, і знову літо-припасуха настало! — каже він дружині, стараючись надати своєму голосові бадьорості.

Та насправді тривога вже заповзла в його серце й не покине його до осені.

Селянська реформа застала Пустотелова, як і більшість поміщиків нашого закутка, зненацька. Незважаючи на криваві викриття кампанії 1853—55 рр., яка являла собою лише великий пролог до великої драми визволення, — ніщо не попередило тупо-самовдоволеній люді, який ніколи не вмів збагнути внутрішнього змісту подій, що розгорталися перед його очима. Коріння життя занадто глибоко загрузло в твані кріпосного злочинства, щоб можна було зразу перемістити його на новий ґрунт. Твань ця живила минуле, забезпечувала теперішнє і майбутнє — як відмовитися від того, що здавна було регулятором усіх вчинків, становило основу всього існування? як, замість достатку й забезпеченості, уявити собі такий порядок, який повинен у самому корені підтягти побут, що міцно склався, згубити всі надії? Природно, що, при такій безмежній вірі в непогрішність старих устоїв, навіть очевидність повинна була уявлятися чимось на зразок привида, на який досить було тільки дмухнути, щоб він умить розвіявся.

Найбільше лякало майбутнє дітей. Припустімо, старі винні: не всі вони втілювали в собі тип дбайливих патріархів — в цьому вже майже однотайно стали признаватися, — але за що ж діти страждатимуть? А на них тимчасом і впадуть усією вагою наслідки новоявлених і нічим не викликаних фантазій. Старі вже віджили вік, покоришувалися; їм, мабуть, і на цвинтар пора, але діти... Хіба вони причетні до минулого? Безперечно, що коли прийде їх черга сісти на господарство, вони людяніше поставляться до кріпосної практики. З їх появою зникне кріпосне злочинство, стосунки набудуть характеру правомірності, вислів: «ви наші батьки, ми ваші діти» зробиться правдою.

Чого ще треба? От і тепер: сів на господарство молодий Бурмакін,— в нього й у заводі нагая нема. Ласкою та добрим словом задовольняється — і все йде як слід. І скрізь поступово розведуться Бурмакіни, бо час до того йде. Не добре битися, недобре мужиків і жінок на панській роботі без відпочинку виснажувати, та Бурмакін і не робить цього; виходить, можна й при кріпосному праві по-доброму поводитись.

Але, крім того, якщо вірити в новоявлені фантазії, то доведеться віру в святе письмо облишити. А в письмі саме сказано: раби! панам підкоряйтесь! І в Авраама, і в інших патріархів були раби, а вони зуміли ж догодити богам. Невже, справді, заради пустої похвальби дозволено й віру порушити, і заповіді батьків на наругу віддати? Для чого? для того, щоб стрімголов кинутися в зяючу безодню, в якій усе темне, все невідоме.

Ні, ні! не може це статися! Рішучості невістачить, щоб без будь-якого приводу кинути в народну масу такий злий і безумний переполох!

Так думала в той час більшість, а Арсеній Потапович ішов, мабуть, далі за інших. Він був людина недурна і між сусідами мав славу навіть розумного. Але в подібних рішучих випадках на розумних знаходить затьмарення легше, ніж на найпростодушніших людей. Повсякчасна впевненість у власних вчинках і намірах виховує впертість, з якою трудно справитись. Тому Пустотелов не тільки не змінив свого способу дій, зважаючи на зростаючі чутки, а просто-таки називав ці останні дурницею. Гоголем походжав він по полях і помахував нагаєм, ні на йоту не відступаючи від споконвічного урочного положення: за першу провину — п'ять ударів, за другу — десять і т. д.

А поголоска дедалі зростала. У вересні 1856 року деякі сусіди, що їздили на коронацію *, вернулися до села й привезли новину, що вся Москва тільки й говорить, що про майбутню реформу.

— Всіх би я вас за язики перевішав, та й московських гавкунів до речі! — без церемонії озивався на цю звістку Арсеній Потапович.— Гав та гав, тільки й знають, що гавкають дворняжки! Треба, щоб усі побожеволіли, щоб це сталося! А поки що до цього ще не дійшло.

— Дивак ти, братіку! точнісінько як Струнников! тому хоч що кажи, він усе своє товче! — переконує його Григорій Олександрович Перхунов.

— Струнникова хоч і називають дурним, а, по-моєму, він за всіх вас розумніший.

— Поміркуй, одначе. Якби нічого не готувалося, хіба дозволило б начальство вголос про такі речі говорити? Згадай-но. Адже раніше за такі розмови засиляли туди, куди Макар телят не ганяв, а ниньки всяке щеня рота роззявляє: волю треба дати, волю! — А начальство сидить та по голівці гладить!

— Нісенітниця пішла — від того! Віжки розпустили, цяцькою заманюють... Завжди так попервах бувало.

— І я знаю, що нісенітниця, та до нісенітниці цієї готуватися треба. Впаде вона, як сніг на голову; опам'ятатися доведеться, туди-сюди — а воно пізно!

— Відчепись!.. сказав, що ніколи цього не буде, — і не буде! Нема до чого готуватися.

Одно слово, ніщо не могло його зламати. Навіть Філанида Протасівна, яка завжди безумовно вірила в правоту чоловіка, — і та завагалася. Але переконувати його не пробувала, бо боялася, що це тільки поведе до охолодження дружніх взаємин, що здавна зв'язували подружжя.

У той час старі Пустотелови жили самі. Дочок усіх до одної повіддавали заміж, а сини з відзнакою вийшли з корпусу, потім скінчили курс в академії генерального штабу і вже займали добрі штабні посади.

— Жити б тепер та радіти, — тужила Філанида Протасівна: — так ні ж! послав під кінець бог напасть!

І написала синам, щоб добре про все дізналися й обережно повідомили батька.

Справді, обидва сини, один за другим, написали батькові, що справа визволення набирає дедалі серйознішого обороту, і що чутки, які ходять у суспільстві щодо цього предмета, мають цілком реальну підставу. Одержавши першого листа, Арсеній Потапович задумався і два дні поспіль перебував у величезному хвилюванні; але, кінець кінцем, вкинув лист у піч і відповів синові, щоб він ніколи не смів йому про дурниці писати.

Нарешті в газетах з'явився відомий рескрипт генерал-губернаторові Західного краю. Полковник Гуслицин прислав Пустотелову номер «Московских ведомостей», в якому був надрукований рескрипт, отож, по-справжньому, не залишалось й місця для будь-яких сумнівів.

— От бачиш! — насмілилася сказати чоловікові з цього приводу Філанида Протасівна.

— Що бачу! дурницю бачу! — огризнувся він точнісінько так само, як Струнников: — звісно, полячишки! Бунтують — от їм за це й...

Рескрипт, можна сказати, навіть підбурив його. Упевнившись, що чутка про майбутню волю вже починає доходити до народу, він покликав станового пристава й вилаяв його за те, що той погано дивиться, потім поїхав до міста і назвав справника тюхтієм і таким жіночим ім'ям, що той з хвилину вагався, чи не образитись йому.

— Ось я сам за діло візьмуся, за всіх за вас наглядати почну! — погрозив він: — і першого ж «гавкуна», якого стріну — мій він чи чужий, — зразу ж на конюшню шмагати. Скажіть, будь ласка, на все горло дурниці по всьому повіту торочать, а вони, охоронці ті наші, сидять собі, гавловлять та посвистують!

І справді, він почав наглядати та дослухатися. У Послідівці страх поки ще не зник, і селяни мовчали, але в інших місцях вже голосенько починали говорити. І ось він одного разу заманив одного «гавкуна» і відшмагав. Звичайно, це йому минулося без наслідків, — сусід, власник «гавкуна», навіть подякував, — але всі вже почали нишком з нього посміюватись.

— Подивися на себе, на що ти схожий став! — докоряв йому Перхунов: — наче баба! тільки баби ниньки цьому не вірять, а ти все розумний та розумний був і раптом колесом ходити почав! Струнников і той з тебе сміється!

Нарешті він надумав рішучий спосіб. Покликав парафіяльного батюшку і запропонував йому в перше ж свято сказати в церкві проповідь на тему, що ніколи цього не буде. Та батюшка був не з метких, зроду проповідей не складав, а тому й цього разу завагався. Тоді він запропонував власні послуги. І справді, не марнуючи жодної хвилини, сів до діла, а години через дві проповідь уже була готова. В ній він виклав, що і в Авраама були раби, і в Ісаака, і в Іакова, а в Іова було рабів навіть більше, ніж овець. Одно слово, довів усе так ясно, що й малій дитині не зрозуміти не можна.

В першу ж неділю в церкві було повно-повнісінько людей. Зіхалися послухати не тільки парафіяни-поміщики, але й далекі. І ось, у визначений час, перед кінцем обідні, батюшка підійшов до поставленого на амвоні аналоя і лагідно проголосив:

— Панове, мужички! — прошу підійти ближче! підходьте ближче!

Натовп заколихався. Мужички слухали з увагою і, як видно, зрозуміли; та — гай-гай! — зрозуміли якраз навпаки сподіванкам Арсенія Потаповича.

Слідом за тим Струнников поїхав до губернського міста на загальну нараду предводителів і вернувся звідти. Дальші сумніви зробилися вже неможливими...

Пустотелови замкнулися в Послідівці і самі нікуди не їздили, і до себе не приймали. Скоро Арсеній Потапович і хазяйство занедбав; пішла чутка, що він серйозно став випивати.

— Ось він, зразковий хазяїн! — говорили про нього сусіди: — і всі ми зразкові були, поки свої мужички задарма працювали, а от, піди-но, тепер похазяюй!

В 1865 році мені довелося побувати в нашому закутку. Одного невеликого церковного свята пішов я до обідні, в ту саму парафію, до якої належали й Пустотелови. Церква була зовсім порожня; крім церковного причту та старости, я помітив тільки двох богомольців, які стояли на невеликому підвищенні, обтягнутому потемнілим і продірявленим червоним сукном. То були старі Пустотелови.

Після обідні я підійшов до них і здивувався з тієї зміни, яка сталася з Арсенієм Потаповичем за які-небудь два-три роки. Праву ногу майже зовсім відібрало, так що Філаніда Протасівна змушена була безперестанку підтримувати його за лікоть; язик заплітався, очі дивилися мутно, слух притупився. Дарма що день тільки почався, від нього вже тхнуло горілкою.

— Арсенію Потаповичу! Філанідо Протасівно! — на-решті-таки випадок нас звів! — привітав я знайомих.

Філаніда Протасівна, побачившись зі мною, мовчки показала на чоловіка й заплакала, але він, як видно, не впізнав мене. Нерухомо втупивши вперед мутні очі, він, здавалося, вдивлявся в якийсь привид, який щохвилино гнітив його думку.

— Арсюшо! давній знайомий з тобою говорить! — крикнула йому у вухо дружина.

Він поволі повернув голову до мене й ледве чутно, косніючим язиком, пробелькотав:

— У-ми-рати...

Валентин Осипович Бурмакін був єдиний представник університетської освіти, якого мав наш глухий закуток.

Ще коли він ходив до університету, вмерла в нього стара бабуся, залишивши улюбленцеві-внукові в наших місцях невеликий, але влаштований маєток, душ близько двохсот. Там він, скінчивши курс, і притулився, відмовившись на користь сестер від своєї частини в маєтку батька і матері. Приїхавши, зробив сусідам візити, заявляючи, що ні в казні, ні по виборах служити не має наміру, суперником ні для кого не буде, а житиме в своєму Веригіні вільним козаком.

Сусіди йому не сподобались, і він не сподобався сусідам. Думали: от з'явиться жених, буде взимку в сусідів на вечірках танці танцювати, панночкам компліменти говорити, а замість того приїхав молодий чоловік мовчазний, незграбний і навіть сором'язливий. Справжнє тобі вайло. Спершу його одначе заманювали, посилали запрошення; але він їздив у гості рідко, відмовляючись під різними приводами, отож скоро зробилося ясно, що зимове пошехонське роздолля даремно буде на нього розраховувати.

Замкнувся він у Веригіні, книжок навіз, сидить та читає собі. Навіть у господарство не втручався. Покликав старосту Власа, який ще за бабусі вірою й правдою служив, і повів з ним такого роду розмову:

— Слухай, Власе! Ти ж чесна людина? так?

Староста здивувався при цьому запитанні і, витріщивши очі, дивився на молодого пана.

— Я тебе не підозріваю, а тільки питаю: ти ж чесна людина? так? — чіплявся Бурмакін.

— Чого б, здається... — пробурмотів Влас.

— От і чудово. І ти чесна людина, і я чесна людина, і всі ми тут чесні люди! Я і тобі, і всім... довіряю!

Валентин Осипович простягнув руку, звичайно, для поціску, але староста кинувся прожогом і поцілував її.

— Ах, що ти! я зовсім не для того... Будь ласка, ти ці дурниці облиш!

Дуже можливо, що розмова ця була трохи прикрашена ким-небудь з дотепників-сусідів, але в застосуванні до Бурмакіна вона здавалася такою вірогідною, що обійшла всю округу й стала предметом загальних веселощів.

На щастя, бабусин вибір був добрий, і староста справді

виявився чесною людиною. Отож при молодому пані господарство йшло тим самим порядком, що й при старій бабусі. Прибутків одержувалося з маєткy небагато, але для самотньої людини, яка особливих вимог не ставила, цілком досить. Валентин Осипович визнав навіть можливим відкладати частинку цих прибутків, щоб узимку погостювати місяць чи два в Москві й відпочити від настирливої метушні рідного закутка.

Це була чиста, високоморальна, майже непорочна особа. Бурмакін належав до тих беззавітних ідеалістів, завдяки яким у п'ятмі сорокових років засяяв промінь світла й примусив хвилюватися чутливі серця. Вперше після багатьох років затурканості відчулося, що добре й людське не до кінця загинуло, що людський образ, навіть спотворений, не перестає бути людським образом. Певна річ, рух, що виник, зосереджувався виключно в літературі та в стінах університету; певна річ, виявлявся він випадково, уривками, але ця випадковість пробивалася назовні в такому озброєнні запалу і впевненості, що неминуче залишала по собі гарячий слід. Світоч горів одиноко, але так яскраво, що згодом, коли даліше горіння було визнане незручним, потрібні були вже деякі зусилля, щоб погасити його.

Бурмакін був учнем Грановського * і запальним прихильником Белінського **. Не будши «вченими» в буквальному розумінні цього слова, ці люди будили громадське почуття і мали високий дар запалювати глаголом серця. А для того часу це було найпотрібніше. На заклик їх проповіді відгукнулася безвісна маса сучасної молоді і, в свою чергу, сіяла гаряче слово добра, людяності, любові. Сіяла на свій ризик, не спиняючись ні перед підозрілістю, яка зустрічала проповідницький подвиг, ні перед думкою про безодню безвісності, в якій цей подвиг мав потонути.

Валентин ще в університеті примкнув до цього гуртка запальних і переконаних людей і щиро прив'язався до нього. Він багато читав, зрідка навіть пробував писати, але, треба сказати правду, видатних талантів не мав. Це був чудовий другорядний діяч і найвідданіший друг. Так розуміли його й члени гуртка, які глибоко цинили його чесні переконання.

Та хоч яка бездоганна була, в моральному розумінні, переконана захопленість людей гуртка, вона в той же час мала істотну ваду. В неї не було реального ґрунту. Істина, добро, краса — ось ідеали, до яких тяжіли кращі люди того часу,

але, на жаль, здійснення їх вони шукали не в житті, а виключно в галузі мистецтва, самого бездомішкового мистецтва.

А втім, це було зрозуміло. Життя того часу являло собою замкнуту храмину, ключ від якої був відданий у безконтрольне завідування табелю про ранги, і останній так ревно оберігав її від сторонніх вторгнень, що саме поняття про «реальне» ніби зникло з суспільної свідомості. Музика, література, театр стояли на першому плані й були предметом полум'яних і некорисливих змагань. Всім пам'ятні суперечки про Мочалова *, Каратигіна **, Щепкіна *** та ін., кожен жест яких породжував цілу масу палких коментарів. Навіть у балеті вбачали глашатая добра, істини і краси. Імена Санковської **** і Геріно чути було в усіх кофейнях, на всіх дружніх бесідах. Це були не просто танцівник і танцівниця, а пластичні роз'яснювачі «нового слова», які примушували по своїй волі радіти чи сумувати.

Відірваність від реального ґрунту викликала сумну розбіжність і в існуванні окремих індивідуумів. Кріпосне право було ненависне, але таких героїв, які відмовилися б від користування ним, не знаходилося. Раз встановившись, ступінь задоволення і перспектива забезпеченого дозвілля були надто привабливі, щоб при них навіть обранець вирішив узяти до рук палицю і йти в поті чола здобувати хліб свій. Таким чином, життя само собою розколювалось на дві половини: одну було віддано Ормузду *****, другу — Аріману *****.

Та, крім розбіжності в особистому існуванні, була ще й інша небезпека, яку приводила з собою відсутність реальних інтересів... Небезпеку цю становило вторгнення деяких суперечливих домішок, які загрожували можливістю зрад у майбутньому.

Одною з завітних формул того часу була «свята простота». В ній полягало щось незаперечне, і при згадці про неї залишалося тільки схилитись. Та вживали її нерозбірливо й нерідко змішували з пошлістю і нещутвом. Це вже була помилка, яка загрожувала наслідками дуже сумнівної якості. Селянство задихалося в ярмі рабства, але зате воно було *sancta simplicitas*¹; чиновництво поринало в хабарництві, але й це було свого роду *sancta simplicitas*; нещутво, темрява, жорстокість, сваволя панували всюди, але й вони являли собою одну з форм *sancta simplicitas*. Серед цих

¹ Свята простота.

різноманітних проявів простоти дихати було важко, але приводів для притягнення до відповідальності не існувало.

Потім, поряд з легендою про святу* простоту, виробилася ще інша, яка говорила, що існуюче вже тільки через те розумне, що воно існує. Формула ця свідчила, що найглибший захват не може настільки задовольнитися виключно своїм власним змістом, щоб не почувати потреби доторкнутися до дійсності, і в той же час вона була ніби поясненням, чому люди, які внутрішньо цураються певного життєвого ладу, можуть, не протестуючи, жити в ньому. Розуміється, це було можливе тільки при цілій системі таких виправдань і примирень, звідки було недалеко й до цілковитої плутанини понять. І майбутнє довело, що зрада дуже спритно скористувалася цими виправданнями.

А проте, хоч який відірваний був від життя ідеалізм сорокових років, але особисто своїм адептам він давав воістину солодкі хвилини. Думки горіли, серця частіше билися, все єство до країв сповнювалося блаженства. Спасибі й за це. Бувають сірячинні епохи, коли душа прагне, щоб хоч пошепки хто-небудь промовив: *sursum corda!*¹ — і не дочекається...

Отже, Бурмакін оселився в рідному гнізді і нітрохи не нарікав на самотність. Він читав, листувався з друзями й терпляче очікував тих двох-трьох місяців, коли поклав собі переїжджати жити до Москви.

Одначе хоч як ревно оберігав він свою самотність, але зовсім уберегтися від спілкування з сусідами вже тільки через те не міг, що поблизу жили його батько і мати, яких він повинен був навідувати.

Старі Бурмакіни жили гостинно, і гості їздили до них часто. В них було дві дочки, обидві на відданні; треба ж було панночкам розвагу давати. Правда, що між поміщиками женихів не виявлялося, крім закоренілих холостяків, що загрузли в гаремному житті, але в повітовому місті і по селах розквартирований був кавалерійський полк, а між офіцерами й женихів наглянути нерідко можна було. Виходить, без прийомів обійтися ніяк не можна.

Тому в домі у старих було завжди людно. Приїжджаючи туди, Бурмакін знаходив юрбу гостей, переважно офіцерів, юнкерів і панночок, на яких наш повіт завжди був багатий. Валентин був стриманий, але чемний; до себе не запрошу-

¹ Вгору пориваються серця!

вав, але не міг ухилитися від знайомств, бо рідні майже силоміць йому їх накидали.

— Він у нас відлюдько,— говорили вони,— а ви зберіть компанією, та й розворушіть його.

Серед найчастіших відвідувачок дому старих була поміщиця Калерія Степанівна Чепракова з чотирма дочкамч. Вона була вдова і до того ж бідна (всього п'ятдесят душ, та й ті розорені), отож становище її, при великій родині, яка складалася з самих дочок, було дуже незavidне. Садиба її була розташована на високому березі річки Воллі, але будинок був такий ветхий, що кожної хвилини міг розвалитися. Сусіди називали його старим абатством і дивувалися, як вона не боїться в ньому жити. Підлоги ходором ходили; з вікон і зі щілин у стінах дуло; взимку ніякими способами захиститися від холоду не можна було. Ремонтувати будинок не було за що, та, мабуть, і ні для чого; треба новий дім будувати, а вдова не тільки грошей, а й лісу свого не має.

Одначе вдова не журилась. Дочки в неї були погодки і всі дуже вродливі, особливо молодша, якій тільки що минуло сімнадцять літ. Всі офіцери, і молоді і старі, до одного закохувалися в них, а майор Клобутицин навіть заснував дивізійну штаб-квартиру в селі, де жили Чепракови. Там, притаївшись у відведеній йому селянській хаті, він, у товаристві вибраних субалтерн-офіцерів, задивлявся на чепраковських панночок, поки вони бавилися, купаючись у Воллі, і не можна поручитися, щоб панночки, в свою чергу, не знали, що за ними стежать цікаві очі.

З приводу цих спостережень ходили чутки, що вдова не дуже розбірлива в засобах, аби тільки «порозсовувати» дочок, але сусіди ставилися до цього поблажливо, розуміючи, що з таким тягарем справитися не легко.

— Ану, спробуйте,— говорили вони,— з п'ятдесяти душ такий оберемок дітей утримувати! Нагодувати, напоїти, одягти, взути та й у люди вивезти! Мимоволі станеш у річці живі картини показувати!

Невідомо, чи досита годувала вдова дочок, але всі чотири були настільки в тілі, що ніщо не свідчило про брак харчування; невідомо, в яких платтях вони ходили дома, але на люди виходили одягнені не гірше за інших. Вдова була винахідлива; перешивала, перекроювала, лицювала — і завжди в неї виходило хоч куди. Одне горе — від прийомів вона мусила зовсім відмовитись: і коштів нема, і дім зовсім непридатний. А втім, панове офіцери зрідка все-таки загля-

дали до Чепракових і проводили час не нудно. Тільки замість чаю пили молоко; замість пшеничних булок їли чорний хліб з маслом.

Становище Калерії Степанівни було тим неприємніше, що в неї існувало сите й привільне минуле. Сама вона належала до родини Курильцевих, яка здавна славилась широкою гостинністю, а чоловік її аж до смерті був таким самим незмінним справником, яким згодом зробився Метальников. Весело їм жилося, привільно; Чепраков здобував грошей багато й витрачав без ліку. Чоловік пив, дружина прибиралась і приймала гостей. Здавалось, і кінця роздоллю не буде. Будинок уже й тоді перетворювався на руїни, отож неминучою справою було ставити новий, а Чепраков усе відкладав та відкладав — так і на той світ подався, залишивши вдову з чотирма дочками. Помер він раптово, від удару, заплутавши справи так, що й поховати не було за що. Минали дні, а про запасну копійку й думки не було. Ще вчора дім достатком кипів, а на ранок — як виметено.

Це трапилося років з десять тому. Полилися вдовині сльози. Не скоро зрозуміла Калерія Степанівна своє становище; хазяйнувати вона не звикла, жила на всьому готовому — натурально, що при першому ж випробуванні зовсім розгубилась. Добре ще, що діти були невеликі, значних витрат не вимагали, а то просто хоч з торбою жебракувати йти. Одначе довелося зрозуміти, що колишне привілля кануло безповоротно в безодню минулого і що попереду чекає зовсім нове життя. І треба віддати вдові належне: хоч і не зразу, але вона зрозуміла.

Довелось звертатися по допомогу до сусідів. Більше за інших виявили до вдови співчуття старі Бурмакіни, які одного разу, нібито пригощуючи, випросили в неї молодшу дочку Людмилу, та так і залишили її в себе виховувати разом зі своїми дочками. Дочки тимчасом росли, і з гарненьких дівчаток зробились красунями-відданицями. Особливо, як я вже сказав, вродлива була Людмила, яку весь полк називав не інакше, як Милочкою. Треба було думати про женихів, і тут почалося для вдови життя, сповнене тривожних випробувань.

Погляди її природно звернулися на квартируючий полк, але військова молодь охоче задивлялася на красунь, а свататись не починала. Навіть старі холостяки із штаб-офіцерів — і ті тільки ворушили вусами, коли Калерія Степанівна, виграючи масляними очима, — вона й сама ще могла подо-

батись, — заводила розмови про нудьгу самотності і про те, яка вона щаслива, що в неї чотири дочки — і всі ангели.

— Подивлюсь я на вас, Семене Семеновичу, — спокучала вона майора Клобутицина: — все ви самі та самі! Хоч би до нас частіше заходили, а то живете через вулицю і рідко коли заглядаєте.

— Я, пані, готовий.

— А готові, то в чому ж річ! У мене дочки... пісеньок вам поспівають, на фортеп'янах пограють... Заходьте-но увечері, ми вас розворушимо!

Справді, на другий же день після цієї розмови майор причепурився, надушився й з'явився близько сьомої години вечора в абатство. Діло йшло вже до осені, смеркло рано; у великій залі абатства було вогко і темно. Не зустрівши в передпокої прислуги, майор, покашляючи й голосно ськаючись, ходив туди й сюди по залі, чекаючи хазяйок. В голові в нього блукала своєкорислива думка: добре б ось таку дівицю, як Марія Андріївна (старша дочка), та не женитися б, а так... щоб чаю наливала. Хвилин з десять він таким чином промріяв, поки нарешті його почули.

— А! Семен Семенович! до нас, у вітальню! — гукнула в дверях Калерія Степанівна: — у нас затишніше!

Подали дві лойові свічки, а потім, граючись і бавлячись, прибігли й усі чотири дочки. Майор брязкав шпорами і грав очима.

— Чим вас частувати? — почала клопотатися вдова. — Мужчини, я знаю, люблять чай з ромом пити, а в нас, пробачте, не то що рому, і чаю в заводі нема. Чи не хочете молочка?

— Даруйте! навіщо ж?

Вдова почала гірко скаржитися на долю. Все в них при покійному чоловікові було: і чай, і ром, і вино, і закуски... А коні які були, особливо тройка одна! Цю тройку покійний чоловік цілих два роки підбирав і нарешті на іменини подарував їй... Вона сама бувало і править нею. Зберуться сусіди, запряжуть візок, сяде чоловік чотири кавалерів, хто прямо, хто збоку, та й поїдуть кататись. Швидко-швидко. Кавалери бувало бояться, кричать: «тихше, Калеріє Степанівно, тихше!» — а вона навмисно все швидше та швидше...

— Добре тоді жилося, весело. Всього, всього доволі було, тільки пташиного молока бракувало. Чай пили, хто як хотів: і з ромом, і з лимоном, і з вершками. Тільки бувало наливаєш та питаєш: ви з чим? ви з чим? з лимоном?

з ромом? І раптом наче зірвалось... Навіть почистувати дорогого гостя нема чим!

Вдова похилила голову й спідлоба поглядала на майора, чи не виявить він співчуття їй?

— Чи не дозволите мені, пані, фунт чаю?..— нарешті вимовив він: — та до речі вже й рому пляшку звелю захопити.

— Ах, що ви! як же це так! А втім, хіба для вас! принаймні, ви пунш собі зробите, як дома. А нам не треба: ми від чаю зовсім одвикли!

— Нічого. Бог дасть, і знову звикнете.

Ці слова були доброю ознакою, тим більше, що, вимовляючи їх, Клобутицин так жадібно глянув на Марію Андріївну, що в тієї по всьому тілу краска розлилась. Він вийшов на хвилину, щоб розпорядитись.

— Гляди ж, Маша, не випускай! — шепнула Калерія Степанівна дочці.

Заварили майорського чаю, і, незважаючи на відвичку, всі з задоволенням взяли участь у чаюванні. Майор пив пунш за пуншем, так що Калерії Степанівні зробилось аж жалко. Він же ні чаю, ні рому назад не візьме — їм би залишилось — і раптом, чого доброго, всю пляшку за раз вип'є! Хоч би на гогель-могель залишив! А Клобутицин усе пив, і в той же час все більше й більше в упор дивився на Машу й про себе міркував:

— Добре б отаку штучку... та не для одруження, а так... Вона б чаю наливала, а я б ось таким самим чином пунш пив...

Розуміється, царицею імпровізованого вечора була Марія Андріївна. Вона проспівала: «Прощаюсь, ангел мій, з тобою», і з таким почуттям промовила «зорі мене не нарум'янить, росі мене не напоїть», що майора аж сльоза пройняла. Потім вона ж таки зіграла на старих-старих фортеп'янах, які деренчали, мов гусла, варіації на тему: «Ти не повіриш», і майор знову пустив сльозу. Він так жадібно дивився на дівчину, що Калерія Степанівна вже подумувала, чи не залишити їх самих; але глянула на Клобутицина й упевнилася, що він зовсім п'яний.

— Прощайте! — раптом мовив він у самому розпалі матримоніальних мрій Калерії Степанівни.

І з цими словами, ледве тримаючись на ногах, вийшов з вітальні.

Майор став учащати. Кожного разу, приходячи в абатство, він приносив пляшку рому, а чаю через кожні два

тижні фунт. Таке вже він, як видно, придумав «положення». Вдова раділа, що діло йде гаразд, і все далі заглиблювалася в матримоніальні мрії.

— Нудно вам, Семене Семеновичу, самим? Признайтесь... нудно? — чіплялась вона.

— Нуднувато.

— Ви б оженились! Хіба мало в нас відданиць — цілий квітник!

Майор загадково усміхався, але мовчав.

— Справді! ви б службою займалися, а молода дружина хазайнувала б. Невже вам денщик і чаю наливає?

— Денщик.

— От бачите! А тоді сиділи б увечері таким самим маніром, як тепер, дружина б чаю наливала, а ви б пунш пили.

— Добре б.

— То що ж перешкоджає?

— Добре б... та не так, а отак...

Вдова кидала на майора здивованими очима, і не розуміла. Та скоро все з'ясувалось. Клобутицин став робити такі прозорі натяжки, які навіть сумнівів не викликали...

Надії на майорське сватання зникли. Та вдова не вгамовувалась і діяльно розпочинала один матримоніальний похід за другим. Вона з'являлася всюди, де можна було зустріти військових людей; і сама починала говорити з ними, і дочок примушувала бути люб'язними: одно слово, з останнього билася, щоб товар лицем показати. Але їй рішуче не щастило. Найневинніші корнети — і ті якось загадково скошували очі на красунь-відданиць, немов казали: добре б то добре, та не так, а ось отак. Абатство однаково лякало і старих, і молодих.

Поява молодого Бурмакіна якраз збіглася з тим часом, коли Калерія Степанівна починала втрачати всяку надію. Побачивши Валентина Осиповича, вона стрепенулась. Таємний голос шепнув їй: ось він... жених! — і вона з такою впевненістю засвоїла собі цю думку, що залишалось тільки вирішити, на котрій з чотирьох дочок зупиниться вибір молодого чоловіка.

Молодша дочка, Людмила, була найвродливішою. Вона не мала ні дебелисті, ні крутих стегон, якими відзначалися сестри; навпаки, вона була навіть трохи худорлява, але в міру, наскільки личить красі, яка обіцяє надовго зберегтися в майбутньому. Висока, струнка, з ледве окресле-

ними дівочими персами, вона нагадувала Венеру, що виходить з морської піни. Чарівне личко мало трохи розпещений вираз і було увінчане густою золотистою косою, яка спадала нижче пояса. Вся її фігура пашіла жіночністю, і це було тим принадніше, що вона з незвичайною простотою носила свою красу. Вона не йшла назустріч захопленням, а давала милуватися собою й ледве помітно усміхалась, коли на неї задивлялись, начебто її навіть дивувало, що в очах у молодих людей загорялися іскри, коли вони, під час танців, торкались її талії.

Але наскільки чарівна була Милоччина зовнішність, настільки ж вона була сама неосвічена й нерозвинена, настільки ж у всій її істоті була розлита глибока несвідомість. Розмови в неї не було, але вона так гарно мовчала, що, здається, вік би біля неї, теж мовчки, просидів, і було б не нудно.

— Чого ви, Людмило Андріївно, мовчите? скажіть щонебудь! — чіплялися до неї кавалери: — ну, наприклад, я вас лю...

— Ах, ні, облиште!.. мені лінь,— відповідала вона, заплющуючи очі, наче збиралась заснути: — які ви говорите дурниці!

І кавалери давали їй спокій і навіть вважали, що мовчання становить один з її привілеїв. Ще бог знає, що вона скаже, коли заговорить, а тут сиди й милуйся нею — от і все!

Навіть коли офіцери називали її в очі «Милочкою», вона й тоді не ображалась, а тільки шулилась, немов її полоскотали.

— Людмило Андріївно! Милочко... ви ж Милочка?
Мовчанка.

— Милочко! ми всі у вас закохані!

— Ото знайшли!

Зустрівшись з Людмилою в домі своїх старих, Бурмакін зразу був вражений її красою. Краса була для нього святиною, а «жіночне» — святиною сугубою. З уваги його, звичайно, не випала крайня нерозвиненість дівчини, але це була «свята простота» і теж належала до числа ідеалів, що становили культ молодого людини. Одно не подобалося: панове військові якимось уже надто безцеремонно липнули до красуні, і вона, як видно, була неспроможна дати їм відсіч. Але ж і це «свята простота», перед якою схилятися слід, сприймаючи цілком, яка вона є, і не аналізуючи. При-

йде час — серце її само собою заб'є тривогу, і вона раптом прозріє і «в небесах побачить бога», але поки її година не пробила, нехай це серце має спокій, нехай ця краса довліє сама собі.

Старі Бурмакіни хвалили Милочку. Вони говорили про неї, як про дівчину тиху, лагідну, що кілька років була майже членом їх родини, і ніколи ніякої неприємності вони від неї не бачили. Правда, що вона начебто бідненька на розум, — ну, та це минеться. Вийде заміж за хорошого чоловіка й зразу опам'ятається.

Говорячи таким чином, вони замилувано поглядали на сина, немов угадували почуття, що зароджувалося в нього, і були не від того, щоб заохотити його.

Калерія Степанівна, в свою чергу, відчувши в Бурмакіні жениха, старалась вивести Милочку з заціпеніння.

— Ти чого ж, вайло, гав ловиш? — казала вона їй: — уві сні, доченько, жениха не здобудеш!

— Я, матінко, здається, нічого.

— Ото ж бо що нічого! Нічого нічим і кінчається. А ти вмій людині різницю показати. Іншим нічого, а йому — чого! Розумна дівчина якщо й зайвеньке серйозній людині дозволить, то й те не біда; а вона сидить, як царівна, та щу-литься!

Взагалі зближення між молодими людьми сталося не скоро. Незважаючи на материнські напучення, Милочка туго прокидалася із стану млявості, що властивий був її природі. Бурмакін теж був соромливий і лише зрідка перекидався з красунею двома-трьома незначними словами...

Та ось нарешті його день настав. Одного разу, знаючи, що Милочка гостює в рідних, він приїхав до них, і всупереч звичайному, не застав у домі нікого з сторонніх. Був темний жовтневий вечір; кімната ледве освітлювалась економно розставленими лойовими недогарками; старі відпочивали; навіть сестри наче змовились і залишили Людмилу Андріївну саму. Вона сиділа у вітальні в звичайній лінійній позі, і чи то дрімала, чи то про щось думала.

— Про що задумались? — спитав він, сідаючи біля неї.

— Так... ні про що...

— Ні, я бажав би знати, що́ у вас відбувається, коли ви, задумавшись, сидите самі.

— Що́ ж у мені має відбуватися?..

Вона зробила рух, щоб краще закутатись у стару драдемамову хустку, накинуту на її плечі, і притулилася до спинки дивана.

— Вас ніщо ніколи не хвилювало? ніщо не тішило, не засмучувало? — далі допитувався він.

— З чого радіти... от матуся часто лає,— ну, розуміється...

— За що ж вона вас лає?

— За все... за те, що я мало говорю, зацікавити нікого не вмію...

— Ну, то яка ж тут біда!

— Недобре це. Вона про нас дбає, а я сама собі добра не бажаю.

Бурмакін розчулився.

— Милочко! — він, як і всі в домі, називав її зменшеним ім'ям: — ви свята!

Вона глянула на нього здивованими очима.

— Так, ви свята! — повторив він захоплено: — ви самі не усвідомлюєте, скільки у вас жіночного, непорочного! ви свята!

— Ах, що ви! хіба такі святі бувають! Святі круглий рік постять, а я й у великий піст скоромне їм.

Незважаючи на явну простодушність, відповідь ця ще більше розчулила Бурмакіна.

— Ви втілення жіночності, чистоти і краси! — твердив він: — ви та свята простота, перед якою побожно схиляються кращі уми!

— І матуся теж каже, що я проста.

— Ах, ні, я не в тому розумінні! я кажу, що у вас нема тієї вигадливості, удаваності, неправди, які так вражають в інших дівчатах. Ви сама правда, сама непорочність... сама простота!

Він узяв її за руку, яку вона без манірності віддала йому.

— Скажіть! — вів далі він: — ви ніколи не думали про людину, яка віддала б вам своє життя, яка леліяла б, пестила вас, як святиню?

— Ах, що ви!

— Скажіть, чи могли б ви полюбити таку людину? чи розкрили б перед нею свою душу? серце?

Вона мовчала; але на обличчі її промайнуло щось схоже на соромливе пробудження.

— Скажіть! — наполягав він: — якби ця людина був я;

якби я заприсягся віддати вам усього себе; якби я заради вас був ладен згубити своє життя, свою душу...

Він міцно стискав її руку, силкуючись розгадати, який вплив справили на неї його палкі слова.

— А ви часто будете зі мною в гості їздити? будете мене в платтячка вбирати?

Вона вимовила ці слова так упевнено, немов тільки самі вони й дозріли в глибинах її «святої простоти».

Навіть Бурмакіна здивувала форма, в яку вилились ці запитання. Якби вона спитала його, чи буде він її «пестити» — о! він напевно відповів би: пестити! голубити! любити! і, можливо, навіть кинувся б перед нею навколішки... Але «їздити в гості», «вбирати»! Щось уже надто оголене чути було в цих словах.

Він устав і в хвилюванні почав ходити туди й сюди по кімнаті. Гай-гай! подих життя, очевидно, ще не торкнувся цієї загадкової істоти, все питання полягало в тому, чи здатне серце її хоч коли-небудь розкритися назустріч цьому подиху. Цілий рій суперечливих думок тиснувся в його голові, але тиснувся в такому безладді, що на жодній з них він не міг спинитися. Розуміється, перемогло все-таки те рішення, яке вже задалегідь само собою дозріло в його душі і намітило свого роду обов'язкову перспективу, що обіцяла заспокоєння схвильованому почуттю.

— Людмילו Андріївно! — сказав він, урочисто простягаючи їй руку: — я пропоную вам свою руку, візьміть її! Це рука чесної людини, яка бадьоро поведе вас по шляху життя в ті високі сфери, в яких безроздільно панують істина, добро і краса. Будьмо подружжям перед богом і людьми!

— Матуся...

— Ах, ні, не згадуйте про матусю! Нехай ця хвилина залишиться ясною і без домішки. Я поважаю вашу матусю, вона достойна жінка! але нехай ми самим собі, самим серцям нашим, що раптом розкриваються, завдячуватимемо своїм майбутнім щастям! Ви ж мені дасте це щастя? дасте?

Вона млосно усміхнулась у відповідь і потягнула його за руку до себе. І слідом за тим, ніби охоплена напливом почуття, вона сама потягнулась до нього й поцілувала його.

— Ось вам! — промовила вона, зашарівшись.

Коли старі Бурмакіни прокинулись, син їх уже був женихом. Дали знати Калерії Степанівні, і вечір пройшов жваво в колі «своїх». Валентин Осипович вийшов із звичайної сором'язливості й охоче дозволяв жартувати з себе, хоч від

деяких жартів його дуже-таки коробило. І тому, що наближалась пилипівка, то вирішено було справити весілля в різдв'яні м'ясиці.

Бурмакін просто раював. Він вимагав, щоб наречена його не виїжджала в абатство, і щодня бачився з нею. Обое усамотнювались де-небудь у куточку; він безугавно говорив, стараючись увести її в коло своїх ідеалів; вона притулялась головою до його плеча й млосно прислухалася до його гону.

— Істина, добро, краса — ось тріада, яка може до краю переповнити існування людини і, володіючи якою, вона має цілковиту підставу вважати себе забезпеченою від різноманітних життєвих знегод. Служіння цим ідеалам дає їй притулок, в якому вона сховається від лицемірства, злоби і неподобства, що панують навколо. Для того й даються вибраним натурам ідеали, щоб ярмо життя не торкалося їх. Що таке життя, позбавлене ідеалів? Це сукупність дрібниць, які розбещують, та й годі. Струнникови, Пустотелови, Перхунови — ось люди, яких може задовольняти таке життя і які з насолодою грузнуть у твані його... Ні, ми не так житимемо. Ми підемо назустріч співчуваючим людям і в обміні думками, в спільному служінні ідеалам будемо шукати задоволення високих інстинктів, що примушують битися чесні серця... Милочко! ти ж підеш за мною? підеш?

— Я поїду всюди, куди ти поїдеш...

— Ах ні, не те! я хотів спитати: чи розумієш ти мене? розумієш?

— Голубчику! я ж ще дурненька... приголуб мене!

— Ні, ти не дурненька, ти свята! Ти істина, ти добро, ти краса, і все це повите покровом простоти! О, свята! Те, що таїться в мені тільки у формі бродіння, ти втілила в життя, зробила перлом творіння!

Він брав її руки й палко їх цілував.

— Нудно тобі зі мною? — питав він її: — нудно?

— Ні, а так...

— Ну, от, після весілля поїдемо в Москву, я тебе познайомлю з моїми друзями. Повеселимо тебе. Я ж розумію, що тобі потрібні радощі... Серйозне прийде в свій час, а поки молода, нехай твоє життя буде радісне і ясне.

Поки вони розмовляли, між старими виникло питання про придане. Калерія Степанівна перебувала в дуже скрутному стані. У Милочки навіть білизни доброї не було, та й вінчального плаття пошити не було за що. А плаття по-

трібне шовкове, дороге — звичайнісінька пристойність цього вимагає. Вона не раз натякала Валентинові Осиповичу, що бувають випадки, коли женихи і т. д., але жених ніяких натяків зовсім не розумів. Нарешті старі Бурмакіни взялися самі поговорити з ним.

— А вже нареченій вінчальне плаття пошити треба, — сказала йому мати.

— А хіба те, що на ній, не хороше? — спитав він здивовано.

— Нічого, плаття як плаття. Але вінчальне плаття особливе. Та й узагалі багато чого треба. І білизна, і ще троечетверо платтячок, та й тобі не шкодить про власну обстановку подумати. Все жив неодружений, а тепер родиною заводишся. Так і розраховувати треба...

— Чого ж треба? — скажіть!

— Насамперед для нареченої придане потрібне; хоч простеньке, а все-таки... А потім і в себе в домі треба дещо освіжити... для молодой дружини гніздечко влаштувати. Чи гроші є в тебе?

— Є карбованців з триста, які на поїздку в Москву відклав.

— Триста мало, хоч на старі гроші це ціла тисяча. Навіть на поїздку в Москву мало, бо досі ти їздив сам, а тепер поїдеш удвох. А крім того, будуть і весільні витрати. Треба, принаймні, тисячі зо дві.

— Де ж їх узяти?

— Для такого випадку розраховувати на себе не доводиться: можна або перехопити де-небудь, або що-небудь продати. Проте, позичати не раджу; не важко й заплутатись. Продай краще пустовщинку, хоч Пилипцеве, наприклад; тисячі півтори тобі з охотою Єрмолаєв дасть. Ось ти й при грошах.

Так і зробили. З одержаних за пустовщину грошей Валентин Осипович відклав кілька сотень на поїздку в Москву, а решту віддав Калерії Степанівні, яка з цієї хвилини оселилась у Веригіні, як дома. Оббивали меблі, розвішували гардини, чистили старовинне бабусине срібло, докупували посуд і в той же час готували для нареченої скромне придане.

Це була перша серйозна сутичка молодого Бурмакіна з дійсністю. Проте він охоче примирився з нею, радіючи, що все влаштовується без нього, і не загадуючи, що майбутнє готує йому цілий ряд подібних сутичок.

— Однак, який же ти добрий! — сказала йому одного разу Милочка: — просто так і віддав гроші матері в руки!

— Як же інакше можна було зробити?

— Ти міг би свою матінку попросити взятися. Напевно, матуся й для сестер за ці самі гроші туалети підновить.

— Милочка! яка підозра... ху! Бідна моя! треба якомога скоріше вирвати тебе з цього порочного середовища... Повітря треба! повітря! Милочко! ніколи так не говори! прошу тебе... ніколи!

— Ах, боже, та це ж я так...

— Досить про це. Бруд і п'їтьми й без того більше ніж досить. Ти повинна залишатися чистою, непорочною, святою, як той ідеал, що світить мені серед темряви.

Як звичайно, Бурмакін забув про вихідну точку і вдарився вбік. В таких умовах Милочка могла говорити, що хотіла, залишаючись недоторканою в своїй неосудності. Все їй задалегідь прощалося заради «святої простоти», якої вона була втіленням, і якщо часом молодому чоловікові доводилося почувати деяку незручність, вислухуючи її наївні признання, то незручність ця майже моментально потопала в превиспреностях, якими була сповнена його душа.

На початку різдв'яних м'ясниць справили весілля. Валентин виявляв бажання, щоб названим батьком в нього був староста Влас, а названою матір'ю ключниця Ненила; але тут уже й старі Бурмакіни збунтувались, а Милочка аж розплакалась.

— Вони — чесні люди! — вигукував він: — і в ту хвилину, коли я ступаю на новий життєвий шлях, благословення чесних людей для мене дорожче, ніж генеральське!

Насилу його умовили, довівши, що коли рідні батько і мати є, то в названих нема потреби. Але він усе-таки настояв, щоб весілля справили ранком і зовсім просто і щоб на вінчання були запрошені тільки найнеобхідніші свідки.

— Так, як міщанчиків яких-небудь, обвели кругом наля, — гірко скаржилася згодом Калерія Степанівна: — і навіть тільки вінчальне плаття шили! Навіть помилуватися собою при свічках бідолашній дівчинці не дали!

Молоді заперлись у Веригіні й цілий тиждень безвиїзно прожили там. То був тиждень захоплень і святих насолод, перед якими змовкла навіть говірка експансивність Валентина Осиповича...

Через тиждень Бурмакіни зникли в Москву.

Москва була повна гамору і гвалту, які свідчили, що зимовий сезон у повному розпалі. Милочку, яка ніколи не виїжджала з рідного закутка, метушня московських вулиць зразу приголомшила. До того ж Бурмакін, як людина небагата й невибаглива, спинився у Сухаревої, в номерах, де теж було гамірно і, крім того, тісно й неохайно. Зразу ж після приїзду в Милочки розболілася голова. Звичайно, і вона не була розпещена, живучи в абатстві, але там усе-таки був простір, тиша і повітря багато. А тут — гамір, тіснота, сморід і якась загадкова сльота, від якої нудило. Крізь за-порошені й заяложені шибки у вікнах насилу можна було розібрати, що робиться на площі, а втім, і цікавого ця площа становила мало. З ранку до вечора гув на ній базар, стояли ряди возів, біля яких сновигали мужики і міщани.

— Я думала, що в тебе квартира в Москві, — гидливо мовила Милочка, оглядаючи номер, в якому вона мала прожити близько місяця.

Бурмакін наче від сну прокинувся. Справді, це було щось страхітливе. Така краса, така святиня і в такій жахливій обстановці! Це страхіливо, це майже злочин!

— Справді, тіснувато, — стурбувався він: — але я до цих номерів звик, та й хазяїн тутешній хороша, справедлива людина. Хочеш, я сусідній номер звелю відчинити, тоді в нас буде дві кімнати замість одної.

— Пробач, тут жити не можна! бруд, сморід... ах, навітьщо ти мене в Москву віз! Тепер у нас дома так весело... в сусідів збираються, у місті танцювальні вечори влаштовують...

Гай-гай! він навіть про обід для Милочки не подумав. А що, приїжджаючи до Москви сам, він звичайно обідав у «Британії», то й дружину повіз туди ж. Візники по дорозі траплялись мізерні, про які тепер і тьми не мають. Кошлата селянська конячина, порвана зброя та луб'яні сани без запони — от і все. Милочка рішуче відмовилась їхати.

— Пробач, тут удвох сісти не можна; я на першому вибої вилечу геть, — мало не плачучи, казала вона.

Довелось бігти на «біржу», наймати лихача.

У «Британії» дим стояв коромислом. Натовп студентів, колишніх і теперішніх, пив, їв і в той же час гучно розмовляв. Йшла мова про мистецтво, про спробу Мочалова зіграти роль короля Ліра, про останню статтю Белінського, про

майбутній диспут Грановського і т. д. Більшість присутніх була знайома Бурмакіну й зустріла його з розкритими обіймами. З деякими він познайомив і дружину; двоє-трое навіть підсіли до їх стола. Бурмакін був щасливий; атмосфера студентства обступила його з усіх боків, розмови зачепили найживіші струни його істоти. Він весь віддався під владу почуття, що переповнювало його, раз у раз схоплюювався з місця, підбігав до інших столів, втручався в розмови і взагалі поводився так, начебто зовсім забув про дружину. Милочка блідала і кусала собі губи, ледве відповідаючи на запитання, які чемно ставили їй нові знайомі.

Нарешті обід скінчився; Милочка заспішила.

— Ну, брат, убив бобра! — мовив Бурмакіну пошепки Бистрицин, закоренілий студент-медик, який уже шість років відвідував університет, немов наміряючись закам'яніти в званні студента.

— Схаменись! свята!

— Наробить тобі клопоту ця свята! Ні, друже любий! в нашому званні заводиться жінкою, та ще красунею — не личить!

Милочка вийшла з трактиру незадоволена, змучена. Вона не йшла, а бігла по вулиці.

— Невже ми щодня в цей шинок ходитимемо? — спитала вона гидливо.

— Хіба тобі не сподобалось?

— Що ж тут може подобатись! гамір, сморід, бруд... голова заболіла.

— Ну от, приїдемо додому, там відпочинемо.

— Це куди ж «додому»? — знову в номери? з одного смороду в інший?

— Милочко! друже мій! май терпіння! Мені обіцяли завтра ж нас у центрі міста влаштувати. Номери чисті, і про обід можна буде з хазяйкою домовитись, якщо ти не хочеш ходити в «Британію».

Це була перша сварка, але вона тривала цілий день. Вернувшись до Сухаревої, Милочка цілий вечір проплакала й обсипала чоловіка докорами. Очевидно, душевні сили її почали потроху розкриватися, тільки зовсім не в той бік, де чекав Бурмакін. Він ходив туди й сюди по кімнаті, кошаючи волосся й не знаючи, що зробити.

— Ну, прости! — говорив він, стаючи навколішки перед «святинею»: — я дурень, який нічого не розуміє в життєвих справах! Постараюсь струснутися, от побачиш!

На другий день під обід Валентин Осипович перевіз дружину в інші номери. Нові номери були в центрі міста, на Тверській, і були досить чисті; зате за дві маленькі кімнатки доводилося платити втричі дорожче, ніж у Сухаревої. Обід, за умовою з хазяйкою, був готовий.

Милочка трохи заспокоїлась. Поки лакеї і покоївка розбирали речі, вона погодилась прогулятися з чоловіком по Тверській. Надворі вже було темно; вулиця тьмяно освітлювалась масляними ліхтарями; у вікнах небагатьох магазинів і пивничок похмуро блимало світло засвічених ламп. Але вечірній вуличний рух був у повному розпалі, і Людмила Андріївна раз у раз скрикувала, боячись, що на неї налетять сани. Зайшли в кондитерську, випили по чашці шоколаду, але мовчки, немов обох бентежила незвична обстановка.

Минуло кілька днів, похмурих, одноманітних. Бурмакін водив дружину в театр. Ставили «Гамлета». Милочку насамперед здивувало, що чоловік веде її не в ложу, а кудись у місця за кріслами. Потім, Мочалов їй не сподобався, і знамените «ще черевиків не зносила», що вкинуло її чоловіка в трепет (він навіть штовхнув її ліктем, коли трагік вимовляв ці слова), пропало зовсім марно.

— Ну, що? ти вражена? — допитував він її, вертаючись додому.

— Та... нічого... — відповіла вона мляво.

— «Нічого»! — хіба можна так казати! Це чудесно, дивно, божественно! Ніколи Мочалов не був у такому настрої, як сьогодні! Іноді він буває нерівний, але сьогодні... Від першого до останнього слова все було в ньому божественне! На жаль, він, здається, попивати почав.

— Ну, бачиш... п'яниця, а ти хвалиш!

— Я не п'яницю хвалю, а художника. Милочко! мій друже! що з тобою?

— Мені... нудно...

— Ну, зажди. Ось через три дні «Скупого» ставлять: Щепкіна тобі покажу.

— Теж... п'яниця?

Бурмакін смирився. Він мовчки довів дружину додому і, сказавши їй, що хоче пройтися, залишив саму.

Цілі дві години бродив він по замовклих вулицях, стараючись уяснити все, що сталося. В голові у нього все переплуталось: і Милочка, і Мочалов, і «п'яниця», і «ще не стоптала черевиків». Трудно було розібратися в цій плутанині,

хоч він почував, що почалося щось таке, що загрожувало зразу порушити його душевну рівновагу.

Йому зробилось моторошно. Щось неясне, але надзвичайно жорстоке, промайнуло в його голові й гострим бодем відбилосся в серці. А проте, в міру того, як ходіння стомлювало його, плутанина, що панувала в голові, вляглась, і він трохи заспокоївся.

— Який я, одначе, дурень! — сказав він собі: — одружився й не подумав, що вона ще дитина, що їй потрібні радощі... Подаючи їй руку, я обіцяв, що ця рука поведе її по шляху життя, і, як чесна людина, повинен додержати свого слова. Я повинен виконати не те, що потрібне для мене, вже надламаной життям людини, а те, чого прагне її чиста, непорочна душа. І я повинен виконати це завдання, хоч би мені довелось заради цього відмовитися від найдорожчих прив'язаностей, від усього, на що я досі дивився як на святиню серця! Милочка — ось моя святиня! вона, сама вона! І навіть тільки я в Москву їхати затіяв! От уже справді не до речі дурна думка в голову залізла!

Хоч останній вигук вихопився випадково, але він містив у собі гірку правду. Москва зразу розкрила те, що, напевне ще довгий час таїлося б під спудом. Поки Милочка жила у Беригіні, ніщо незвичайне не збуджувало її. Обом було там тепло і затишно; цілими годинами ходили вони обнявшись, з кімнати в кімнату, дивилися одно одному в очі й надивитись не могли. І раптом — Москва, смердючі номери. «Британія», Мочалов, — це й міцнішу натуру приголомшити могло б! Йому добре; він тут у рідній атмосфері, а як їй, самотній, загубленій серед чужих людей, позбавленій заняття, яке могло б заповнити її дозвілля!..

Так, це була з його боку груба помилка, і він глибоко обурювався собою, що не передбачив її наслідків... Але в той же час у голові його настирливо складалася думка: спільне життя почалося так недавно, а роздільна риса вже визначилась!

Коли він повернувся в номер, Милочка вже спала. Він тихенько роздягся і, щоб не тривожити дружину, ліг на дивані.

Минуло ще кілька днів. Возив Бурмакін дружину ще раз у театр, але на запитання, чи сподобався їй Щепкін у «Скупому», зустрів попередню відповідь:

— Та... нічого...

Не раз пропонував він познайомити її з сімейними до-

мами, в яких його привітно приймали, але Милоцці завжди не було коли. Вставши пізно ранком, вона бродила по кімнаті, чи то думаючи про щось, чи то просто «так». А він у цей час об'їжджав знайомих, згадував студентські роки і непомітно проводив час у розмовах. Обідали вони разом, хоч його так і поривало в «Британію». Наставав вечір, робилося тоскно. Перші дні він розмовляв охоче, потім уже примушував себе розмовляти, і нарешті не знав, що далі робити. Слів не знайшлося. Одного разу увечері він зник і вернувся додому вже далеко після півночі.

— Милочко! що мені зробити, щоб розвеселити тебе? — чіплявся він до неї.

— Мені нудно... додому хочеться,— відповідала вона похмуро.

Нарешті, одного ранку до них приїхала Лариса Максимівна Каздоева, дружина одного з найдавніших друзів Бурмакіна, і так переконливо просила Милочку навідати їх увечері, що довелося погодитися. На вечері було людно і весело. Зібралось досить багато молодих людей, які скупчились коло Милочки і вживали всіх зусиль, щоб розворушити її. І мужчини, і дами — всі вважали, що вона красуня, і одверто виявляли перед нею своє захоплення. Як видно, це схиляння перед її красою з боку зовсім нових осіб було приємне їй, так що на кінець вечора вона й сама пожвавішала.

— Ну, що, весело тобі було? — питав, вертаючись додому, Бурмакін.

— Так... нічого,— відповіла вона, впадаючи в звичайну млявість, але зразу ж схаменулася й казала далі: — так, весело... нічого! Тільки я хочу тебе про одно попросити, та не знаю...

— Не просити, а наказувати ти повинна! — вигукнув він захоплено: — говори! наказуй!

— От бачиш... у всіх дам сьогодні туалети були... ах, а втім, ні! я така ще дурненька...

— Милочко! бога ради! я палаю нетерпінням...

— Добре, тільки ти не розсердься. У всіх тепер плечі на платтях гладенькі, а мені наша повітова кравчиха з еполетиками зробила...

— Нового платтячка захотілось? Чому ж ти давно не сказала мені? Завтра ж поїдемо до Сихлерші й за останньою картинкою замовимо!

Плаття замовили, але занадто розкішне. Знайомі в Бурмакіна були прості, і вечори в них теж прості. Потрібне

було інше плаття, простеньке. Бурмакін і тут не розраховував. За другим платтям потрібне було третє, бо не можна ж в одному й тому ж платті їздити...

Виїзди почастішали. Вечірки відбувались одна за одною. Але вони вже не мали того святкового характеру, який мав перший вечір, проведений у Каздоевих. Захоплення красою Милочки спало, а суперечки про різноманітні абстрактності знову забрали свої права. Милочка прислухувалась до них, навіть примушувала себе зрозуміти, але марно. Самотність і нудьга почали поволі опановувати її.

Зі свого боку, Бурмакін з жахом помітив, що взяті ним на прожиття в Москві гроші зникали з дивовижною швидкістю. А що по заздалегідь накресленому плану треба було прожити в Москві ще тижнів зо три, то треба було серйозно подумати про те, як позбутися труднощів.

Очевидно, що Милочка запасалася туалетом не заради Москви, яку не злюбила, а заради рідного закутка, в якому вона сподівалася покрасуватися перед кавалерами, більш близькими їй душею. Розраховуючи здобути грошей, Бурмакін задумав статтю: «Про прекрасне в мистецтві і житті», та ледве встиг написати: «Якщо прекрасне само собою, і, так би мовити, обов'язково входить у галузь мистецтва, то до життя воно прищеплюється лише поступово, в міру поширення мистецтва, і робить у ньому цілковитий переворот»,— як догадався, що колись там ще стаття буде написана, колись надрукується, а гроші потрібні зараз, цю ж хвилину... Одначе, с'як-так, з допомогою друзів, справа владналась, і Бурмакін, ні слова не кажучи дружині, роздобув невелику суму, що, за його розрахунками, її було досить для задоволення найнеобхідніших витрат.

Але тут знову трапилась несподіванка: Милочка так занудьгувала, що відмовилася від вечірок, а за кілька днів до масниці остаточно стала збиратися в село.

— Ти зробив собі приємність,— говорила вона:— надивився на своїх приятелів, наговорився з ними,— треба ж і мені чого-небудь... Дозволь хоч останні дні перед постом повеселитись!

— А тут! — здивовано вигукнув Бурмакін.

— А тут уже ти, коли хочеш, веселись.

Доводилося підкоритись.

Коли молоді вернулись до Веригіна, закуток гув від роздолля. Від сусідів переїжджали до сусідів, пили, їли, танцювали до пізніх півнів, спали покотом і т. д. Крім того, в

повітовому місті панове офіцери влаштували на масницю великий танцювальний вечір, на який було запрошено весь повіт, та мав бути *folle journée* у предводителя Струнникова.

В усіх цих веселоощах Бурмакіни взяли діяльну участь. Милочка зовсім оживилась і дуже розумно розпоряджалась своїми туалетами. Плаття, пошиті перед весіллям, надівала в доми простіші, а московські туалети приберігала для важливих okazji. Те перше плаття, що було пошите в Сихлер і для московських знайомих виявилось занадто розкішним, вона наділа на *folle journée* до Струнникових і зовсім усіх затьмарила. Навіть Олександра Гаврилівна зауважила:

— От як Валентин Осипович вас балує. Зразу видно, що туалет ваш у Сихлер зроблений.

Взагалі вона пуштувала, танцювала, заговала з кавалерами і говорила зовсім такі самі слова, як і інші. І навіть від часу до часу, у повному розпалі танців, підбігала до чоловіка, цілувала його й знову бігла собі.

— Дивіться, Милочка як розгорнулася! — дивувалися навколо: — звідки що береться!

Нарешті й останній день масниці канув у вічність.

— Весело тобі було? — спитав Бурмакін, коли ранком у чистий понеділок вони опинилися самі у Веригіні.

— Ах, як весело! — відповіла вона, ластячись до чоловіка: — спасибі! я ж бо тобі всім цим завдячую! Тепер я цілий тиждень відпочиватиму й поститиму, а з другого тижня й знову можна буде... Я деяких офіцерів до нас запросила... ти ж дозволиш?!

— Будь ласка! як ти хочеш!

Минув місяць, другий, і скромного веригінського дому не можна було впізнати. Веригіно було від міста всього за дванадцять верст, і це було дуже зручно. Ранок панове офіцери віддавали службі, робили проїздки, виїздки, марширували піший по-кінному; під обід вони були вже вільні й могли роз'їжджати по гостях. Щодня чоловіка п'ять-шість, а іноді й більше, наїжджало до Веригіна, пило, їло і веселилось у Бурмакіних. Зі свого боку, і вдова Чепракова розпорядилась дуже вигідно. Вона не оселювалася зовсім у дочки, а поділила родину на дві партії. В неділю приїжджали дві сестри, а в наступну вона привозила третю, а перших двох вивозила на тиждень в абатство. Влаштовувалися танці, а що дам не завжди вистачало, то, в разі недостачі, мужчина

йшов за даму, і це викликало плутанину й загальні веселощі.

Бурмакін зачинився в кабінеті. Він бачив дружину тільки до обіду, та й то уривками, бо по кімнатах безперервно бігали сестриці, неодягнені, нечесані, невмивані, та й сама Милочка рідко вставала з постелі раніше полудня, винагороджуючи себе за вчорашню метушню. На обід він, звичайно, виходив до їдальні, прислухався до спільної розмови й навіть намагався взяти в ній участь, але з цих спроб якось нічого не виходило. Не було жодної спільної точки стикання між ним і гостями; говорили вони все про щось таке, що було для нього цілковитою загадкою. Ніколи він не жив у цьому світі, ніколи подібних розмов не вів. Можливо, з його боку це була непростенна зарозумілість, але, в усякому разі, він неспроможний був побороти свою ізольованість і почував себе зовсім зайвим.

Іноді, в самому розпалі веселощів, прибігала до нього в кабінет дружина й кликала до гостей.

— Повеселися з нами! — умовляла вона: — чого ти все сам та сам! Це, нарешті, і нечемно: дома гості, а хазяїн сховався, нікому слова привітного не скаже.

Вона брала його за руку й силою затягала до зали. Його ставили в пару й примушували протанцювати кадриль. Але виконавши примху дружини, він непомітно зникав до себе і вже не виходив аж до самої ночі.

— Ах, як було весело! — чув він пізно, коли вже засинав у постелі.

Це означало, що гості роз'їхалися чи розбредилися по кімнатах і дружина прийшла в спільну спальню.

Нові порядки хвилювали його. Офіцери не відходили від Милочки і не приховували нахабної хтивості, яка іскрилася в їхніх очах. Не те, щоб він ревнував дружину, але безцеремонність, якої він був свідком, обурювала його, остогидла, набридла. Особливо набридли йому трое панів: Туровський, Бандуровський і Мазуровський. Вони їздили до Веригіна мало не щодня і, через брак у місті цукерок, частували Милочку фініками, ізюмом і пастилою. Одного разу, вийшовши випадково з кабінету, він застав таку сцену: у вітальні Милочка, тримаючи з одного боку за руку пана Туровського, з другого — пана Бандуровського, танцювала перед трюмо п'яту фігуру кадрили. Ззаду пан Мазуровський витинав кумедні колінця, а сестриці, притулившись в куточку, безгавно реготали.

— Ах, як весело! — скрикнула Милочка, побачивши його.

Він запально стукнув дверима у відповідь і зник.

Так, вона розвинулась. Всі дані їй природою здібності розкрилися цілком, і нічого іншого сподіватись не було чого. Та як швидко все вияснилося! яка жорстока доля, що разом зняла покрови з його дорогих помилок, не давши йому змоги навіть вдосталь намілуватись ними! Йому й сховатися нема куди. Скрізь, у найдальшому кутку дому, його наздожене нахабний сміх панів Туровського, Бандуровського і Мазуровського.

Він згадав, що іще в Москві задумав статтю «Про прекрасне в мистецтві і в житті», і сів до роботи. Першу половину тези, яка говорила що прекрасне, властиве мистецтву, як обов'язковий елемент, він, за допомогою ампліфікацій, пояснив досить легко, хоч розгортання думки забрало не більше одної сторінки. Але друга половина, яка стосувалася впливу прекрасного на життя, не давалась, як клад. Хоч як повертав Бурмакін своє завдання, виходила тільки гола теза — і нічого більше. Навіть ампліфікації не спадали на думку.

— Але ж це само по собі ясно! це й доказів не вимагає! — хвилююався Валентин Осипович.

А таємний голос у цей час нашіптував:

— Припустімо, що ясно; але яка ж це буде «стаття»... на кілька друкованих рядків! Хіба таку статтю де-небудь надрукують!

Промайнули в його уяві образи Мочалова, Щепкіна, Санковської; та все, що він міг сказати про них, уже давно було сказане іншими.

Так і змушений він був остаточно кинути свою вівку.

А проте домашня незлагодa була така нестерпна, що Валентин Осипович, щоб не бути її свідком, на цілі дні зникав до рідних. Старі Бурмакіни теж догадалися, що в домі в сина відбуваються незгоди, і навіть утримувалися пускати до Веригіна своїх дочок. Але, не схвалюючи поведінки Милочки, вони в той же час не виправдували й Валентина.

— Так по-людськи не живуть, — говорив старий батько: — вона ще дитина, освіти не має, ніякої розмови, крім звичайної, не розуміє, а ти до неї з високими думками чіпляєшся, молишся на неї. Через те й дивитесь ви в різні боки.

Тільки вже щось рано у вас незлагоди почались; не треба було їй дозволяти гостей приймати.

— Пробачте! я не брався грати роль тюремника в своїй дружині! — відказував молодий Бурмакін.

— Не роль тюремника, а треба було з нею тією мовою говорити, яку вона розуміє. І до Москви не слід було їздити. Тільки розбестив молодичку та витратився. Полічи, скільки ти грошей на весілля та на поїздку витратив, а тепер прийоми оці почались. Отак і розоритися не штука.

Але всі ці поради і застереження були такі беззмістовні, а головне, такі запізнілі, що ніякого практичного висновку з них не випливало.

І серед сусідів розійшлися чутки про незгоди в молодій родині Бурмакіних. Але тут уже абсолютно в усьому звинувачували Валентина, а до дружини його ставились більше ніж поблагливо.

— Жіночка молода, — говорили кругом, — а чоловік якийсь навіжений та роззява. Дивиться вгору, а що під носом робиться, не бачить. Що б першого часу після весілля посидіти дома та в колі близьких повеселити молоду дружину, а він у Москву її повіз, зі студентами став зводити. Верзуть студенти проміж себе дурниці, а вона сидить, очима лупає. Додому вернувся, і дома знову нісенітниці верзе. «Свята» та «чиста» — тільки й слів, а їй на ці слова плюнути та розтерти. Ну, натурально, молодичка сказалась.

Коли настало літо, Бурмакін трохи відпочив. Полк пішов далеко, в табори; у Веригіні стало тихо. Бурмакін знову намагався зблизитися з дружиною; та що намагання ці мали той самий виспреній характер, що й раніше, то Милочка їх не зрозуміла. До того ж на неї вже лягло клеймо, що його неминуче накладає тривале перебування в занадто веселому товаристві. Відчувши себе самотньою, вона знову зробилась млявою, тоскно бродила цілими днями по кімнатах і на чоловікові пестоші відповідала наче спросоння. Те душевне поживлення, яке розкрилося в колі споріднених духом людей, раптом знову закрилось.

Тимчасом і по господарству справи йшли погано. Щоб розплатитися з боргами, довелось продати й другу пустовщину. А що маєток був невеликий, то пустовщина ця була остання, і потім залишалася тільки земля, замежована в одній окружній межі, і рвати її на клапті, для продажу частинами, було незручно. Староста Влас висловлював побоювання, що після продажу пустовщин, мабуть, і корму

для худоби не вистачить. Та Валентин, замість того, щоб спільними силами обміркувати, як зарадити лихові, за звичкою, став дибки й заговорив зовсім про інше.

— Власе! ти чесна людина! — апострофував він його:— ти розумієш мене! ти розумієш, який я глибоко-глибоко нещасливий!

— Це так; і всі ми бачимо, що вам не пофортунило...

— Ну от. А ти кажеш, що корму для худоби не вистачить!.. Хіба я можу про це думати! Ах, голова в мене... Щодня, голубчику! щодня одне й те саме з ранку до вечора...

— Так, це справді, що...

Влас ішов собі, залишаючи пана на здобич тоскній самотності.

Однак і той відносний спокій, яким користувався Бурмакін протягом літа, поступово наближався до кінця. Настав вересень, і полк знову розташувався на зимових квартирах. Першими прилетіли до Веригіна пани Туровський, Бандуровський і Мазуровський, а потім і сестриці Чепракови; гвалт відновився з тією самою силою, що й до таборів. Валентин зовсім утратив голову.

— Я виїду до Москви, — сказав він одного разу батькові.

Старий задумався.

— Знудьгуєшся, голубчику! — сказав він, похитуючи головою.

— Даруйте! про яку нудьгу може бути мова! Я щодня тільки того й чекаю, що збожеволію!

— Ну, припустімо, поїдеш ти; а раптом і вона слідом за тобою в Москву приїде!

— Вона! ніколи!

— А може і от ще що трапитись: ти поїдеш, а замість тебе теща у Веригіні оселиться. Вона ж за один рік все розтринькає.

— І нехай. Невже ви думаєте, що це мене турбує!

— Все-таки. Треба ж і тобі з чого-небудь у Москві жити.

— Про мене турбуватись нема чого. Мене друзі як-небудь улаштують. Коли я до літературної роботи не здатний, то уроки давати можу.

— Коли так, то хай... Ніж мучитись, краще й справді піти. Тільки я раджу дати мені довіреність на управління маєтком: я все-таки хоч трохи Калерію Степанівну вгамую.

Одначе, якийсь час Бурмакін відкладав вирішення, а сусіди тимчасом вже голосно говорили, що Милочка зайшла в інтимний зв'язок з паном Мазуровським і що той навіть хвалиться цим. Старий Бурмакін не витримав і приїхав до Веригіна.

— Вийжджай! — сказав він синові.

— Чого так приспіло?

— Вийжджай. Недобре.

Валентин зрозумів. Йому раптом зробилось огидно жити в цьому домі. Нашвидку поїхав він до міста, написав довіреність батькові і почав поволі збиратись. Потім він скористувався першим днем, коли дружина поїхала в місто на танцювальний вечір, і зник з Веригіна.

Милочка вернулася з міста вже під ранок наступного дня й дізналась про від'їзд чоловіка тільки прокинувшись. У першу хвилину ця звістка примусила її задуматись, але Калерія Степанівна зразу ж підспіла з розрадами.

— Схаменися! — сказала вона: — та нам без нього ще краще буде! Знайшла за ким жаліти... за дурнем!

До обіду приїхали пани Туровський, Бандуровський і Мазуровський, і Милочка остаточно повеселішала.

Що сталося згодом з Бурмакіним, я певно сказати не можу. Ходили чутки, що московські друзі допомогли йому вступити учителем до одної з найдальших губернських гімназій, але куди саме — невідомо. Звичайно, батько Бурмакін мав певні відомості про місце перебування сина, але на всі запитання про це він незмінно відповідав:

— У Москві ще... ніяк улаштуватись не може.

Милочка не минула лиха. Під керівництвом матері, вона завела такі веселощі у Веригіні, що й втручання старого Бурмакіна не допомогло. Сума боргів, поступово зростаючи, дійшла нарешті до того, що треба було продати Веригіно. Розуміється, Валентин Осипович виявив цілковиту згоду, щоб здійснити продаж.

Поки тривало це безладдя, Калерія Степанівна якось примудрилася перебудувати старе абатство. Туди й переселилась Милочка, після продажу Веригіна, бо чоловік рішуче відмовився прийняти її до себе. Разом з нею перенесли до абатства свої штаб-квартири й пани Туровський, Бандуровський і Мазуровський.

А скоро після цього старі Бурмакіни померли, перед тим віддавши дочок заміж. І таким чином прізвище Бурмакіних зовсім зникло з нашого повіту.

Я маю на увазі тут поміщиць-удів, що займалися господарством самостійно.

Їх було в Словущенському дві: Степанида Михайлівна Слепушкіна і Марія Марівна Золотухіна, і обидві жили через дорогу, одна проти одної.

Слепушкіна була одною з найбідніших дворянок нашого закутка. За нею лічилося всього п'ятнадцять ревізьських душ, все дворові, і не більше ста десятин землі. Жила вона в маленькому будиночку, кімнат на шість, досить ветхому; перед будиночком був розбитий малесенький палісадник, позаду розведений досить великий город, обабіч стояли господарські будівлі, теж ветхі, в яких містилася більшість дворових.

Незважаючи на нестатки, вона, проте, не замикалась від гостей, так що від часу до часу до неї найджали сусіди. Частивання подавалось таке саме, як і в усіх, своє, некуповане; тільки ночівлі в своєму тісному приміщенні вона запропонувати не могла. Та що в Словущенському існувало близько десяти дворянських гнізд, і серед них садиба самого предводителя, то запізнілі гості звичайно розташовувались на ніч у сусідніх поміщиків та, до речі, і наступний день проводили в них.

Степанида Михайлівна рано осиротіла. У вісімнадцять років вона зробилася цілком самостійною хазяйкою і взялася до діла з таким умінням, що всі сусіди дивувалися з неї. При старих (обое, і батько і мати, були п'янички) хазяйство занепало, отож треба було зовсім нові порядки заводити. З величезною запопадливістю поринула вона в безліч господарських подробиць, і вони полюбилися їй. З ранку до вечора, в літню пору, походжала вона по своїх володіннях, розпитувала, радилась, а часом і сама пораду давала. Дворові полюбили її. Хоч становище їх було нележке, але панночка поводитися з ними так просто й ласкаво, була така весела й бадьора, що, дивлячись на неї, і підневільним людям ставало веселіше. І панночка і дворові жили разом, в одній садибній ограді, спільним життям. Навіть у їжі Степанида Михайлівна старалась не відрізнятись від дворових. Одно слово, її називали не інакше, як веселою панночкою, і в майбутньому, коли її спіткала тяжка недуга, це єднання стало їй у великій пригоді.

За тим та за цим (як вона висловлювалась) весела панночка зовсім забула вийти заміж і, коли їй було вже

тридцять років, догадалась заохотитися в канцелярського чиновника повітового суду Слепушкіна, який був молодший за неї років на шість і помер з сухот років через півтора після весілля, залишивши дружину вагітною. Чоловіка вона палко любила і весь час, поки його точила жорстока недуга, самовіддано його доглядала.

Це був лагідний молодий чоловік, блідий, худий, майже дитина. Покірно зносив він тягар хворобливого існування і покірно ж згас у руках у дружини, на яку дивився не стільки очима чоловіка, скільки очима облагодіяної людини. Вважаючи себе ніби винуватцем майбутньої її самотності, він сумно втуплювався в неї очима, немов просив простити, що зустріч з ним не дала їй ніяких радощів, а тільки внесла марну тривогу в її існування.

Через кілька тижнів після того, як вона залишилася вдовою, в неї народилась дочка Клавденька, на яку вона перенесла своє палке кохання до чоловіка. Та хворе серце не забувало, і поява на світ дочки не загоїла, а тільки ще більше роз'ятрила свіжу рану. Степанида Михайлівна довгий час нудьгувала і нарешті стала шукати забуття...

Забуття це вона знайшла у вині, і з року в рік недуга її набувала все більших і більших розмірів.

Пиля вона не постійно, а запоєм. Кожні два місяці днів десять вона несамовитіла, і протягом цього часу дім її сповнювався просто пекельним гвалтом. Втративши всяку свідомість, вона бігала по кімнатах, вигукувала безглузді слова, реготала, плакала, нічого не їла, не спала цілі ночі.

Навіть узимку, незважаючи на подвійні рами, крики її чути було на вулиці, і вони лякали прохожих. Та щонайгірше, під цей божевільний гвалт росла її дочка.

Клавденьці йшов уже вісімнадцятий рік. Вдалася вона вся в батька, така сама бліда, худенька, делікатна. Вчилася, звичайно, поверхово, ходячи щоденно до сусідів, в яких була гувернантка, за що, проте, мати щороку вносила певну винагороду домашніми припасами. Попервах п'яні випадки матері лякали її, але чим більше вона наближалась до свідомого віку, тим більше переляк поступався місцем глибокому жалеві. Вона, в свою чергу, була палко прив'язана до матері, і серце її сповнювалося безмежного жаління, як тільки проявлялися перші ознаки наближення випадку.

Починалося звичайно з того, що вся істота Степаниди Михайлівни проймалась тривогою. Вона ховалась від дочки, уникала світла, раз у раз обскубувала й обсмикувала

на собі плаття й дико озиралася, немов чогось шукаючи. Нарешті замикалася в спальні, звідки слідом за тим починало долимати безладне бурмотіння. Дочка мовчки плакала, але не пробувала стукати в двері, знаючи, що в подібні хвилини найширше й найлагідніше втручання може тільки роздратувати. Днів через п'ять, коли пароксизм доходив вищої точки й наставало справжнє божевілья, Степанида Михайлівна гучно відчиняла двері своєї спальні й прибігала до дочки.

— Клавдюшко! падлючка в тебе мати? кажи! падлючка? — лунав у всіх кутках дому її різкий крик.

Це страшне запитання повторювалося протягом дня безперервно. Як видно, нещасна навіть у найтяжчі хвилини не забувала про дочку, і думка, що єдина і палко улюблена дитина мусить жити з соромітною й п'яною матір'ю, подвоювала її страждання. У тверезі проміжки вона не раз наполягала, щоб дочка на час запою йшла до сусідів, але та не погоджувалась.

— Ні, матінко, мені дома краще, — відповідала вона і в безмежній делікатності навіть не пояснювала причини свого відмовлення, побоюючись, щоб пояснення не надало перебільшеного значення її жертві.

Коли кінчався запій, Степанида Михайлівна наказувала витопити баню й парилась. Днів два після цього вона бродила по кімнатах, нудьгуючи і не починаючи ніякої справи. Змарніле обличчя виявляло глибоку втому, руки і ноги тремтіли, очі без думки дивилися в далечінь. Вино зразу робилось їй гидким, апетит і сон занадто повільно вступали в свої права. Одначе поступово все приходило до ладу. Вона бралася хазяйнувати, але це була вже не та бадьора, сумлінна і весела панночка, якою її знали років з двадцять тому. Отож якщо справа не зовсім занепадала, то лише завдяки тому, що самі дворові підтримували усталені порядки.

— Маріє Марівно! — від часу до часу перегукувалась через дорогу з Золотухіною, своєю сусідкою, Слепушкіна: — зайшла б ти до мене.

Золотухіна приходила, і між сусідками починалася розмова.

— Хоч би ти до себе Клавдюшку забирала, поки я колоброджу, — скаржилася Степанида Михайлівна.

— Та скільки раз намагалася, але ніяк умовити не можу. «Мое, каже, місце при матері».

— Соромітна я...

— Чого вже гірше! Волі над собою взяти не можеш...
Не дозволяй вина давати — от тобі й усе!

— А краще буде, як я до шинку бешкетувати побіжу?

— Чого ж то до шинку... борони боже!

— Було вже зі мною це — невже не пам'ятаєш? Пресу-воро заборонила я тоді, щоб і не тхнуло в домі вином. Тільки настав мій час, я кричу: вина! — а мені не дають. То я з вікна вночі вистрибнула, втекла до Тройці та цілий день там у самій сорочці й чуделесила, поки мене не зв'язали та додому не привезли. Ні, видно, мені так і вмерти. Так і дивись, втечу знову вночі та де-небудь або в річці втоплюся, або в канаві задубію.

— Ах, гріх який!

— Нічого не поробиш. Проте я не про себе, а про дочку хотіла з тобою поговорити. Не подобається мені вона.

— Чим же вона не подобається — дівчина, як дівчина. Дивіться! рідна дочка вже перестала подобатись!

— Не про те я. Не подобається мені, що вона все сама та сама, живе з соромітною матір'ю та хиріє. Поглянь, на що вона схожа стала! Бліда, худа, та квола, все на груди скаржитись. Боюсь я, що у неї та сама хвороба, що в покійного батька. У бога милості багато. Чоловіка забрав, мене розуму позбавив — чого доброго, і дочку до себе візьме. Живи, скаже, підла, сама в кромішньому пеклі!

— Ач бо ти яка! і в бога вірити перестала!

— Вірила я...

Слепушкіна не докінчувала й задумувалась.

— Нічого, все минеться щасливо, — втішала її Марія Марівна. — Ніякої хвороби в Клавденьки нема — навіщо дурниці говорити! От через рік мій Мишанька з-за кордону вернеться, на побивку до матері приїде. Побачить Клавденьку, сподобаються одно одному — от жених з нареченою й готові!

— Ах, якби...

Сусідки розходились, і в серці п'яниці оселялася несмілива надія. Давно, признатися, вона вже почала мріяти про Михайла Золотухіна — от би справжній для Клавденьки чоловік! — та подивиться, подивиться на дочку, згадає про покійного чоловіка та й задумається. Що коли й справді батько свою страшну недугу дочці передав? Що коли вона помре? Куди вона тоді зі своєю п'яною головою

подінеться? невже хоч одну хвилину таке нещастя переживе?!

На жаль, п'яна матір, виявилось, казала правду. Безперечно, що Клавденька у всіх на очах згоряла. Ще коли їй було не більше чотирнадцяти років, з'явилися підозрілі припадки кашлю, які з кожним роком підсилювались. Спадковість брала своє, а що допомоги нізвідки чекати було не можна, то дівчина неминуче мала загинути.

Як видно, вона й сама це підозривала. Від неї не вміли приховати, з якої недуги помер її батько, і вона знала, що це недуга спадкова. Проте жадоба життя горіла так сильно, що вона навіть у найтяжчі хвилини не переставала вірити й сподіватися.

Ноги почали підгинатися, багрові плями на щоках червоніли, голова тяжчала і вкривалась потом, а їй здавалося, що назустріч іде чудо, яке от от скине з неї чари чаклунства.

Нарешті й рухатися стало несила. Її посадили в крісло неподалік од вікна, з якого було видно палісадник, і крізь хащу акацій мигтіла хатинка Золотухіної, обклали подушками й для послуг приставили до неї улюблену покоївку.

— Ти бувала коли-небудь хвора, Паша? — питала вона свою співрозмовницю.

— Скільки разів, панночко!

— Ні, ось так, як я?

— В сто раз гірше... яка ваша хвороба!

— Від цієї хвороби, кажуть, рятунку нема. Сухоти. Покійний татонько з сухот помер. Он які в мене на щоках червоні плями виступили!

— Що ви, Христос з вами! так, нездужається вам... Простудились, мабуть. І плям на щоках нема! — просто рум'яничок! Красуня ви в нас!

В поступовому згасанні минуло ціле літо. Коли настала зима, довелося закупоритись, і палісадник, і вулицю замело снігом так, що й очам нічим було порадуватись. Відсутність світла, духота кімнат душили все дужче й дужче. Настали виснажливі безсонні ночі, і тому що молоде існування не встигло ще заpastися внутрішнім змістом, то ні про що інше не думалось, крім уявлення про зяючу безодню, яка з кожним днем виступала ясніше й ясніше, що хвилини ладна поглинути її. Невже доля така жорстока! — безперервно скаржилося тоскне серце: — невже вона не приготувала їй ніяких радощів, саму тільки смерть?..

— Тяжко, Паша, помирати? — питала вона.

— Не знаю, не вмирала,— відмагалася Паша жартом: — та що ви, панночко, все про смерть та про смерть! От скоро весна прийде, встанемо ми з вами, підемо в ліс по ягоди... ще так відпочинемо, що краще, ніж раніше, заживемо!

Але становище робилося справді страшним, коли в матері починався п'яний запій. Дім заповнювався безглуздим гвалтом, що проникав у всі кутки; збезуміла мати вдиралася в кімнату хворої дочки й кидала в упор одне й те саме страшне запитання:

— Падлючка в тебе мати? кажи! падлючка?

Пробували замикати Степаниду Михайлівну в спальні, але хвора кожного разу наказувала відімкнути двері.

— Нехай походить! Їй легше, коли вона на волі,— говорила вона: — а я вже звикла.

Стало тепло. В уяві хворої малювалося рідне село, поле, луки, сонце, простір. Вона дедалі частіше починала говорити про те, як їй буде добре, коли навіть недуга не зразу покине її, а дасть змогу хоч винести в кріслі в палісадник, щоб свіжим повітрям подихати.

Покликали, нарешті, і лікаря, який своєю появою тільки налякав хвору. Це був один з тих невмілих і нерозвинених закуткових лікарів, які з усіх труднощів виходили з допомогою формули: в певних випадках наша наука безсила. Цю формулу висловив він і тепер: висловив самовпевнено, безапеляційно і, взявши з рук Степаниди Михайлівни (цього разу тверезої) червону асигнацію, поїхав назад до міста.

Залишалось умерти.. Всі з години на годину чекали фатальної хвилини, тільки сама хвора все мріяла. Поле, квіти, сонце... і багато-багато повітря! Наче живлюща волога з повної чаші, ллється повітря їй у груди, і вона почувує, як під його впливом вшухають болі, організм міцніє. Вона робить над собою зусилля, встає зі свого одра, відчиняє двері й біжить, біжить..

От вона встала й озирається. Ще рано, але вікна вже побіліли, і весняне сонце не забариться позолотити їх. Поряд з її кріслом сидить Паша й дрімає; трохи віддалік догоряє лойовий недогарок, і жовте полум'я ледве-ледве виділяється з ранкового присмерку. Їй робиться страшно; вона простягає руку, щоб розбудити Пашу, хоче крикнути — і в знеможі падає...

Смерть спіткала її якраз під час запою матері. Зібралися сусіди і з допомогою дворових влаштували похорон.

Цього разу до Степаниди Михайлівни приставили прислугу й не випускали її з спальні, так що невідомо, чи зрозуміла вона що-небудь, коли повз її вікна проносили на цвинтар труну?..

Коли запій скінчився, стара, за звичаєм, вимилася в бані, потім зайшла до дочки і, побачивши її спорожнілу кімнату, зрозуміла.

— Ну, тепер і мені готуватися треба,— промовила вона ледве чутно й на цілу добу замкнулася в спальні. Ніхто не бачив її сліз, не чув її скарг; багато хто думав, що вона знову завила.

Та, як видно, в неї вже задовго до того, в зв'язку зі зростаючою недугою дочки, дозріла завітна думка, і тепер вона квапилася здійснити її.

Днів через два вона поїхала в місто і всім дворовим дала відпускні. Потім склала на їх ім'я дарчий запис, яким віддавала дворовим, ще за життя, садibu і землю в цілковиту власність, а з них узяла окреме зобов'язання, що до смерті її вони залишаться в попередньому стані.

Зробивши ці розпорядження, вона спокійно стала чекати фатальної хвилини. Запій не забарився. Нещасна кричала й бушувала більше, ніж звичайно, і хоч дворові навіть суворіше, ніж раніше, слідкували за нею, та цього разу вона зуміла обманути їх пильність.

Одної ночі, в самий пароксизм запою, страшний, гнітючий гвалт, що заповнював будинок, раптом змінився гробовою тишею. Мовчанка, що враз настала, розбудила прислугу, яка дрімала коло її постелі; та було вже пізно: «весела панночка» в калюжі крові лежала з переріганим горлом.

Зважаючи на всім відомий хворобливий стан, її поховали не як самовбивцю, а за християнським обрядом. Все село зібралось на похорон, а в тому числі й сусіди. Говорили переважно про «чудне» розпорядження, яке зробила покійниця щодо свого маєтку.

— Нашого полку прибуло! от і ще дворяни проявилися в нас на селі! — вітали один одного сусіди.

Марія Марівна Золотухіна була ще бідніша за Слепушкіну. Маєток її складався усього з чотирьох ревізських душ (дворових), при сорока десятинах землі, та ще предводитель Струнников подарував їй кучеренка Прошку,

але документа на нього не дав, отож Золотухіна завжди дивувалася — чий Прощка, її чи Струнниковський.

— Стану я в місто їздити та купчі складати! — озивався Струнников на її наполягання закріпити за нею Прощку: — живе він у тебе — та й годі.

Садибу її, навіть за зовнішнім виглядом, не можна було назвати панською; це була простора хата, поділена на дві половини, де в одній, «чорній», містилася куховарка і дворові, а в другій, «чистій», яка складалася з двох кімнат, жила вона з дітьми.

Колись хата була вкрита тесом, але від часу тес зіпрів, і нову покрівлю вже зробили солом'яну, отож і з цього боку житло перестало відрізнятися від звичайної селянської хати. Навіть палісадника не було; тільки збоку було розведено невеличкий город, на якому росли лише найпотрібніші в господарстві овочі. При такій бідності і в ті дешеві часи існувати було важко.

Походила Золотухіна з духовного стану. Батько її, Марій (по-простому Марей) Семенович Скорбященський, до кінця свого життя був настоятелем словущенської церкви і славився як досвідчений і гостинний хазяїн. Марія Марівна ніколи не могла назватися вродливою, але полюбилася Гервасієві Іллічу Золотухіну, зубожілому дворянинові, рід якого здавна оселився в Словущенському. Вона була вже не молода, коли виходила заміж, а Золотухін років на двадцять був старший за неї і, крім того, випивав. Довгий час дівиця Скорбященська не наважувалася віддати йому руку і серце.

— Битимеш ти мене, мабуть, під п'яну руку? — говорила вона своєму обожателю.

— Ах, голубко! та ти мені тоді...

— Ото ж бо! ти в мене це пам'ятай! я й сама одною рукою тришудову гирю підняти можу! так тебе кулачищем стусону, що й світу не побачиш!

Зробившись дворянкою, Марія Марівна насамперед заходила перевиховувати старого чоловіка. Тримала його дома, не давала вина, а коли йому вдавалося вирватись на волю і він вертався додому п'яний, то на покару зв'язувала йому руки, а іноді й просто-таки била. Перевиховання справді вдалося; Гервасій Ілліч зовсім перестав пити; але в той же час занудьгував і почав хиріти. Людина він був смирна, як лист тремтів перед дружиною, і тому в хатині, за поодинокими винятками, панувала цілковита тиша.

І в хазяйстві і в домі повновладно розпоряджалася дружина, а чоловік цілими днями похмуро бродив по єдиній вільній світлиці, бурмочучи безладні слова й заздрісно прислухаючись, чи не долинає з Слепушкінської садиби гвалт, який свідчить про початок запою. Часом він вибігав у сіни, прочиняв двері в куховарську і, просунувши плішиву голу, пошепки звертався до куховарки:

— Ти б, Ненилушко, хоч півскляночки горілки у відьми на їжу випросила!

Та на його лихо завжди в таких випадках немов з-під землі виростала Марія Марівна і в одну мить випроваджувала його на чисту половину.

— Ось тобі «відьма»! ось тобі за «відьму»! — кричала вона, випихаючи його могутніми руками в шию і в спину так, що він щохвилини ризикував розтягтися на підлозі і, чого доброго, розбитися.

Результат цієї системи перевиховання не примусив себе довго чекати. Не минуло й трьох років спільного життя подружжя, як Гервасій Ілліч помер, залишивши на руках у дружини двох хлопчиків-близнюків. Віднесла Марія Марівна чоловіка на цвинтар і, як то кажуть, обома руками перехрестилась.

— Ну, тепер я, принаймні, хоч до дітей візьмусь! — сказала вона собі і справді весь запал гарячого материнського серця віддала цим дітям.

За дивною примхою, вона дала при народженні дітям майже однозвучні імена. Першого, що побачив світ, назвала Михайлом, другого — Мисайлом. А зменшено кликала їх: Мишанка і Мисанка. Старалась любити обох синів однаково, але, мимо її волі, позасвідомий материнський інстинкт все-таки більше тяг її до Мишанки, ніж до Мисанки.

Незважаючи на те, що смерть чоловіка в значній мірі розв'язала її руки, вдова дуже скоро упевнилась, що при тій бідності, на яку вона приречена, їй ніяк не минути лиха. Майбутнє дітей заповнювало її серце безмежною тривогою. Поки вони були малі, життя ще здавалось можливим, але ж які-небудь п'ять-шість літ пролетять так швидко, що й не помітиш. Підійде «наука», і ось тоді почнеться справжнє непозбутнє вдовине лихо. Походячи з духовного стану, вона хоч і невиразно, але розуміла, що хлопчикам без «науки» не прожити. В неї було чотири брати, з яких двоє вже закінчили курс у семінарії, а двоє ще вчилися; було дві

сестри замужем за священниками (одна навіть у губернському місті), які теж вважали себе причетними до науки. Сам отець Марей хоч і перезабув багато що, а все-таки свого часу закінчив у семінарії курс, а іноді й тепер ризикував провідміняти: mensa, mensae і т. д., та й вона була грамотна, і в справі церковного і навіть громадянського друку могла хоч кого за пояс заткнути.

Так, потрібна наука, потрібна; і час, коли азбука всевладно облуптає існування невинних дітей, підкрадеться невидимо, яко тать унощі.

І справді, воно настало, коли хлопчикам минуло шість років. Можна було б, звичайно, і почекати, але Марія Марівна була нетерпляча і, не відкладаючи діла в довгий ящик, сама почала вчити дітей грамоти.

Марія Марівна вчила до пуття, але тут між дітьми позначилася чимала різниця. Тоді як Мишанка швидко переходив від азбуки до складів, від складів до висловів і з якоюсь захватом викрикував найнезручніше вимовлювані сполучення букв, Мисанка раз у раз гальмував успішний хід навчання своєю тупістю. Деяких букв він зовсім не розумів, отож доводилось пускатися на хитрощі, щоб примусити його засвоїти їх.

Особливо його бентежили букви Е, Θ і V.

— Який ти, однак, дурний! — сердилась мати: — ну, пам'ятаєш пісню! *Ех ти, серце, ех ти, серце, ех ти біднее мое? Ех!* почуваш: *Е...х?* Ну, от воно саме і є!

Або:

— Федора Васильовича, предводителя, знаєш? Федір... Фе-фе-фе... фе-фе-фе... Ось оця сама фита і є!

Або:

— А їжицю сам запам'ятай. Ось вона! стоїть розчепірою, наче вила, якими сіно на ожеред подають!

Розуміється, кінець кінцем Мисанка засвоїв-таки «науку», тільки з фитою довго не міг справитись і називав її не інакше, як Федором Васильовичем, і навпаки. Одного разу він навіть дуже засмутив матір, побачивши крізь вікно Струнникова, що проїжджав вулицею, і закричав на все горло:

— Мамо! Фита їде! Фита!

Марія Марівна не в жарт злякалась і, щоб остаточно закріпити образ фити в голові в Мисанки, зразу ж відшмагала його.

Передбачаючи майбутнє дитяче навчання, Золотухіна

заздалегідь улаштувала собі зв'язки в поміщицькому середовищі. Дома їй зовсім не було коло чого хазяйнувати, а після смерті чоловіка й жити на одному місці, мабуть, не було потреби. Тому вона майже завжди роз'їжджала в рогожовій кибитці, запряженій парою робочих конячок, по поміщицьких садибах, і в деяких сусідів, в родинях яких жили гувернантки чи семінаристи, що закінчили курс, заживалася подовгу. Приїде і хлопчаків з собою привезе; сама коло господині влаштується, розмовами розважає, родинні скарги вислухує, домашні незгоди примирює, в господарстві корисні поради дає. Попросять її на скотарню піти подивитись — вона піде; попросять в коморі зерно переміряти — переміряє.

— Насилу дочекались ми тебе! — кажуть хазяї, вітаючи її приїзд: — слова мовити без тебе нема з ким, навіть господарство сьак-так пішло!

А хлопчики тимчасом, сівши в класній кімнаті разом з хазяйськими підлітками, на практиці дізнаються, що коли коріння науки гірке, зате плоди його солодкі.

Їздила вона таким чином та їздила — і добилася свого. Хоч наука з причини частих кочувань вийшла трохи різномаста, а все-таки років через два-три і Мишанка і Мисанка вміли і по-французьки, і по-німецьки трохи ходячих фраз без помилок сказати, та й з інших наук початки за своїли. Їм ще тільки десятий рік пішов, а хоч зараз вези в Москву та до гімназії віддавай.

Звичайно, цей здобуток дався не легкою ціною, але вже й те було щастям, що серед повсякчасних мандрювань вона втрималася на певній лінії й не перейшла в буфонство. Це доводило наявність у неї такту, дуже рідкого в дрібнопомісному середовищі, яке цілком, заради солодкого шматка, віддає себе на потіху заможнішій братії. Вона була кмітлива, порадлива, обережна. Не всяке слово, що на язик потрапляло, викладала, звісток з дому в дім не переносила і взагалі старалась триматися не як нахлібниця, а як гостя, на рівній нозі з хазяями. Багато їй у цьому випадку допомагав Мишанка, ласкавий і експансивний хлопчик, який всіх захоплював. Його не тільки ніде не вважали зайвим, а й часто упрохували матір залишити його погостювати на довгий час. Та Марія Марівна найбільше боялася, щоб з сина не виробився звичайний нахлібник, а крім того, в неї вже дозрів щодо обох дітей особливий план, отож вона ні на які упрохування не піддавалась.

— Ні, що вже там! — звичайно відмагалась вона: — і набридне він вам, та й не слід дітям від матері відвикати.

І верталася на короткий час додому або переїжджала, по черзі, до інших сусідів.

Повторюю: в кожному разі Золотухіна зуміла захистити себе від тих наруг, яких так часто зазнає бідний люд у неуцькому й грубому закутковому колі. Тільки одного разу предводитель Струнников дозволив собі пошло пожартувати з неї, і ось в яких обставинах.

4 липня, в день іменин Струнникова, в предводительському домі влаштували обід. Людей зібралось не менше як п'ятдесят душ, а серед них і Золотухіна. По закінченні обіду почали розносити десерт і, між іншим, шпанські вишні, які в цю пору року тільки що з'явилися. Набралось невелике блюдо, ягід з півторапта, отож гості брали по одній і по дві ягоди, тільки щоб покуштувати. Але Марія Марівна не збагнула цього і, коли дійшла до неї черга, взяла з блюда цілу жменю, та й за другою полізла. Розуміється, Струнников не витримував.

— Я знаю, Маріє Марівно, що ти не для себе береш, а дітей почастувати хочеш, — сказав він: — то я після обіду зведу повну коробочку ягід нарвати, та й пошлю тобі додому. А те, що взяла ти, назад на блюдо поклади.

Марія Марівна зняковіла, але, як жінка справедлива, зрозуміла, що зробила помилку, і беззаперечно поклала назад на блюдо свою здобич. Вернувшись додому, вона насамперед поцікавилась дізнатися, чи прислав Струнников обіцяну коробочку, і, діставши ствердну відповідь, наказала подати її.

Гай-гай! коробочка була справді повна вишень... але мокрих, побілілих, з торішньої наливки.

Звичайно, Золотухіна й цього разу змушена була промовчати, але вона кровно образилась, проте, не стільки за себе, скільки за дітей. І треба сказати, що з тих пір нога її не була в предводительському домі.

Нарешті Марія Марівна зробила рішучий крок. Хлопчикам минало вже одинадцять років, і все, що закуток міг їй дати в розумінні навчання, було вже вичерпане. Доводилося серйозно думати про продовження виховання, і, натурально, очі її насамперед звернулись до Москви. Невідомо, чи сама вона догадалась, чи напоумив її батько, тільки одного чудового ранку, одягши близнюків у новенькі курточки, вона забрала їх з собою і рано-вранці подалася до Відради.

— Ви дивіться, частіше в княгинечки ручки цілуйте! — твердила вона дітям дорогою.

Власник Відради, князь Андрій Володимирович Кузьмин-Перекуров, взимку звичайно жив у своєму домі в Москві, а влітку приїжджав до Відради разом з дружиною, колишньою французькою актрисою Селіною Архипівною Бульміш. Жили вони розкішно, дітей не мали, приймали в маєтку московських друзів, але з сусідами по закутку не знали. Князь був один з тих розслаблених і чванливих представників старовинних родів, що, як видно, обстоюють корпоративний зв'язок, але, по суті, плазують і повзають, виключно присвячуючи своє життя підтриманню двірських і високобюрократичних стосунків. Він пройшов усю школу вихованих і багатих ідіотів. Народився в Парижі, виховувався в Оксфорді, прослужив якийсь час як attachè при посольстві в Берліні, але далі по службі не пішов, і нарешті оселився в Москві, де вдавав із себе англомана й писав твір під назвою: «Ріка часоплину», в якому щовечора, лягаючи спати, додавав по одному рядку. І зовнішність він мав безглузду: ходив рівно, не згинаючи ніг і випнувши груди та чванливо ніс на довгій шиї невідповідно велику голову з конячого типу обличчям, забарвленим жовточервоними підпалинами, як у гнідого коня. Ні в які розпорядження по маєтку він не втручався, нічого в господарстві не тямив і доручив управителеві і бурмістрові влаштовуватись, як хочуть, дбаючи тільки, щоб найменше бажання Селіни Архипівни було виконане точно й безвідмовно.

Золотухиній, якій взагалі в її заходах щастило, вдалося й цього разу. Коли вона з'явилась до Відради, подружжя було саме й нудьгувало. А втім, князь, почувши, що приїхала в «гості» якась удова Золотухіна, та до того ж ще Марія Марівна, хотів був наїжитись, але, на щастя, Селіна Архипівна була в доброму настрої і наказала запросити приїжджу.

Марія Марівна увійшла до розкішної князівської вітальні, шарудячи новим ситцьовим платтям і тримаючи за руки обох дітей. Мишанка, побачивши Селіну Архипівну, зразу ж підбіг до неї й поцілував ручку; а Мисанка, червоний, як рак, вчепився за материне плаття і з визивною закостенілістю оглядав незнайому обстановку.

— Іди, серденько, іди! — заохочувала його мати: — поцілуй в княгинечки ручку.

— Не піду! — опирався Мисанка, ховаючи обличчя в складки плаття.

— Не турбуйте його! — заступилася за Мисанку Селіна Архипівна: — він у вас дикун, не звик. От познайомимося ближче, він і сам побачить, що в мені нічого страшного нема. Але який у вас цей чудовий хлопчик! — додала вона, милуючись Мишанкою: — аж задивитись можна! як його звати?

— Михайлом, ваше сіятельство!

— Чудове ім'я. Michel! Ви мене любитимете?!

— Я й тепер вас люблю, ваше сіятельство!

— Ну, от бачите. І ви мене любите, і я вас люблю. Ви добрий хлопчик, ласкавий. Я певна, що ми станемо друзями.

Одно слово, Мишанка зразу полонив серце добродушної французьки, тоді як Мисанка своєю невихованістю в такій же мірі відштовхнув її від себе.

Марія Марівна пояснила свій приїзд наполегливістю дітей. Вони так багато наслухалися про Відраду та її дива, що неодмінно вимагали, щоб мати показала їм, як живуть вельможі. Пояснення це видимо було приємне Селіні Архипівні, яка визвалася сама показати приїжджим і сад і парк, і оранжереї.

— Сподіваюсь, що перед цим ви з нами поспідаєте, — люб'язно додала вона.

— А я тимчасом розпоряджусь, щоб ваш екіпаж випрягли, — зі свого боку озвався князь, — ви ж здалека?

— Верст з двадцять п'ять, ваше сіятельство, буде. Та який у мене екіпаж! Кибиточка рогожова — та й годі. Я її на селі в мужичка покинула.

Селіна Архипівна здивувалась: дворянка — і в рогожовій кибитці їздить! Та подив її зріс ще більше, коли Золотухіна додала:

— Бідолашна я, ваше сіятельство, дворянка! усього майна в мене чотири душі та сорок десятин землі — оце й усе моє добро!

— Ах, боже! чотири душі... *est-ce possible!*¹ Та як же ви живете?

— Таке вже й життя, ваше сіятельство. Не живемо, а перебиваємось. Дітей ось жалко.

¹ Невже це можливо!

Селіна Архипівна зовсім розгубилась. Здивовано вона презиралася з чоловіком, і нарешті з грудей у неї вихопився зойк:

— Та куди ж дивиться уряд? Ах, як мені жалко вас! André! Адже уряд повинен підтримувати дворянський стан? адже дворяни — це опора? Ти, звичайно, напишеш про це в своєму творі... *p'est-ce pas?*¹ Ах, як мені жалко, як жалко вас!

За сніданком Марія Марівна розказала всі подробиці свого мандрівного життя, і чим більше розгорталася перед очима гостинних хазяїв повість її непривабливого існування, тим більше загорялося в серцях їх співчуття до бідної страдниць-матері.

Одно слово, день закінчився повним тріумфом для Золотухіної. Селіна Архипівна сама показала гостям дива Відради і не тільки нагодувала їх обідом, але й залишила ночувати. Та, що найважливіше, в цей же день було вирішено долю Мишанки і самої Марії Марівни. Першого князь узявся приділити своїм коштом у московський дворянський інститут; другій Селіна Архипівна запропонувала посаду економки в московському князівському домі.

— Таким чином виховання вашого сина буде забезпечене, — сказала вона: — а в той же час і ви будете нерозлучні з вашим щастям.

Про Мишанку в цих переговорах і словом не було згадано: очевидно, хлопчик-дикун не сподобався. Зі свого боку й Марія Марівна не наполягала на дальших милостях.

Проте, само собою розуміється, вона не забула й про другого сина; та виявилось, що в неї раптом склалася в голові комбінація, за допомогою якої можна було й Мишанку легко влаштувати. Одна з сестер Золотухіної, як я вже згадав вище, була віддана заміж до губернського міста за парафіяльного священника, і Марії Марівні спало на думку цілком ґрунтовне припущення, що добрі родичі, як люди заможні й до того ж бездітні, охоче погодяться взяти до себе в дім племінника й примістити його в губернську гімназію приходящим учнем. І незабаром виявилось, надія не зрадила її.

Таким чином обидва хлопчики були влаштовані, і Марія Марівна вільно зітхнула. Наприкінці серпня вона зібралася з Словущенського; чисту половину в хаті забила

¹ Правда ж?

і нагляд за господарством і дворовими доручила старому батькові. Цілих сім років, поки тривало навчальне випробування дітей, вона тільки зрідка навідувалася в рідне гніздо з Відради, куди, як економка, приїжджала разом з «панами» з Москви. Жилося їй, як видно, непогано; «пани» дорожили нею, платню вона діставала добру, так що з'явилася змога відкласти. Зі свого боку, і старий батько продав сільські продукти, які залишалися після годування дворових, і теж відкладав.

Через сім років Мишанка скінчив університетський курс першим кандидатом і був посланий на казенний кошт за кордон. Очевидно, в недалекому майбутньому його чекала професура. Мисанка, звичайно, відстав, однак він устигати, майже одночасно, скінчити курс у гімназії, але в університет не насмілювався, а вступив на службу в губернське правління.

Розлучившись з Мишанкою і пославши Мисанці заочно благословення, Золотухіна залишила князівський дім і знову з'явилася в Слободенському. Але вже не їздила харчуватися по сусідах, а солідно прожила років з шість в своєму дімку й при своєму капіталі. Вмираючи, вона мала ту втіху, що обидва сини її влаштовані. Мишанка мав кафедру в Московському університеті, а Мисанка в чині губернського секретаря користувався прихильністю начальства і репутацією зразкового столоначальника.

На похорон її приїхали обидва сини. Поділивши між собою наявний капітал (близько п'яти тисяч карбованців), вони вирішили відпустити дворових на волю, безплатно надавши їм садибу зі всією землею.

Після Слепушкіної це був другий приклад поміщицької великодушності в нашому закутку.

Описані в цьому та трьох попередніх розділах особи найміцніше затрималися в моїй пам'яті. Та було й ще кілька сусідів, про яких я вважаю не зайвим коротко згадати, заради повноти загальної картини.

Насамперед скажу про Перхуніна і Метальнікова, з яких перший, висловлюючись теперішньою мовою, являв собою ліберальний елемент, а другий — елемент консервативний.

Власне кажучи, назв цих в той час не існувало, бо ні про які станові чи партійні незгоди й згадки не було. Час

був глухий і темний. Уряд називали «начальством», а уявлення про внутрішню політику вичерпувалося висловками: «лабети» і «канцелярська таємниця». Остання вкривала все своєю непроникною запоною і лише зрідка порушувалася одкровеннями «Московских ведомостей» про цілоденне дзвоніння з іванівської й інших дзвіниць, та видовищем торгової кари, яка вчинялася прилюдно катом на міській площі. Одначе, і тоді подекуди проривалися усобиці, які мали не такий низький характер, як звичайні закуткові чвари, і доводили, що, незважаючи на сувору регламентацію, з-під спуду загального знаменника все-таки часом виділялися якісь тенденційні дрібниці, що надавали взаємним відносинам обивателів деякого партійного забарвлення.

Григорій Олександрович Перхунов жив у старовинній родовій садибі неподалік від Словущенського. Це був уже літній і закоренілий холостяк, який мав досить добрі достатки, що давало йому змогу вважати себе незалежним. З природи він мав один з тих непосидючих темпераментів, які примушують людину термоситися навіть без особливих спонукуючих приводів. Канцелярська таємниця, що панувала навколо, підбурювала його цікавість і примушувала дошукуватися суті лабет, а ці шукання надавали його особі деяких своєрідних рис, які до певної міри виділяли його із загальної маси братів-поміщиків.

У колі «своїх» він вважався вільнодумцем і дотепником («бритва — язичок», говорили про нього), хоч насправді лише в найменшій мірі виправдував цю репутацію.

Вільнодумство його обмежувалось досить низьким і неохайним блюзнірством та настирливим критиканством, для якого він знаходив легку поживу в малограмотності і дрібних беззаконствах і шахрайствах місцевої адміністрації.

Дім його був центром, з якого виходили різноманітні вигадки про дії приказної братії, починаючи з судді і справника і кінчаючи под'ячими нижчого розряду. На жаль, він не відступав від анекдотів власного винаходу, що в значній мірі підривало віру в самостійність його критик і надавало їм характеру (як тоді висловлювались) шумаркання та бундючення. Але, в усякому разі, за межі закуткових мурів він не виходив, по-перше, тому, що в нього не було достатньої підготовки, щоб оцінювати явища вищого порядку, а, по-друге, і тому, що коло цих останніх так міцно було замкнене, що не тільки в закутки, а й вище нічого звідти не про-

никало. А проте, незважаючи на невразливість його критичних вправ, начальство дивилось на нього косо й тримало на обліку неспокійних людей. Нерідко йому навіть робили, через предводителя, реприманди і показували перстом в той бік, куди Макар телят не ганяв. Після таких вказівок він тимчасово притихав, але потім знову брався до попереднього і, на загальний подив, прожив свій вік щасливо...

Щодо дотепності, то в цьому відношенні Перхунов цілком задовольняв невибагливі уявлення, які склалися в затхлих мурах, в яких він жив. Він перекручував імена і прізвиська, видумував прізвиська й був невичерпний на пустощі, від яких, незважаючи на їх невігадливість, іноді бувало моторошно. Прозве Калерію Степанівну Чепракову — Кавалерією Степанівною, Тараса Прохоровича Метальникова — Тарантасом Прохоровичем — і всім подобається. Або суддю Глазатова нагородить назвою «дівчини легкої поведінки» — і ще більше всім подобається. А якщо вночі в гостях кому-небудь з «простеньких» покладе під подушку шматочок смердючого сиру або посилає простирало сіллю, то й кінця краю загальним веселошам нема. Розказують одно одному про те, що трапилось, шепчуться, регочуть...

За всім тим, репутація вільнодумця й дотепника дала Перхуну істотну користь. Завдяки їй, коли настала селянська реформа, він, як «причеп», був обраний від нашого повіту в губернський селянський комітет, а звідти пробрався навіть у редакційні комісії*.

Тарас Прохорович Метальников становив цілковиту протилежність Перхуну. Наскільки останній був непевний і пустотливий, настільки ж перший відзначався певністю й серйозністю не тільки помислів, але й рухів тіла. Все в його світогляді було ясне, поважне й незаперечне; все доводило, що він заздалегідь намітив собі колю, яка, так би мовити, сама собою оберігала його від ухилів праворуч і ліворуч. У віроповідданицькій задумливості він ішов життєвим шляхом, інстинктивно вгадуючи, де слід спинитися, щоб упертись лобом у стіну. І там, де Перхунов сіпався й вигукував: «на що схóже!» — він повчально і цілком переконано запевняв: «з нас буде й цього!».

Розуміється, начальство репримандів йому не робило, а прихильно давало змогу йти життєвим шляхом поряд з іншими, в солодкій свідомості, що коли він нікого не займе, то й його ніхто не займе (такий був тодішній ідеал мирного життя, якому більшість, почасти добровільно, почасти

страху ради іудейська, підкорялась). Щождо братів-поміщиків, то в їх середовищі Метальников славився як державний муж, і скрізь, хоч би де він з'являвся, його приймали привітно й шанобливо. Ця загальна шаноба наочним способом виявилась у тому, що Тараса Прохоровича кілька триліть поспіль обирали на справника з такою одностаїнстю, що про конкурентів і мови бути не могло.

Перхунов і Метальников постійно ворогували один з одним і рідко зустрічались. Та зате коли зустрічались, то починалася нескінченна потіха. Задиракою був, звичайно, Перхунов, а Метальников тільки наїжувався, але обидва були такі «кумедні», що зустрічі ці надовго залишали по собі веселий слід, який надавав жвавості й різноманітності невибагливим розмовам, що лунали в стінах поміщицьких гнізд довгими зимовими вечорами.

Потім ще можу вказати на братів Урванцових, найближчих наших сусідів, які залишилися у мене в пам'яті тому, що з усякого погляду становили дуже курйозну аномалію.

Батько їх, Захар Капітонович Урванцов, один з найубогіших поміщиків нашого краю, належав, як і Перхунов, до числа штукарів, яких, через брак розумових і громадських інтересів, так багато давало тодішнє безпросвітнє життя. Але штукарство його було вже таке настирливе й цинічне, що навіть наш закуток не визнавав його своїм. Самотньо животів він у своєму барлозі, не беручи ніякої участі в загальному поміщицькому роздоллі й витрачаючи своє штукарство серед безсловесних дворових, не милуючи навіть кровної родини.

Двох близнюків-синів, яких залишила йому дружина (вона померла з пологів), він назвав Захарами, а коли вони дійшли літ, то приділив їх в юнкери в один і той самий полк. Мало того: вмираючи, залишив заповіт, яким поділив між синами маєток (він був, на лихо, придбаний) найобурливішим способом. Панський дім поділив надвое так, що одному братові дісталися так звані парадні кімнати, а другому — житлові, двадцять три селянські двори розподілив через двір: один двір одному братові, другий — поряд з першим — другому і т. д. І що найприкріше, про двадцять третій двір нічого не згадав.

Наслідок цих витівок виявився насамперед у безмежній ненависті дітей до батька, яку, після смерті його, облупу-

тані зробленим ним розгардіяшем, перенесли один на одного. Обидва звалися Захарами Захаровичами; обидва водночас вийшли у відставку в одному й тому ж поручицькому чині й ходили в однакових мундирах; обидва не могли визначити меж своїх володінь, і перед обома, як нерозв'язна й спокуслива загадка, стояло питання про двадцять третій двір.

На довершення всього, як це часто буває між близнюками, брати були такі схожі зовнішністю, що не тільки сусіди, а й домоцадці не могли відрізнити їх одного від одного. Та і в духовному розумінні, здебільшого, обидва жили й орудували під впливом одних і тих самих натхнень.

Безвихідне, майже трагічне становище було предметом нескінченних вигадок, в яких відіграла головну роль тяжка родина чвара, в сміхотливий час влаштована безпутним стариком.

Я пам'ятаю, що й у нашому домі розповідали з цього приводу зовсім неймовірні анекдоти, особливо в перший час після смерті старика, коли плутанина тільки ще розпалювалась.

— Оце така перестрілка у Вялицині (так називалася садиба Урванцових) була — як тільки до вбивства не дійшло! — сповіщав хто-небудь з приїжджих гостей. — Вийшли обидва брати в березовий гай грибоків назбирати. Один з одного кінця заходився, другий — з другого. Ідуть, задумавшись, назустріч і не помічають один одного. Коли раптом зіткнулись. Дивляться один одному в очі — він, чи не він? — ніхто не хоче перший дорогу дати. Ну, і почалося тут у них, і почалося...

— Ні, ви подумайте, яке становище селян! — перебивав другий гість: — оце якось один брат узяв та всіх мужиків у другого перешмагав, а ті, дурні, думають, що їх свій пан шмагає...

— Оце-то маскарад!

Або:

— Встануть зранку та тільки про те й думають, яку б рідному братові капость зробити. Почує один Захар, що брат звечора по хазяйству розпорядження зробив, — піде та й скасує. А в той же час другий Захар під другого брата таку саму штуку підводить. До того дійшло, що тепер мужики, як забачать, що дорогою йде Захар Захарович — свій він, чи не свій, — скільки сили геть тікають!

Або, нарешті:

— У заповіті старий капосник так дітей поділив: такий-там селянський двір — синові маємо Захарові Урванцову першому, а такий-там синові моему Захарові Урванцову другому. От суддя, приїхавши їх ділити, й каже: «вже ви, панове, як-небудь улаштуйтесь! ви, Захаре Захаровичу, будьте перший Урванцов, а ви, Захаре Захаровичу, — Урванцов другий». І що ж, не встиг суддя одвернутись, як уже й сам не знає, котрого Захара Захаровича він назвав першим, а котрого другим. Нарешті догадався: узяв та папірці з номерами тсму і другому на груди пришпилив. Тільки таким маніром і встиг розподіл зробити.

І так далі.

Очевидно, що при таких потворних умовах спільне існування було неможливе. Тому Урванцови не довго витримали. Проживши в наших місцях не більше двох років, вони водночас і невідомо куди зникли, залишивши і батьківський дім і сім'ю напризволяще.

На закінчення скажу кілька слів ще про Петра Антоновича Грибкова, якого всі одногосно називали Псом Антоновичем.

Особисто я його ніколи не бачив, але те, що довелось мені в дитинстві чути про нього, було справді страхітливе. Це був, у повному розумінні слова, недолуд, який перевершував щодо цього навіть тітоньку Анфісу Порфирівну. Особливо обурливі були подробиці його гаремного життя. Внаслідок цього з сусідів не тільки ніхто не водив з ним знайомства, а навіть говорити про нього уникали: начебто боялися, що саме згадування його імені викличе смуту серед домохадців. Кілька разів його судили, неодноразово влаштовували опіку й виселяли з маєтку з заборонаю в'їзду, але завдяки поблажливостям опікунів і далекому спорідненню з предводителем Струнниковим, він спокійнісінько й далі жив у своєму Олонкіні та бешкетував. Але нарешті його спіткала кара, ще жорстокіша, ніж та, жертвою якої стала Анфіса Порфирівна. Вночі чоловіка з тридцять селян (майже вся вотчина) оточили панський дім, вдерлися в спальню і, повісивши пана за ноги, запалили дім з усіх боків. На ранок олонкінська садиба являла купу руїн. Тільки небагато хто з гаремних ув'язнених устигли врятуватися й згодом стали в справі доказувачками.

Я пам'ятаю, одного разу родинний обід наш пройшов зовсім мовчазно. Батько був блідий, у матінки часом здригалися губи... Очевидно, сталося щось таке, що треба було

зберегти від нас в таємниці. Але ніщо не могло приховатися від цікавості брата Степана, який і цього разу так приловчився, що увечері нам, дітям, були вже відомі всі подробиці олонкінської катастрофи.

Про інших сусідів мовчу, хоч їх була ціла маса. В пам'яті в мене залишилося про них так мало певного, що обтяжувати увагу читачів спогадами про цю безлику юрбу було б зовсім зайвою справою.

XXXI. ЗАКІНЧЕННЯ

З елементів, з якими читач познайомився на протязі цієї хроніки, до початку зими утворювалося так зване пошехонське роздолля. Я не опишуватиму його тут у всіх подробицях, по-перше, через побоювання повторень і, по-друге, тому, що досить-таки втомився й бажаю якомога швидше прийти до жаданого кінця. В усякому разі, попереджаю читача, що цей розділ матиме майже виключно характер переліку.

Ми, діти, ще з кінця вересня починали загадувати про розваги, які чекають нас узимку. На першому плані в цих чеканнях, звичайно, стояла перспектива волі від навчання, а потім веселі зустрічі з ровесниками, смачна їжа, біганина, танці і та загальна святкова метушня, що так спокусливо впливає на дитячу уяву.

Особливо хвилювали майбутні веселі перспективи брата Степана, який, незважаючи на осінню непогоду, без шапки, в самій куртці, тікав з дому в напрямі до льохів і комор і ретельно стежив за процесом запасання, як головною ознакою майбутнього роздолля.

— Капусту шатковану на запас набивають! — сповіщав він нас: — в маленькі діжечки — для панів, у чани — для людей.

Або:

— Вчора з Васютина цілу бичачу тушу привезли, а сьогодні її на шматки для солонини розрубують! Жирніше — нам, а жили та кістки — людям. Сама мати у погребі в кацавейці засідає.

І нарешті:

— Ну, братця, здається, наше діло скоро зовсім вигорить! Сам оце чув, як мати наказ про птицю давала, яку на розплід залишити, яку різати. А вже коли птицю нака-

зують різати, значить кінець і ділу вінець. На ціле літо полотків вистачить — з голоду не помремо.

Іноді з Покрови випадав сніг і починалися серйозні морози. І хоч здебільшого ці ознаки зими виявлялись несталими, але, коли наставали вони, серця наші били посилену тривогу. Ми з цікавістю стежили з вікон, як на ставку, під наглядом ключниці, дворові жінки вимочували у воді й заморожували обскубану птицю, і заздалегідь смакували ту приємність, яку вона дасть нам у вареному і смаженому вигляді в святкові дні.

— А гусак! а гусак! — часом вигукував в азарті Степан: — оце-то гусак! Ах, хороший старий!

Санна дорога найчастіше встановлювалася близько 15 листопада, а разом з нею починався й сезон розваг. Напередодні другої пречистої майже вся наша околиця (дуже часто понад п'ятдесят чоловік) була в зборі на всеношній у церкві села Ликова, де завтра мав бути храм і церковним старостою був власник села, полковник суворовських часів, Хома Олексійович Гуслицин. Натурально, дім останнього був притулком для маси сусідів, що поз'їжджалися, більшість яких залишалася гостювати тут на два й на три дні.

На цьому першому сезонному святі я зупинюся трохи докладніше, бо воно було, так би мовити, прототипом усіх інших.

Ранній ранок, не пізніше сьомої години. Вікна ще не почали біліти, а свічок не дають; тільки нагорілий гніт лампадки, звечора засвіченої в кутку перед образом, розливає в гаряче натопленій дитячій тьмяне світло. Дві дівчини, що ночують у дитячій, тихенько підводяться з повстин, розстелених на підлозі, всіляко стараючись обережним рухом не розбудити дітей. Через п'ять хвилин вони накидають на себе затрапезний одяг і йдуть униз докінчувати туалет.

Та діти вже не сплять. Чекання майбутнього виїзду зранку хвилює їх, хоч виїзд призначено після раннього обіду, близько третьої години, і до обіду треба ще провести кілька нудних годин коло книжки в класі. Але їм уже здається, що на конюшні запрягають коні, вчувається дзеленчання бубонців і навіть голос кучера Алемпія.

Коли виходять дівчата, вони в захваті скопляються з ліжок і починають кружляти по кімнаті, роздуваючи сорочечками. Тупіт, співання пісень, крики «ура» заповнюють дитячу.

— Чуеш, дзвінок дзвякнув! — повідомляє Гриша, уважно дослухаючись.

— Запрягають — це так! — підтверджує Степан: — ще вчора я чув, як мати Алемпію наказувала: «в п'ятницю, каже, увечері на храмі в Ликові будемо, а по дорозі до Боровкових обідати заїдемо».

— Ідемо! ідемо!

Та захват наш недовгий. Через чверть години вже лунають в коридорі кроки; почувши їх, ми хутко ховаємось під ковдри. Входить матінчина повірниця Ориша й оповіщає:

— Матінка звеліли сказати, що зараз з дубцем придуть.

Розуміється, це тільки погроза, але вона знищує всякий привід для дальшої самоомани. Як і минулими роками, нас засадять зранку за книжки і аж до обіду примусять мучитись.

Ранок минає тужливо. На щастя, Марія Андріївна цього разу поблажлива і раз у раз виходить з класної подивитися, щоб, укладаючи, не зім'яли її «матерчатого» плаття, яке в неї лише одне і зберігається для виїздів. Ми відповідаємо уроки машинально, заглядаючи у вікно й дослухаючись до гамору, який викликає збирання.

Нетерпіння наше зростає з кожною хвилиною, бо все обіцяє, що поїздка має бути добра. Батько ще за чаєм оповістив, що надворі лише три градуси холоду, а що санна дорога тільки-но встановилася, то коні, напевно, побіжать швидко й непомітно приставлять нас до Ликова. Жодної вибоїни, дорога як підлога, в тихому повітрі лунає дзеленчання дзвінків і брязкотіння бубонців... Для таких нещасних в'язнів, якими були ми, поїздка в таких умовах сама по собі являла цілу перспективу насолод. Ах, якби швидше! Швидше б вирватися з цього осоружного Малиновця!

Нарешті б'є годину, подають обідати. Всі їдять нашвидку, наче бояться спізнитись; тільки батько, немов навмисно, бариться. Завжди він так. Тут, так і дивись, що до третього дзвона на всеношну не встигнемо, а він в кожний шматок виделкою тикає, кожен ковток розмовочкою пересипає.

— А після обіду одягатися та вмиватися почне! — бурчить крізь зуби брат Степан.

І справді, до третьої години вся родина, закутана по-дорожньому, вже зібралась в лакейській, а з батькової спальні все ще чути звуки рукомийника.

— Скоро там? — нетерпляче кричить матінка.

Та ось закутали й батька. Надворі вже спустились примерки, але в нас і люди і коні звичні, і в темряві дорогу знайдуть. Свіже, живлюще повітря з незвички хвилює нам кров. Та відчуття це скоро вляжеться, бо через хвилину нас запахають у критий візок і так, у закупореному вигляді, і приставлять за призначенням.

— Коли б вітер не розігрався! — висловлює побоювання матінка.

— Не знаю, як сказати,— відповідає Алемпій: — крутить по дорозі, та й зверху мжичка мжичить. Не вперше; бог милостивий!

— Ще б пак! цілу годину татонько коло рукомийника порався! тут яка хоч погода зіпсується! — обурюється брат Степан.

— Цить... шибенику!

До Ликова вважають не більше дванадцяти верст; але тому що коней бережуть, то цей невеликий переїзд забирає не менше двох годин. Проте ми приїжджаємо на місце принаймні за годину до всеношної й зупиняємось у хаті в мужичка, де відбувається процес переодягання. До Гуслициних ми поїдемо вже після відправи й залишимося там гостювати два дні.

Гуслицини, бездітні старий і стара, належать до числа найзаможніших поміщиків нашої округи. І Хома Олексійович і дружина його Олександра Іванівна дуже щирі парафіяни, і тому церква залита вогнями по-святковому. Майже всі гості вже є: Пустотелови, Боровкови, Корочкіни, Чепракови, майор Клобутицин і з ним чоловіка з чотири офіцерів. Пани стоять попереду, одягнені по-святковому; глибина церкви кишить простим людом. Відправа відбувається парадна, в так званій «справжній» церкві (де храм), яка з наближенням зими, через тиждень, закритється аж до великодня.

Після закінчення всеношної всі підходять до хазяїв з поздоровленням, а діти по черзі цілують у старої полковниці ручку. Стара дуже привітна, всякому знайде добре слово сказати, всякого питає: «чи добре, серденько, вчишся? чи

слухаєш татонька та матінку?» — і, діставши ствердну відповідь, погладить по щоці й перехрестить.

В просторому домі Гуслициних вже все готове до прийому дорогих гостей. Стіни (по-старовинному нештукатурені) і підлоги ретельно помиті; в кімнатах злегка накурено ладаном; в кутках, перед образами, блимають лампадки. У великому залі подано вечерю, а для бажаючих подається й чай. Та кінець вечері минає тихо, майже безмовно. Поперше, гості з дороги потомились, а по-друге, вже так здавна заведено, що великі свята зустрічають у побожному розчуленні, уникаючи розмов. О десятій годині вечора всі розходяться спочивати, причому тільки найпочеснішим гостям відводяться окремі кімнати, інших укладають, як доведеться, по диванах і покотом на підлозі.

На другий день зранку починається справжнє стовпгворіння. Приїжджа прислуга перебігає з рукомийниками з кімнати в кімнату, розшукуючи панів. З усіх кутків чути вигуки:

— Парашо! чи скоро вмиватися?

— Фешо! де ж мій корсет?

— Маланко, знову мочало забула?

А в залі, де розмістили на ніч підлітків, вони посхоплювалися з розстелених на підлозі пуховиків і в самих сорочках, з криком і реготом, перебігають з кінця в кінець по нерівній поверхні, утворюваній подушками й перинами, на кожному кроці спотикаючись і падаючи. При цьому відбувається словесна перепалка, така нецнотлива, що дівчата, які стоять біля рукомийників, раз у раз покривають:

— Ач ти, що говорять... безсоромні!

До речі скажу тут: взагалі в мої часи діти були нестримні на язык, і лексикон соромітних слів найгіршого гатунку був досить між ними поширений. На щастя, лайка злітала з языка скоріше машинально, з чуток, як хвастощі, ніж свідомо, отож справжнє значення її залишалося загадкою. Принаймні мені пам'ятається, що коли я, мавши десять років, вступив до московського дворянського інституту, де всяке соромітне слово вже вимовлялося з належним смаком, то зовсім нічого не розумів, хоч самі слова мені були давно відомі.

Після приїзду від обідні починається безперервна їда, бо в цьому, власне кажучи, і полягало наше закуткове роздолля. За чаєм іде закуска, яка не забирається зі стола

аж до обіду; після обіду окремо подають десерт, потім підвечірок і т. д. аж до ночі. Особливо пані, як посідають у вітальні навколо стола з закусками, то так і не відірвуться від нього. Зрідка їда чергується з тим, що хто-небудь з панночок чи офіцерів сяде за старі клавикорди й проспівас романс. Улюбленими романсами в ті часи були: «Прощаюсь, ангел мій, з тобою», «Не ший мені, матінко», «Що затуманилась, зіронько ясная», «Талісман», «Чорна шаль» і т. д. Я, проте, не пам'ятаю, щоб траплялися добрі голоси, а найгірше було те, що і співаки і співачки співали надзвичайно химерно; ковтали і перекручували слова, гаркавили, заковували очі і взагалі старались дати зрозуміти, що, в разі чого, браку палкості бояться нема підстав. Зачувши спів, матінки вилізають з вітальні до залу і влаштовують уже справжню виставку талантів, а солідні чоловіки, неохочі до дивертисментів, забираються в більярдну, де теж ставиться закуска і горілка. В усякої панночки є який-небудь танець, в якому вона спеціально відзначається. Вірочка Чепракова танцює «По вулиці мостовій»; одною ручкою візьметься в боки, другу підійме догори й закруглить; потім попливе по залу й повернувши плічками, приваблюючи прапорщика Синевусова, який щосили стукає чобітьми, стараючись зобразити хвацького російського парубка. Фенічка Боровкова чудово танцює по-циганськи. Відкине голівку назад, розбіжиться з одного кінця залу в другий, потім назад, потім почне крутитись, а за нею те саме повторює прапорщик Завулонов, і ніяк не може Фенічку зловити... Розуміється, поки дочки показують товар лицем, матінки ляскають у долоні й по черзі поздоровляють одна одну.

Таким чином, ранок минає досить одноманітно. Гості, очевидно, ще не увійшли в святкову колію. Панночки, показавши таланти, починають парами ходити туди й сюди по анфіладі кімнат, перешіптуючись з офіцерами; матінки, похваставшись доньками, знову підсідають ближче до закуски; навіть між дітьми пожвавлення не видно. Хоч стара полковниці вже кілька разів пропонувала їм побігати й погратися, та вони не встигли ще відновити між собою знайомства, перерваного тривалим усамотненням, в якому їх тримали все літо сільськогосподарські роботи. Поважно і смирно бродять вони слідом за панночками і розказують одно одному всякі нісенітниці. Ваня Боровков розказує, що їхній кучер Пармен недавно на всьому скаку зайця батогом навпіл перерівав; Сашенька Пустотелова — що в них корова Білогрудка аж

три роки пропадала, і раптом торік пішли в ліс, а вона забралася в саму гушарину і вже з трьома телятами ходить.

— Так без бугая й отелилась? — дивується Сонічка Корочкіна.

— Ні, потім дізналися, що бугай до неї в гості ходив. Помітили, що він часто з череди зникає, і почали слідкувати...

— Ні, це що! — перебиває Петя Корочкін: — от у нас кучер так молодець! Торік узимку потрапив з усією трійкою і з саньми в ополонку; бачить — біда неминуча, взяв та й розігнав під кригою коней... І раптом вискочив з другої ополонки!

Нарешті брат Степан розказує, що в малиновецькому саду така жаба завелась, що як тільки стрибне, так з неї червонець і вилетить.

— І багато ти таких червінців назбирав? — заздрять йому.

— Ото ж бо, братця, що штука ця не проста. Намагався я хоч одну монетку пощупити, та тільки що нахилиюсь, а вона на моїх очах і розтане!

Взагалі хвастощі, як і лихослів'я, дуже поширені між дітьми. Як видно, вони успадкували цю властивість від батьків і значно збільшили цю спадщину запозиченнями, зробленими в челядників.

Нас, дітей Затрапезних, ровесники недолюблюють. Швидко збагачення матінки викликало заздрість у сусідів. Старші, звичайно, остерігаються висловлювати це почуття, але діти не зважають. Вони чіпляються до нас з найехиднішими запитаннями, сюжетом для яких є матінчина скнарність і та принижена роль, яку відіграє в домі батько. Особливо неприємна щодо цього Сашенька Пустотелова, спритна дівчинка, якої всі бояться за її лихий язик.

— Чи правда, що у вас недавно бунт був через те, що ваша матуся звеліла хвору корову зарізати і людям у застольну віддати? — чіпляється вона до нас.

Або:

— Чи правда, що татонько ваш з старих листів сургучні печаті вирізує, а на внутрішньому боці конвертів листи до старших дітей пише?

Нерідко чіпання ці тривають цілий ранок. Тому зрозуміло, що спершу ми ходимо трохи зніяковілі й чекаємо не дочекаємось обіду, після якого звичайно починаються ігри

й примушують наших ровесників і ровесниць забути про Малиновець та його порядки.

Обід подається по-святковому, о третій годині, при свічках, і триває принаймні півтори години. Ціла маса лакеїв, своїх і чужих, прислужує за столом. Готують три повари, з яких один відзначається в старовинних російських стравах, а двоє навчалися в Москві в Яра, і їх виписують у село взимку на кілька тижнів. Крім того, для тістечок є особливий кондитер, який учився в Педотті і вміє робити цукерки. Взагалі в кулінарних справах Гуслицини не поступаються навіть перед Струнниковими.

Різноманітна й смачна їжа спочатку відсуває на задній план усякі інші інтереси. Серед загальної мовчанки чути, як гості жууть і дують. Тільки з половини обіду поступово розпочинається звичайна розмова, темою для якої є виявлені наслідки літнього врожаю. Виявляється, що літо минуло щасливо, і тому всі обличчя сяють від задоволення, і співрозмовники не від того навіть, щоб похвастатись.

— І врожай добрий, і заготівлі вийшли вдалі, тільки от гриби не вродили: настане великий піст, у щі вкинути нема чого. І майте на увазі, вже третій рік без грибів сидимо, а рижиків, то й сліду давним-давно нема,— що б воно за причина така?

— А та причина, що справжніх грибних дощів не було! — вирішує яка-небудь досвідчена хазяйка.

— Ні, здається, і дощів чимало минулого літа було,— заперече друга досвідчена хазяйка: — а так, мабуть, рік несприятливий...

— Були дощі, та не грибні,— наполягає перша: — іншим разом ціле літо лють дощі, а грибами й не пахне. А чому? — тому, що дощі не ті! І раптом під самий кінець сипне грибний дощик — та й піде, і піде! І рижики, і грузди, і білі гриби... й не вибираєш!

— Дивні діла твої, господи! все премудрістю створив єси! — озивається голос з чоловічого кінця стола.

Нарешті подають нетерпляче очікуване дітьми тістечко. Воно двох сортів. Спочатку розносять фігурні віночки, зроблені з нарізаного мигдалю; потім — желе малинового кольору з приліпленою у внутрішній порожнині восковою свічкою. Ефект, що його справляє це своєрідне освітлення, всіх захоплює.

— Ач-бо, до чого дійшли! — милується Надія Гнатівна Корочкіна: — не тільки для смаку, та й для очей щоб при-

ємно було! Скоро ладиколоном сприскуватимуть, щоб і пахло добре!

— Цю новинку наш Сидорко-кондитер з Москви приніс,— сповіщає хазяйка: — ниньки, каже, у головнокомандуючого завжди за парадними обідами таке желе подають.

— Це ще щоб! каклети в папільйотках видумали! — додає полковник: — візьмуть, в папір каклетку загорнуть, та разом із соусом і смажать. Мені, признатися, Сенька-кухар напрохувався зробити, та я тільки рукою махнув. Думаю: навіщо вже на старість нові моди заводити! А втім, коли хочете, завтра звелю зготувати.

— Звели, пане, звели! нехай дорогі гості покуштують! — вирішує стара полковниця.

Та ось гості гучно відсувають стільці й вирушають до вітальні, де вже готовий десерт: мочені яблука, фініки, ізюм, смоква, різноманітне варення тощо. Але солідні гості й самі хазяї не доторкаються до солодошів і зникають на антресолі, щоб відпочити годинки зо дві подалі від гамору. Внизу в парадних кімнатах залишаються тільки молоді люди, гувернантки і діти. Починається дитячий розгاردіаш.

Дитячі ігри того часу були дуже нерізноманітні і до того ж зовсім далекі від думки про поєднання забавного з корисним. Я пам'ятаю тільки такі: в коники, фанти, піжмурки і «сиджу-посиджу».

Перша була найулюбленіша, бо в ній брали участь виключно самі діти, що зовсім усувало будь-які обмеження. Добиралися тройки, причому корінних коней і кучерів зображали хлопчики, а припряжних — дівчатка. Корінні іржали й «басували», не зразу рушали з місця, змінювали алюри, бігли і навскач, і риссю, і інохіддю; припряжні відповідали тоненькими голосками на іржання корінних і скакали, завиваючись кільцем; кучери махали мотуззяними батогами. Зчинявся неймовірний гвалт. Тройки навскач мчали по коридорах і кімнатах; поволі піднімалися сходами, які зображували собою гори, і, нарешті, наскакавшись і набігавшись, спинялися на годівлю, причому «коней» розставляли по кутках, а кучери йшли «по овес» і, роздобувши солодошів, наділяли ними коней.

У фантах брали участь і дорослі. Звичайно в кутку залу сідала одна з гувернанток і вигукувала: «ворона летить! горобець летить!» і раптом, зовсім несподівано: «Анна Іванівна летить!» Якщо слово «летить» було вжите до справді літаючої речі, то ті, що грають, повинні були підіймати

руку, якщо ж воно було вжите невідповідно, то руки підіймати не треба було. Ті, що порушували це правило, платили «фант», що полягав у співанні якого-небудь романса, в читанні вірша, а інколи й у тому, щоб по черзі перецілювати всіх тих, що грають.

У піжмурках і в «сиджу-посиджу» одному з тих, що гралися, кому випадав жеребок, зав'язували хусткою очі. В першій грі учасники бігали по кімнаті, а той, що грав з зав'язаними очима, повинен був «ловити» і вгадувати, кого він спіймав. У другій учасники сідали на стільцях, а той, що грав з зав'язаними очима, сідав по черзі до всіх на коліна і повинен був угадати, в кого він сидить. Цю останню гру особливо любили панночки-відданиці (а іноді й молоді заміжні жінки), які подовгу засиджувалися на колінах у кавалерів. При цьому нерідко хто-небудь з дітей цинічно вигукував:

— Чого, немов минь об загалу, трешся! Мабуть, чудово знаєш, у кого на колінах сидиш!

До сьомої години, коли молодь встигла вже набігатися і награтися, сходять з антресолей солідні гості. З'являються лакеї з підносами, заставленими чашками з чаєм; за ними інші розносять цілі купи різноманітного печива; десерт у вітальні освіжується. Одно слово, кладеться початок нової їди, яка вже й не припиняється до пізньої ночі. Після чаю хазяйка пропонує молоді потанцювати; за старі клавирорди садовлять одну з гувернанток, і пари танцюючих з гамором стають вздовж і впоперек великої зали.

З дрібних танців у той час відомий був тільки вальс, який танцювали поважно під музику на мотив: «Ach, mein lieber Augustin». Фундаментальними танцями вважалися: французька кадриль і мазурка, які існують ще й тепер. Крім того, танцювали «екосез» і «російську кадриль» (останню я, проте, тільки за назвою пам'ятаю), нині зовсім занедбані. В мазурці брали участь і солідні гості, а особливо відзначався Григорій Олександрович Перхунов. Він одягався для цього в польський костюм, хвацько стукав об підлогу каблуками і після закінчення фігури ставав навколішки, подаючи руку своїй дамі, яка крутилась навколо нього, роблячи па. Дама, зі свого боку, кидала йому хустку, яку він ловив на льоту і, швидко вставши з колін, робив нове коло по залі, розмахуючи лівою рукою, в якій тримав свій трофей.

— Ну зовсім, зовсім поляк! — вигукували присутні.

— Браво! браво, пане Перхуновський! — в захваті гула вся зала, ляскаючи в долоні й переробляючи на польський манір прізвище пана, що розійшовся.

Близько півночі веселощі припинялись, і день закінчувався вечерею.

Наступний день був повторенням попереднього, але проводився трохи простіше. По-перше, було не так людно, бо частина гостей уже роз'їхалась, а по-друге, і гості, що залишилися, почували втому після вчорашнього нічного розгардіяшу. Зате їда начебто розпалювалася ще більше. Увечері танці хоч і відновлювались, але не надовго, і до десятої години гості вже розходились на нічліг, перед тим попрощавшись з гостинними хазяями, бо завтра ранком, годину на дев'яту, гадалося виїхати з Ликова, а старі в цей час часто ще ніжилися в постелі.

По дорозі до Малиновця ми звичайно заїжджали до Боровкових, в яких проводили цілу добу, від Боровкових до Корочкіних і т. д., отож додому поверталися нерідко через тиждень. Потім, відпочивши кілька днів, об'їжджали другий бік околиці, гостювали в Пустотелових і забиралися в Слоущенське, де, починаючи з предводителя Струнникова, не минали нікого і з дрібнопомісних.

Скрізь пили і їли, але найщиріше веселилися в Слоущенському, де, крім Струнникових, поміщики були бідніші, і з ними менше церемонились. У Слепушкіних, наприклад, хоч і не танцювали, через тісноту приміщення, але зате з усіх садиб збирали покоївок, які співали ворожильних пісень (мені, пам'ятається, ця розвага подобалась навіть більше, ніж танці). На ніч усі розташовувалися по різних садибах і таким чином кілька днів поспіль переходили з дому в дім.

Збиралися два-три рази на зиму і в Малиновці, і я повинен сказати правду, що в цих випадках матінка змінювала свої економічні міркування і влаштовувала свята на славу. Та й не можна було інакше. Дім був величезний, приміщення для всіх вдосталь, запасів — теж. До того ж самі всюди їздили і веселились — соромно було б і сусідам не відплатити тим самим.

Днів за п'ять до Різдва роздолля на деякий час припинялося, і поміщики роз'їжджались по своїх садибах, щоб зустріти свято серед тиші, в родинях.

— En classe, en classe! — проголошували гувернантки, на велике горе дітям, яким навіть опам'ятатися після довгого ряду свят не давали.

За кілька днів до свята весь малиновецький дім приходив у рух. Мили підлоги, обмітали стіни, чистили мідні ручки коло дверей і вікон, переминяли штори тощо. Потоки грязюки лилися по кімнатах і коридорах; цілі купи павутини та жирних вишкребків викосили на дівочий ганок. В повітрі тхнуло прокислими помиями. Одно слово, вся нечистота, яка таїлась під спудом на протяжі дев'яти місяців (від останнього великодня, коли відбувалася така сама чистка), виступала назовні.

В кулінарному відношенні готування були не такі складні. Відгодовувався в скотарні кабан на буженину і шинку, та для батька їздили до міста по свіжу яловичину. Та й годі.

Ні ялинки, ні святкових подарунків, нічого такого, що призначалося б спеціально для дітей, не робилось. Діти в нашій родині були не в авантажі.

До святого вечора все було готове, і цей день проводили вже в цілковитому неробстві і тиші. Навіть покоївки були звільнені від урочних робіт і марно товпилися в дівочій та зосереджено зітхали, немов чекаючи, що з хвилини на хвилину відкриється завіса, яка приховує якусь велику таємницю. Ніхто, не виключаючи й дітей, до зорі не їв; обідати подавали не раніше п'ятої години, але батько звичайно й до обіду не виходив, а обмежувався двома чашками чаю, які випивав після всеношної на сон грядущий. Обід був суворо пісний і переважно складався з солодких страв. Замість супу подавали «узварець» з сушених груш, чорносливу та ізіому; потім ішли пудинги, обліті морсом, і нарешті вівсяний кисіль з медовою ситою.

Близько сьомої години правили в домі всеношну. Образна, сусідні кімнати і коридори заповнювалися тими, що молились. Не тільки дворові були тут, але приходили й найповажніші селяни. Всеношну правили поважно з миропомазаннями, а за нею йшов довгий молебень з водосвяттям і читанням трьох-чотирьох акафістів. Відправа закінчувалася пізно, не раніше, як о-пів на десяту, після чого нашвидку пили чай і спішили в постелі.

Різдвяний ранок починався вдосвіта. О шостій годині, ще далеко до світанку, весь дім був у русі; всім хотілось якнайшвидше «помолитись», щоб розговітися. Обідня по-

чиналась рівно о сьомій годині й правилася нашвидку, бо священникові, незалежно від поздоровлення поміщиків, треба було обійти до обіду «зі святом» все село. Церква, розуміється, була наповнена віруючими.

Після приїзду від обідні діти цілували в батьків ручки, а іноді виголошували поздоровні вірші. До чаю в цей день уся родина збиралася разом, не виключаючи навіть тітоньок-сестриць. Старались провести час без сварок і уникали всяких приводів до сутички. Матінка лагідно починала говорити з зовицями; а ті розчулено на неї поглядали. Батько, який дуже рідко звертав увагу на дітей, цього разу змінював свою звичку й жартував з ними. Але в той же час було помітно, що всі поспішали випити чаю швидше, щоб як-небудь ненароком не прохопитися словом, яке святкову ідилію ніби чарами обернуло б на звичайну буденну сварку.

Святкували різдво три дні; протягом цього часу двірня поділялась на три зміни, і з них кожній давалося змогу гуляти на селі по одному дню. Але ми, діти, треба сказати правду, проводили ці дні дуже невесело. Без діла тинялися по парадних кімнатах, провадячи між собою безладні й мляві розмови, побоюючись забруднити чи розірвати хорошиї одяг, який заради свята надівали на нас, і уникаючи занадто гомінких ігор, щоб не порушувати святкового настрою. Все в домі виглядало сонно, починаючи з матінки, яка, не приймаючи ніяких доповідей, не знала, куди подітися від нудьги, і разів по п'ять на день лягала відпочивати, і кінчаючи покоївками, які, сидючи марно в дівочій, з ранку до вечора дрімали. Такий був загальний тон, з яким обов'язково й ми повинні були погодити свою поведінку.

Новий рік весь повіт зустрічав у предводителя Струнникова, який влаштував з цієї нагоди бал. Низка екіпажів з'їжджалась 31 грудня звідусіль до Словущенського, причому поміщики заможніші зупинялися в предводительському домі, а убогі — на селі в дрібнопомісних знайомих. А втім, про предводительський бал я вже говорив у своєму місці й більше говорити про цей предмет не вважаю потрібним.

Протягом усіх різдвяних м'ясниць безперестанку відбувалися з'їзди і гостювання, інколи багатолюдні і парадні; але здебільшого за просто, в колі близьких знайомих. Серед цих зборів особливо відзначався бал, що його влаштував

у місті розквартирований у нашому повіті полк. Цей бал і новорічний предводительський вважались кульмінаційними пунктами закуткового роздолля.

Одно слово, цілих три місяці поспіль закуток їв, пив і гув, як бджоли у вулику. В цей же час і молоді люди сходилися між собою. Відбувалися попередні залицяння, затівалися весілля, які почасти справлялися в різдвяні м'ясниці, почасти відкладалися на провідний тиждень.

Масницю проводили дома. Всі були такі збуджені, що здавалося ризикованим перейти просто до безмовності й зосередженості великого посту. Тому масницею користувалися, як зручним перехідним часом, щоб відпочити від тримісячної метушні та вигнання м'яса з кулінарного вжитку підготувати шлунок до прийняття грибної їжі.

Млинці, млинці і млинці! Млинці гречані, пшеничні (червоні), млинці з яйцями, з тюлькою, з цибулею...

На першому тижні великого посту батько говорив разом з тітоньками-сестрицями. В чистий понеділок до садиби долинав звук маленького церковного дзвона, що закликав до молитви і сповіщав про кінець пошехонського роздолля...

Р. С. Від автора. Тут закінчується перша частина записок Никанора Затрапезного, яка охоплює його дитинство. Чи з'явиться продовження хроніки — обіцяти не можу, але якщо й з'явиться, то, звичайно, в менших розмірах, найскоріше у формі уривків. Я почуваю, що вже останні розділи написані слабо й недбало, але прошу читачів поставитися до цього поблажливо. Безліч образів і фактів, яку довелось викликати, вплинула таким гнітючим способом, що виникла мимовільна втома. Тому я й кінчаю, можливо раніше, ніж гадав, але в усякому разі з цілковитою й невіданою приємністю пишу тут:

К і н е ц ь

П Р И М І Т Ь И

• • •

ПОШЕХОНСЬКА СТАРОВИНА

1

«Пошехонська старовина» була надрукована за життя Щедріна один раз — у «Вестнике Европы»: 1887 р.— № 10 (розділи I—III), № 11 (розділи IV—V), № 12 (розділи VI—VII); 1888 р.— № 3 (розділи VIII—IX), № 4 (розділи X—XII), № 9 (розділ XIII), № 10 (розділи XIV—XVI), № 11, (розділи XVII—XX), № 12 (розділи XXI—XXV); 1889 р.— № 1 (розділи XXVI—XXVII), № 2 (розділи XXVIII—XXIX) та № 3 (розділи XXX—XXXI). Після журналу «Пошехонська старовина» не виходила окремим виданням, а склала IX том посмертного зібрання творів (1889/90 рр.). Готуючи це видання, Щедрін, очевидно, продивився деякі розділи «Пошехонської старовини» і вніс у журнальний текст декілька виправлень, але в цілому текст IX тома не можна вважати авторизованим: фактичним його редактором був К. К. Арсеньев. З другого боку, в журнальному тексті є і помилки, і цензурні перекручення (останніх небагато), які виявляються при звіренні цього тексту з автографом.

Чорновий автограф «Пошехонської старовини» зберігся майже повністю (в Рукописному відділі ІРАІ, з архіву М. М. Стасюлевича, шифр 366/46, і початок розділу XXVII з бібліотеки І. А. Шляпкіна, шифр 366/372). Це — великий рукопис, що складається з 141 піваркуша із звичайним для Щедріна розташуванням тексту: на правій полові зігнутого піваркуша — судільний текст, на лівій — вставки і зміни. В цьому автографі не вистачає тільки значної частини розділу XI (від початку до слів: «З цієї нагоди вона покликала на пораду навіть старосту Федота»); першої частини розділу XIII (від початку до rischi); весь останній текст, який відрізнявся від друкованого досить великою кількістю варіантів і різночитань, зберігся. Крім автографа, ще збе-

реглає частина авторизованої копії, з якої робили набір в журналі: перші три розділи (29 аркушів, рукою Є. А. Салтикової, дружини М. Є. Салтякова; шифр 366/81).

II

Стор. 9. Кріпосне право існувало в Росії з XVI по XIX століття. Повне закріпачення селян відбулося в кінці XVI століття. Указом царя Бориса Годунова селянам заборонялось переходити від одного поміщика до іншого, селяни зробились «кріпкими» землі того поміщика, у якого працювали. Суть кріпосного права полягала в тому, що поміщики мали право розпоряджатися особою, працею і майном селян. Особливо тяжких форм набирає кріпосне право в Росії в XVIII ст. Указ 1760 р. давав можливість поміщикам за провинність засилати селян у Сибір, здавати в солдати, з 1765 р.— засилати на каторжні роботи.

Боротьба селян з поміщиками, безперервно розвиваючись і посилюючись, виявилась в ряді окремих бунтів, які мали інколи характер селянських революцій (Болотников, Разін, Булавін, Пугачовщина), скерованих не тільки проти окремих поміщиків, але й проти всього державного кріпосницького ладу. В той же час у першій половині XIX ст. кріпосне господарство стає гальмом для промисловості, що розвивалась і вимагала нових форм експлуатації, вільних робочих рук і т. д. Посилення селянських повстань, загроза «звільнення знизу», а також відсталість кріпосного господарства примусили уряд і панівні класи прискорити формальне скасування кріпосного права, що відбулося в 1861 р. Реформа, проведена кріпосниками та їх урядом, привела селянство до повної розрухи, зубожіння. «Визволителі» так повели справу, що селяни вийшли «на волю» обідрані, як жебраки, вийшли з рабства у поміщиків в кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників». (В. І. Ленін. Твори, вид. 4-е, т. 17; стор. 62).

Стор. 10. «Економічні селяни»—так називались колишні монастирські селяни, які в 1764 р. були передані у відання т. зв. колегії економії, через що й стали називатися економічними. Коли передавали селян в колегію економії, то всі землі, що оброблялись ними, були передані їм у постійне користування.

Стор. 11. Панщиною називалась примусова безплатна праця кріпосного селянина в панському господарстві. Панщина була однією з найтяжчих форм кріпосництва, проти якої найбільше повставало селянство. В 1767 р., в зв'язку з цілим рядом селянських заворушень і бунтів, імператором Павлом був виданий указ, який нормував панщину. Селяни змушені були працювати три дні в тиждень на поміщика і три дні на себе і звільнялись від роботи в святкові дні.

Але навіть і ці узаконені норми панщини не виконувались. Поміщики примушували селян відбувати панщину майже безперервно, не залишаючи часу для їх власної роботи, так що селяни змушені були працювати на себе лише ночами і в свята.

Стор. 27. Оброк, як і панщина, був однією з основних форм кріпосницької експлуатації. Оброк в багатьох місцях заміняв панщину, тобто замість обов'язкової праці селянин сплачував продуктами. Розміри оброку не були нормовані і залежали виключно від свавілля поміщика, часто досягаючи розмірів зовсім непосильних для селянина. І все ж таки селяни віддавали перевагу цій формі експлуатації, яка давала їм хоч деяку економічну незалежність. З розвитком капіталістичних відносин в межах кріпосницького господарства натуральний оброк дедалі більше витіснявся грошовим. У першій половині XIX століття в центральній Росії оброк стає переважаною формою кріпосницької експлуатації.

Стор. 35. Повість «Дитячі роки Багрова внука» С. Т. Аксакова (1791—1859). Аксаков у цій повісті ідеалізує кріпосницьку російську старовину і, захоплюючись патріархально-дворянським побутом, свідомо затушовує тяжке становище пригнобленого кріпосництвом селянства.

Стор. 43. Календар Брюса — так звичайно називались календарі, що були складені за зразком відомого Брюсівського календаря (1709—1715), упорядником якого вважається Як. В. Брюс, сподвижник Петра I. В цих календарях, за прикладом Брюсівського, подавались, крім астрономічних вказівок, різноманітні церковні довідки, астрологічні прочення і т. д.

Стор. 43. «Часи благоговіння», «бесіди християнського сімейства» — перекладена з німецької релігійно-повчальна книга, що трактувала ряд правил про поведінку дворянина.

Стор. 43. Карл Еккартсгаузен (1752—1803) — німецький письменник-містик, автор численних релігійно-містичних творів, перекладених в переважній більшості на російську мову. Ці твори користувалися широкою популярністю серед закуткового дворянства. Особливою популярністю користувались його «Таємниці природи».

Стор. 69. І. К. Кайданов (1782—1843) — автор популярних історичних підручників, написаних у самодержавно-шовіністичному дусі. Щедрін говорить про його «Учбову книгу загальної історії для юнацтва» (1834).

Стор. 125. Холопство — одна з найбільш тяжких і тривалих форм пригноблення, близька до рабства. Холопство відоме ще в епоху Київської Русі (X—XII ст.). Спочатку холоп вважався повною власністю свого хазяїна, і закон не визнавав за ним ніяких прав. За вбивство холопа в XI столітті не було ніякого кримінального покарання,

а вимагалось лише оплатити хазяїну за втрачену робочу силу. Холопами ставали полонені, неспроможні боржники, злочинці, які вчинили особливо тяжкі злочини з погляду класових законодавчих норм епохи. З часом холопство зробилось вічним, спадковим і поширювалось на всю сім'ю. Під час царювання Катерини II становище кріпосних селян настільки погіршало, що воно майже зрівнялось із становищем холопів.

Стор. 137. Щедрін має на увазі «Повне зібрання законів Російської імперії», що було складене при імператорі Миколі I М. М. Сперанським, вид. в 1830 р.

Стор. 155. Цицерон — відомий римський політичний діяч, оратор, філософ. Політичним ідеалом Цицерона була аристократична республіка з широкими правами середніх класів, описана в його філософсько-політичних трактатах: «Держава, закони, обов'язки». Цицерон виступав обвинувачем проти Катіліни, який очолював демократичний рух, скерований проти сенату.

Стор. 155. Юлій Цезар (100 чи 102—44 до Р. Х.) — римський політичний діяч, полководець і письменник. Цезар стояв на чолі опозиції проти аристократичного сенату. Згодом став єдинокоролем Рима. В 44 році був убитий демократичною партією, очолюваною Брутом і Кассієм, які звинувачували Цезаря у зраді принципів демократії. З літературних творів Цезаря його «Записки про галльську війну» вивчалися у старших класах класичних гімназій.

Стор. 155. Катіліна (108—62 до Р. Х.) — відомий римський політичний діяч, що очолював демократичний рух, в програму якого входила конфіскація земель крупних власників на користь народу. З ім'ям Катіліни зв'язана змова 63-го року до Р. Х. Змова була розкрита Цицероном. Прихильники Катіліни були покарані на смерть. Сам Катіліна загинув у бою.

Стор. 155. М. М. Карамзін (1766—1826) — відомий російський історик, письменник, автор «Історії держави Російської», реакціонер, ідеолог дворянства. Самодержавство у створенні російської держави відіграло, на думку Карамзіна, організуючу роль. В історії російської літератури Карамзін відомий як вождь т. зв. сентиментального напрямку і реформатор літературної мови. З літературних творів Карамзіна найбільшим успіхом користувались його «Листи російського мандрівника», «Бідна Ліза»; з історичних повістей — «Наталія, боярська дочка», написана в плані ідеалізації минулого, «Марфа Посадниця» та ін. Вираз «Удар вічного дзвона пролунав, і здригнулися серця новгородців», є перефразуванням з такого місця з «Марфи Посадниці»: «пролунав звук вічного дзвона, і здригнулися серця в Новгороді».

Стор. 167. Міністерство державного майна, засноване в 1857 р., що керувало казенними селянами, мало свою окрему адміністрацію, свій суд, свої школи і т. д.

Стор. 167. О. І. Пугачов (нар. близько 1744 р., страчений в 1775 р.) — вождь селянського революційного руху (1773—1775). Під час царювання Катерини II підняв на повстання величезні маси кріпосного селянства проти поміщиків та уряду. Пугачов був блискучим організатором і користувався величезним авторитетом і популярністю серед народних мас. Пугачова зрадила козацька старшина. Він був арештований і засуджений до страти, що відбулася в 1775 р.

Стор. 185. «Московские ведомости» — реакційна газета, що виходила з 20 квітня 1756 р. В «Московских ведомостях» друкувались різноманітні урядові розпорядження, найвищі укази, сенатські рескрипти. З 60-х років XIX ст. «Московские ведомости» у виданні Каткова стають офіційним органом реакційного дворянства, який захищав інтереси крупного землеволодіння, дворянської аристократії, підтримував усі заходи уряду і вів активну боротьбу з революційно-демократичним рухом і всякого роду опозиційними настроями.

Стор. 191. Гришка Отреп'єв — під цим ім'ям відомий так званий Лже-Дмитрій I, за останніми історичними даними, московський боярський син, Юрій Богданов Отреп'єв, з роду Нелідових. Лже-Дмитрій був висунутий дворянством, незадоволеним політикою царя Бориса Годунова, як законний наслідник на престол. Процарював з 1605 по 1606 р. Був убитий боярами у Кремлі в травні 1606 р.

Стор. 200. Вітчизняна війна 1812 року — справедлива національно-визвольна війна народів Росії на чолі з російським народом проти загарбницької наполеонівської армії. Розгром французьких військ в Росії в 1812 році відіграв величезну роль у визволенні народів Західної Європи від наполеонівського ярма. Воєнний диктатор Франції Наполеон I створив величезну на той час армію для нападу на Росію. Він розгорнув активну дипломатичну підготовку, намагаючись втягти у війну проти Росії і інші держави. 12 (24) червня 1812 р. французька армія, без оголошення війни, перейшла кордони Росії. Французька армія зустріла рішучий опір усього російського народу. Одержавши перемогу над армією Наполеона, російський народ врятував свою країну від поневолення, показавши усьому світу зразок справжнього героїзму, самовідданості і мужності. Російська армія під керівництвом полководця Кутузова виявила свої бойові та моральні якості і разом з усім народом відстояла незалежність своєї батьківщини у справедливій національно-визвольній боротьбі.

Стор. 206. Черні, Карл (1791—1857) — піаніст і композитор. Черні написав більш ніж 800 творів для фортепіано, з них всесвітньо-відомими були його етюди.

Стор. 213. Мова йде про французького короля Людовіка Філіппа (1773—1850), якого крупна французька буржуазія в 1830 р. поставила на престол. Під час революції 1848 року втік і помер в еміграції.

Стор. 213. А. М. Цінський з середини 30-х рр. і в 40-х рр. був московським обер-поліцмейстером.

Стор. 221. Д. В. Голіцин (1771—1844) — князь, генерал-ад'ютант, член Державної ради. В 1820—1843 рр. був московським генералом-губернатором.

Стор. 227. Філарет, митрополит московський (1782—1867) — лютий реакціонер, автор численних релігійних статей, проповідей, повчань, автор катехізиса, славився красномовністю, здобувши цим собі гучну славу в реакційних колах.

Стор. 243. Розмови про комету підказані Щедріну чеканням якоїсь незвичайної комети в 1835 р., що про неї писалось в газетах і журналах тих часів, зокрема — в «Библиотеке для чтения».

Стор. 245. Фільд Джон (1782—1837) — знаменитий композитор і піаніст, англієць. З 1804 р. брав участь у петербурзьких концертах і давав уроки.

Стор. 257. Гюленсор - Hullin, по чоловіку Сор — паризька танцівниця. Дебютувала в 20-х роках XIX ст. на московській сцені.

Стор. 263. Тягло — трудова одиниця під час розподілу панщини і оброку, що складалася із сім'ї кріпосних поміщицьких селян з певною кількістю працездатних. Дрібні поміщики, які володіли небагатьма душами, звичайно саджали на тягло і неповнолітніх.

Стор. 264. Панщина — одна з дуже давніх форм кріпосницької експлуатації. Ще в період Київської Русі двірцеві землі князя, поряд з тим, що оброблялись холопами, віддавались в користування вільним людям за панщину, цебто за натуральну працю на князя.

Стор. 276. Обмежувальний указ, що забороняв продавати кріпосних людей інакше, ніж у складі цілої родини, був виданий за часів імператора Миколи Павловича в 1833 р.

Стор. 277. Нерон (54—68) — римський імператор, відомий своєю винятковою жорстокістю і деспотизмом. Християнська міфологія прославила його як першого гонителя християн.

Стор. 277. Діоклетіан (285—305) — один з видатних римських імператорів, який поклав початок імператорській абсолютній владі, прославився жорстоким гонінням на християн.

Стор. 277. Доміціан (51—96) — римський імператор. Відзначався винятковою жорстокістю у ставленні до підлеглих. Особливо переслідував християн. Жорстокість Доміціана викликала змову, і він був убитий в 96 році.

Стор. 321. Секта бігунів, що виникла у другій половині XVIII ст. (Засновник — збіглий солдат Юхим). Вона складалася переважно із збіглих селян, солдатів, злочинців, безпритульних жебраків і була по суті своєрідним протестом проти поміщицької влади, проти дворянського уряду на чолі з царем. Цей релігійний рух був викликаний тими

заходами царського уряду XVIII ст., які створювали зовсім нестерпні умови для селян (посилення поміщицької влади, знищення селянської оранки, переведення на панщину, запровадження подушного податку, рекрутчини і т. ін. і т. ін.). Ця секта виявилась надзвичайно життєстійкою, вона охопила широкі кола селянства, продовжуючи розвиватись і в XIX ст. і проповідуючи заперечення кріпосницької держави: присяги, ревізії душ, оброку, рекрутчини і т. ін.

Стор. 336. Єнгаличевський лікарський порадник — «Простонародний лікарський порадник» — складений шацьким повітовим предводителем дворянства Парфеном Миколайовичем Єнгаличевим (1763—1829).

Стор. 346. Очевидно, Щедрін має на увазі такі найбільш розповсюджені газети: «Московские ведомости» (1756—1917), «С.-Петербуржские ведомости» (1728—1915) і «Северная пчела» (1825—1864).

Стор. 346. Барон Брамбеус — літературний псевдонім О. І. Сенковського, журналіста, критика, письменника, відомого більше як редактора організованого ним в 1834 році першого російського товстого журналу «Библиотека для чтения».

В руках Сенковського (30—40-і рр.) «Библиотека для чтения» користувалась величезним успіхом і мала на ті часи небувалу підписку, до 7 000 чоловік. Ідеї, які пропагував журнал, мали яскраво виражений консервативний характер. Журнал підтримував існуючий лад, захищав інтереси поміщиків, кріпосництва, вів запеклу боротьбу з передовими різночинцями, зокрема з Белінським. Особливим успіхом серед реакційного дворянства користувалась «Літературна летопись» Барона Брамбеуса, що систематично виходила з 1834 року і відома в історії російської літератури не тільки як реакційно-консервативна, але й морально нечистою. Газета не гребувала ніякими засобами для дискредитації своїх ідейних противників. У «Библиотеке для чтения» друкувався цілий ряд оповідань і повістей Барона Брамбеуса, зокрема «Оленька або все жіноче життя на протязі декількох годин. Повість, сповнена філософії» (1834 р., т. I) і «Висячий гість» (1834 р., т. VI).

Стор. 347. В «Библиотеке для чтения» надруковано ряд статей Д. П. Шеліхова, присвячених питанням сільського господарства, якими керувались поміщики. У своїх статтях Д. Шеліхов строго захищав інтереси дворянства, затушовуючи поміщицьку експлуатацію, висуваючи благополучність російського селянина, який, на думку Шеліхова, «легко міг би зробитись Крезом, коли б перестав пити» (див. статтю «Про вільнонайману працю»).

Стор. 347. Теєр (Альбрехт Даніель; 1752—1828) — знаменитий німецький агроном, який поклав початок вивченню сільського господарства. Основоположник сільськогосподарської економії. В 1830 р. російською мовою видані його «Основи раціонального сільського господарства» з примітками І. М. Муравйова і Є. Крюде.

Стор. 348. Боротьба карлістів з христіносами — знаменита міжусобна боротьба за іспанський престол, що тривала з 1833 по 1840 р. між двома політичними партіями: реакційною, очолюваною братом іспанського короля Фердинанда (1808—1833), Дон Карлосом (його прибічники називались карлістами), і ліберальною, на чолі якої стояла королева Христіна (христіноси). Історія цієї боротьби детально висвітлювалась на сторінках «Московских ведомостей».

Стор. 349. Війна 1853—1856 рр. між Росією, з одного боку, і союзом Англії, Турції, Франції і Сардинії — з другого.

Обидві сторони, які воювали між собою, — Микола I і його противники — вели несправедливу, загарбницьку війну. Основною причиною виникнення війни було те, що російський уряд прагнув до нових територіальних завоювань, до розширення зовнішніх ринків, а також до захоплення впливу на Близькому Сході. Невдача у цій війні показала всю відсталість народного господарства Росії і низьку продуктивність кріпосної праці, поставивши перед урядом ділему про необхідність проведення в країні корінних реформ, перш за все — скасування кріпосного права.

Стор. 351. В «Сімейній хроніці», що з'явилась у 1846 р., С. Т. Аксаков, намагаючись ідеалізувати кріпосні відносини, зображує в особі Степана Михайловича Багрова «справедливого», «доброго» поміщика. Але поряд з цим у цій же хроніці, — хоч і як виняток, — введений інший тип поміщика («зłodія») — М. М. Куролесова, яскравого виразника поміщицького деспотизму.

Стор. 352. «Складними душами» звичайно називались ті, що продавали свої голоси на виборах. Це було розповсюджене явище під час виборів у предводителі дворянства і на посади в земство.

Стор. 360. Мають на увазі французьку революцію 1848 р.

Стор. 378. Політичний гурток утопістів-соціалістів, організований Буташевич-Петрашевським (в 1848 р.), до якого входили послідовники Фур'є. Серед учасників цього гуртка був і Щедрін. До програми гуртка входили питання про перебудову державного ладу Росії, про введення загального виборчого права, свободу друку, думок, про знищення кріпосництва, приватної власності, релігії. В 1849 р. члени гуртка були арештовані, всі учасники засуджені до страти, яка була замінена вічною каторгою.

Стор. 379. В «Московских ведомостях» 1857 р. (№ 152 від 19 грудня) у «Постановах і розпорядженнях уряду» було видано височайший рескрипт Віленському, Ковенському і Гродненському генерал-губернаторові про заснування губернських комітетів «для вироблення докладного проекту про устрій та поліпшення умов поміщицьких селян». Цей проект, що так схвилював дворянство, яке вбачало в цьому початок знищення кріпосництва, не тільки передбачає звільнення селян без землі, але по суті залишає за поміщиками і юридичні права.

«Губернські комітети,—говорилось у рескрипті,—після того, як будуть вони відкриті, повинні приступити до складання в кожній губернії докладного проекту про устрій і поліпшення умов поміщицьких селян, звертаючи при цьому головну увагу на таке:

1. За поміщиками зберігається право власності на всю землю, але за селянами залишається їх садибна осілість, яку вони протягом певного часу дістають у свою власність шляхом викупу; крім того, надається в користування селянам належну по місцевим вигодам, для забезпечення їх побуту і для виконання їх повинностей перед Урядом і поміщиком, кількість землі, за яку вони або платять оброк або відбувають панщину.

2. Селяни повинні бути розподілені на сільські громади, а поміщикам надається можливість мати вотчинну поліцію.

3. При налагодженні-майбутніх відносин поміщиків і селян повинна бути належним чином забезпечена своєчасна сплата державних і земських податків та грошових зборів. Розвиток цих основ і застосування їх до місцевих умов кожної з трьох зазначених губерній надається губернським комітетам. Міністр Внутрішніх Справ повідомить Вас про свої міркування, які зможуть допомогти комітетам в їх роботі».

В кінці рескрипту додавалось ще важливіше доповнення:

«Ви і начальники ввірених вам губерній зобов'язані суворо стежити, щоб селяни, залишаючись у повній покорі поміщикам, не слухали ніяких зловмисних розмов».

Стор. 385. Селянські комітети були організовані в 1858 році (а в деяких губерніях і раніше) після появи рескрипту Олександра генерал-губернатору Західного краю від 20 жовтня 1857 року. (Опублікований в «Московских ведомостях» 1857 р., № 152 від 19 грудня).

До складу губернських селянських комітетів входили губернські предводителі дворянства, виборні від повіту поміщики, два «досвідчених поміщики» за визначенням начальника губернії. Створюючи їх, уряд гадав, що цим самим дає головний козир у справі визволення в руки поміщиків, хоч у рескрипті й говорилось, що комітети створюються «для вироблення докладного проекту про устрій і поліпшення умов поміщицьких селян». Для керівництва в роботі губернських комітетів урядом було дано у тому ж рескрипті «основні положення», згідно яких за поміщиками зберігалось право *власності на землю*, а селянин одержував у власність лише садибу за викуп, розмір якого визначався «промисловими вигодами» та «місцевими умовами», а наділ давався селянину лише для користування за певні повинності. У цьому напрямку й проходила робота губернських селянських комітетів, які вигадували всілякі проекти найбільш вигідного для дворянства «звільнення». Навіть найліберальніші з них вимагали ні більш ні

менш як негайного викупу за селянські наділи. Проте більшість селянських комітетів намагалась зберегти за поміщиками не тільки землю, але й панщину під виглядом викупу за садibu, зброблювану землю і т. ін.

Стор. 413. Коронація Олександра II, що відбулася 30 серпня 1856 р.

Стор. 418. Т. М. Грановський (1813—1855) — відомий громадський діяч 40-х років, прихильник буржуазної європеїзації Росії. В 40-х роках член гуртка західників, очолюваного Белінським, Герценом.

Стор. 418. В. Г. Белінський (1811—1848) — великий революціонер-демократ, геніальний літературний критик.

З початку 40-х років Белінський міцно став на позиції революційного демократизму і очолив ідейну боротьбу проти кріпосництва за революційне визволення пригнобленого селянства.

Стор. 419. П. С. Мочалов (1800—1848) — відомий трагік, колишній дворовий поміщика Демидова. Здобув собі гучну славу грою в класичних трагедіях Шекспіра («Гамлет», «Король Лір» та ін.) і Шіллера.

Стор. 419. В. А. Каратигін (1802—1853) — відомий трагік, переклав для театру близько 40 трагедій, драм і водевілів, прославився грою ролей трагічних героїв у класичному репертуарі.

Стор. 419. М. С. Щепкін (1788—1863) — знаменитий артист, комік Московського Малого театру, з кріпаків. З особливим успіхом виконував ролі у п'єсах Мольєра (зокрема в його комедії «Скупий») і Гоголя.

Стор. 419. Є. А. Санковська (пом. 1873 р.) — артистка балету московських імператорських театрів.

Стор. 419. Ормузд — назва вищого божества, що уособлювало добре начало в древній релігії Ірану (Персія). Аріман — божество зла у древній Персії. Протиставлення Ормузда і Арімана відповідає християнським уявленням про бога і сатану.

Стор. 462. Редакційні комісії засновані в 1859 р. для того, щоб зробити підсумки і перевірку роботи губернських селянських комітетів. Редакційних комісій було дві: одна — загальна, для складання загальних положень, друга — місцева. Редакційні комісії призначались урядом і порівняно із селянськими комітетами були організацією бюрократичною. Вона захищала буржуазний погляд у справі звільнення селян, що відстоював знищення кріпосних відносин між поміщиками та селянами і наділення останніх землею за викуп. Між селянськими комітетами і редакційними комісіями виникли великі незгоди, через те що більшість поміщиків намагалась зберегти навіть панщину, хоч би у новому вигляді. В 1860 р. редакційні комісії разом із селянськими комітетами були закриті.

З М І С Т

ПОШЕХОНСЬКА СТАРОВИНА (1887—1889)

Життє Никанора Затрапезного, пошехонського дворянина . . .	7
I. Гніздо	9
II. Моє народження і раннє дитинство. Виховання фізичне	16
III. Виховання моральне	25
IV. День у поміщицькій садибі	38
V. Перші кроки на шляху до освіти	61
VI. Діти.— З приводу попереднього	74
VII. Портретна галерея.— Тітоньки-сестриці	83
VIII. Тітонька Анфіса Порфирівна	102
IX. Заболоття	128
X. Тітонька Ласуха	144
XI. Братік Федос	158
XII. Поїздки до Москви	171
XIII. Московська рідня.— Дідусь Павло Борисович	181
XIV. Життя в Москві	214
XV. Сестрицині женихи.— Стрижений	231
XVI. Продовження матримоніальної хроніки.— Еспер Кле- шевинов.— Недовгий сестрицин роман.— Женихи- дрібнота	247
XVII. Кріпацька маса	262
XVIII. Аннушка	267
XIX. Мавруша-Новоторка	283
XX. Ванька-Каїн	291
XXI. Продовження портретної галереї домочадців.— Конон	301
XXII. Безталанна Мотрьонка	310
XXIII. Сатир-блукач	319

XXIV. Просимо завітати	327
XXV. Смерть Федота	335
XXVI. Поміщицьке середовище	342
XXVII. Предводитель Струнников	352
XXVIII. Зразковий хазяїн	395
XXIX. Валентин Бурмакін	417,
XXX. Словущенські дами та ін.	445
XXXI. Закінчення	466
Примітки	481

Редактор *Д. М. Олександренко*
Художник *Г. Я. Ігнат'єв*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *О. О. Кадашевич*
Коректор *О. Я. Словенко*

Н. Щедрин (Михаил Евграфович Салтыков). Том 5.

(На українском языке).

Здано на виробництво 16/VII 1956 р. Підписано до друку 26/X 1956 р.
Формат паперу 84 × 108/32. Папер арк. 7,75. Друк арк. 25,42. Обліково-
видав. арк. 28,287. Ціна 11 крб. Замовл. №30. Тираж 8000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної фабрики
в 4-ій поліграфічній фабриці Голооввидаву Міністерства культури УРСР,
Київ, пл. Калініна, 2.

